

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Det
slesvigske spørgsmål
1850-1853

Omslagsbilledet er efter en blyantstegning af J. V. Sonne: Scene fra Slaget ved Isted (h. 14,5 cm, br. 28,9 cm). Den Kongelige Kobberstiksamling nr. Td. 130 b, 22.

JENS ENGBERG

Det
slesvigske spørgsmål
1850-1853

SKRIFTER,
UDGIVNE AF HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND
NR.: 37, 1968

I kommission hos
Danske Boghandlers Kommissionsanstalt,
København

Denne afhandling er af det humanistiske fakultet
ved Aarhus Universitet antaget til offentlig at
forsvares for den filosofiske doktorgrad.

Aarhus Universitet, den 4. oktober 1967

H. Friis Johansen
h. a. dec.

Indholdsfortegnelse

DET DANSKE STYRE

Baggrunden og forberedelser	9
Belejringstilstanden	30
Administrationen i Slesvig	42
Regenburg og sprogordningen	63
Tillisch og L. N. Scheele	78

DE EJDERDANSKES NEDERLAG

Notabelprojektet	89
Stormagterne, Olmütz	100
Sponnecks rejse og notabelforsamlingen	123
Angreb på Tillisch, amnestien	136
Tillischs forsvar, Hodges	148

DE KONSERVATIVES SEJR

Reedtz' rejse og Tillischs afgang	165
Reedtz' forsøg	177
Monarkiets ordning	197

DEN TYSKE BEFOLKNING

Den tyske befolkning	223
Den tyske befolkning i byerne	237
Ridderskabet	250
Modstanden mod sproget	259

STÆNDERFORSAMLINGEN

Valget til stænderforsamlingen	277
Stænderforsamlingen	290

SLUTNING	315
Bilag	322
Bemærkninger om benyttet materiale	327
Fortegnelse over arkivalier og håndskrifter	332
Fortegnelse over litteratur og trykte kildekrifter	338
Henvisninger	344
Kort	379
Person- og stednavneregister	380
Summary	389

Det danske styre

Baggrunden og forberedelser

Den sidste dag i 1850 gjorde den gamle kniplingskræmmer Jens Wulff fra Brede ved Tønder status i sin dagbog over det forløbne år: »de mange ofre, der måtte bringes, for at holde de mod hinanden stående armeer på benene var forgæves og førte til intet uden opretholdelsen af had og forbitrelse mellem de forskellige nationaliteter, der bebor et og samme land, havde én og samme fyrste til hersker og befandt sig så vel ved at gå med hinanden hånd i hånd. O! måtte det kommende år dog bringe mere ro, fred og velsignelse over vort land, måtte begge partier dog lære at indse, erkende og påagte, at kun fred ernærer, ufred derimod forstyrrer«. ¹ Da Jens Wulff i 1850 skrev dette, var den periode for længst forbi, da de forskellige nationaliteter i det danske monarki befandt sig vel ved at gå hånd i hånd med hinanden. For gamle mennesker stod den tid i et forklaret skær, da København var hovedstad i et Lille-Europa. Man huskede med vemodig glæde på dengang, da norske, islændinge, danske, slesvigere og holstenere prægede byen, da embedsmændene fra Danske og Tyske Kancelli og Rentekammerets danske, norske og tyske kontorer færdedes mellem hinanden og med venlig forståelse overvandt sprogvanskelighederne, da København havde 8 tyske præster, der lige gerne besøgte af dansk som af tysk borgerskab, og da Slesvig var det led, der knyttede forbindelse mellem monarkiets nordlige og sydlige dele. ²

Allerede i 1814 havde Norge forladt monarkiet. Kongeriget Danmark, hertugdømmet Slesvig, der hørte til Danmark, og hertugdømmerne Holsten og Lauenborg, der indtrådte i Det Tyske Forbund, blev foreløbig sammen, men det blev snart klart, at tingene ikke var, hvad de havde været. Nye begreber om nationalisme gjorde sig gældende. Den tyske befolkning i hertugdømmerne krævede Slesvigs optagelse i Det Tyske Forbund og oprettelsen af en forenet slesvig-holstensk stat i løs forbindelse med Danmark, mens befolkningen i kongeriget og de dansksindede i Slesvig krævede nærmere forening mellem kongeriget og Slesvig og adskillelse fra Holsten. Kravene stod om et Danmark til Ejderen eller Slesvig-Holsten til Kongeåen, mens ingen af parterne ville

indrømme den anden nationalitet nogen ret i Slesvig, hvor dog halvdelen af indbyggerne var danske og halvdelen tyske. Samtidig svandt den kongetroskab, der hidtil havde forenet monarkiet. Da den europæiske februarrevolution i marts 1848 nåede det danske monarki, brød det i stykker. I København faldt enevælden, og man krævede en fælles forfatning for Danmark med Slesvig. I Kiel samledes de revolutionære kræfter mod det nye styre i København, samtidig med at insurgenterne, d.v.s. oprørerne, som man kaldte dem i København, dannede en ulovlig regering for Holsten og Slesvig. Der brød en borgerkrig ud mellem monarkiets nordlige og sydlige del, hvor indbyggerne i kongeriget og Nordslesvig stod mod indbyggerne i Sydslesvig og Holsten. Krigen havde snart fået en ende, hvis ikke Preussen var kommet insurgenterne til hjælp. Under skiftende krigslykke varede krigen i 3 år afbrudt af våbenstilstandsperioder, indtil Preussen i juli 1850 under pres fra Rusland igen måtte overlade slesvig-holstenerne til deres egen skæbne.³ Fredstraktaten mellem Danmark og Preussen, der tillige underskrev som repræsentant for Det Tyske Forbund, pegede i sin artikel 3 på de i 1849 afsluttede fredspræliminærer, hvorefter Slesvig skulle gives en selvstændig stilling mellem kongeriget og Holsten. Selve fredstraktaten indeholdt intet om Slesvigs fremtidige stilling. Artikel 4 henviste den danske konge til støtte fra forbundet til at pacificere Holsten, der var et tysk forbundsland. Til gengæld måtte den danske hær ikke overskride Ejderen før efter aftale med forbundet. Danmark måtte selv fordrive den slesvig-holstenske hær fra Slesvig.⁴

En svensk-norsk styrke havde siden våbenstilstanden i juli 1849 holdt danskerne og slesvig-holstenerne fra hinanden. Denne styrke forlod Slesvig den 15. juli 1850 i dampskibe stillet til rådighed af den russiske flåde, og dermed var vejen åben for det militære opgør, som stormagternes regeringer godt vidste var indeholdt i fredsslutningen.⁵ Den engelske generalkonsul i Hamborg, oberst George Lloyd Hodges, så de to hære ved flere lejligheder. Hodges spillede en betydningsfuld rolle i Slesvig i disse år. Han var en erfaren mand, der havde gjort krigstjeneste i Spanien 1806–14 og havde været med ved Waterloo. Det var hans bestemte indtryk, at den danske hær skønt jævnbyrdig i tal var den slesvig-holstenske langt underlegen. Danskerne havde ingen erfarne general, mens den slesvig-holstenske hær blev ledet af den krigsvante preussiske general von Willisen. Insurgenternes udrustning var bedst, og de var effektivt trænet af preussiske officerer, hvorimod Hodges fandt, at store dele af den danske hær mindede mest af alt om en bondevæbning. Kun fandt Hodges, at disciplin og moral var bedst

hos de danske soldater. General von Willisen må have vurderet udsigterne for det forestående slag som Hodges. Han havde indbudt et antal østrigske officerer til at komme og overvære det; han regnede med, at det ville blive interessant.⁷ Felix von Schwarzenberg, den østrigske ministerpræsident, var så overbevist om, at den slesvig-holstenske hær ville sejre, at han havde afslået at udstyre den østrigske gesandt i København med instrukser til brug i tilfælde af en dansk sejr.⁸ Heller ikke i Preussen troede man på muligheden af, at danskerne ville vinde.⁹

Den 24. juli 1850 mødtes de to hære midt i Slesvig, ved Isted. Ud på eftermiddagen den følgende dag var slaget ved at være forbi, slesvig-holstenerne blev tvunget til at trække sig tilbage. Istedslaget var det største slag, der nogensinde har stået i Norden, efter en samtidig historikers mening endog større end Bråvallaslaget.¹⁰ Fra dansk side havde der deltaget over 37.000 mand, og fra slesvig-holstensk omkring 34.000. Spredt ud over det flade sumpede terræn, mellem de mange levende hegn, lå 800 dræbte danskere og 500 dræbte slesvig-holstenerne. 2400 danskere og 1200 slesvig-holstenerne var hårdt såret, og mange døde i de følgende dage. 700 sårede danske soldater blev bragt til København i russiske skibe.¹¹ Slagmarken gjorde et frygteligt indtryk på en ung fynsk soldat, der om aftenen passerede hen over den. Han gyste ved synet af de mange døde og sårede, der blødende og blodige lå langs hans vej, og forfærdedes ved, at det ene menneske havde handlet således ved det andet. Overalt så han ødelæggelse, tabte våben og uniformsdele var strøet rundt, markerne og kornet var nedtrampet eller afbrændt, og heste og køer lå døde mellem menneskene. Nogle af de døde soldater lå med afskudte lemmer, én med det halve hoved skudt af, og én med en kanonkugle gennem brystet. Det, som mest bevægede ham, var synet af en halvnøgen kvinde, der med et nyfødt barn i armene stod jamrende ved sit nedbrændte hus.¹² I den danske hær var der ingen jubel over sejren. Træthed var det, man mærkede mest, derefter kom rædsel over tabene og medynk med de sårede.¹³ Arbejdet var ganske uoverkommeligt for de få læger, og nye måtte rekvireres fra København, men kunne jo ikke komme frem de første dage.¹⁴

I første omgang bragte man de sårede og døde ind til Flensborg. Byens ujævne gader blev belagt med strå for at forhindre vognenes rysten; en lang række af vogne med sårede holdt tværs gennem byen. Tre kirker, skolerne, to foreningsbygninger og private huse og pakhuse blev indrettet til lazaretter, mens russiske læger fra flåden ude på fjorden gjorde, hvad de kunne for at hjælpe.¹⁵ Heller ikke i København jublede man, da meddelelsen kom. Det halve København havde været

nede ved Toldboden for at kigge efter skibet med nyheder, men da spændingen var udløst, gik man stiltørdigt hver til sit, nok med mere ro i sindet end før, men med indtrykket af de store tal på sårede og dræbte, og med en beklemmende følelse af, at sejren dog var vundet i en borgerkrig. I London og Skt. Petersborg modtog man meddelelsen om den danske sejr med tilfredshed, en sekretær i det engelske udenrigsministerium fandt, at Isted var en gavnlig lærestreg for hele Tyskland. I Berlin begrænsedes tilfredsheden til personalet ved det danske gesandtskab.¹⁶

Det blev af afgørende betydning for udviklingen i det følgende år, at den danske sejr var kommet så uventet. I Danmark fik man en falsk opfattelse af den danske militærmagts styrke. Man glemte, at sejren kun havde været mulig, fordi Preussen var tvunget til at stå til side, og man troede, at man nu kunne diktere den tyske befolkning i Slesvig og Holsten en ordning. Oberst Hodges bemærkede den 27. juli til Lord Palmerston, den engelske udenrigsminister, at tidspunktet nu var gunstigt for Danmark til at give tyskerne nogle indrømmelser. Efter sejren ved Isted ville indrømmelser ikke kunne betragtes som svaghed, og den tyske befolkning var forhandlingsvillig.¹⁷ Den danske regering fik noter af samme karakter fra England, Østrig, Preussen og Frankrig. Efter Isted var det imidlertid netop umuligt for den danske regering at gøre indrømmelser. Det danske folk havde vundet en dyrekøbt sejr og ville have den udnyttet. I Preussen og Østrig havde man på den anden side en fornemmelse af, at der var begået en slags forræderi fra dansk side. Man havde troet, at fredsslutningen mellem Danmark og Tyskland ville betyde, at to jævnbyrdige dele af det danske monarki skulle finde frem til en ordning, men nu måtte man med forskrækkelse konstatere, at vejen syntes fri for Danmark til at foretage sig med Slesvig, hvad det ville. Det øjeblikkelige mål for de to tyske magters politik i det slesvigske spørgsmål blev at gøre det klart for Danmark, at dette ikke var tilfældet.

I Slesvig by havde man ligesom i København i spænding ventet på udfaldet, selv om man havde følt sig ret sikker på, at den danske hær ikke ville være i stand til at bryde igennem den slesvig-holstenske hærs stærke stillinger. De første meldinger var gunstige, og der var allerede hængt flag op for at fejre sejren, da der pludselig bredte sig et råb om, at danskerne kom. Der udbrød en frygtelig panik. Alle, som overhovedet havde mulighed for det, søgte at komme væk, nogle med vogne, andre med båd over Slien. Embedsmændene pakkede deres papirer og penge kasser. Man frygtede, at de danske soldater ville plyndre, og

mænd og kvinder slæbte planløst af sted med deres mest værdifulde ejendele, andre stod rådvilde, jamrende og hændervridende i døre og vinduer. Snart begyndte de lange rækker af vogne med sårede slesvig-holstenske soldater at rumle gennem gaderne. Vognene stuedes sammen i de smalle stræder, og blinde og døve af skræk piskede kuskene på deres heste. Blev der en vej, kørtes vognene med de hårdtsårede i rasende galop hen over de toppede brosten, så de sårede rullede rundt mellem hinanden, og hjul kørtes af vognene, uden at kuskene ænsede det. Da danskerne kom, var det næsten som et antiklimaks, uden faner eller musik, umilitært i større og mindre grupper slæbte de trætte soldater sig ind til byen. Det eneste, de forlangte, var mad og drikke.¹⁹ Til Husum nåede de danske soldater den 6. august. Også her udbrød der panik, da råbet: »De Dän de kummt, De Dän de kummt!« lød gennem gaderne. Som i Slesvig flygtede mange ud af byen, men da soldaterne rykkede ind her, var det med skudklare geværer og dragne sabler gennem den fuldstændig øde by.²⁰ Angsten for danskerne vakte Jens Wulffs undren: »Også i Ejdersted havde mange sat sig på flygtig fod og tagen over Ejderen, især store gårdbesiddere forladende hus og ejendom, og dette alt hvorfor? Tænker og tror man da, det er barbarer, der kommer?«²¹ I det nordlige Slesvig blev det danske styre hilst velkommen af de danske slesvigere, men i det sydlige var der ikke mange, der ikke opfattede de indrykkende danskere, om ikke som barbarer, så i hvert fald som fjender.

Det kan roligt siges, at forudsætningerne i den tyske befolkning for, at det skulle kunne lykkes at genskabe ældre tiders fortrolige forhold mellem den og den danske konge og hans embedsmænd, var de dårligst mulige. Under den våbenstilstand, som i juli 1849 var blevet sluttet mellem Preussen og Danmark, og som varede, til den afløstes af freden i Berlin, skulle de tyske tropper trækkes ned syd for en demarkationslinje tværs gennem Slesvig, omtrent hvor den nuværende grænse går, men nord om Tønder og syd om Flensborg. Området nord for denne linje skulle besættes af svensk-norske tropper. Hele hertugdømmet skulle, så længe våbenstilstanden varede, styres af en dansk-engelsk-preussisk kommission, hvis engelske medlem var oberst Hodges.²² Bestyrelseskommissionen kom til at arbejde under meget store vanskeligheder og fik ingen indflydelse syd for demarkationslinjen, da den hverken blev støttet af de preussiske besættelsestropper eller blev anerkendt af den slesvig-holstenske regering i Kiel. Dette fik meget stor betydning for udviklingen i de følgende år. Den faktiske regeringsmagt i området mellem demarkationslinjen og Ejderen blev nemlig overtaget

af en såkaldt centralkomité, der havde sæde i Slesvig by. Central-komiteen havde ingen officiel anerkendelse, men var en privat organi-sation, nærmest som en forening med en bestyrelse. Alligevel udøvede centralkomiteen al faktisk regeringsmagt og udskev endog skatter. Den var naturligvis slesvig-holstensk og under påvirkning af regeringen i Kiel, men formåede dog at hævde en vis selvstændighed i forhold til denne. Centralkomiteens hovedmål var at skabe så megen hindring som muligt for en eventuel genindførelse af det danske styre i Slesvig. Til dette formål indekserede den så at sige befolkningen i Sydslesvig i den passive modstands metoder og havde endog indkaldt en særlig ekspert i ikke-voldelig modstand, tyskeren Jacob Venedey. Denne var en næsten professionel revolutionær, der især var kendt for sin bog om den passive modstand, »John Hampden und die Lehre von gesetzlichem Widerstande«, hvori han forklarede, hvordan en befolkning på lovens grund kunne styrte en regering, eller i hvert fald provokere til en revolu-tion. Befolkningen skulle slutte sig sammen i hemmelige foreninger for gensidigt at støtte hinanden og indvirke på andre. Dernæst skulle man lade tavsheden hvile over landet. Hvis fyrsten viste sig, skulle man ikke stimle sammen og hylde ham, men ignorere ham og tie. Overalt hvor man mødte regeringsmagten og dens repræsentanter, selv i kirken, skulle man lade sin utilfredshed skinne igennem. Omvendt burde man, når stilheden tvang regeringen til at opfordre borgerne til at tale, f. eks. i stænderforsamlinger, udtrykke sig så kraftigt som loven tillod det. Blev nogen fængslet, skulle man understøtte dem og deres familier både moralsk og økonomisk. For hvert skridt regeringen tog, skulle den druknes i skriftlige protester og bønskrifter. Fra dansk side fulgte man i forsommeren 1850 centralkomiteens virksomhed med megen bekym-ring, og det skulle da også vise sig, at da det danske styre rykkede ind i Slesvig, var centralkomiteens dage talte, men dens metoder ingenlunde glemte.²³

Problemerne omkring det danske monarki havde i adskillige år været et stadigt irritationsmoment i den europæiske politik. Dagen efter at freden mellem Danmark og Preussen var blevet underskrevet, det skete den 2. juli, lykønskede den russiske gesandt i Berlin, Peter von Meyen-dorff, sin kollega i London, baron Brunnow, med, at det nu var lykkes at rive denne torn ud af kødet på Europa.²⁴ Det var en alt for opti-mistisk vurdering. Preussen havde nok underskrevet som repræsentant for Det Tyske Forbund, men freden genoprettede kun forholdene fra før krigen og tog ikke stilling til det danske monarkis problemer i for-hold til forbundet.

Det gør historien om det slesvigske spørgsmål i sommeren 1850 mere kompliceret, at der på én gang forhandlede både i Berlin og London. Mens fredsforhandlingerne var i gang i Berlin, var stormagternes gesandter i London, og den engelske udenrigsminister, Lord Palmerston, beskæftiget med affattelsen af en protokol, der skulle garantere det danske monarkis beståen. Rusland, England, Frankrig og Sverige skulle i protokollen udtrykke deres fuldstændige enighed i ønsket om, at det danske monarki af hensyn til den europæiske ligevægt blev opretholdt bestående af kongeriget Danmark og hertugdømmet Slesvig og de to tyske forbundslande Holsten og Lauenborg. Samtidig skulle magterne love deres støtte til en løsning af det danske arvefølgespørgsmål, der med udsigterne til det oldenburgske kongehus' uddøen var påtrængende.²⁵ Initiativet til denne protokol var udgået fra Rusland, og ideen fik hurtigt tilslutning fra fransk side. Da der i 1848 havde været tale om, at stormagterne skulle garantere Danmarks besiddelse af Slesvig, var det strandet på Lord Palmerstons uvilje mod at se England direkte engageret i denne sag.²⁶ I første omgang viste Palmerston sig igen uvillig, men der skete et fuldstændigt omslag i hans holdning, således at han blev den egentlige drivkraft bag protokollen. Han pådrog sig herved den tyskvenlige dronning Victorias og hendes gemal prins Alberts vrede,²⁷ udviklede sig i en korrespondance med den preussiske gesandt, Josias von Bunsen, og kom til at stå som indbyder til det møde i det engelske udenrigsministerium, hvor protokollen blev underskrevet den 2. august 1850.

Spørgsmålet om Lord Palmerstons holdning i sagen om London-protokollen er første gang behandlet af Niels Neergaard i hans grundlæggende værk om Danmark mellem krigene i 1848 og 1864. Neergaard fandt, at Palmerstons ændrede holdning måtte skyldes, at han havde indgået en handel med Rusland. England gav den indrømmelse, som London-protokollen betød, og blev til gengæld af Rusland givet frie hænder til at ordne sine affærer i Grækenland. Denne »kohandels-teori« blev i 1934 taget op til revision af den svenske historiker Bo V:son Lundqvist. Lundqvist påviser Palmerstons svingende holdning og konstaterer, at London-protokollen var et afgjort brud med den hidtidige engelske politik. England havde ikke stillet sig negativt til de tyske planer om en samling af Tyskland, fordi man regnede med, at et stærkt Tyskland ville være en naturlig allieret for England. Protokollens ord om, at Holsten burde være uadskilleligt fra Danmark, var et direkte angreb på de tyske enhedsbestræbelser, som dronning Victoria udtrykte det over for Palmerston.²⁸ Det var videre mod Englands

interesse at skabe en mulighed for Ruslands og Frankrigs stadige indblanding i tyske forhold, og England forlod selv sin position som uinteresseret mægler og indtog en anden, hvor der blev udtrykt ønske om det ustabile danske monarkis fortsatte beståen. Lundqvist forkaster ikke ganske »kohandelsteorien«, idet han finder, at Palmerstons holdnings-skifte skete efter en samtale med baron Brunnow, den russiske gesandt. Lundqvist mener imidlertid, at det især var Palmerstons ønske om af indenrigspolitiske grunde at undgå et brud med Rusland, der var afgørende. Den tyske historiker Alexander Scharff har i en artikel fra 1952 hævdet, at der ikke skete noget omsving i Palmerstons holdning, men at der skete en ændring i forudsætningerne. Det lykkedes nemlig Palmerston at ændre det russiske udkast til protokollen, således at den ikke kom til at udtrykke en garanti for det danske monarkis fortsatte beståen, den gav kun udtryk for stormagternes enighed om ønsket i, at det vedblev at bestå, og indeholdt således ikke nogen forpligtelse for England. Dr. Holger Hjelholt forkaster i sit værk om den engelske mægling i det slesvig-holstenske spørgsmål Lundqvists teori, betoner de russiske diplomaters betydning for protokollens affattelse, men giver ingen anden forklaring på omsvinget i den engelske politik, end at det skete, dels fordi protokollen ingen afgørende betydning havde, dels fordi Palmerston gav efter for de forenede franske og russiske krav.

Forklaringen på Palmerstons ændrede holdning synes snarest at være den, som den preussiske gesandt, Bunsen, sendte sin regering, nemlig at Palmerston for enhver pris ville undgå, at Rusland fandt anledning til at støtte Danmark aktivt i hertugdømmerne. Englands handel havde lidt skade under treårskrigen, men det var for ingenting at regne mod de konsekvenser, som ville følge af den europæiske storkrig, som ville være en sandsynlig følge af en russisk besættelse af Holsten. Det var almindeligt antaget i diplomatiske kredse i sommeren 1850, at Rusland ville yde Danmark aktiv hjælp.²⁹ Nu kunne Bunsen forklare Berlin, at protokollen kun var en demonstration. England sendte ikke nogen flåde, og tillod heller ikke Frankrig og Rusland at gøre det. Palmerston selv sagde til Bunsen, at England ikke militært ville modsætte sig, at Rusland kom Danmark til hjælp, men at det var klart, at dette ville være England højst ubelejligt. Palmerston ville ikke være udenrigsminister i nogen engelsk regering, der lod det komme så vidt.³⁰ Da Bunsen fik forelagt protokollen, nægtede han at skrive under. Palmerston understregede over for ham, som over for dronning Victoria, at protokollen intet afgjorde, men kun udtrykte et ønske.³¹ Bunsen og naturligvis også Palmerston forstod dog, at selv kun et ønske var magtfuldt, når

det var England, Frankrig og Rusland, der udtrykte det. Den preussiske regering støttede Bunsen i hans vægring med begrundelse i, at protokollen var overflødig på grund af fredsslutningen i Berlin, at den greb ind over Det Tyske Forbunds kompetence, og at den for sent var blevet bragt til Preussens kundskab.³² Preussen søgte at afholde Østrig fra at underskrive, og Bunsen fandt det usandsynligt, at den østrigske regering ville gå mod den offentlige mening i Tyskland ved at gøre det, men den østrigske ratifikation fandt dog sted.³³ Preussen skrev derimod aldrig under, og Bunsen forstod på Palmerston, at han faktisk heller ikke forventede det.³⁴

Skønt Preussen altså undgik at underskrive London-protokollen, var det uundgåeligt, at der i 1850 i hertugdømmerne måtte rejse sig megen bitterhed mod Preussen, som man følte havde svigtet slesvig-holstenismen, og at bitterheden steg, da Preussen blev tvunget til at deltage i den pacifikation af Holsten, som var nævnt i Berlin-freden. Dette fik nogen betydning for forholdene i Slesvig, men følelsen tabte sig dog igen, efter at Preussen gennem diplomatiske midler havde vist sin fortsatte interesse for Slesvig og Holsten, og man forstod, at det kun var nødtvungent, at det havde handlet, som det gjorde.

Så længe den danske hær ikke måtte overskride Ejderen, ville Holsten blive holdt uden for monarkiet. Med fred med Preussen, den slesvig-holstenske hær slået og Rusland, Østrig, England og Frankrig enige om det ønskelige i at monarkiet blev opretholdt, kunne det derimod forekomme, som om der efter en fuldstændig sejr var givet den danske regering frie hænder til et opgør med insurgenterne i Slesvig. Slesvig-holstenerne i Slesvig kunne synes at være afskåret fra deres meningsfæller i Holsten, berøvet Tysklands støtte og på nåde og unåde udleveret til deres besejrer. Sådant forholdt det sig imidlertid ikke. Den tyske befolkning i Slesvig blev nok, i det omfang den danske regering formåede det, hindret i sit samkvem med Holsten. Men både Holsten og det øvrige Tyskland vedblev nu engang at eksistere som en magt med umådelige fysiske og åndelige ressourcer, som Danmark intet formåede at stille op over for hos Slesvigs tyske befolkning.

Palmerston havde haft ret i, at protokollen faktisk kun udtrykte et ønske. Ud over at fastslå det ønskelige i, at det danske monarki blev opretholdt i sin helhed, sagde den intet. Danskerne havde besejret insurgenterne militært, men om Slesvig nu kunne inkorporeres, eller om alt skulle være som før krigen, eller om Slesvig endog skulle knyttes nærmere til Holsten, det fandt man intet svar på i protokollen. Alt ville komme til at afhænge af, hvorledes stormagterne ville tolke den. Det

skulle hurtigt vise sig, at ligesom den tyske befolkning ikke var berøvet den moralske støtte, som bevidstheden om Tysklands eksistens kunne give den, var den heller ikke på nåde og forgodtbefindende udleveret til Danmark. England og Rusland, som havde tvunget de tyske magter til ordningen, ønskede først og fremmest ro i dette hjørne af Europa og forstod, at denne ro ikke kunne skabes, hvis der fra Slesvigs tyske befolkning rejste sig et råb mod det danske styre. Det aftaltes derfor mellem regeringerne i Skt. Petersborg og London, at de begge skulle henvende sig til den danske regering gennem deres gesandter i København og gøre det klart, at man ventede en forsonlig politik ført i Slesvig.³⁵

Den russiske gesandt i København, baron Ernst von Ungern-Sternberg, meddelte i begyndelsen af august 1850 den danske regering, hvilken vægt den russiske tsar lagde på, at Danmark viste sig forsonlig i Slesvig og optrådte med mildhed over for oprørerne. Både konseilspræsidenten, A. W. Moltke, og den kun få dage før udnævnte udenrigsminister, H. C. Reedtz, forsikrede Ungern-Sternberg, at dette også var Danmarks hensigt. Dog måtte de fremmede magter forstå, at der var visse enkeltpersoner, hvis tilstedeværelse i Slesvig ville være uforenelig med genoprettelsen af det danske styre. Det var Ungern-Sternbergs indtryk, at regeringen var besluttet på at føre en klog og forsonlig politik.³⁶ Henvendelsen fra England fik to udtryk. Dronning Victoria skrev personligt til Frederik 7. Hendes brev har næppe virket efter sin hensigt. Hun udtrykte dels sit håb om, at der nu kunne skabes forsoning på grundlag af begge parter anerkendte rettigheder, et udtryk, der leder tanken hen på slesvig-holstenismens slagord, og dels gik hun specielt i forbøn for hertugen af Augustenborg. Hertug Christian August af Augustenborg havde været oprørrets galionsfigur og var inderligt hadet af Frederik 7. Det er i øverste karakteristisk for forholdet mellem Victoria og Palmerston, at først i 1852 fik det engelske udenrigsministerium viden om, at dronningen havde sendt dette brev, og at Victoria ikke lod sit udenrigsministerium få kopi af et brev, hun havde fået fra Frederik 7.³⁷ Lord Palmerstons note, der afleveredes af den engelske gesandt, Sir Henry Wynn, var holdt i en mere diplomatisk tone end dronningens og efter de retningslinjer, som Palmerston havde fået fra Hodges. Palmerston opfordrede den danske regering til at se længere ud end i den øjeblikkelige situation, hvor den militære besættelse af Slesvig gav Danmark ret frie hænder. Det gjaldt for Danmark om at sikre sig hertugdømmets loyalitet, for det var givet, at Danmark ikke ville blive ved med at befinde sig i den magtposition,

hvori det nu befandt sig. Danmark ville derfor gøre vel i nu, da det stod så stærkt, at styre i en forsonlig ånd. Det ville gøre et gunstigt indtryk i Slesvig, at Danmark ikke udnyttede sin position, men benyttede sig af lejligheden til frivilligt at give indrømmelser på et tidspunkt, hvor de kun ville kunne opfattes som frivillige indrømmelser og ikke som noget aftvunget. Hvis Danmark fik den offentlige mening i Slesvig imod sig, mens den militære besættelse stod på, ville utilfredsheden komme til voldsomt udbrud, når tropperne måtte trækkes tilbage.³⁸ Henvendelserne om skånsel i Slesvig blev modtaget med taknemlighed af udenrigsminister H. C. Reedtz, med noget mindre entusiasme af konseilspræsident A. W. Moltke og med direkte uvilje af Frederik 7., der mente, at forsonligheden skulle begynde hos oprørerne, førend han selv kunne sætte sig i bevægelse. Trods noten til Danmark så Palmerston i og for sig på sagen på samme måde som Frederik 7. Han indså, at Danmarks stilling var vanskelig, og at det forsonlige måtte vente, til der var skabt en fred.³⁹ Palmerston ville også gerne have sendt en kraftig note til Preussen om, at England ikke kunne tolerere, at Holsten ikke blev bremset i aggressionen mod Danmark,⁴⁰ men dronning Victoria forhindrede ham i det.⁴¹

Allerede gennem længere tid havde den danske regering forberedt sig på at skulle overtage styret i Slesvig igen. Det danske medlem af tremagts-bestyrelseskommissionen havde været F. F. Tillisch. Det var en nærliggende tanke simpelthen at lade ham fortsætte bestyrelsen af Slesvig alene fra det øjeblik da hans engelske og preussiske kolleger trak sig tilbage. Finansministeren, grev Sponneck, havde dog foreslået i statsrådet, at bestyrelsen af Slesvig skulle deles mellem to personer, hvoraf den ene skulle være i København, den anden i Slesvig. Til at dele magten med Tillisch havde Sponneck foreslået grev Carl Moltke, der var ekspert i alle spørgsmål, der angik hertugdømmerne.⁴² Det var Tillisch selv, der havde bragt Carl Moltke ind i billedet, idet han nemlig havde skrevet til konseilspræsidenten, at det kun var med meget stor betænkelighed, han kunne gå med til at skulle fortsætte bestyrelsen af Slesvig, og at Carl Moltke ville være meget bedre egnet end han selv.⁴³ Carl Moltke var holstener, men havde virket i mange år i København som embedsmand. Han fik megen indflydelse over udviklingen i det slesvigske spørgsmål i de følgende år. En politisk modstander karakteriserede ham som en »oprindelig helt tysk, streng monarkist af den gamle skole, redelig og hæderlig, men stivsindet og kantet«.⁴⁴ Da Christian 8. havde begyndt sin skarpere kurs over for slesvig-holstenismen, havde han markeret det ved at udnævne Carl Moltke, hvis

helstatssympatier aldrig kunne drages i tvivl, til præsident for Tyske Kancelli. Ved regeringsskiftet i januar 1848 havde Frederik 7. udnævnt Carl Moltke til gehejmestatsminister, men han måtte trække sig tilbage ved dannelsen af martsministeriet. I 1848 havde han under våbenstilstanden været udpeget til at lede administrationen af hertugdømmerne, men havde på grund af den slesvig-holstenske regerings modstand ikke kunnet træde i funktion. På grund af sin loyale holdning over for monarkiet var Carl Moltke blevet lagt for had i hertugdømmerne, og af denne grund måtte man opgive planen om den delte bestyrelse af Slesvig. Af C. H. Bille, der var direktør i udenrigsministeriet, fik statsrådet nemlig den korrekte oplysning, at man i udlandet ikke ville opfatte det som en forsonlig handling, hvis en så forhadt mand som Carl Moltke blev sat i spidsen for Slesvigs bestyrelse.⁴⁵ I øvrigt har det næppe været de ejerdanske medlemmer af regeringen ukært, at man måtte undlade at inddrage en helstatsmand i bestyrelsen af Slesvig. Den 9. juli vedtog statsrådet Tillischs udnævnelse, og den 13. juli forelå kongens underskrift, samme dag som det preussiske og det engelske medlem af bestyrelseskommissionen overdrog regeringsmagten til Tillisch alene.⁴⁶ Det preussiske medlem af kommissionen, B. H. Eulenburg, pådrog sig sin regerings vrede ved at have overdraget regeringsmagten til Tillisch. Han havde, ifølge det preussiske udenrigsministerium, ingen kompetence hertil og skulle blot have opløst tremagtskommissionen uden at tage del i nogen overdragelsesforretning. Gennem sine gesandter søgte Preussen at gøre den skete skade god igen.⁴⁷

Frederik Ferdinand Tillisch, der nu overtog regeringsmagten i Slesvig, var selv slesviger, født i Barsbøl ved Jels som søn af en oberst. Det var dog næppe hans lokalkendskab, der havde været afgørende for hans valg til medlem af bestyrelseskommissionen, men hans upåtvivlelige dygtighed som administrator og embedsmand. Han var blevet cand. jur. i 1825 og havde først gjort tjeneste i Rendsborg som auditor, senere havde han været amtmænd på Færøerne, i Ringkøbing og i Ålborg amter. I 1842 blev han kongevalgt medlem af Roskilde Stænder, og i 1844 kabinetssekretær hos Christian 8. Han fortsatte i denne stilling hos Frederik 7., og forstod i enestående grad at vinde dennes tillid. Som medlem af bestyrelseskommissionen havde han trods sin meget vanskelige stilling haft et udmærket samarbejde med sine to kolleger. Englænderen, oberst Hodges, udtalte sig under et besøg i København i juli 1850 meget rosende om ham til den russiske gesandt.⁴⁸ Ud over Tillischs dygtighed og smidighed betød hans familie-

forbindelser naturligvis også noget. Slægten Tillisch anerkendtes først som dansk adel i 1872, men hørte så afgjort til de aristokratiske familier, der formåede at placere sine medlemmer på høje poster i monarkiets embeds- og militærvæsen. Tillisch selv var søstersøn af den tidligere chef for Danske Kancelli, Poul Chr. Stemann, og svoger til justitsministeren, C. E. Bardenfleth.

Den bestalling for Tillisch som regeringskommissær, der i april 1850 var blevet udarbejdet, og som blev fornyet ved hans tiltrædelse, gav ham meget vidtgående beføjelser.⁴⁹ Han skulle i kongens navn forestå den civile forvaltning i Slesvig. Selv om det kan diskuteres, om enevælden rent formelt var blevet indført i Slesvig, var den det dog faktisk,⁵⁰ og den var ikke som i det øvrige Danmark blevet ophævet ved grundlovens indførelse. Det var altså den i Slesvig enevældige konges beføjelser, som Tillisch overtog. Der var udtrykkeligt i bestallingen givet ham fuldmagt til efter samvittighedsfuldt skøn under ansvar over for kongen at foretage de foranstaltninger, som han fandt fornødne, og navnlig til at suspendere de embedsmænd i hertugdømmet, som han ikke ville anvende. Hvor han fandt det nødvendigt af hensyn til sit hverv, blev han bemyndiget til at rekvirere hjælp fra de militære myndigheder. Disse vidtgående beføjelser, som i øvrigt hele indsættelsen af et særligt regeringsorgan for Slesvig, havde vakt betænkeligheder i statsrådet.

Statsrådet var landets regering, men var ikke som et moderne ministerium forenet udadtil om én politik. Ministeriet var det i 1848 dannede »novemberministerium«. På dets venstre fløj stod de national-liberale professorer H. N. Clausen og J. N. Madvig, henholdsvis minister uden portefølje og kirke- og undervisningsminister. Clausen var en af Danmarks store teologer. Han var kommet ind i politik gennem stænderforsamlingerne, hvor han havde spillet en fremragende rolle som leder af oppositionen mod Christian 8.s konservative politik. Han var en nær ven af kielprofessoren Christian Paulsen, »den første sønderjyde«, og havde virket for danskheden i Slesvig. Madvig var klassisk filolog af international betydning. Han var stærkt optaget af nationale spørgsmål og havde arbejdet for en deling af Slesvig, hvorved han i nogen grad var blevet støttet af Clausen. Udlandets mening om de to professorer blev udmærket udtrykt af den engelske gesandt i København, Sir Henry Wynn, da han sagde om Madvig, at han var besat af de samme radikale ideer, som var almindelige blandt professorer, og som havde haft så ulykkelige virkninger over hele Europa. Wynn mente i øvrigt, at Madvig lod sig lede af

Clausen.⁵¹ Justitsminister C. E. Bardenfleth ansås af de fremmede gesandter i København for at være på linje med Clausen og Madvig, men han var en mere aristokratisk type. Han var jurist og embedsmand og nært knyttet til kongehuset. I spørgsmålet om Slesvigs stilling stod han som ejerdansk. M. H. Rosenørn, der var indenrigsminister, stod i politisk opfattelse nærmest mellem Bardenfleth og de to professorer, i øvrigt gjorde han sig ikke synderligt gældende.

Konseilspræsident og udenrigsminister var greve A. W. Moltke. Om ham og Frederik 7. sagde Wynn, at Danmark havde en konge, der var et fuldstændigt nul, og en premierminister, der ikke var meget mere. Moltke havde en »til perfidi grænsende ulyst til at komme frem med det ubehagelige og vanskelige«, som Madvig sagde.⁵² Han tog sjældent særstandpunkter i statsrådets forhandlinger og berømmes i det hele ikke for fremragende politiske egenskaber, ud over den rigtig nok ikke uvæsentlige at kunne holde sammen på sit splittede kabinet. Ministeriets konservative fløj repræsenteredes af marineminister C. Zahrtmann, krigsminister C. F. Hansen og til dels af finansminister grev W. C. E. Sponneck. I november 1850 udskiftedes Zahrtmann med C. E. van Dockum. Zahrtmann var først og fremmest fagminister, men lå ellers på linje med sin kollega krigsministeren. C. F. Hansen stod uforstående over for de konstitutionelle tanker og var overbevist helstatsmand. Han havde indlagt sig fortjeneste som leder af hærens officersskole, men hans indsats under krigen var omstridt. Han var præget af stejlhed og så overbevist om sine egne evner, at han havde vanskeligt ved at overlade andre ansvar, hvor der var mulighed for, at han selv kunne beholde det. Grev Sponneck var jurist og finans ekspert. A. W. Moltke tog sig ikke meget af sin udenrigsministerportefølje, og der var derfor givet Sponneck lejlighed til at fremme sine synspunkter gennem det kendskab, han havde til europæiske forhold, så meget mere som Clausen og Madvig stod fuldstændig fremmede herover for. Det var dog ikke, fordi Sponneck ligefrem var ekspert på dette felt; i novemberministeriet var han, hvad udenrigspolitikken angik, nærmest en enøjet konge blandt blinde. Sponneck havde svinget mellem at være helstatsmand og ejerdansk, i sommeren 1850 var han nærmest det sidste, men altid mere behersket end Bardenfleth og de andre ejerdanske i ministeriet. Om Sponneck sagde Wynn, at han var talentfuld, men i besiddelse af en ambition, der drev ham over i det holdningsløse i hans stræben efter magt. Oberst Hodges mente, at Sponneck havde sat sig som mål at blive leder af regeringen, og i øvrigt mente han, at Sponneck ville kunne gøre fyldest, hvis han blev konseilspræsident.⁵³ Af

udlandet blev Sponneck betragtet som de nationalliberales leder. Det var han ikke; i virkeligheden var han ofte uenig med dem og delte ikke deres opfattelse af, hvilke nationale mål der skulle sættes ind i Slesvig. Da H. C. Reedtz i august 1850 blev udenrigsminister, gled han så at sige ind til højre for Sponneck, der derved kom til at befinde sig i en midterposition, hvorfra han øvede megen indflydelse på det slesvigske spørgsmål.

Clausen, Madvig og Bardenfleth havde været betænkelige ved, at regeringskommissariatet skulle udvikle sig til et af kongerigets regering uafhængigt ministerium, hvorved Slesvigs nærmere tilknytning til det øvrige Danmark ville blive vanskeliggjort.⁵⁴ Ingen af de andre ministre ønskede heller at afskære regeringen fra kontrol med udviklingen i Slesvig. Der var derfor i bestallingen gjort den tilføjelse, at regeringskommissæren ganske vist skulle have at rette sig efter kongens ordrer, men at disse kunne gives ham gennem konseilspræsidenten. Til ham havde regeringskommissæren også at indberette om udførelsen af sit hverv. Det blev nærmere uddybet i et brev fra konseilspræsident A. W. Moltke til Tillisch, et par dage før hans officielle udnævnelse forelå.⁵⁵ Tillisch, hed det i brevet, skulle lade sig det være magtpåliggende at følge de anskuelser og ønsker, som konseilspræsidenten på statsrådets vegne lod ham meddele, ligesom det blev gjort ham klart, at hans rapporter ville blive lagt for det samlede statsråd. Endvidere blev der gjort en meget vigtig begrænsning i bestallingens beføjelser, nemlig den, at statsrådet var enigt om, at der ikke burde gives nye love for Slesvig, så længe det lå under regeringskommissærens styre. Det kan altså fastslås, at regeringskommissæren var ansvarlig både over for kongen og statsrådet. Hvorledes dette nærmere skulle forstås, har næppe nogen været i stand til at udrede uden den definition af Slesvigs stilling i forhold til kongeriget, som man ikke havde fået gennemført. Kongen var jo stadig enevældig i Slesvig, men ikke længere i kongeriget, mens den danske regering kunne drages til ansvar i rigsdagen, hvor regeringskommissæren dog ikke kunne møde, da Slesvig ikke var repræsenteret. Da regeringskommissæren imidlertid var underlagt regeringens myndighed, kunne det hævdes, at rigsdagen alligevel kunne drage denne til ansvar for hans handlinger.

Hele arrangementet var af midlertidig karakter, og kunne kun komme til at virke, hvis der ikke blev lagt hindringer i vejen fra kongens eller regeringskommissærens side. Kongen ville næppe volde statsrådet problemer. Frederik 7. kunne nok ved en og anden lejlighed føle trang til at markere, at det var ham, der bestemte i Slesvig, og hans

hele opfattelse af, hvordan myndigheden i Slesvig var fordelt, kommer klart frem, når han skriver til Tillisch den 24. juli 1850, at Tillisch fra nu af kan »skalte og valte, som du selv vil, indtil jeg selv kommer«. ⁵⁰ Ved flere lejligheder greb kongen også aktivt ind i slesvigske spørgsmål, men hans politiske egenskaber var af en sådan art, at regeringen let kunne udmanøvrere ham, om det skulle gøres nødvendigt, især når man blot passede på at holde ham i København, hvor det var lettere at kontrollere, hvem han kom under indflydelse af. ⁵⁷ I øvrigt var hans interesse for Slesvig så stor, at man kunne regne sikkert med, at der ikke ville blive gjort regeringen vanskeligheder fra hans side, så længe der blot ikke blev talt om en deling af Slesvig. Anderledes forholdt det sig med Tillisch, der godt kunne ventes at ville blive besværlig for statsrådet. Han havde før sin udnævnelse udtrykt ønske om at måtte blive stillet direkte under kongens myndighed af hensyn til stemningen i Slesvig, men havde dog samtidig erklæret sig rede til at lytte til regeringens ønsker.

Ved sin udnævnelse til medlem af tremagts-bestyrelseskommissionen havde Tillisch fremsat nogle udtalelser, der kunne synes at gøre ham egnet til at føre den besindige og forsonlige politik i Slesvig, som stormagterne ønskede. Han havde dengang sagt, at man fortrinsvis i Slesvig burde benytte sig af mænd, der ikke for tydeligt havde været knyttet til det ene eller det andet parti, og at han ikke anså det for meningen, at der skulle vindes positive resultater, men kun at hindringer for en kommende regering skulle fjernes. »Han troede derfor sin opgave at være den at søge at bringe forholdene tilbage til status quo ante, navnlig såvel med hensyn til sprogforholdene som med embedsforholdene. Det var således hans formening, at det faldt af sig selv, at alle de af insurgenterne indsatte embedsmænd fjernedes, og de af kongen ansatte indsattes.« ⁵⁸ Denne udtalelse fra sommeren 1849 havde imidlertid ikke gyldighed for Tillisch i sommeren 1850. Det var tydeligt, at året i Slesvig havde bevirket en voldsom forandring i hans politiske holdning. Bestyrelseskommissionen var som nævnt ikke blevet støttet af de preussiske besættelsestropper og havde været udsat for mange ydmygelser fra den tyske befolknings side.

Umiddelbart kunne det synes en god idé at vælge Tillisch til regeringskommisær, således at der ikke skete noget brud i administrationen. Alligevel var det tvivlsomt, om det var en klog handling at tage ham i stedet for en mand, der med et uhildet blik kunne have begyndt det danske styre på en frisk. Tillisch havde, som han selv indrømmede det, under indtryk af sine oplevelser under bestyrelseskommissionens

tid udviklet et meget skeptisk syn på den tyske befolkning.⁵⁹ Han havde tidligere været opfattet som helstatsmand, men lå nu helt på linje med regeringens ejderdanske fløj og var overbevist om umuligheden af et samarbejde mellem dansk og tysk inden for helstatens rammer. Han lagde ikke over for statsrådet skjul på, hvor han stod, da han som en programerklæring før udnævnelsen skrev: »Det mål, som jeg under den vending tingene har taget siden marts 1848 antager, at man nu bør have for øje, og som jeg derfor, så meget det står til mig, vil stræbe efter, er den nøjeste mulige forbindelse mellem kongeriget og hertugdømmet Slesvig, og den størst mulige adskillelse mellem hertugdømmerne Slesvig og Holsten.« Da Tillisch antog, at regeringen ville følge samme mål, som han her angav, ville der ikke blive vanskeligheder, mente han.⁶⁰ Tillisch kunne have ret i sin antagelse af, at regeringen delte hans anskuelser om, at Slesvig skulle knyttes så nært som muligt til Danmark, for så vidt som den stadig uofficielt stod ved den udtalelse om sin målsætning, der var blevet fremsat i april 1849.⁶¹ Det nationalliberale-ejderdanske elements stilling blev imidlertid stadig vanskeligere under udlandets pres, mens den konservative fløjs magt voksede tilsvarende. Det var at vente, at det på et eller andet tidspunkt ville komme til et brud mellem de konservative og Tillisch, og det måtte kunne siges med absolut sikkerhed, at det ville komme til alvorlig konflikt med stormagterne, hvis Tillisch fik lov at handle, som han havde sat sig det for.

Tillisch havde over for konseilspræsidenten udtalt ønske om, at der ville blive udstedt en beroligende erklæring til hertugdømmets beboere, før det danske styre begyndte.⁶² Denne proklamation blev udstedt af kongen den 14. juli 1850. Både Rosenørn og Clausen hævder i deres erindringer, at den var skrevet af Clausen.⁶³ Det er kun til en vis grad rigtigt, proklamationen havde undergået en mere kompliceret skabelsesproces, end Rosenørn og Clausen lader forstå. Det var Sponneck, der fremførte sagen i statsrådet. Han fandt det nyttigt med en kundgørelse om regeringens hensigter, både af hensyn til slesvigerne og til udlandet. Sponneck foreslog derfor, at kundgørelsen skulle indeholde et tilsagn om, at Slesvig ikke ville blive inkorporeret i kongeriget, og en tilkendegivelse af, at der, således som det havde været stillet i udsigt under fredsforhandlingerne med Preussen, skulle indkaldes en forsamling af ansete mænd fra alle rigsele for at rådslå om monarkiets fremtidige ordening. Heroverfor foreslog Clausen, at de ansete mænd, de såkaldte notabler, først skulle indkaldes fra Holsten, når en nærmere forening mellem Slesvig og Danmark var tilvejebragt. Clausen blev heftigt

imødegået af Sponneck, der kaldte en inkorporering for en regulær erobring, og han blev ikke støttet af Bardenfleth og Madvig.⁶⁴ Åbenbart for dog at redde så meget som muligt gik Clausen derefter hjem og skrev et udkast til en kundgørelse, der blev sat i cirkulation blandt statsrådets medlemmer.⁶⁵ Clausens udkast blev fulgt i alle de uvæsentlige punkter, men afgørende ændret i det ene væsentlige. Det var formet som en personlig henvendelse til slesvigerne fra kongen og nævnte først, at de preussiske og svensk-norske tropper nu ville blive afløst af danske. Den danske hær ville blive hilst velkommen af dem, der havde bevaret deres undersåtlige troskab urokket, men den ville også drage til dem, »hvis omdømme har ladet sig forvirre, hvis øre var tillukket for vor landsfaderlige stemme«. Hæren ville dog ikke komme for at bringe hævn og straf, men kongens mildhed og retfærdighed mod de vildledte og forførte. Foreløbig var det ikke muligt straks at ordne regeringsforholdene i Slesvig, og kongen havde derfor indsat Tillisch som regeringskommisær, men så snart som muligt ville der blive sat en ordening i stand. Derefter skrev Clausen:

»Vi har tidligere givet Vort slesvigske folk det tilsagn, at ligesom Vi ville styrke Slesvigs uopløselige forbindelse med Danmark ved en fælles fri forfatning, således ville Vi kraftigt beskærme dets selvstændighed ved udstrakte provinsielle institutioner, navnlig ved en egen landdag og særskilt forvaltning.«

Det, som der her hentydes til, er kongens erklæring til slesvigerne af 26. marts 1848, hvori der blev lovet Slesvig, at det i forening med Danmark skulle få en fri forfatning, men at Slesvigs selvstændighed samtidig skulle sikres ved egen landdag, administration og domstole og ved ligeberettigelse for dansk og tysk sprog.⁶⁶ Clausens udkast fortsatte derpå:

»Men hvorledes der i det enkelte skal være at bygge på det grundlag, som her er angivet, derom ønsker Vi at høre stemmer fra folket selv. Det er derfor Vor agt at udnævne et antal mænd af Eders midte, som skulle sammentræde for at overlægge, hvilken ordening af forholdene der ville både landet bedst, og derom forelægge Os deres betænkning og forslag.«

Clausen nævner derpå, at ordningen ville være af så stor betydning for hele monarkiet, at også mænd fra kongeriget og Holsten skulle deltage i denne forsamling. Efter at have cirkuleret vendte forslaget tilbage til konseilspræsidenten med statsrådets medlemmers bemærkninger.⁶⁷ Man havde koncentreret sig om den første del af det ovenfor citerede afsnit af Clausens udkast. Rosenørn havde givet dette en

drejning, så regeringens vilje til at knytte Slesvig nærmere til Danmark kom til at træde endnu tydeligere frem. C. H. Bille, der deltog som udenrigspolitisk ekspert, havde ønsket at undlade at lade regeringen træffe nogen afgørelse ved at skrive:

»Vor landsfaderlige omhu, alle Vore ivrigste bestræbelser vender sig fra fredens første time af til den endelige ordning af Eders ved en usalig tvedragt forstyrrede forhold. Men hvorledes – – –«

Bardenfleth sluttede sig ganske til ham. Madvig havde begrænset sig til at gøre notater på Billes udkast, og Sponeck igen til et notat til Madvigs notat. Madvig havde ønsket indsat i Billes udkast før »Men hvorledes«:

»Det tilsagn Vi i denne henseende tidligere har givet Slesvigs befolkning, og som Vi havde håbet skulle have forebygget alt det sørgelige, som senere er sket, gentager Vi og vil arbejde på at bringe det til opfyldelse.« Madvig henviser selvfølgelig til erklæringen af 26. marts 1848 med udtalelsen om, at Slesvigs uopløselige forbindelse med Danmark skulle styrkes ved en fælles fri forfatning, samtidig med at Slesvig dog skulle have egen landdag og administration. Sponeck ødelagde i nogen grad meningen i Madvigs tilføjelse ved at indsætte sætningen: »at Vi ikke ville indlemme Slesvig som en provins i Danmark« efter Madvigs ord om tilsagnet til Slesvigs befolkning.

I den endelige udgave blev meningen, som foreslået af Bardenfleth og Bille, således at faktisk intet blev sagt om Slesvigs stilling i monarkiet, udover at dette spørgsmål ville blive forelagt for en notabelforsamling. Efter at have været under redaktionel behandling af F. von Pechlin blev kundgørelsen underskrevet af kongen den 14. juli 1850 og kontraseret af konseilspræsidenten.⁶⁸ På denne måde blev der dog alligevel angivet, at Slesvig måtte betragtes som en del af Danmarks rige, da nemlig konseilspræsidenten ikke havde anden myndighed til at kontraserne kongens udfærdigelser angående Slesvig end den, som kunne findes i grundloven. Samtidig med kundgørelsen blev der imidlertid udstedt et manifest på tysk, der ikke var stilet til nogen, og som kun var underskrevet af kongen. Rosenørn påstår i sine erindringer, skrevet i 1888, at dette manifest først kom til hans og flere af de andre ministers kundskab, da det var underskrevet af kongen. Nu havde Rosenørn en selv for en memoireforfatter dårlig hukommelse,⁶⁹ og også på dette punkt tager han fejl. Han har været til stede i statsrådet, da det blev drøftet. Udstedelsen af dette manifest, hvori princippet om ikke-inkorporering af Slesvig blev udtalt med al ønskelig tydelighed, blev aftvunget Danmark af Rusland for at forsone Tysk-

land, fremgår det af et brev fra Peter von Meyendorff, den russiske gesandt i Berlin.⁷⁰ Gennem baron Ungern-Sternberg i København henvendte Meyendorff sig til regeringen for at meddele, at man forventede et manifest fra den. Det blev af statsrådet overdraget til den danske gesandt ved den tyske forbundsdag, Friedrich von Pechlin, at forfatte udkastet til manifestet.⁷¹ Pechlin var en mand af yderst konservative anskuelser, rent tysk i sin dannelse, men ubrydeligt loyal over for helstaten. Grundlaget for hans opfattelse af Danmarks politiske stilling var, at freden med Preussen af 2. juli 1850 medførte genoprettelsen af monarkiet, som det havde været før 1848, og dermed også afskaffelsen af grundloven, som han kaldte Danmarks værste onde.⁷² Fra det nationalliberale partis side var han udsat for meget heftige angreb for sin tyskhed, selv om man ikke tvivlede på hans hengivenhed for monarkiet.⁷³ H. N. Clausen vendte sig ligesom mod kundgørelsen mod manifestet. Det ses ikke af statsrådsprotokollen, hvordan det er gået til, men Clausen fortæller selv, hvorledes han forhandlede med Pechlin om udkastet, og selv om han ikke formåede at rokke meget ved det, så fik han dog enkelte udtryk modereret.⁷⁴

Manifestet i dets færdige form meddelte om fredsslutningen mellem Danmark og Preussen og udtrykte håb om, at denne ydre fred måtte blive fulgt af en indre. Kongens bidrag hertil skulle være skånsel og glemsel for, hvad der var passeret. Der ville blive givet almindelig amnesti, og embedsmændenes bestallinger ville blive bekræftet. Der ville kun blive gjort de undtagelser herfra, som genoprettelsen af kongens styre med nødvendighed måtte kræve. I Slesvig ville den tyske nationalitet blive sikret samme rettigheder som den danske. Endvidere blev der givet definitivt tilsagn om, at der ikke ville ske nogen inkorporering af Slesvig i Danmark.⁷⁵ Manifestet vakte udelt glæde hos baron Ungern-Sternberg, mere moderat tilfredshed hos de andre stormagtsrepræsentanter, der hellere så handling end manifest, og Clausens, Madvigs og Sponnecks åbenlyse utilfredshed.⁷⁶ Ungern-Sternbergs glæde havde næppe været så stor, hvis han havde kendt en korrespondance om manifestet mellem Tillisch og konseilspræsidenten. Tillisch skrev, at manifestet havde sat ham i megen forlegenhed. Amnestien og løftet til embedsmændene ville have en meget nedslående virkning på alle de tro slesvigere, og det ville desuden være ham umuligt at regere med de slesvig-holstenske og oprørske embedsmænd som sine medarbejdere. De måtte fjernes og erstattes med andre. Tillisch erklærede at ville sætte samtlige udnævnelser foretaget af ulovlige regeringer i Slesvig ud af kraft. De få af de ramte embedsmænd, som kunne bruges,

kunne derefter genansættes. Hvis statsrådet ikke kunne acceptere dette, ville Tillisch gå af. I øvrigt var han godt klar over, at en retningslinje som den, han her angav, ville være i strid med det manifest, som nu engang var udstedt, og at man ville beskyldte regeringen for at bryde sine løfter, men det kunne ikke hjælpe, han kunne ikke handle anderledes.⁷⁷ Konseilspræsidenten beroligede Tillisch; der var ingen grund til, at han gik af. Statsrådet billigede fuldstændigt hans anskuelser om embedsmændene. Manifestet af 14. juli var i øvrigt, som Moltke skrev: »nærmest kun bestemt for Holsten og Europa«, og det var ikke meningen, at det skulle bekendtgøres i Slesvig, til hvis indbyggere kongen havde udtalt sig i den særskilt til dem rettede kundgørelse.⁷⁸ Manifestet blev altså ikke meddelt den tyske befolkning i Slesvig af de danske myndigheder. Kundgørelsen derimod blev uddelt. Hæren havde flere tusind eksemplarer med, da den rykkede ind i Sydslesvig, og Tillisch sørgede personligt for, at den blev distribueret i egnen syd for Husum af en agent, han havde dér.⁷⁹ Kundgørelsen formåede dog ikke at dække over de faktiske forhold:

Befolkningen i det sydlige Slesvig var fjendtligsindet, regeringskommissæren ville hurtigt erkende vanskeligheden blot ved at regere med det svageste skær af lovlighed,⁸⁰ men var fast besluttet på at føre en dansk kurs, udlandet var lige så besluttet på, at dette ikke skulle ske, og regeringen var ikke i stand til at formulere sin politik. Der var ikke store udsigter til, at Jens Wulff skulle få opfyldt sit ønske for det kommende år om ro, fred og velsignelse.

Belejringstilstanden

De første repræsentanter for det danske styre, som den tyske befolkning mødte, var de danske soldater. Krigsministeren havde meget kraftigt understreget over for den øverstkommanderende, at der ikke måtte finde nogen form for overgreb sted over for civilbefolkningen. Det skulle indskærpes, at soldaterne skulle forholde sig roligt og ordentligt. Når de blev indkvarteret hos civile, måtte de ikke tilegne sig deres ting, og ikke kræve andet, end hvad der på lovlig vis blev udskrevet til dem; de måtte f. eks. ikke forlange anden forplejning end den, kvarterværterne blev beordret til at yde af de militære myndigheder. Der skulle på det nøjeste våges over befolkningens ejendele, og de personer, der var kendt for at høre til insurgenterne, måtte ikke på nogen måde molesteres. I overtrædelsestilfælde ville de skyldige blive straffet og deres foresatte draget til ansvar efter krigsloven.¹ Det var krigsministeren bekendt, at der i nogle af hærens afdelinger var en meget ophidset stemning mod befolkningen på de steder i Slesvig, hvor soldaterne, især i 1848, havde været udsat for fornærmelser og ydmygelser. Det drejede sig navnlig om Slesvig by. Overkommandoen fik derfor pålagt at sørge for, at disse afdelinger ikke kom til at ligge på steder, hvor de før havde været, og at de blev trukket uden om byen.² I en bekendtgørelse til befolkningen lovede den øverstkommanderende enhver borger, der forholdt sig roligt, fuld beskyttelse for liv og ejendom, og der blev givet enhver ret til at indgive klager enten til de militære afdelingers chefer, eller direkte til overkommandoen.³

Samtidig blev der imidlertid truffet lige så kraftige sikkerhedsforanstaltninger til at beskytte hæren mod de farer, som den fjendtligsindede del af befolkningen kunne udsætte den for. Sagen var, at hærens stilling var overordentlig vanskelig. Man havde nok slået og fordrevet den slesvig-holstenske hær, men på grund af bestemmelserne i freden med Preussen måtte hæren ikke overskride Ejderen. Den slesvig-holstenske hær kunne derfor i fuldstændig ro reorganisere sig på den anden side af floden. Også efter fredsslutningen med Preussen og Det Tyske Forbund modtog den slesvig-holstenske hær en stadig strøm

af frivillige fra hele Tyskland, i Berlin var der et slesvig-holstensk hvervekontor,⁴ og den blev stadig forsynet med våben fra de preussiske overskudslagre.⁵ Samtidig var den ikke som den danske bundet af bestemmelserne om ikke at måtte overskride Ejderen. Det betød, at slesvig-holstenerne kunne koncentrere deres tropper i sikkerhed på holstensk område og derefter foretage pludselige angreb i forsøg på at trænge om bag de danske linjer. Den danske overkommando kunne intet vide om, hvornår eller hvor disse angreb ville komme, og hæren måtte derfor anbringes i en tynd linje tværs over hele Slesvig, hvor de danske soldater måtte tilbringe nætterne på stadig vagt ude på markerne, mens slesvig-holstenerne kunne trække sig ind til byerne, til det passede dem at støde til. Det var meget ubehageligt og koldt for soldaterne, og man frygtede for, at det skulle blive vanskeligt at opretholde disciplinen, men de tog det pænt.⁶ Situationen var dog uholdbar og foruroligede i høj grad den russiske gesandt, der følte sig ansvarlig for den.⁷

Under disse forhold kunne hæren gøre megen skade, hvis dens bevægelser blev meddelt til fjenden, og soldaterne i de fjerntliggende og tyndtbesatte stillinger var i alvorlig fare, hvis de blev udsat for sabotage eller direkte overfald. Den øverstkommanderende, det var general Christoph von Krogh, blev derfor udstyret af statsrådet⁸ med midler til at udøve en »prompte og alvorlig justits imod de civile personer, der enten med væbnet hånd eller på forræderisk vis virker armeen til skade«. Generalen blev bemyndiget til at lade sådanne personer dømmes efter de militære love ved en krigsret. I tilfælde af at den begåede forbrydelse var af en sådan karakter, at den ville medføre dødsstraf, eller hvis den var til direkte fare for militære enheders sikkerhed, og den tillige var åbenbar, kunne der afholdes standret, og dommen kunne eksekveres øjeblikkeligt.⁹ Denne bemyndigelse blev offentliggjort samtidig med en bekendtgørelse af, at det var forbudt at udbrede meddelelser om hærens stillinger og bevægelser.¹⁰ Endvidere blev hele det sydlige Slesvig erklæret i belejringstilstand.

Belejringstilstanden omfattede amterne Gottorp og Husum og alt syd derfor, dens nordgrænse var altså disse to amters, d.v.s. en linje omtrent fra Sliens munding, tværs igennem Angel til Flensborg-Slesvig landevejen, derfra i en bue ned i Midtslesvig og igen op i Vestslesvig til kysten ud for Før. Antagelig er denne linje blevet betragtet som en sindelagsgrænse. Der var ikke andre hensyn, der talte for at lægge nordgrænsen for belejringstilstanden netop dér, end at befolkningen nord derfor blev anset for at være loyal, og befolkningen syd derfor mentes at være fjendtligt indstillet.

Under belejringstilstanden skulle beboerne i alle måder følge de militære myndigheders anvisninger. Så snart afdelinger af hæren rykkede ind i en by eller landsby eller i en ny egn, skulle beboerne øjeblikkelig aflevere alle former for våben. Den, der endnu 12 timer efter troppernes ankomst fandtes i besiddelse af våben, ville blive idømt en alvorlig frihedsstraf. Under trussel af samme straf blev det pålagt at aflevere tyske og slesvig-holstenske faner og forbudt at bære kokarder med de slesvig-holstenske blå-hvid-røde farver. Den alvorligste bestemmelse var, at enhver, der blev antruffet med våben i hånd, ville blive stillet for en standret og dømt til døden. Det samme ville ske med dem, der opretholdt personlig forbindelse med eller skrev breve til personer i den slesvig-holstenske hær. Disse straffe ville øjeblikkelig blive eksekveret uden persons hensyn.¹¹ De nærmere bestemmelser for, hvordan befolkningen i øvrigt havde at forholde sig, har det åbenbart været overladt de enkelte militære kommandanter selv at bestemme, idet der først i maj 1851 blev udsendt en almindelig instruks desangående.¹² I Slesvig by gjaldt de bestemmelser, at forsamlinger større end 5 personer på gaden var forbudt, og at ingen måtte færdes ude mellem 9 aften og 5 morgen. Der blev foretaget husundersøgelser efter våben og slesvig-holstenske faner, og al færdsel til og fra byen blev forbudt. Den sidste bestemmelse blev dog opgivet efter få dages forløb, da man måtte give tilladelse til at bringe levnedsmidler til byen. I Husum gjaldt lignende bestemmelser.¹³

Ud over disse bemyndigelser, der alle kunne hævdes at tjene krigsmæssige formål, havde general Krogh fået tildelt en rent civil af krigsministeren. I forbindelse med meddelelsen om, at Tillisch var udnævnt til regeringskommisær for Slesvig, og at han i denne egenskab skulle varetage hertugdømmets civile forvaltning, skrev krigsminister Hansen til general Krogh, at det fortsat var overkommandoen, som ansvaret for »overpolitiet« og opretholdelse af ro og orden hvilede på. Den øverstkommanderende kunne i denne henseende handle uafhængigt af den civile myndighed. Dog skulle der samarbejdes med regeringskommisæren i disse spørgsmål i det omfang, som omstændighederne tillod det.¹⁴ Der var her lagt op til en alvorlig strid mellem civile og militære myndigheder i Slesvig; regeringskommisæren havde, som nævnt, af kongen og statsrådet fået tillagt myndighed til at rekvirere militærets bistand, mens militæret gennem dets instruks fra krigsministeren måtte opfatte regeringskommisærens virksomhed i politisager som indgreb på områder, hvor militæret var enerådende. Krigsministerens optræden i denne sag var uden hjemmel i nogen beslutning af stats-

rådet, men tværtimod en klar omgåelse af dets tidligere beslutninger i sagen om regeringskommissærens bestalling. Konsekvenserne heraf blev alvorlige.

Med ganske få undtagelser forløb den militære besættelse uden uheldige episoder foranlediget af soldaternes overgreb mod civiles person eller ejendom. Det slesvig-holstensk sindede blad *Altonaer Mercur*, der befandt sig uden for de danske myndigheders rækkevidde, og som meget gerne bragte alt, hvad der kunne stille det danske styre i et uheldigt lys, har i årene fra 1850 til 1853 kun én meddelelse om overgreb fra de danske soldaters side. Den drejer sig om, at nogle soldater i fuldskab havde stjålet forskellige ting, hovedsageligt vin og mad, på slottet Nør, der tilhørte prins Friedrich af Nør, en bror til hertugen af Augustenburg.¹⁵ Prinsen havde været oprørernes første general og var endnu mere forhadet af danskerne end sin bror. Når der overhovedet skulle finde en sådan episode sted, var det forståeligt, at den netop ramte prinsens ejendom. I øvrigt blev de skyldige korporligt afstraffet og deres officerer stillet for en undersøgelsesdomstol.¹⁶ Endvidere har der i den tid, besættelsen varede, fundet ét overfald sted, vistnok begået af en dansk soldat. Den overfaldne, en godsforvalter, led ingen korporlig skade, og det lykkedes ikke at fastslå med sikkerhed, om overfaldsmanden faktisk havde været en dansk soldat.¹⁷ *Altonaer Mercur* kunne fortælle, at garnisonen i Tønder bestod af brændmærkede slaver, men måtte gentagne gange næsten beklagende indrømme, at de danske soldater opførte sig »im Ganzen human«, hvad der også siges af en ellers fanatisk danskfjendtlig memoireforfatter fra Slesvig by.¹⁸ Det taler til både soldaternes og officerernes ære, at det under de opfanterede sindsstemninger, som herskede, og under de mange provokationer, som soldaterne var udsat for, lykkedes at begrænse ulovlighederne til affærer som disse.

Det kan også siges med sikkerhed, at der ikke i et eneste tilfælde blev gjort brug af den ret til at afsige dødsdomme, som overkommandoen havde fået tillagt. *Altonaer Mercur* kunne ganske vist meddele, at 80 bønder i Slesvig og Gottorp amter var blevet arresteret for at have vist sig fjendtlige mod arméen, men kunne berolige sine læsere med, at kun 2 var blevet skudt, eller at et par borgere i Frederiksstad skulle være blevet antruffet med våben i hånd og dømt til døden ved en standret.¹⁹ Det var ikke rigtigt. Det kom ikke til en eneste dødsstraf eller anden straf efter krigsretten. Det var heldigt, for det skyldtes ikke overkommandoens ulyst, men udelukkende at befolkningen i Sydslesvig ikke gav anledning dertil. I november 1850 skrev over-

kommandoen til krigsministeriet: »Det er også alene omstændighederne og ikke nogen ulyst hos overkommandoen til at anvende strengthed inden for de lovlige grænser, som har bevirket, at intet tilfælde er forekommet, hvori et eksempel har kunne statueres ved en af en standret afsagt dødsdoms øjeblikkelige fuldbyrdelse.« Man mærker overkommandoens ærgrelse over ikke at have haft lejlighed til at kunne afsige nogle dødsdomme.

Heller ikke sin ret til at idømme andre former for straf synes hæren at have haft lejlighed til at benytte sig af i videre omfang. En nærmere bekræftelse af dette kræver dog en undersøgelse af de forskellige militære underafdelingens arkiver, som ikke er foretaget. Den synes nemlig ret overflødig. Overkommandoen har indberettet til krigsministeriet om selv meget ubetydelige sager, og der er således ikke grund til at antage, at de militære enheder har afgjort større spørgsmål uden at foretage indberetninger, som overkommandoen ville videresende til krigsministeriet. Det er lige så usandsynligt, at der kan have fundet retslige afgørelser sted på uofficiel vis og uden nogen form for indberetning, dertil var hæren under for omhyggelig opsigt både fra København og fra Holsten. Den hårdeste dom, der er indberettet om, blev idømt nogle bønder fra Ejdersted. De havde hjulpet nogle slesvigholstenske soldater tilbage over Ejderen, og blev idømt tugthusstraf på ubestemt tid. De blev dog benådet efter mindre end et halvt års fængsel.²⁰ En anden hård straf fik forstanderen for døvstummeinstituttet i Slesvig, dr. P. Paulsen. Han havde udvist »trodsig modstand«, da det blev meddelt ham, at han skulle have indkvartering af soldater. For dette kom han til at afsone 4 måneders simpelt fængsel i Nyborg.²¹ Ingen anden af de indberettede domme var af en sådan størrelse. Den almindeligste forseelse var at have skjult våben. Erklæringen om belejringstilstanden havde truet med hårde fængselsstraffe for dette. Den største straf i en sådan sag fik to brødre fra Husum, som ret drastisk havde skjult nogle kanoner, der under krigen havde været opstillet til beskyttelse af havnen. Brødrene fik 6 gange 5 og 4 gange 5 dages fængsel på vand og brød. Det synes billigt sluppet, og det fremhævedes da også, at straffen var blevet hårdere, hvis man havde kunnet bevise, at noget ammunition til kanonerne, som var fundet et andet sted i Husum, også var blevet skjult af de to brødre.²² En del af Husumborgerne har åbenbart været overbevist om, at danskernes tilstedeværelse i Husum kun var midlertidig, ellers ville de ikke have gemt disse kanoner. Som et eksempel på et dansk overgreb nævnes i en tysk memoire, at en slesviger idømtes tre dages vand og brød for at have

opbevaret en gammel pistol.²³ Da overkommandoen ikke var overbevist om, at alle våben blev afleveret, lod den foretage husundersøgelser. Således sendtes et kommando på 70 mand rundt i Angel, hvor det i landsbyerne søgte efter våben. Hvor der blev fundet nogle, blev ejerne straffet.²⁴ Også Flensborg amt lod foretage en omfattende undersøgelse, og i 1. Angler godsdistrikt blev der konfiskeret 71 geværer, deriblandt en del værdifulde jagtvåben, hvilket gav anledning til klager.²⁵

Har den militære del af det danske styre i Sydslesvig således været mild i sin ydre officielle form, er der dog ikke nogen som helst tvivl om, at den har været ubehagelig nok for sydslesvigerne, eller at militærets holdning til befolkningen var så negativ som næsten muligt. Belejringsstilstanden varede lige til marts 1852. Så længe den stod på, var befolkningen udsat for kraftige indgreb i sin frihed. Der var som nævnt ikke givet nærmere regler til de militære kommandanter om dens bestemmelser, men det var almindeligt, at der var forbud mod at færdes ude efter klokken 9 aften og inden klokken 3 morgen, og at større sammenkomster af folk på kroerne eller i private huse var forbudt.²⁶ Hver eneste gang man ville fejre en familiefest, et rejsegilde eller holde bal eller høstfest, måtte der indhentes tilladelse fra den stedlige kommandant.²⁷ Det var ydmygende for de bønder, der inden klokken 9 sad fredeligt på kroen i Havetoftløjt, at de hver aften skulle finde sig i at have en dansk løjtnant til at gå inspektionstur i kroen, og at de som børn skulle sendes tidligt hjem.²⁸ Endnu mere krænkende måtte det forekomme, at officererne havde ordre til at overvåge gudstjenesterne for at påse, at der blev bedt for kongen på den befalede måde, og at der blev posteret vagtposter rundt om kirkerne for at forebygge uro.²⁹ Officererne skulle kontrollere, at der, som bestemt af regeringskommisæreren, blev bedt for »vor konge«, og ikke blot for »kongen«, og naturligvis slet ikke for »hertugen«. De måtte også lægge mærke til, om prædikenerne havde en loyal form.³⁰ Ydmygende var det også, når en præstekone i sit hjem havde spillet et par strofer af en forbudt sang, at der så øjeblikkelig stillede en underkorporal fra de indkvarterede danskere i stuen for at beordre hende til at holde op, og direkte ulykkeligt for hende og hendes mand var det, når præsten på grund af militærets indberetning blev suspenderet fra sit embede.³¹ I det hele gav indkvarteringerne mange steder anledning til sager, der sådan set var ubetydelige nok, men som dog må have været til usandsynlig irritation for befolkningen. F. eks. havde en officer under en inspektion hos nogle af sine soldater opdaget et portræt i en af kvarterværtens, en fhv. overførsters, private stuer. Portrættet forestillede en

slesvig-holstensk officer i fuld uniform, og den danske officer havde selvfølgelig straks konfiskeret det. Han fremsendte det sammen med sin indberetning.³²

En sag som den følgende om et indkvarteringsspørgsmål er typisk i al sin smålighed, men nåede dog at give anledning til meget postyr. En major, der gjorde tjeneste på halvøen Svansen, havde idømt en godsinspektør 2 gange 5 dages fængsel på vand og brød, da det ikke på anden måde var ham muligt at bringe godsinspektøren til at iagttage »sine pligter som kongelig dansk undersåt, og han nu desuden i høj grad har glemt, hvad han er en befalingsmand skyldig i et distrikt, der er erklæret i belejringstilstand«. De civile myndigheder ønskede en nærmere redegørelse for denne affære fra de militære, men generalkommandoen kunne ikke se rettere, end at majoren havde handlet rigtigt. Godsinspektøren, hvis navn var Bettführ, havde forbrudt sig, da en hos ham indkvarteret officer ønskede sin middagsmad serveret uden for den normale spisetid. Bettführ havde bl. a. sagt, at hans kone ikke kunne varte op hele dagen, og i diskussionen herom, var han blevet så ophidset, at han havde truet med at smide officeren ud. Der var her ikke tale om et forhold, der kom ind under belejringstilstandens bestemmelser, og de civile myndigheder mente ikke, at generalkommandoen havde nogen ret til at straffe i dette tilfælde, og bad derfor om at få at vide, hvorpå generalkommandoen støttede sine antagelser om, at den havde. Generalkommandoen kunne ikke anføre andet end »hjemmel i en i forholdenes natur begrundet nødvendighed«, men frabad sig i øvrigt appel til statsrådet.³³

Overkommandoen var ikke i stand til at overlade stillingtagen til politiske spørgsmål til de civile myndigheder og mente sig vel i øvrigt også berettiget til, som et led i udøvelsen af det »overpoliti«, som krigsministeren havde pålagt den, at bidrage til befolkningens politiske omvendelse. Til den ende blev indkvarteringerne anvendt som et politisk pressionsmiddel. Det fremgår med al ønskelig tydelighed af en skrivelse fra 1. brigade i Flensborg til det 1. militærdistrikt i Angel. Det hedder deri, at hensigten med indkvarteringen ikke blot er at få underbragt soldaterne, men også »ved det derved frembragte tryk at kue befolkningen, såvel i det hele, som hvor det viser sig nødvendigt, den enkelte.« Militærdistriktet måtte derfor have opmærksomheden henvendt på at anvende dette middel i tilstrækkeligt omfang.³⁴

Når det mentes, at det var muligt at kue de trodsige ved hjælp af indkvarteringerne, var det dog ikke så meget på grund af den økonomiske byrde. Kvarterværterne havde ganske vist pligt til at holde de

indkvarterede soldater på kost, men skulle have deres udlæg betalt. Tillisch ville ikke nægte, at der kunne være noget rigtigt i, at de mest trodsige distrikter kom til at mærke de økonomiske følger af deres opførsel, men mente alligevel, at hærens fornødenheder i videst muligt omfang skulle betales, da de loyale ellers også ville blive ramt.³⁵ Trykket lå dels i det ubehagelige ved at få påtvunget de uvelkomne gæster, dels i det besvær som lå i, at kvarterværten havde pligt til at tilberede og servere soldaternes daglige kost. Den skulle bestå af enten 20 lod oksekød, $\frac{3}{4}$ pægl byggryn og $\frac{1}{2}$ pægl brændevin eller også af $\frac{1}{2}$ pund saltet eller røget flæsk, $\frac{2}{3}$ pægl kogeærter og $\frac{1}{2}$ pægl brændevin. Hvor kvarterværterne ville fremskaffe disse ting fra, måtte de selv om, de fik blot udbetalt et pengebeløb pr. soldat.³⁰

Lederen af 1. militærdistrikt på Angel, en oberstløjtnant Wilster, behøvede næppe opfordringen til at benytte sig af indkvarteringerne som pressionsmiddel. Det princip, som anvendtes i hans distrikt, var, at man skiftede mellem gårdene, »dog således, at de dansksindede beboere enten aldeles eller i det mindste kun yderst lidet betænkes med indkvartering. De folk derimod, der er bekendt som oprørske eller viser sig ildesindede, har uafbrudt haft indkvartering«. Når familien Jessen viste slet opførsel mod soldaterne, f. eks. ved at servere deres mad på tallerkener med inskriptionen »Schleswig-Holstein stammverwandt«, så fik de straks 3 mand til.³⁷ Sådanne smådrillerier over for soldaterne hørte til dagens orden i de områder, hvor der var belejringstilstand, og lige så almindelige var repressalierne fra militærets side.

Det var ikke alle steder, det var lige galt. Nogle steder kom soldaterne og sydslesvigerne til de danske præsters glæde fint ud af det sammen, men så truedes præsternes glæde, når de sydslesvigske piger og soldaterne blev for gode venner.³⁸ De danske soldater var fra landet, og når de blev indkvarteret hos bønderne i det sydlige Slesvig, havde de blik for at vurdere landbruget, og selv om der var sprogvanskeligheder, kunne de nok af og til få lyst til at hjælpe deres vært ved at give en hånd med. Soldaterne skrev hjem til deres fædre og brødre i landsbyerne på Sjælland, Fyn og Jylland og fortalte om, hvordan avlen stod, hvor de var, og selv fik de lignende meddelelser, som de kunne udveksle med deres værter. Deres venlige, rolige holdning og deres mildhed fik meget til at glide, når der ikke fra oven af blev sat politiske lidenskaber i bevægelse. En bemærkning som den følgende af en soldat om en kvartervært forekommer karakteristisk: »Forresten er det en uhyre flink mand, kun er han lidt tysksindet, men det kan jo ikke gøre noget i grunden, når vi blot vil skikke os lidt efter hinanden.«³⁹

En sag fra det danske styres første tid, som der kom til at stå blæst om, og som bragte åben strid mellem Tillisch og general Krogh og krigsministeren, var spørgsmålet om de såkaldte deportationer. Den kom af, at hæren fandt det nødvendigt at sikre sig ved politimæssige forholdsregler mod folk, der, som overkommandoen selv indrømmede, kunne være ganske uskyldige, men som man dog ikke kunne stole på. Det drejede sig mest om folk, der blev arresterede ved forposterne, eller om kendte slesvig-holstenere med megen indflydelse i befolkningen. Det synes, som om de lokale civile myndigheder har forholdt sig afvisende over for de militære med hensyn til disse mennesker, således nægtede f. eks. Flensborg amt at optage 11 civile arrestanter fra Angel i arresten i Flensborg, da sagen var amtet uvedkommende.⁴⁰ De mistænkelige personer kunne naturligvis ikke blive ved hovedkvarteret, og man sendte dem derfor til København. Her blev der skabt røre om sagen, da krigsministeriet spurgte overkommandoen om, hvor længe 9 borgere fra Slesvig by skulle blive siddende i fængsel. Overkommandoen svarede, at det måtte bero på en misforståelse, at de 9 borgere holdtes fængslet. De havde ikke begået noget ulovligt, men skulle blot holdes under tilsyn i København. Man besluttede så, at de 3 skulle have lov at vende tilbage til Slesvig, mens de 6 skulle sendes til Tyskland.⁴¹ Endnu mens denne sag var løbende, indtraf der en ny, der var af større format. I Husum fandt den stedlige kommandant, at de flygtede embedsmænds koner havde en meget skadelig indflydelse på byens øvrige borgere, og at de stod i stadig korrespondance med deres mænd i Holsten, hvorved de kunne skade hæren og bringe falske rygter fra Holsten til Slesvig. Altså måtte de væk. Deres børn kunne de imidlertid ikke lade tilbage, og de måtte så også deporteres, tillige med det nødvendige antal barnepiger. Alt i alt sendtes 50 kvinder og børn væk fra Husum. Transporten foregik i 20 vogne, der ledsagedes af beredne soldater.⁴² En lignende transport fandt sted fra Slesvig by. Opholdet i København blev meget ubehageligt for de slesvigske damer, da de blev truet og drillet af den københavnske pøbel.⁴³ Myndighederne i København vidste ikke, hvad man skulle stille op med alle disse kvinder og børn, og det blev derfor besluttet i september 1850 at sende dem med skib til Lübeck, hvorfra de så selv måtte om at finde frem til deres mænd.⁴⁴

Sagen blev taget op af statsrådet. Ved en tidligere lejlighed havde man modtaget sådanne bortsendte gennem Tillisch⁴⁵ og troede derfor, at deportationen var sket på hans initiativ. Konseilspræsidenten anmodede ham om en redegørelse. Tillisch benægtede i sit svar enhver

delagtighed og erklærede desuden, at han anså sådanne affærer for uheldige, men at han var magtesløs, da deportationerne fandt sted fra steder, der var erklæret i belejringstilstand.⁴⁶ Tillisch oversendte desuden forespørgslen til overkommandoen, som han bad om fornødne oplysninger, da han måtte svare statsrådet.⁴⁷ Men nu greb krigsministeren ind ved selv at henvende sig til overkommandoen, som han bad sende alle oplysninger, så man kunne undgå indblandinger fra Tillisch i hærens sager.⁴⁸ Efter at have fået svar kunne krigsministeren meddele statsrådet de motiver, der lå til grund for deportationerne, og kunne endvidere fortælle, at det havde været indskærpet, at der skulle vises damerne en human og forekommende behandling. De havde da også udtrykt deres taknemlighed herfor.⁴⁹ I statsrådet blev der ikke truffet nogen principiel beslutning om bortsendelse af uønskede fra Slesvig, men overkommandoen må dog have fået indtryk af, at statsrådet fandt disse sager uheldige, siden der ikke fandt flere episoder af denne art sted.

Tillisch og Krogh fik lejlighed til at trække deres standpunkter op over for hinanden, da kommandanten i Kappel i september 1850 henvendte sig til Tillisch med en klage over præsten i byen. Kommandanten havde flere gange grebet ham i at bede for »hertugen« og ikke for »kongen«. Han håbede, at Tillisch ville træffe de fornødne forholdsregler, da han ellers blev nødt til selv at gribe ind.⁵⁰ Tillisch blev fornærmet over brevets tone og sendte det til Krogh med en anmodning om, at han ville sørge for, at hans officerer opførte sig ordentligt, og at han ville forstå, at det var nødvendigt, at de militære myndigheder ikke blandede sig i den civile styrelses sager.⁵¹ Krogh svarede, at kommandanten i Kappel ville blive irettesat. Han bad Tillisch forstå, at militæret kun blandede sig i civile sager, når det var nødvendigt; landet havde i over 2 år befundet sig i en oprørstilstand, og det var nødvendigt, at militæret kunne gribe kraftigt ind. Men Tillisch lod sig ikke forsones. Han bemærkede til svar, at når præster arresteredes og kvinder og børn deporteredes, så var armeen ude over, hvad hensynet til dens sikkerhed krævede.⁵²

Når der ikke fandt flere deportationer sted, var det ikke, fordi de militære myndigheder var tilfredse med den opførsel, som befolkningen i det sydlige Slesvig udviste. Der var ikke tale om direkte overtrædelser af love eller militærets bestemmelser, mente overkommandoen, snarere om småfornærmelser og utilbørlig opførsel over for officerer og menige, om modvillighed og passiv modstand. Hæren havde ved bestemmelserne om standretter fået et magtmiddel i hænde, men det lod sig ikke

anvende. Standretterne var nemlig beregnet til at bruges, når hærens sikkerhed blev truet, og det var der ikke tale om ved alle de små daglige drillerier. Det eneste mulige middel var at overgive de pågældende til de civile myndigheder, som imidlertid var for eftergivende og uvillige til at anvende den »hurtige og eftertrykkelige revselse«, som alene ville hjælpe. Det var i det hele taget overkommandoens indtryk, at den civile forvaltning langtfra havde den fornødne fasthed, og at den befandt sig i lidet energiske personers hænder. Armeen havde flere gange afleveret civile til Tillisch, for at han skulle gøre det klart for dem, hvad man kunne byde den danske hær, men Tillisch havde kun i ét tilfælde ladet vedkommende tiltale. General Krogh var ikke blind for, at Tillisch måske kunne have sine grunde, men fandt alligevel, at han var for blødsøden. Derfor ville overkommandoen have, at der enten blev givet de militære kommandanter ret til at idømme straffe for forbrydelser, der ikke faldt ind under bestemmelserne om standret, eller også måtte der oprettes særlige civile retter, hvor sagerne efter summarisk undersøgelse kunne pådømmes af en civil dommer i forening med en officer.⁵³

Krigsministeren så sig af politiske hensyn ikke i stand til at gå ind på disse forslag, da det nemlig ville kræve statsrådets medvirken at få den fornødne kongelige resolution, og statsrådets indblanding i rent militære affærer ville han helst undgå. Han fandt derimod, at det ad rent administrativ vej ville være muligt at ordne sagen, idet jo overkommandoen ved belejringstilstanden havde fået tillagt den højeste myndighed i Slesvig og dermed også den højeste politimyndighed. Der kunne efter krigsminister Hansens mening ikke være noget til hinder for, at overkommandoen delegerede denne myndighed ud til de lokale militære kommandanter, f. eks. således at de fik tilladelse til at idømme 100 rigsdalers bøder og fængsel på vand og brød i indtil 30 dage.⁵⁴ Det var igen et forsøg fra krigsministerens side på at gå bag om statsrådet for at fortrænge Tillisch fra den øverste myndighed i Slesvig, så den ville komme til at ligge hos hæren og dermed hos krigsministeren selv.

Tillisch reagerede på den måde, at han gik direkte til general Krogh uden om krigsministeren. Han henstillede til Krogh at overveje, at det foreslåede ville være meget betænkeligt for ham, Krogh, da det hverken ville være begrundet i de almindelige love eller i de særlige bestemmelser om belejringstilstanden. Krogh skrev forskrækket til krigsminister Hansen om dette, hvorpå Hansen opgav sagen.⁵⁵ Der kom imidlertid det positive ud af denne episode, at der kom et samarbejde i gang

mellem Krogh og Tillisch. Den, som foretog mæglingen mellem dem, var en politiløjtnant J. E. Leerbech, der senere blev chef for det slesvigske gendarmeri. Om Leerbech har handlet på eget initiativ eller på foranledning af kredse i København, ses ikke. Han indtog en særstilling ved generalstaben og havde flere gange rapporteret direkte til statsrådet.⁵⁶ Leerbech mente, at stridighederne mellem Tillisch og Krogh udelukkende skyldtes krigsministeren, og at det nu var lykkedes ham at skabe en sådan forståelse mellem dem, at de havde indgået en formelig alliance mod ham.⁵⁷ Hverken Tillisch eller krigsminister Hansen var dog af den slags, at de ville lade en strid ende uden afgørelse, og i foråret 1851 brød uenighederne mellem dem frem igen, da der gav sig en anledning. Foreløbig opretholdtes hæren i Sydslesvig med en styrke, der i foråret 1851 endnu var på 6000 mand infanteri, 600 mand kavalleri og 4¹/₂ batteri artilleri. Det var efter, at slesvig-holstenerne havde måttet give op i Holsten, og styrken var da også kun beregnet til at skulle gribe ind i tilfælde af uroligheder.⁵⁸

Administrationen i Slesvig

Tremagts-bestyrelseskommissionen havde haft sæde i Flensborg, og her lod Tillisch også regeringskommissionens kontorer forblive, således at Flensborg nu officielt blev hovedstad i hertugdømmet Slesvig. Det havde hidtil Slesvig by været. Der var praktiske ting, der kunne tale til fordel for Flensborg, der var den største by og lå mere centralt og havde regelmæssige søværts forbindelser med København og Tyskland. Det var dog ikke disse praktiske hensyn, der spillede ind, men derimod det, at Flensborg havde været loyal under krigen, mens Slesvig havde været oprørets centrum i hertugdømmet. Frederik 7. var meget forbitret på Slesvig by og indskærpede Tillisch, at han skulle sørge for, at regeringen og den øverste domstol kom til at ligge i Flensborg. Han skulle endvidere undersøge, om Slesvig havde særlige stadsprivilegier. Havde den det, skulle de overføres til Flensborg, »det er straffen for byen Slesvig som sæde for oprøret«, skrev kongen.¹ Tillisch måtte dog bedrøve Frederik 7. med, at det ikke lod sig gøre, af den grund at det ikke havde været muligt at finde sådanne privilegier.²

Der skete ikke nogen forandring i bestyrelseskommissionens forretningsorden, da den blev til regeringskommission. Der vedblev at være 3 departementer. Det 1. departement, der var det mest betydningsfulde, varetog justitsvæsen, derunder brandforsikringsvæsen, kommunernes forvaltning og den borgerlige næring i byerne og på landet, og endvidere politi-, medicinal- og vejvæsen, militærsager samt kirke- og undervisningsvæsen. 2. departement omfattede de direkte skatters og domænernes forvaltning, landvæsenssager, forst- og jagtvæsen samt de kongelige slottes og havers forvaltning. Under 3. departement sorterede finans-, told-, handels- og konsulatssager, havne- og fyrvæsen, karantænesager og postvæsen. Regeringskommissionen dannede således et næsten fuldstændigt administrationsapparat for Slesvig. Det eneste, der manglede i, at den kunne have fungeret som regering for Slesvig som en selvstændig stat, var organer til varetagelse af udenrigspolitiske spørgsmål. Regeringskommissionen var godt besat med embedsmænd, der gennemgående var dygtige, og som for de flestes vedkommende

kom til at gøre tjeneste i en lang årrække i regeringskommissionen, og senere minister for Slesvig. De fleste kom fra Tyske Kancelli eller havde virket i den slesvigske lokaladministration, men Tillisch havde selv medvirket ved deres udvælgelse, og deres loyalitet var således sikker.³ Tillischs personlige sekretær, August Regenborg, der kom til at betyde mere for det danske styre end nogen anden, kom dog fra Danske Kancelli. Havde Tillisch således rådighed over en effektiv central organisation, forholdt det sig anderledes med de underordnede led, hvor han havde mange vanskeligheder at kæmpe med. Så sent som i maj 1851 udtalte han i statsrådet, at hans arbejde vanskeliggjordes af, at han ikke havde pålidelige embedsmænd i det sydlige Slesvig.⁴

Af embedsmænd fandtes der tre slags. De fleste af de embedsmænd, der før marts 1848 havde virket i det sydlige Slesvig, havde været tysksindede, og de universitetsuddannede af dem var fra deres tid i Kiel fortrolige med de slesvig-holstenske ideer. Flertallet af dem anerkendte da også uden tøven den slesvig-holstenske regering, da oprøret brød ud.⁵ I det nordlige Slesvig var der mange embedsmænd, der ikke ville yde denne anerkendelse, og som derfor blev afsat og erstattet af slesvig-holstenere, ligesom den slesvig-holstenske regering besatte mange stillinger ved vakanser eller forfremmede særligt pålidelige.⁶ Bestyrelseskommissionen havde afskediget en del af disse, men der var stadig mange tilbage, da Tillisch blev ene om styret. Endelig var der dem, der ikke havde kompromitteret sig. I manifestet af 14. juli 1850 var det blevet lovet, at embedsmændene ikke ville blive udskiftet, kun med de undtagelser, som genindførelsen af den retmæssige landsherres autoritet krævede.

Nu var det jo et fortolkningsspørgsmål, hvilke undtagelser genindførelsen af landsherrens autoritet ville kræve. Man kunne anlægge flere synspunkter. Manifestets mening måtte være, at hovedparten af embedsmændene ville blive siddende, mens kun særligt fremtrædende slesvig-holstenere måtte afskediges. Tillisch havde som nævnt forlangt, at alle af den slesvig-holstenske regering indsatte embedsmænd måtte fjernes. »Landsherren« selv, Frederik 7., gik videre. Alle embedsmænd i Slesvig havde måttet aflægge troskabsed til kongen ved deres udnævnelse. Denne ed, mente Frederik 7., var blevet brudt ved deltagelse i oprøret, og han forlangte derfor, at alle »mensvorne« ikke alene skulle afskediges, men også forvises fra kongens lande.⁷ Frederik 7. var i det hele taget ikke forsonlig; han manede til stadighed Tillisch til at gå frem med megen strengthed. Det viste sig dog snart, at Tillisch i spørgsmålet om embedsmændene i virkeligheden

gik længere end kongen, idet han var utilbøjelig til overhovedet at anvende, hvad han betegnede som »tyske« som embedsmænd. Helt undvære dem kunne han ikke, men som han skrev til Madvig: »man må ikke bruge dem, hvor det kan undgås, thi de er fast allesammen ikke til at tro på; det nytter ikke at have embedsmænd, så duelige og bekendt med forholdene de end er, når de ikke er tro; hellere må man da hjælpe sig med dem, som er mindre bekendt med forholdene, og som man kan have fuldkommen tillid til.«⁸ Hertil kom, at Tillisch inderst inde mente, at det var de tyske embedsmænd, der ene og alene havde været skyld i oprøret, og at han mente at have hensyn at tage til den loyale del af befolkningen, som ikke ville kunne forstå det, hvis de utro embedsmænd ikke blev fjernet.⁹

Det sidste er der noget rigtigt i. Således mente den kendte dansk-slesvigske politiker Laurids Skau, at det ville være den største dårskab at lade de tidligere slesvig-holstenere sidde, både fordi det var farligt i sig selv, og fordi det ville berøve det danske styre al tillid i folket. De danske slesvigere ville blive i bund og grund demoraliseret, hvis menedere og oprørere kunne være embedsmænd. Skau søgte at lade denne mening komme frem til statsrådet, og han støttedes heri af H. A. Krüger og politiløjtnant Leerbech, der blev benyttet som ekspert i spørgsmål om stemningen i Slesvig.¹⁰ Fra Haderslev modtog statsrådet en adresse fra 55 repræsentanter for »den lavere klasse« i denne by. Man bad om, at også mindre betydningsfulde embedsmænd, som f. eks. tingbude og politibetjente, måtte blive udrenset, for det var dem, almindelige folk havde mest med at gøre. Det er ikke usandsynligt, at Laurids Skau har stået bag denne adresse, selv om der ganske vist skabtes en lignende henvendelse til Tillisch i Flensborg.¹¹

Den eneste, der holdt igen, var Sponeck. Han opfordrede Tillisch til at gå så varsomt til værks med embedsmændene, som det var ham muligt, af hensyn til udlandets reaktion. Jo mindre stormagterne kom til at høre fra Slesvig, end at alt gik roligt og godt, des større chance var der for, at de ikke ville protestere mod den faktiske tilnærmelse mellem kongeriget og hertugdømmet, som var sket.¹² Tillisch mente selv, at han i begyndelsen måtte holde noget igen med afskedigelserne af de tyske embedsmænd, men kun fordi han manglede danske til at erstatte dem med.¹³ Alligevel begyndte afskedigelserne, så snart han den 13. juli havde overtaget regeringsmagten, og i den følgende tid dominerede de ganske »Officiel Tidende for Hertugdømmet Slesvig«, hvor meddelelserne fra regeringskommisæreren bragtes. Fra den nævnte dato og til udgangen af 1850, hvor afskedigelsernes tal tog af, fjernedes 65

personer fra kirken, 50 fra civiladministrationen, 57 fra retsvæsenet, 22 fra købstædernes skoler, 21 fra toldvæsenet, 20 fra administrationen af skovene og 8 fra postvæsenet, i alt 243. Hvor mange af disse afskedigelser, der er sket af politiske grunde, lader sig ikke se af »Officiel Tidende«, men af samtlige 243 afskedigelser er kun 11 givet i nåde og med pension. En af disse i nåde afskedigede var en mand, der var blevet forfremmet til skovrider af den slesvig-holstenske regering, hvorfor det fandtes nødvendigt særligt at begrunde hans afskedigelse i nåde som en »anerkendelse af den af ham i hans lange tjenestetid og navnlig under de insurrektionelle bevægelser i hertugdømmet i årene 1848 og 1849 udviste troskab«. ¹⁴ Det må tages med i vurderingen af disse masseafskedigelser, at en stor del af de afskedigede ikke befandt sig i deres embeder, da afskedigelsen ramte dem, men opholdt sig uden for Slesvig, fordi de var flygtet, da den danske hær rykkede ind. Af 26 præster i Flensborg provsti var f. eks. 6 flygtet. En anden ting er så, at mange af dem hellere end gerne var vendt tilbage, hvis de havde haft tilladelse til det af de danske myndigheder. Den blev dem imidlertid nægtet, som der senere skal redegøres for.

Afskedigelserne fortsatte, omend i noget aftagende tempo, hele den her skildrede periode igennem. De blev meget omfattende. I januar 1852 gjorde Altonaer Mercur opmærksom på, hvor kraftig udrensningen havde været ved de lærde skoler. I begyndelsen af 1850 havde der været i alt 30 lærere ved disse skoler, 7 i Haderslev, 8 i Flensborg, 8 i Slesvig og 7 i Husum. Af disse var kun 8 tilbage, nemlig 4 i Flensborg, 3 i Slesvig og 1 i Husum. Resten var skiftet ud med mænd fra kongeriget. ¹⁵ Også sagførerne blev ramt. For at drive sagførervirksomhed skulle man have en bestalling, der skulle fornys af hver konge. Efter Frederik 7.s tiltrædelse havde man på grund af treårskrigen ikke fået fornyet bestallingerne, men det blev der rådet bod på af Tillisch, med den motivering, at det i flere henseender ville være tilrådeligt og ønskeligt, at alle bestallinger udstedt af Christian 8. blev underkastet en revision. ¹⁶ De nye bestallinger for sagførere kom kun til at gælde i Slesvig, ikke som hidtil i begge hertugdømmer. De, »der på en eller anden måde havde vist sig den dem allerhøjest anbetroede embedsstilling som sagførere uværdige (kunne ikke) komme i betragtning ved bevilling af nye advokat-bestallinger.« ¹⁷ Af 62 sagførere fik kun 18 lov til at fortsætte deres praksis. ¹⁸

De kasserede sagførere protesterede voldsomt, ¹⁹ hvorfor man fandt en skrivelse frem fra 1846 fra Christian 8. til Tyske Kancelli, hvori kongen gjorde opmærksom på, at sagførere var at betragte som em-

bedsmænd og ad administrativ vej kunne fratages deres bestallinger.²⁰ Da nogle af sagførerne søgte om i det mindste at måtte fuldføre de sager, de havde i gang, fik de en bøde, fordi ansøgningen var indgivet i fællesskab.²¹ De fleste af de sagførere, som således var blevet berøvet deres levebrød, søgte bort, andre klarede sig igennem med et andet erhverv. Blandt dem, der udvandrede, var digteren Theodor Storm fra Husum, der blev dommer i Preussen.²² Blandt dem, der blev, var den kendte politiker, dr. jur. Carl Heiberg fra Slesvig, der blev boghandler.²³ Lige siden 1831 havde Heiberg været slesvig-holstener og havde spillet en væsentlig rolle ved sin skribentvirksomhed. Bl. a. var det ham, der havde lanceret det slesvig-holstenske flag, i sin bog fra 1845, »Schleswig-Holsteins Wappen, Fahnen und Farben«. 1848–1850 havde han været medlem af den slesvig-holstenske landdag. I 1851 var han blevet udelukket fra amnestien, men 1852 benådet. Hans kone var Asta Heiberg, født Baudissin, forfatter til de her ofte citerede erindringer fra Slesvig by.

I stedet for de afsatte embedsmænd indsattes der nye. De fleste kom nordfra. Der gjorde sig imidlertid flere vanskeligheder gældende for kongerigskes ansættelse i Slesvig, som først måtte fjernes.

Ved besættelse af stillinger, hvortil der krævedes juridisk embeds-eksamen, forlangtes det således, at ansøgerne skulle have studeret mindst to år ved universitetet i Kiel. Ikke uden grund betragtede man kieleruniversitetet som slesvig-holstenismens egentlige hjemsted, og alene som en repressalie måtte det forekomme en god idé at ophæve dette såkaldte biennium, der var indført i 1768 for at opretholde søgningen til universitetet.²⁴ Først og fremmest var det dog en nødvendighed for at åbne for de danske embedsmænd. Endnu mere fristende var naturligvis tanken om fuldstændigt at udelukke kandidater fra Kiel ved stillingsbesættelser i Slesvig. Frederik 7. var flere gange inde på dette. Således skrev han til Tillisch: »Det må tages i overvejelse, om man ej kan adskille universitetet i Kiel fra Slesvig, så at de kandidater, der ønsker ansættelse i Slesvig, alene behøver at tage deres eksamina enten ved universitetet i København eller for en kommission, som kunne tage sæde i Flensborg.«²⁵ Ved en anden lejlighed foreslog kongen statsrådet, at der blev indrettet en tysk afdeling for Sydslesvig ved universitetet i København.²⁶ Tillisch var inde på de samme tanker og foreslog endog, at der indførtes et nyt biennium, men denne gang ved Københavns Universitet. Ideen vandt dog ikke gehør i statsrådet, hvor man frygtede, hvad Rusland ville sige. Bortset fra den fravigelse af det forsonlige princip, som ophævelsen af kielerbienniet ville blive udlagt

som, måtte der tages hensyn til, at universitetet i Kiel var oprettet af en gottorperhertug, og således var en slags familienstiftelse i den russiske tsar-slægt, der var en gren af gottorperne. I øvrigt var H. N. Clausen også imod den tvang, som et nyt biennium ville betyde.²⁷ Imidlertid vovede man dog at ophæve bienniet den 21. november 1850, og i november 1851 blev der fastsat regler for en ny retsvidenskabelig embedseksamen for Slesvig.²⁸ Udkastet til reglerne om de krav, der skulle stilles ved eksamen, var givet af A. C. Schmid, der senere blev docent i slesvigsk ret ved universitetet i København, og Christian Paulsen. De havde foreslået, at kandidaterne selv kunne vælge, om de ville eksamineres på dansk eller tysk. Dette frarådede ministeren for Slesvig, på dette tidspunkt Bardenfleth, da han mente, at der på den måde ville blive to slags embedsmænd i Slesvig, en, der kun kunne bruges i Nordslesvig, og en, der kun kunne bruges i Sydslesvig. Det ville være umuligt at administrere med embedsmænd, der ikke kunne forflyttes, og hertil kom, at der så ville mangle folk, der kunne anvendes i de egne, hvor sproget var blandet. Det var derfor nødvendigt, at kandidaterne var begge sprog mægtige.²⁹

Oprindelig var det meningen, at man skulle sikre sig dette, ved at man lod kandidaterne indlevere deres afhandlinger skrevet på begge sprog, men det satte Tillisch sig imod. Selv om han på dette tidspunkt ikke længere var minister for Slesvig, havde han som indenrigsminister stadig sæde i statsrådet, og han fulgte med i sager om Slesvig. Han var, hævdede han noget hyklerisk, bange for, at de danske kandidaters kendskab til tysk ikke kunne kontrolleres tilstrækkeligt, da de jo kunne få hjælp til oversættelsen. Derfor måtte man kræve, at halvdelen af de mundtlige spørgsmål blev stillet og besvaret på tysk og halvdelen på dansk, hvilket det øvrige statsråd billigede.³⁰ Af øvrige særlige regler var der et krav om en prøve i slesvigsk ret, mens de tidligere prøver i tysk righistorie og lensret faldt bort. De nærmere regler blev udarbejdet under medvirken af den kendte nationalliberale og ejerdanske politiker og juridiske professor, A. F. Krieger, i samarbejde med Tillischs tidligere sekretær, August Regenburt, der var blevet chef for departementet for Slesvigs undervisnings- og kirkevæsen. Også Madvig deltog. Det princip, de gik frem efter, var, at den slesvigske juristeksamen skulle gøres så tiltrækkende som muligt for danske kandidater. Endvidere lagde de vægt på, at en københavnsk professor skulle gøres til medlem af eksamenskommissionen, for at de slesvigske studenter skulle føle sig opfordret til at studere under ham i København.³¹ Krieger søgte også at påvirke egnede danske jurister til at underkaste sig den

slesvigske eksamen og søgte at skaffe dem dispensation fra nogle af kravene.³² I sommeren 1850 holdt Christian Paulsen forelæsninger i København i slesvigske ret og kunne glæde sig over en pæn lille tilhørerkreds.³³

For præsternes vedkommende havde der siden 1834 eksisteret en teologisk embedseksamen for Slesvig og Holsten, der blev aflagt for et eksamenskollegium på Gottorp, der hovedsagelig bestod af kielerprofessorer.³⁴ Under krigen blev der ikke aflagt eksamener, og de kom heller ikke i gang efter den. Universitetet i Kiel opfordrede den danske regering til at lade eksamenskollegiet træde i funktion igen, men man stillede sig afvisende.³⁵ Begrundelsen var, at eksamenen ikke var et universitetsanliggende, men altid havde sorteret under administrationen, selv om professorerne blev benyttet ved bedømmelsen af kandidaterne. Universitetets henvendelse gav imidlertid stødet til, at ministeriet oprettede en speciel eksamen for Slesvig. De særlige retningslinjer for denne blev givet af den konstituerede superintendent, d.v.s. biskop, Jep Hansen. Han havde især beskæftiget sig med, hvilke sprogfærdigheder der kunne kræves af kandidaterne. Det nye eksamenskollegium kom til at bestå af medlemmer af appellationsretten i Flensborg, generalsuperintendenten for Slesvig og præster fra dansk- og tysktalende menigheder. Med hensyn til kandidaternes sprog kom de samme regler til at råde som ved den retsvidenskabelige eksamen.³⁶

Disse bestemmelser om den slesvigske embedsstands rekruttering må siges i sig selv at have været uangribelige i deres upartiskhed over for dansk og tysk sprog, men i praksis viste det sig, at langt de fleste af de nye embedsmænd var danske. Det var en naturlig følge af den politik, der blev fulgt i Slesvig, men muligheden for at skulle sætte sig til at lære dansk har vel også ligget en tysk kandidat fjernere, end det har ligget en dansk, at han skulle lære sig tysk. Det er dog kun en teoretisk betragtning. Så længe Tillisch styrede i Slesvig, ville en dansk ansøger til et embede under forudsætning af lige kvalifikationer blive foretrukket for en tysk, og der er eksempler på, at man har foretrukket ukvalificerede danske for kvalificerede tyske. Ved besættelsen af en stilling som embedslæge i Åbenrå skrev amtmand E. S. E. Heltzen således til Tillisch om en af kandidaterne, at »han er en temmelig klodrian som læge, men en dansk mand, der har lidt meget for sin loyalitet og ikke lidt bidraget til at holde befolkningen i ånde«. De andre ansøgere havde deres faglige kvalifikationer i orden, men ville ikke i samme grad være gevinster for danskheden. Sagen kompliceredes yderligere af, at der blandt ansøgerne fandtes en bror til Madvig, og at den dygtigste som læge var jøde. Det blev klodrianen, man tog.³⁷

Samme amtmand Heltzen klagede i øvrigt ved en anden lejlighed over, at Slesvig blev belemret med embedsmænd, der for en stor dels vedkommende var lykkeriddere og middelmådigheder. Denne vurdering forekommer nu at være for hård. Det store antal udnævnelser, som foretoges, bevirkede, at mange unge kandidater kom tidligere i embede, end de ellers ville have gjort. De danske embedsmænd var dog gennemgående energiske og dygtige mænd, der ville have gjort god fyldest i kongeriget. Det ses bl. a. af slesvigske ministeriums indstillinger til kongen om besættelse af embeder.³⁸ Det er ikke ualmindeligt at se over 50 ansøgere til en enkelt stilling, og det var ikke de dårligst kvalificerede, man indstillede til de givtige slesvigske embeder. Alligevel kom mange af dem i et skævt forhold til de loyale slesvigere. Historikeren A. D. Jørgensen skrev således mange år senere om de danske embedsmænds optræden i Slesvig mellem krigene: »Som dreng og ungt menneske var (jeg) vidne til meget, som vakte min opposition, sårede min retfærdighedsfølelse, jeg må tilføje, sårede min særfølelse som sønderjyde.«³⁹ Når embedsmændene ikke kunne vinde selv de danske slesvigere, skyldtes det dels deres overdrevne iver for danskheden, dels deres hovmod. De kunne kun anerkende den slesviger, der opgav sin »særfølelse som sønderjyde« og helt blev dansk, og derved stødte de mange fra sig, som de måske kunne have vundet ved at fare lempeligere frem. Tillige stødte det slesvigerne at se deres embedsmænd og især præsterne, i så høj grad som tilfældet var, tage del i politik. En dansk slesviger skrev om de danske præster: »Som oftest var det nye mænd. De kendte ikke deres menighed og var vant til at bevæge sig i andre forhold. Mange af disse gejstlige herrer havde hovedet fuldt af nationalsværmeri og sproggalskab, de blandede sig i politikken og søgte at gøre propaganda.«⁴⁰

Det var især præsterne, som havde mulighed for at betyde noget i den nationale kamp. Af dem får man et godt billede ved at læse de mange uofficielle breve, de har skrevet til August Regenburg. De fleste af dem gør et sympatisk indtryk, de var ivrige, flittige og havde det tit ikke morsomt på deres udsatte stillinger, men holdt modet oppe og kæmpede bravt på ulige vilkår. Alligevel bliver man lidt beklemt ved det kolossale akademiske hovmod, som deres med citater spækkede breve giver udtryk for. Akademisk hovmod har vel hørt tiden til, men slesvigerne har ikke været vant til at møde det i den grad hos deres embedsmænd, der som regel var født i Slesvig eller Holsten, og som, selv om de kom som tyske til en dansk egn, ofte faldt godt til. H. V. Clausen udtrykte det således i »Nordslesvig 1863–93«: »De danske

præster med deres spidse rigssprog og københavnske dannelse stod somme steder befolkningen fjernere end de gamle rustificerede slesvig-holstenere med deres større jævnhed«. C. Appel fandt, at nogle af de danske embedsmænd savnede en naturlig fornemmelse for, hvorledes de skulle tale til folk, og forsøgte sig med en kejtet nedladende facon, som krænkede slesvigerne.⁴¹ En dansk sønderborger mærkede en dyb kløft mellem byens borgerstand og embedsmændene og fandt, at det kom af, at borgerne blev behandlet fra oven af.⁴² Nogle af embedsmændene havde blik for værdien af den kultur, som de mødte i de slesvigske landsbyer, der var mænd iblandt dem som folkloristen H. F. Feilberg, der var præst i Valsbøl og Store Vi, og dialektforskeren E. Hagerup, der var præst i Store og Lille Solt. De fleste af dem havde dog ikke meget tilovers for den, de fandt den udansk og materiel, for ikke at sige bondsk, og de lagde ikke skjul på deres opfattelse.

I løbet af det danske styres første år gennemførtes en gennemgribende reformering af det slesvigske retsvæsen. Reformerne var sagligt begrundede i hertugdømmets forældede og nærmest kaotiske forhold i retsvæsen og administration, men tjente tillige til det mål, som Tillisch havde sat sig: den størst mulige adskillelse mellem Slesvig og Holsten. De blev da også heftigt angrebet som et bevis på den danske regerings daniseringspolitik i Slesvig, både af udlandet og af de tyske medlemmer af den stænderforsamling, der blev indkaldt i 1853. Allerede den 29. juli 1850 blev Slesvigs mellemste retsinstanter ophævet med den begrundelse, at alle dommerne var blevet afskediget.⁴³ Retterne kaldtes »de slesvigske overdicasterier«. De var oprettet i 1834 og bestod af følgende 5 domstole:

1. Königliches Schleswigsches Obergericht
2. Königliches Schleswigsches Oberconsistorium
3. Königliches Schleswigsches Landgericht
4. Königliches Schleswigsches Landoberconsistorium
5. Schleswigsches Obercriminalgericht

De havde haft sæde på Gottorp slot.⁴⁴ Samtidig blev den øverste instans, den slesvig-holsten-lauenborgske overappellationsret, der havde sæde i Kiel, ophævet som øverste domstol for Slesvig, uden at der blev givet nogen begrundelse.⁴⁵ Da man således kun havde underretterne tilbage, blev de bemyndiget til at afsige alle slags domme med undtagelse af dødsstraf. Ønskede nogen at appellere en dom, skulle det meddeles regeringskommissionen.⁴⁶

Det var dog ikke Tillischs mening at opkaste sig selv som den øverste dommer, da der allerede i september samme år blev oprettet nye dom-

stole. Det første skridt mod dette var, at der blev foretaget en omordning af inddelingen i nogle af retskredsene, hvis områder var fliget ind i hinanden.⁴⁷ Dernæst blev underste instans lagt hos herredsfogderne i stedet for som hidtil hos amtmændene. Dette var kun en tilbageføring til en ældre ordning; med herredstingenes forfald havde der udviklet sig den praksis, at amtmændene kom til at fungere som dommere.⁴⁸ Ordningen blev gennemført i Haderslev, Åbenrå, Flensborg, Løgumkloster, Gottorp og Hütten amter i september 1850, i Nordborg og Sønderborg i 1851 og i Tønder amt først i 1853. Grunden til den sene gennemførelse i Tønder amt var, at der ikke før havde været kvalificerede embedsmænd dér.⁴⁹ I Husum og Bredsted amter skete ingen ændring, da det ikke dér var amtmændene, men de såkaldte landfogder, der havde været dommere.⁵⁰ I stedet for overdicasterierne oprettedes en midlertidig overjustitskommission med disses beføjelser, men hvorfra der ikke kunne appelleres til overappellationsretten i Kiel.⁵¹ I 1852 ændredes overjustitskommissionens navn til appellationsretten for Slesvig, samtidig med at overappellationsretten i Kiels suspension for Slesvig stadfæstedes. Den nye øverste domstol fik sæde i Flensborg, hvad der var ment som et nyt led i afstraffelsen af Slesvig by.⁵² For fremtiden skulle der altså kun være to instanser ved domstolene i Slesvig, underretterne og appellationsretten.

Som medlem af appellationsretten indtrådte Christian Paulsen. Han havde over for Tillisch stillet som betingelse for at indtræde, at retten fik sæde i Flensborg, og at kendelser og domme for Nordslesvig blev udfærdiget på dansk. Tillisch antog disse betingelser, hvad der næppe heller har været ham vanskeligt. Paulsen mente, at han var den eneste af appellationsrettens 5 dommere, der levede i den dansk-slesvigske statsidé, men han havde selv skrevet rettens arbejdsregler og ansat underordnet dansk personale. I øvrigt følte han, at han ganske var i stand til at sætte sine tanker igennem over for de 4 andre dommere.⁵³

Som underrettsdommere fungerede imidlertid ikke blot de af kongen indsatte herredsfogder, men også fogder, der var indsat af godsejerne. Hvert enkelt større gods dannede en egen retskreds, hvor retten til at udnævne dommer tilfaldt godsejeren. Denne såkaldte patrimonialjurisdiktionsret var allerede i middelalderen blevet tillagt enkelte adelige godsejere og havde bredt sig til at omfatte alle. I 1524 havde Frederik 1. stadfæstet denne hævde ved et privilegium til ridderskabet. I 1806 var det blevet forbudt godsejerne selv at fungere som dommere.⁵⁴ De danske embedsmænd så skævt til patrimonialjurisdiktionen. I en indberetning til slesvigske ministerium om stemningen i Slesvig havde

J. E. Leerbech, der nu var inspektør for gendarmeriet i Slesvig, slået på, at det ville være gavnligt, om den blev afskaffet. På en forespørgsel om hvorfor, svarede han, at de adelige godsers fogder ikke passede deres politimæssige pligter.⁵⁵ I forestillingen til kongen om ophævelse af patrimonialjurisdiktionen blev det især fremhævet, at de adelige godsers dommere ikke havde den fornødne selvstændige stilling og kunne komme i uheldige situationer, hvis de skulle dømme de godsejere, under hvem de var ansat. Det siges ikke udtrykkeligt, men man har sikkert også opfattet det som en fordel at få frigjort retsvæsenet for de hovedsagelig tyske godsejeres indflydelse. Det var imidlertid et meget vanskeligt problem, som man nødtigt ville ind på, om man kunne ophæve et privilegium, der var givet det slesvig-holstenske ridderskab, uden samråd med dette. Men her var det så heldigt, at man allerede i 1846 havde forelagt ridderskabets vedvarende deputation, en institution, der senere nærmere skal omtales, et udkast til patrimonialjurisdiktionens ophævelse. Den vedvarende deputation havde aldrig svaret. Derimod havde den ulovlige slesvig-holstenske stænderforsamling i 1848, hvori der var mange medlemmer af ridderskabet, behandlet udkastet og med overvældende majoritet ophøjet det til lov. Da det var blevet optaget som en del af den slesvig-holstenske stats grundlov, havde ridderskabet ikke protesteret. Det kunne derfor dårligt nu protestere over for den danske regering, og gjorde det det, kunne man henvise til, at dets ret til indsigelse var blevet forældet.⁵⁶ Ved patent af den 3. juni 1853 blev de adelige godser i retslig henseende enten underlagt allerede bestående herreder, eller også blev de lagt sammen til nye herreder. Det sidste skete i det sydligste af Slesvig, hvor godserne lå tættest.⁵⁷ Fra tysk side hævdes det, at retsreformerne skulle tjene nationale formål, og at de nye dommere virkede som bærere af daniseringsbestræbelser.⁵⁸ Det er i nogen grad rigtigt. Reformerne var imidlertid påtrængende nødvendige og havde været forberedt i flere år før krigen. For afskaffelsen af tredje instans, overappellationsretten i Kiel, synes der derimod ikke at have været anden begrundelse, end at den var fælles for Slesvig og Holsten.

Det er næppe rigtigt at sige, at herredsfogderne direkte har været bærere af daniseringsbestræbelser. De eksempler på domme, som er fundet i breve og tyske bøger og det tyske Altonaer Mercur, synes snarere at vise, at de var modstandere af demonstrationer af tyskhed, end at de virkede positivt for daniseringen. Der er en del eksempler på, at folk er blevet dømt for at vise de slesvig-holstenske farver. Ved en skovtur arrangeret af den tidligere nævnte dr. Carl Heiberg fra Slesvig

blev Heibergs datter og 2 andre unge piger arresteret af nogle danske soldater. Pigerne havde henholdsvis en blå, en rød og en hvid kjole på og gik arm i arm, således at de dannede den forbudte blå-rød-hvide farvekonstellation. Ved Strukstrup herredsret fik de 3 piger hver en bøde på 10 dalere, men Heiberg appellerede sagen til appellationsretten. De 2 af pigerne, der var fra Kiel, blev frifundet, men Heibergs datter fik stadfæstet sin dom, og Heiberg fik selv en bøde på 50 dalere, fordi han i sin begæring om appel havde klaget over de retsløse tilstande i Slesvig.⁵⁹

Der fortælles i øvrigt en lignende anekdote om »helten fra Frederiksstad«, oberst Hans Helgesen, der som garnisonskommandant i Rendsborg så 3 piger klædt på samme måde. Helgesen klarede sagen fiksere; han inviterede den blå pige på kager og lod de 2 andre gå hjem klædt i deres danske farver.⁶⁰ Nu var oberst Helgesen en mand, for hvem det nationale ikke altid kom i første række; han havde først søgt at komme i tjeneste hos slesvig-holstenerne, så det ligger nært for os at tro, at den blå pige har været den kønneste.

I Flensborg amt blev en karl idømt 5 dages vand og brød for at vise et lommeterklæde frem med et billede af linjeskibet Christian 8.s nederlag, og en skipper fik den samme straf i 3 gange 5 dage for at lade sit skib føre slesvig-holstensk flag.⁶¹ I Husum blev 5 damer ifølge Altonaer Mercur straffet med vand og brød for at pynte de faldne soldaters grave med ulovlige farver. På kirkegården i Slesvig blev gravene smykket på samme måde, men her fjernede danske soldater de slesvig-holstenske flag og satte danske i stedet. Nogle damer fra Slesvig hev igen de danske flag op og blev grebet på fersk geming af soldaterne, men officererne syntes ikke, det kunne nytte noget at få damerne straffet.⁶² I oktober 1853 fandt politimesteren i Slesvig det nødvendigt på ny at indskærpe forbudet mod de ulovlige flag. De skulle straks afleveres mod frit lejde. Hvis nogen senere blev fundet, ville ejerne blive idømt bøder på op til 50 rd. Meddelelse om ikke afleverede faner ville blive belønnet med en dusør af samme størrelse.⁶³

Det var forbudt at synge slesvig-holstenske sange, og der er blevet idømt pryglestraffe for overtrædelser. Det skete bl. a. i Åbenrå og Sønderborg amter.⁶⁴ Den gode pastor Aleth Hansen i Husby var meget tilfreds med herredsfogden dér; som et eksempel på den effektive måde, hvorpå herredsfogden varetog sit arbejde, nævnte han, at han havde ladet nogle uforskammede bondesønner fra Sterup afstraffe korporligt. Aleth Hansen støttede sig da også meget på herredsfogden i sin gerning. Han var således ude for, at en mand spurgte ham, hvornår han

ville rejse fra Husby, »og da han gik omkring og brovtede af sin helte-dåd, blev han på min foranstaltning arresteret og tilbragte nogen tid i »æ Gaf« i Flensborg«. En anden, der havde klaget over, at børnene blev påtvunget danske bøger, og spurgt, om skolelæreren ikke ville eller ikke kunne tale tysk, lod Aleth Hansen ligeledes arrestere. Forældre, der holdt børnene hjemme fra skole, fik den normale bøde på 50 mark.⁶⁵ I Højer slap nogle piger, der havde sunget forbudte sange, med bøder, mens en pige i Husum, der uden at tænke nærmere over det under arbejdet havde sunget »Noch ist Polen nicht verloren«, kom i fængsel på vand og brød. En anden husumer blev også sat på vand og brød for at have givet meddelelse til tyske aviser om stemningen i byen.⁶⁶ Polititilsynet skal i det hele taget have været temmelig skrappt i Husum.⁶⁷

Det er ikke sikkert, at tallet på straffene mod de tyske har været særlig højt. Kun de her nævnte tilfælde er fundet i Altonaer Mercur. I første halvår af 1852 blev ifølge en opgivelse i Altonaer Mercur 214 personer straffet i Slesvig, 47 ved appelretten og 167 ved underretterne. Af disse 214 blev kun én straffet for en politisk forbrydelse. Han havde smædet regeringen og blev for dette idømt 3 gange 5 dages vand og brød. Det kunne tænkes, at demonstrationer mod det danske styre var rubriceret under forbrydelse mod ro og orden, men det drejer sig i så fald kun om 2 straffede. De resterende af de 214 er straffet for betleri, tyveri og andre ikke politiske forhold.⁶⁸ At der overhovedet blev anvendt pryglestraf var naturligvis et godt argument mod det danske styre, selv om pryglestraffen også blev anvendt i kongeriget og for andre forseelser end politiske. Endnu i dag påstås det fra tysk side, at det stadig (i 1958) huskes blandt folk i Angel, at man kunne få prygl for at gå med tyske flag i dansketiden.⁶⁹

Samtidig med at reformerne gennemførtes i retsvæsenet, skabtes der med oprettelsen af det slesvigske gendarmeri et pålideligt og effektivt politikorps. Initiativet til dets oprettelse kom fra Sponneck, der som finansminister ønskede en bedre håndhævelse af toldbestemmelserne.⁷⁰ Som leder af gendarmeriet foreslog Sponneck, at man tog politiløjtnant Leerbech. Tillisch greb ideen, navnlig tiltalte det ham, at militærets polititjeneste kunne overdrages til et civilt korps, som han ville komme til at få fuld kontrol med.⁷¹ Trods betænkeligheder ved de meget store udgifter på 130.000 rigsdaler årligt indvilligede statsrådet dog i oprettelsen af et elitekorps på ca. 300 mand, da man indså nødvendigheden af at have det.⁷² I øvrigt ville nogle af pengene jo blive sparet, når militæret kunne reduceres. Korpsen blev militært organiseret. Dets

opgave blev »at understøtte autoriteterne i opretholdelsen af den offentlige orden, rolighed og sikkerhed og i håndhævelsen af de bestående love og anordninger, navnlig også toldloven«.73 Ved diskussionen i statsrådet om gendarmeriets oprettelse blev det betonet, at der så meget som muligt skulle lægges vægt på, at det var et toldgendarmeri.74 Det ændrer dog intet ved den kendsgerning, at det først og fremmest var et politisk politikorps. Korpset bestod foruden af officererne af 200 ridende gendarmere og 50, der skulle færdes til fods.

Dets beføjelser var ikke små. Alle, hvad enten det var civile eller militære, skulle ubetinget efterkomme gendarmernes ordrer, først senere kunne man klage, hvis man var blevet forurettet. Enhver, der ikke adlød, blev straffet med en skærpet straf.75 Til gendarmere skulle tages særligt pålidelige folk, der havde »så megen dannelse, at de kunne læse, skrive sammenhængende og forståeligt, samt regne, ligesom også de, som bliver ansat i det sydlige og vestlige Slesvig, må kunne forstå og gøre sig forståelige i det tyske sprog«.76 Gendarmene blev udstationeret enkeltvis eller få sammen over hele Sydslesvig. Det blev særligt pålagt dem, at de ved stadige patruljeringer dag og nat skulle holde sig underrettet om, hvad der foregik i deres distrikter, og især skulle de være opmærksomme på de personer, der havde været straffet eller opførte sig mistænkeligt. Ud over almindelig polititjeneste skulle de sørge for at være til stede ved enhver offentlig forsamling. De skulle til stadighed holde sig i kontakt med gendarmene i nabo-distrikterne.77

Gendarmene synes i det store og hele at være kommet godt ud af det med befolkningen. »I begyndelsen var befolkningen naturligvis aldeles ikke fornøjet med gendarmeriet«, skrev dets chef, men denne indstilling ændrede sig: »på de steder, hvor de i nogen tid har haft gendarmere, er de nu meget velfornøjede med dem, idet de selv erklærer, at de dog nu kan sove i ro, uden at frygte for tyverier og andre uorden«.78 Også Altonaer Mercur indrømmede, at man selv i det urolige Angel var ganske godt tilfreds med dem.79 I spidsen for korpset stod en inspektør, der skulle være juridisk kandidat. Til denne post valgtes J. E. Leerbech. Han var både jurist og officer. Efter at have taget juridisk embedseksamen i 1830 forlod han hæren, hvor han var premierløjtnant, og blev adjutant hos politidirektøren i København. Hans særlige felt havde været tilsynet med politisk mistænkelige; af offentligheden var han kendt som den, der greb ind, når der var politiske uroligheder. Under krigen havde han været leder af hærens efterretningsvæsen.80 Om sine kvalifikationer sagde han selv: »Jeg tror at være i besiddelse af de nødvendige egenskaber, der udfordres dertil. Jeg kender de her-

værende forhold og har en god lokal- og personalkundskab. Jeg har allerede de nødvendige politiske forbindelser, såvel i Slesvig som i Holsten, og, hvad der langtfra er uvæsentligt for en gendarmerinspektør, der træder op som civil embedsmand, og dog skal kommandere militære, jeg kender disse folk til bunds, og ved, efter mit toårige feltliv, hvorledes de skal tages.«⁸¹ Også efter sin ansættelse i Slesvig opretholdt han forbindelsen med sin tidligere chef, politidirektør C. J. C. Bræstrup, gennem en korrespondance, hvoraf der allerede flere gange er citeret. Gennem sit korps var han den, der bedst vidste, hvad der foregik i Slesvig, og hans breve og indberetninger vil blive benyttet i det følgende. Han havde politimandens levende mistillid til befolkningen, og især havde han ikke megen tiltro til slesvigernes loyalitet.

Når der i nødvendigheden af at have et korps til håndhævelse af toldlovene kunne findes motivering for gendarmerikorpsset, hang det sammen med de nye toldlove, der udstedtes af Tillisch. Den 28. august 1850 havde han ophævet den gamle toldgrænse, der lå mellem Slesvig og kongeriget, og samtidig lagt en ny ved Ejderen mellem Slesvig og Holsten. Samtidig blev der indført en brændevinsskat i Slesvig i lighed med den, der opkrævedes i kongeriget. Dette, der virkede som et meget langt skridt i retning af inkorporeringen, var begrundet med, at der for fremtiden ikke skulle være toldgrænser inden for monarkiet. Et første skridt mod deres ophævelse var nu taget ved ophævelse af Kongeågrænsen. Så længe slesvig-holstenerne herskede i Holsten, kunne det imidlertid ikke optages i toldenheden, og derfor var der lagt den midlertidige grænse ved Ejderen.⁸² Det hed i bekendtgørelsen, at den forhøjelse af de slesvigske todsatser, som var nødvendig for at bringe dem i overensstemmelse med de danske, kun var midlertidig og måtte betragtes som en ekstraordinær krigsskat. I Slesvig voldte det mange vanskeligheder, at handelen med Holsten ikke længere kunne foregå uhindret. Det var især kreaturhandelen, det gik ud over, noget som også Jens Wulff mærkede: »Det er overordentligt som kreaturerne af alle slags falder i prisen, og lærer man nu at kende, hvad indvirkning det har, når ingen tyske købere er der, og ser det for landmanden her som i Jylland sørgeligt ud; vedvarer denne sørgelige tid noget, da vil mange gå fra gård og grund.« Også Jens Wulffs uldhandel led skade på det holstenske marked på grund af tolden, til gengæld gik handelen med bomuld fint, da der nu var åbnet forbindelse med et nyt marked i Jylland.⁸³ Ifølge Altonaer Mercur betød den nye toldgrænse ruin for de sydslesvigske næringsdrivende, især i den vestlige del, hvor kvæghandelen da også var meget stor.

Hensynet til »de nuværende omstændigheder« og »den gode sag« førte i november 1850 til indførelsen af censur.⁸⁴ Det skete på en mærkelig måde og var ejendommeligt nok foranlediget af en artikel i et dansk blad.⁸⁵ I cirkulæret blev det indledningsvis slået fast, at censur ikke kunne udøves lovligt i Slesvig, men derefter blev der gjort opmærksom på, at politimestrene til enhver tid kunne beslaglægge skrifter, der indeholdt noget strafbart. Denne ret forventede regeringskommissæren ganske vist, at politimestrene kun udøvede med tilbørlig varsomhed, men på den anden side burde de dog ikke undlade at have opmærksomheden henvendt på artikler, som behandlede nationalitets- og sprogforhold eller kritiserede regeringens behandling af disse vanskelige problemer. Det kunne dårligt have været mere vagt. Cirkulæret blev allerede i 1853 indskærpet igen, uden at det blev nærmere uddybet.⁸⁶ I øvrigt havde der, allerede før cirkulæret kom, været udøvet censur af lokale myndigheder i Tønder og Flensborg amter og på Als.⁸⁷ Regeringskommissæren selv og senere ministeren for Slesvig forbød en lang række af aviser og bøger i Slesvig. Af aviser blev følgende forbudt i *hele* Slesvig:

- 1850 Norddeutsche Freie Presse
Reform
Itzehoer Wochenblatt
- 1851 Schleswig-Holsteinische Wehrzeitung
Allgemeine Anzeiger
- 1852 Weser Zeitung
Cölnische Zeitung
- 1853 Fædrelandet
Dagbladet
Der Volksfreund
Hamburger Nachrichten

Af bøger blev der i perioden 1850–53 forbudt 23, hvoraf 5 i 1851, 12 i 1852 og 6 i 1853.⁸⁸ De forbudte bøger falder i 3 klasser, nemlig sangbøger, skolebøger og bøger med andet politisk sprængstof. I det følgende gennemgås de af bøgerne, der findes i København. Det gælder ingen af sang- og skolebøgerne.

Det er ikke i alle tilfældene lige nemt at se, hvorfor en bog er blevet forbudt. Altonaer Mercurs almanak for året 1852⁸⁹ indeholder således ikke én danskfjendtlig stavelse, men den foregående fra 1851 havde

indeholdt nogle små vers for hver måned, der kun kan opfattes som opfordringer til slesvig-holstenerne til at fortsætte kampen. Ved april stod f. eks.:

Achthundert Jahr' in Blüthe stand
Das Reich, zweihundert rissen's ein;
Den Neubau gestern ihr begannt,
Und heut schon soll er fertig sein!

og ved juni:

Ihr legt die Hände in den Schoos,
Weil nach dem ersten Ruderschlag
Nach eines Windes gunst'gem Stoos
Nicht schon das Schiff im Hafen lag.

Forbudet mod 1852 årgangen kan opfattes som en sikring mod en gentagelse eller som en repressalie. I Ekerførde konfiskerede politiet 41 eksemplarer hos en boghandler.⁹⁰ Den samme almanak for 1854 blev også forbudt, men her er det klart hvorfor. Den indledes nemlig med et digt »Zum Jahre 1848«, hvori der udtrykkes håb om et nyt 1848. Også en anden kalender for 1852, »Historischer Volkskalender für die Herzogthümer Schleswig-Holstein« ramtes af beslaglæggelse. Den er rent slesvig-holstensk. På titelbladet er et billede af slesvig-holstenismens grundlægger, Uwe Jens Lornsen, og indholdet er dels skildringer af »landets« historie, dels en kalender med nationale festdage, som f. eks. 5. april, årsdagen for linjeskibet Christian 8.s ødelæggelse ved Eckernførde. Bind 4 af leksikonet Brockhaus⁹¹ blev forbudt. Det omfatter bogstaverne C og D og indeholder bl. a. en meget uvenlig artikel om Christian 8. og en meget venlig om hertug Christian August af Augustenborg. Også artiklerne Dänemark og Deutschland kan have motiveret forbudet. En forbudt samling af nekrologer over i 1851 døde tyskere⁹² medtager slesvigere, deriblandt pastor Jacob Brix fra Sdr. Brarup, der døde i 1851, efter at han, skønt døds syg, skulle være blevet tvunget til at forlade Sdr. Brarup.

En særlig gruppe danner de forbudte bøger, der er skrevet af de afsatte embedsmænd. Set fra dansk side er den tidligere flensborgerpræst C. A. Valentiners »Letztes Wort an die Flensburger« den farligste. Valentiner var født i Flensborg, havde været præst ved Petri kirke i København og fra 1837 til afsættelsen i 1850 præst ved Maria kirken i Flensborg. Under treårskrigen havde han optrådt som ivrig slesvig-holstener.⁹³ Hans bog er moderat i tonen og ikke uden virkning; det er præsten, der stiltfærdigt rettesætter sine vildfarne sogne-

børn. Han bebrejder dem, at de under krigen har vendt resten af Slesvig-Holsten ryggen, og opfordrer dem til at se bort fra de materielle fordele, som forbindelsen med Danmark bragte, og i stedet søge ideale mål, d.v.s. tyske mål.

Herredsfogden for Gram herred, Otto Kier, havde ligeledes været en tro slesvig-holstener; af den provisoriske regering var han blevet gjort til borgmester og politimester i Haderslev.⁹⁴ I »Mittheilungen über das Amt Hadersleben« forsøger han at skildre amtet som om ikke tysk, så dog slesvig-holstensk. At indbyggerne talte dansk var kun af ringe betydning sammenlignet med alt det, der knyttede dem til det øvrige Slesvig-Holsten. I anmeldelsen af Kiers bog i Altonaer Mercur 14. oktober 1852 hedder det: »Ingen må gøre sig skyldig i den fejltagelse, at der hersker en anden ånd i Nordslesvig end i den sydlige del af dette hertugdømme, fordi folkesproget er anderledes.«

I -851–52 udkom anonymt i Stuttgart »Generallieutenant von Willisen und seine Zeit« og »Denkwürdigkeiten zur neuesten Schleswig-Holsteinischen Geschichte«. Det er begge skildringer af treårs-krigens krigshistorie set fra slesvig-holstensk side, hvoraf den første er formet som et forsvar for Willisen, der som slesvig-holstensk øverstkommanderende havde tabt ved Isted. Der udtrykkes håb om et nyt Isted med et andet udfald. I 1853 kom en ny krigshistorie, »Die Herzogthümer im Jahr 1850« af Th. Lüders, der her vedkendte sig forfatterskabet til de to foregående. Lüders havde været auditør i Rendsborg, havde gjort krigen med på slesvig-holstensk side som garnisonsauditør og var blevet afskediget ved krigens slutning. Lüders' tre bøger blev alle forbudt, skønt de ikke er særligt danskfjendtlige, men nærmest rettet mod Preussen, der havde svigtet Slesvig-Holsten.

Et skrift af lignende karakter er tidligere slesvig-holstensk generalmajor og preussisk oberstløjtnant L. von Gerhards »Erlebnisse und Kriegsbilder aus dem Feldzuge 1850 in Schleswig-Holstein«. Dets formål synes at være at forsvare de preussiske officerer, der var blevet i den slesvig-holstenske hær til krigens slutning. Danskerne skildres som tapre modstandere, og bogen flyder over med en ubehagelig blanding af natur- og krigsbegejstring, »Es war wirklich ein interessanter kleiner Krieg«. Hvorfor den er kommet på indekslisten, er svært at se.

Der er derimod ingen tvivl, når det gælder rejseskildringen fra Øst-slesvig »Wanderungen an der Ostsee« af Ernst Willkomm. Forfatteren dvæler i andagt ved Eckernførde, hvor linjeskibet Christian 8. var sprængt i luften, væmmes ved Flensborg, der så sørgeligt havde svigtet, og græmmer sig over, at den danske arvefjende nu huserer i disse rent

tyske egne. Digtsamlingen »Juniuslieder« af Emanuel Geibel indeholder flere digte af danskfjendtlig karakter, således f. eks. »Für Schleswig-Holstein« med følgende vers:

»Der Däne wagt's, ein deutsch Geschlecht zu schänden.
O deck'es zu mit deinem breiten Schilde
Und mit dem Schwert umgürte deine Lenden.«

eller »Protestlied für Schleswig-Holstein« med omkvædet:

»Wir wollen keine Dänen sein,
Wir wollen Deutsche bleiben.«

Den betydeligste af de forbudte bøger er skrevet af ingen ringere end Heinrich von Gagern, nationalforsamlingen i Frankfurts tidligere præsident. Hans stræben efter den tyske enhedsstat havde fået ham til at antage den slesvig-holstenske sag som sin egen. Efter sine nederlag i nationalforsamlingen havde han gjort tjeneste som major i den slesvig-holstenske hær. Hans »Protest gegen die Theorie des Dänischen Gesamt-Staats« demonstrerer Slesvigs og Holstens samhörighed og modsætningsforhold til Danmark fra Constitutio Valdemariana i 1326 over Ribe overenskomsten i 1460 med dens »up ewich tosammende ungedelt« og kongeloven fra 1665, Frederik 4.s ufuldstændige arvehylding i 1721, Christian 8.s lovstridige »åbne brev« fra 1846 til hertugdømmernes fælles kamp mod Danmark under treårskrigen. Helstaten var et misfoster, dømt til at gå under, mens de slesvig-holstenske grundsætninger til stadighed ville bevare deres gyldighed. I hertugdømmerne tyranniserede nu de danske embedsmænd, de holdt befolkningen i ro, men det var en gravens stilhed, der herskede. Bogen er meget velskrevet og meget overbevisende. Den er ikke skrevet for at blive læst i Slesvig, men i Tyskland. Formålet med at forbyde den synes derfor måske lidt forfejlet; i Slesvig kendte man godt slesvig-holstenismens program. Det vakte forresten nogen undren hos Altonaer Mercur, at bøger, der var forbudt i Slesvig, var tilladt i Holsten og kongeriget og endog kunne blive oversat til dansk.⁹⁵ Der tænkes sikkert på Th. Lüders: »Kampen i Hertugdømmerne i Aarene 1848, 1849 og 1850. Et Udtog af Denkwürdigkeiten zur neuesten Schleswig-Holsteinisches Geschichte«, der udkom i 1852.

Myndighederne førte skrap kontrol med, at de forbudte bøger ikke blev smuglet ind. Under belejringstilstanden i Sydslesvig var det en almindelig ting, at militæret foretog razziaer i folks hjem for at søge

efter slesvig-holstensk litteratur. Det var også almindeligt, at officerne undersøgte skolerne for at se, om skolebøgerne var de tilladte.⁹⁰

I 1853 nåede der rygter frem til Gottorp amthus om, at der rejste kolportører rundt i Angel og solgte ulovlige bøger. Der blev iværksat en undersøgelse, men man fandt ikke kolportørerne, selv om der blev afholdt husundersøgelser i enkelte landsbyer. Også boghandlerne i byerne var udsat for razziaer, hvor man konfiskerede, hvad de havde af forbudte bøger.⁹⁷ Det i det foregående skildrede omfatter kun den censur, der blev udøvet af den centrale myndighed. Ved siden af fandtes den lokale, som det i det omtalte cirkulære var pålagt politimestrene at udøve. Den har ikke været blid; selv de danske redaktører i Nordslesvig klagede bittert over den.⁹⁸ Blev en politimester for medgørlig, fik han en tilrettevisning fra oven. Ministeriet indskærpede således i oktober 1853 Gottorp amthus, at det var dets pligt at føre nøje tilsyn med de aviser, der udkom i Slesvig by og Eckernförde og konfiskere numre med artikler af illoyalt indhold.⁹⁹ Ikke gennem censuren, men lige så effektivt, fik man standset udgiveren af »Der Ditmarscher und Eiderstedter Bote« i Frederiksstad. Han havde ligesom sagførerne måttet indsende sit privilegium til udgivelse af bladet til stadfæstelse, men havde ikke fået det fornyet og måtte derfor lade avisen gå ind.¹⁰⁰

Mere positivt søgte man at gøre stemningen bedre for det danske styre ved at forsyne folk med danskvenlige nyheder. I Flensborg installerede regeringen en pålidelig mand, der under tilsyn af regeringskommissæren skulle forsyne danske og tyske blade med de meddelelser, som det var nyttigt at få frem.¹⁰¹ Det hjalp dog ikke meget, når bladene ikke ville tage de nyheder, der kom fra Flensborg. Gendarmeriinspektør Leerbech foreslog derfor i december 1850 Tillisch at købe et holstensk blad.¹⁰² Som en modvægt mod de mange danskfjendtlige aviser i Holsten og Sydslesvig støttede regeringen fra maj 1851 et Altonaer blad, Altonaer Zeitung. Støtten bestod i meget betydelige økonomiske tilskud, det første halve år alene ca. 13.000 mark, og førsteret til officielle meddelelser.¹⁰³ Bladets betydning blev dog kun ringe, da sydslesvigerne ikke var il at drive til at læse det trods mange nyttige oplysninger fra myndighederne. Hvis en krovært lagde det frem i sin skænkestue, kunne han være sikker på at miste sin søgning.¹⁰⁴

Det forholdt sig omvendt med Altonaer Mercur. I Tårsted i Sydangel havde kroværten ifølge en officers indberetning megen autoritet. Dels havde han været tjener hos en herremand, hvilket havde givet ham dannelse, dels abonnerede han på Altonaer Mercur. Han holdt oplæs-

ninger på kroen af avisen og udlagde det læste. På grund af den indsigt, som dette gav, appellerede folk ofte til ham i politiske spørgsmål.¹⁰⁵ Generalkommandoen for Slesvig så gerne avisen forbudt: »Altonaer Mercur – dette i form og indhold skadelige blad er meget udbredt i Angel, og dets meddelelser sluges med begærlighed af bønderne«. ¹⁰⁶ Altonaer Mercur vedblev imidlertid at komme i Slesvig, men fra januar 1852 ændredes tonen fra slesvig-holstensk til nærmest helstatsvenlig.

Regenburg og sprogorordningen

Det blev af afgørende betydning for det danske styre lige til 1864, at Tillisch i september 1850 udskilte skole- og kirkevæsen af regeringskommissionens første departement og gjorde sin sekretær August Regenburg til chef for det nye departement. Det er vanskeligt at afgøre, om denne omorganisering fra Tillischs side har været ment som et bevidst valg af en bestemt sprogpolitik i Slesvig, eller om det i første omgang har været en praktisk foranstaltning, der skulle effektivisere arbejdsgangen i regeringskommissionen. Til Madvig skrev Tillisch: »I første departement var sagerne nær ganske gået i stå for mig, jeg har derfor nu ansat kancellist Regenburg som kontorchef for alle kirke- og skolevæsenet vedkommende sager; jeg håber han vil kunne udfylde den plads, han er i det mindste både pålidelig og dansk«. Over for konseilspræsidenten udtrykte Tillisch 3 uger efter Regenburgs tiltrædelse tilfredshed med sit valg. Skole- og kirkesagerne gik nu meget bedre.¹ På den anden side havde Regenburg ikke været den eneste kandidat til posten. Hans modkandidat kan nok siges at have været formidabel; det var Christian Flor, der så at sige fra starten havde ledet de danske kulturelle bevægelser i Slesvig sammen med Christian Paulsen. Flor havde fra 1825 til 1845 virket i Kiel som lektor i dansk og havde vundet sig et navn som filolog og lærebogsforfatter. Han var påvirket af Grundtvig, og da han i 1845 forlod Kiel, var det for at blive lærer ved højskolen i Rødding. Flor havde været medlem af den grundlovgivende rigsforsamling og indtog i mange henseender en fremtrædende position, mens Regenburg sammenlignet med ham var et fuldstændig ubeskrevet blad. Regenburg havde den fordel, at han allerede var knyttet til Tillisch, men også Flor havde arbejdet for Tillisch i den slesvigske sag og havde virket som en slags konsulent i skole- og kirkesager.²

Theodor August Jes Regenburg var slesviger, født i 1815 i Åbenrå, hvortil hans slægt havde gammel tilknytning, og hvor hans far havde været præst. På grund af faderens tidlige død blev han opdraget hos en sjællandsk præst og kom i 1829 i skole i Sorø. Her fik han C. F.

Wegener, den senere gehejmearkivar, til lærer i historie. Wegener var en lærer, der forstod at fængsle sine elever og forstod at give dem en national opfattelse, som de aldrig kom fri af. Efter at Regenburg havde forladt Sorø, opretholdt han forbindelsen med Wegener gennem en korrespondance, hvor han afgjort var den modtagende og Wegener den givende. I 1841 blev Regenburg juridisk kandidat, og samme år trådte han ind i Danske Kancelli og blev sekretær hos dets præsident, P. C. Stemmann. Wegener beundrede Stemmann og stod ham nær fra den tid, da Stemmann var amtmand i Sorø. Det er tænkeligt, at Wegener har hjulpet Regenburg til ansættelsen hos Stemmann, og deres fælles kærlighed til ham knyttede naturligvis Regenburg og Wegener nærmere sammen. Regenburg forstod både at gøre sig uundværlig som den pålidelige medhjælper og samtidig at skabe sig en selvstændig stilling som den, der kunne hjælpe sine venner, når de havde sager til behandling hos Stemmann. Hans korrespondance fra 1847 med Wegener og den anden af hans lærere fra Sorø, Peter Hjort, viser dette klart. Forholdet mellem Stemmann og Regenburg blev meget fortroligt; Regenburg kom næsten i et sønligt forhold til Stemmann. Det blev først afbrudt, da Tillisch, der som nævnt var nevø af Stemmann, i 1849 tog Regenburg med til Slesvig som sin sekretær.

Efter sin udnævnelse til leder af skole- og kirkevæsenet udtrykte Regenburg en slags forundring over, at Tillisch havde påtvunget ham stillingen. Det skete over for samtiden i breve til Wegener og A. F. Krieger og over for eftertiden ved hjælp af et notat i Regenburgs arkiv. På Tillischs udnævnelsesbrev, som findes med andre bestallinger i den del af Regenburgs arkiv, der med hans bibliotek er i Århus, har Regenburg nemlig tilføjet nogle bemærkninger, sikkert af hensyn til de historikere, som Regenburg vidste ville komme. Der står her, at Regenburg ikke havde anelse om, at denne udnævnelse ville blive givet ham. Da han fik den, indvilligede han i at overtage den for en ganske kort tid, mens Tillisch så sig om efter en anden og mere egnet. Regenburg undlod derfor i de første dage at skrive ekspeditionerne under. Da det imidlertid viste sig, at ingen anden var villig til at overtage hvervet, måtte Regenburg indvillige i at fortsætte noget længere endnu.³

Det kan nu ikke være kommet helt bag på Regenburg, at posten som leder af skole- og kirkevæsen skulle besættes, og helt umuligt at finde en anden kandidat har det heller ikke været. I Flensborg var det nemlig almindelig bekendt, at udnævnelsen forestod, og der var mange, der ønskede, at valget måtte falde på Flor. Der blev derfor samlet underskrifter på en henvendelse til Tillisch til fordel for Flor. I den anledning

skrev Regenburg en kladde til en modadresse, hvor han dels hævdede, at det egentlig var bedst, at Slesvigs skole- og kirkevæsen blev lagt ind under kongerigets administration, dels at Flor i alle tilfælde ikke ville egne sig til at lede det, hvis det opretholdtes som selvstændigt. Ifølge Flor selv var det netop den omstændighed, at der var ved at rejse sig en stemning for ham, der fik Tillisch til skyndsomt at vælge Regenburg; Tillisch kendte ganske rigtigt petitionen, men agtede, efter hvad han sagde, ikke at lade sig påvirke af den.⁴ Regenburg var, som Tillisch havde set, en god dansk mand, dertil var han en kolossal arbejdskraft og i besiddelse af sin egen personlighed. Han forstod at drive sine ideer igennem og at holde fast ved dem. Alligevel var valget sandsynligvis forkert.

Der foreligger intet fra Tillischs hånd om, hvorfor han foretrak Regenburg for Flor. Flor havde de bedste kvalifikationer til denne post, og Regenburg havde ikke andre, end at han var en flink sekretær. Men Flor hørte for det første til en anden politisk gruppe end Tillisch; han var tilhænger af tanken om at give Slesvig en vis selvstændighed i forholdet til Danmark. Dernæst var han »folkelig«, mens Tillisch var aristokrat. Endvidere var han en mand, hvis meninger var færdige, og som Tillisch ikke kunne have samme indflydelse over som over Regenburg. Ham kendte Tillisch som en pålidelig og stiltfærdig mand, der ikke ville stjæle glansen, som Flor kunne tænkes at ville, for, hvad der skete for danskheden i Slesvig. Endvidere kendte han Regenburg fra sin onkels hus. Tillige var Regenburg og Tillisch begge jurister, og aldersforskellen til trods var de dog kolleger fra kancelliet og talte samme sprog, mens Flor, når alt kom til alt, dog var en af disse folkeledere, som Tillisch gerne gik uden om.⁵

Flor blev naturligvis bitter over at blive forbigået til den post, som han var bedst egnet til, til fordel for en ung protegé af Tillisch. Hans irritation deltes af de dansk-slesvigske politikere, Laurids Skau og H. A. Krüger. Skau skrev et langt brev til H. N. Clausen om forbigåelsen af Flor, hvori han efter sit eget udtryk, ikke tog på Clausen med fløjls-handsker. Clausen talte med Tillisch om sagen, og denne havde sagt, at han havde til hensigt at finde en anden anvendelse af Flor, som han ikke kunne undvære i Flensborg. Ifølge Skau var Flor rasende, men ude af stand til at stille noget op.⁶ Flor var selv villig til at indrømme, at Regenburg var et godt hoved, men han sagde, at Regenburg manglede forståelse for, hvad folket ønskede, var uden kraft og ganske afhængig af Tillisch og uden forstand på, hvad der kunne og burde gøres i skolevæsenet. Det sidste var i hvert fald rigtigt.⁷ Regenburg indrømmede det selv med den ofte citerede bemærkning: »Har man

nogensinde hørt større galskab, end at et lands skole, kirke, universitetsvæsen etc. skal omdannes af et menneske, som aldrig tidligere har haft med skole, kirke og universitetsbestyrelse at bestille«. ⁸ Hvis Tillisch har tilbudt Flor en anden post i Flensborg, tog han ikke imod den. Skuffet forlod han Slesvig for i et par år at tage ophold i Sydfrankrig. Her gjorde han sig sine tanker om, hvorfor han var blevet vraget. De er ikke uden betydning for en vurdering af Tillischs og Regenburgs styre og viser, hvilke mål Flor ville have sat sig, hvis han havde fået den ønskede lejlighed til at virke for skole og kirke i Slesvig i stedet for Regensburg. Flor begreb, at man havde valgt den unge uprøvede mand fra de bedre kredse i stedet for ham, der, som han selv sagde, var stiv-sindet, når det gjaldt den sag, han arbejdede for. Han havde indtryk af, at det egentlig var bedre for »den gode sag«, når han var væk, siden ikke en eneste af de højerestående regeringsmænd og ingen af den dannede klasse havde krævet ham som direktør for undervisningsvæsenet i Slesvig. Man behøvede så ikke at være i stadig opposition til hans ideer om folkelig oplysning, men kunne lidt efter lidt nærme sig dem. Sejrede hans anskuelser, som de aristokratiske vist egentlig frygtede, så kunne de nå at stille sig i spidsen for dem og høste æren for dem, under forudsætning af, at de blev fri for dagligt at blive konfronteret med ham. ⁹

Som påvist af Holger Hjelholt i hans disputats, »Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene«, var Regensburg ikke så kraftesløs og afhængig af Tillisch, som Flor mente. Tværtimod var han i stand til at påvirke Tillisch til at gennemføre ting i skole- og kirkesager, som ellers næppe var sket, hvis Regensburg ikke havde taget sig af dem. Hvis Tillisch har troet, at han i Regensburg fik et redskab, tog han fejl, det blev snarere ham, der blev redskab, hvis nogen blev det. Derimod overlod Regensburg gerne æren for, hvad der skete i sprogsagerne, til Tillisch.

Da Tillisch blev medlem af tremagts-bestyrelseskommissionen, havde han som nævnt udtalt, at han troede sin opgave at være at bringe sprogforholdene tilbage til status quo ante. Sprogforholdenes status quo ante, hvormed der vel må menes tilstanden før marts 1848, havde været den, at tysk havde været hertugdømmets officielle sprog, der skulle anvendes i stænderforsamlingen. Kirke- og skolesproget havde været tysk fra Ejderen og til og med sognene Bov, Medelby, Ladelund, Sdr. Løgum og Ubjærg, altså til en linje lidt nord for den nuværende grænse. Hvornår denne sprogrænse er kommet i stand kan ikke siges med bestemthed, den er ikke blevet til ved et regerings-

magtbud, men er opstået lidt efter lidt i tiden efter reformationen. Antagelig har den eksisteret fra omkring 1670'erne.¹⁰

Ved indførelsen af skoleordningen i 1814 var det blevet bestemt, at sproget ved de lærde skoler i Haderslev, Flensborg, Husum og Slesvig skulle være tysk; undervisning i dansk skulle gives i samme omfang som i fransk. I januar 1848 var det for Haderslevs vedkommende blevet ændret til, at der skulle undervises på dansk.¹¹ I de nordslesvigske købstadskirker blev der prædikeret på begge sprog, dog gerne sådan, at den tyske gudstjeneste var om formiddagen, mens der blev prædikeret dansk ved de mindre »fornemme« gudstjenester tidligt om morgenen eller om aftenen. Retssproget havde fra 1833 været tysk i hele Slesvig, men 1840 var det blevet fastsat, at retssproget skulle være dansk, hvor skole- og kirkesproget var det. Denne ordning var dog ikke trængt helt igennem i 1848. Den talmæssige fordeling af elever i danske og tyske skoler havde i 1840 været sådan, at de første havde 20.440 elever, de sidste 43.550.¹²

Grænserne for folkesproget fulgte imidlertid ikke den officielle sproggrænse. Der taltes dansk i store områder syd for sproggrænsen, men det danske sprog var i tilbagegang, og alene af den grund er det umuligt at angive nogen fast grænse mellem de to sprog. Danske og tyske forfattere er ikke ganske enige, men det kan vist gennemgående accepteres fra begge sider, hvis det udtrykkes således, at sproget var tysk syd for Slien, i Sydangel og i Midtslesvig så langt mod nord som til Fjorde sogn. I Vestslesvig taltes frisisk i et bælte, der var 10–20 km bredt, langs kysten op til Tønder. I Midtangel var sproget blandet dansk-tysk, i Nordangel overvejende dansk. Tilbage er en bred tunge ned i Midtslesvig til Fjorde, hvor der taltes dansk. Endnu omkring 1830 havde sproget været dansk syd for Fjorde i Olderup, Svesing og Treja sogne, men i 1850 var dansk døende eller udryddet dér. I byerne i Syd-slesvig var sproget tysk, i Flensborg var der et meget lille dansktalende mindretal. I købstæderne nord for den nuværende grænse taltes der tysk af en lille, men meget indflydelsesrig overklasse af embedsmænd og købmænd.¹³ Ifølge en undersøgelse foretaget af borgmesteren i Åbenrå i 1852 var der 850 familier i byen, hvoraf 42 tysktalende. I disse 42 tysktalende familier var begge ægtefæller indvandret sydfra i de 33. I de resterende 9 familier var den ene ægtefælle født uden for monarkiet i de 6 af dem. Tallet på tysktalende familier, hvor begge ægtefæller havde hjemme i Åbenrå, skulle således kun være 3. En lignende undersøgelse fra Tønder, der lå syd for den officielle sprog-

grænse, gav til resultat, at 94 af 670 familier var tysktalende. I de 94 var der kun 5, hvor begge ægtefæller var fra Tønder.¹⁴

I proklamationen til slesvigerne af 27. marts 1848 var der blevet lovet lige ret for dansk og tysk sprog i hertugdømmet. Alene heri lå en tilkendegivelse af, at det ikke var den danske regerings hensigt at føre de officielle sprogforhold tilbage til, hvad de havde været før marts 1848, for som forholdene havde været, havde dansk sprog ikke haft samme ret som tysk. Under drøftelsen af den erklæring om regeringens hensigter i Slesvig, som blev fremsat i november 1849, og som gerne kaldes »novemberministeriets fredsmål«, havde der været lejlighed til i statsrådet at gennemdrøfte den sprogpolitik, der skulle føres. Diskussionen havde især drejet sig om forholdene for skolen og kirken. Af de ministre, der endnu sad i regeringen, da spørgsmålet blev aktuelt, var det Madvig og H. N. Clausen, der ivrigst havde taget del i diskussionen. De var lige fremragende eksperter på området, den ene som skolemand og filolog, den anden som teolog. Under den første drøftelse i april 1849 havde de begge sagt, at der måtte gives de to sprog lige berettigelse i administration, retspleje, skole og kirke.

Men de havde tillige hævdet, at der gennem en aktiv dansk sprogpolitik burde gives det danske sprog mulighed for at genvinde de områder, som det havde tabt. H. N. Clausen mente, at Slesvigs skole- og kirkevæsen kunne henlægges under det danske kultusministerium, når der blot i det sydlige ansattes en særlig tysk biskop, og Madvig ønskede den officielle sproggrænse flyttet længere mod syd.¹⁵ Under de fornyede drøftelser i november samme år havde konseilspræsident A. W. Moltke under indtryk af udlandets krav hævdet nødvendigheden af, at det slesvigske skole- og kirkevæsen blev holdt samlet under den særlige slesvigske minister. Han blev støttet af krigsminister Hansen og flere af de andre ministre. Over for dem stod Bardenfleth, Clausen, Madvig og også Sponneck, der kraftigt hævdede, at det var af afgørende betydning for bevarelsen af den danske nationalitet i Slesvig, at den i alle kulturelle anliggender blev knyttet så nær til kongeriget som muligt. Det lykkedes dem at føre dette igennem, til gengæld måtte de opgive, at man erklærede sig for at flytte sproggrænsen længere mod syd. Der skulle dog åbnes mulighed for at vinde nogle af de dansktalende sogne syd for grænsen, ved at der indførtes en bestemmelse om, at et sogn kunne ændre skole- og kirkesprog, hvis 2/3 af dets mandlige beboere ved en afstemning erklærede sig for det.¹⁶

I stedet blev der gennemført en anden ordning, uden at nogen af regeringens medlemmer fik lejlighed til at medvirke. Allerede den 24.

juli havde Tillisch som sin første handling som regeringskommissær bestemt, at undervisningen i Haderslev lærde skole igen skulle gives på dansk.¹⁷ I løbet af november og december 1850 gennemførtes derefter bestemmelser om dansk skole-, kirke- og retssprog i de 3 nord-slesvigske købstæder, Åbenrå, Haderslev og Sønderborg, og i nogle af de mindre områder nord for den officielle sprogrænse, hvor tysk havde vundet indpas.¹⁸

Tilbage stod spørgsmålet, om der skulle gøres noget ved de danske sogne syd for den officielle sprogrænse. Wegener henlede Regenburgs opmærksomhed på et gammelt aldrig realiseret reskript fra 1810, hvori Frederik 6. havde udtalt ønske om, at dansk gjordes til officielt sprog, hvor det var det almindelige talesprog. Med det som grundlag lod Regenburg indhente udtalelser om, hvorledes kongens vilje bedst lod sig udføre, fra provstierne Tønder, Flensborg, Husum, Bredsted, Gottorp og Hütten. Udtalelserne blev afgivet af kirkevisitatorierne, der bestod af provst og amtmand i forening. De udtalte sig først om, hvorledes sprogforholdene var, og dernæst om, hvorledes der kunne ændres på kirke- og skolesproget. I Tønder provsti f. eks., var folkesproget ifølge kirkevisitatoriet dansk i alle sogne undtagen i Læk, hvor der foruden dansk taltes højtysk, plattysk og frisisk, og i Tønder, hvor der i mange familier taltes tysk. Tysk var imidlertid »det hellige sprog« for befolkningen, og provst og amtmand var betænkelige ved at røre ved det. Man foreslog derfor en meget forsigtig overgang, så dansk først indførtes helt efter 30–40 års forløb. I de øvrige provstier lå udtalelserne på linje hermed, hvad ændringerne angik, men dansk var ikke så udbredt som i Tønder provsti. Udtalelserne er refereret af dr. Hjelholt, og der er ikke grund til at gentage dem, så meget mere som der ikke blev taget synderligt hensyn til dem.

Ved reskripter fra regeringskommissæren i februar og marts 1851 blev der skabt et område i Mellemslesvig, hvor skole- og kirkesproget skulle være blandet. Det skulle dog forstås på den måde, at kun kirkesproget skulle veksle mellem dansk og tysk hver anden gang. Skolesproget skulle være dansk, kun med 4 timers ugentlig undervisning i tysk. Konfirmationen skulle ligeledes være på dansk, da den betragtedes som afslutningen på skolegangen. De lærere, der ikke kunne dansk, skulle afskediges eller forflyttes. Dette »blandede« bælte omfattede Angel med undtagelse af de sogne, der lå ud til Slien, gik ned i en firkant i Midtslesvig med sognene Fjælde, Olderup, Treja og Svesing og derpå op til Tønder, idet det ikke omfattede kystsognene ved Vesterhavet, hvor befolkningen var frisisk. Hvor fuldstændigt ordningen gik

på tværs af visitatoriernes udtalelser, fremgår af, at f. eks. Olderup sogn var med, skønt det efter visitatoriets mening kun havde 50 dansktalende indbyggere.

Det kunne måske hævdes, at embedsmændene i kirkevisitatorierne var uden forståelse for ønskerne hos befolkningen i de dansktalende sogne. I nogle af provstierne sad endnu på dette tidspunkt tyskdannede provster og amtmænd. Hvis man havde taget de af Madvig og Clausen foreslåede afstemninger, ville man have fået et rigtigt billede af, hvordan ønskerne faktisk var. Det er imidlertid ikke sikkert, at sådanne afstemninger var blevet gunstigere for det danske sprog. I 1846 havde man i Tønder provsti foretaget en undersøgelse af, hvorledes befolkningen så på en eventuel ændring af skole- og kirkesprog. Det var sket på foranledning af den slesvig-holstenske lokalregering på Gottorp, der ønskede oplyst af provstiet, hvordan skole- og kirkesprogforholdene var i forhold til folkesproget. Man ønskede en tilnærmelsesvis angivelse af, hvor mange af beboerne der talte dansk, tysk og frisisk. Da Tønder provsti modtog denne skrivelse, anmodede provst Ahlmann, den samme som var provst i 1851, om tilladelse til at lade forespørge hver enkelt beboer i de dansktalende sogne, om han ønskede ændringer med hensyn til sprogpolitikken. Provsten lod derefter udarbejde blanketter, hvorpå man anmodede sognefolkene om at erklære sig for eller imod en udvidet brug af dansk i skole og kirke. Blanketterne blev båret om i sognene af sognefogderne, og beboerne skrev egenhændigt deres navne på dem. Det var så godt som udelukkende familiefædre, der skrev under, og de må antages at repræsentere hele husstanden. Undersøgelsens resultat fremgår af nedenstående skema:

Sognets navn	For ændring	Mod ændring	Folketal i 1864
Avntoft	0	90	606
Ubjærg	0	58	473
Sdr. Løgum	0	94	1030
Humtrup	0	79	601
Brarup	0	104	834
Klægsbøl	0	108	908
Karlum	0	73	723
Ladelund	0	111	980
Læk	0	281	2906
Medelby	3	150	1678
Ialt	3	1148	10739

Af de 3, der havde ønsket en ændring, stregede den ene senere sit navn ud, den anden var en indvandret jyde, den tredje var provsten ukendt.¹⁹ Nu skal en sådan undersøgelse naturligvis tages med meget forbehold. Den kan ikke vurderes højere end de mange petitioner, der under og efter krigen indsamledes til fordel for det ene og det andet, og hvor folk skrev under, efter som man spurgte dem. I nogle af sognene står præstens navn øverst. Det har naturligvis ikke været så lige til at gå imod ham, når sognets bedste mænd troppede op i et lille husmandssted, hvor man måske ellers godt kunne have tænkt sig en ændring.

Sagen omtales også kun for at vise, at hvad man vidste om folkestemningen, talte ikke til gunst for en ændring. Undersøgelsen var ikke Regenburg ukendt. Provst Ahlmann henviste til den i Tønder kirkevisitatoriets erklæring, og i øvrigt ligger de underskrevne blanketter blandt det, der i Rigsarkivet kaldes Regenburgs samlinger. Det er muligt, at stemningen efter krigen var mere til gunst for det danske, end den var før, men reaktionen mod sprogordningen viste alligevel tydeligt, at man ikke ønskede at få et sprog påtvunget som skole- og kirkesprog, selv ikke når det var modersmålet. Regenburg gennemførte sprogordningen på eget initiativ. Han spurgte først Tillisch, men Tillisch foretog sig ikke andet i denne sag end at forbyde Regenburg at gå så langt mod syd som til Slien. Han turde simpelthen ikke tillade det, skrev han.²⁰ Sprogreskriptet for Gottorp provsti udgik den 4. marts 1851. Det var i sidste øjeblik, for endnu samme dag gav Tillisch møde i statsrådet i anledning af, at han næste dag blev udnævnt til minister for Slesvig. På programmet for statsrådets møde stod: »Hvorledes gehejmeråd Tillisch påtænkte at danne den lokale bestyrelse i Slesvig.«

Madvig og Clausen synes, ganske vist uvilligt, at have accepteret sprogreskripterne, da de forelå som fuldbyrdede kendsgerninger. Med Madvig havde Regenburg samarbejdet i sagen om de slesvigske embedseksamener, og han stod i stadig forbindelse med ham for at få kandidater til de mange ledige sognekald i hertugdømmet. Det kan ikke have været Madvig ubehageligt, at Regenburg over for ham udtalte, at det ville være bedst, hvis skole- og kirkevæsenet i Slesvig blev ledet af Madvig som dansk kultusminister. Regenburg erklærede altid at ville vide at benytte de oplysninger, der blev givet ham fra Madvig, og ville til stadighed holde Madvig underrettet om, hvorledes sagerne stod inden for hans embedsområde.²² Ved flere lejligheder forsvarede Madvig Regenburg og sprogreskripterne, men han har ikke offentligt

i rene ord taget stilling for dem, og han har næppe været helt glad for den tvang, der lå i dem, i modsætning til hans eget forslag om valgfrihed.²³ På samme lidt lunkne måde stillede Clausen sig. Sprogreskripterne blev ikke offentliggjort, men i stilfærdighed meddelt de præster, der skulle sørge for, at de blev udført. Alligevel blev de jo kendt, og de blev heftigt angrebet i de nordtyske aviser. I stedet for selv at tage dem i forsvar fik Clausen fat i en stråmand. Det var Regenburgs tidligere lærer, Peter Hjort, til hvem Clausen skrev, at han savnede svar i Berlingske Tidende på angrebene i de tyske aviser.²⁴ Hjort havde allerede vovet sig frem med en artikel om dem, men Regenburg blev irriteret over den; han ønskede så lidt omtale som muligt.²⁵ Frederik 7.s støtte kunne Tillisch og Regenburg være sikre på i denne sag. De kunne, om det gjordes nødvendigt, henvise til en direkte ordre fra kongen, hvori han forlangte udvidet undervisning og indførelse af dansk kirkesprog, hvor sproget var dansk.²⁶

Før Holger Hjelholt skrev sin »Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene«, var Regenburg ret ukendt. Tillisch fik tillagt al ære eller skyld for, hvad der var sket. Efter dr. Hjelholts påvisning af, at det var Regenburg, der skabte sprogordningen i Slesvig, er man i tvivl om, hvad rolle Tillisch egentlig spillede. Før sin ankomst til Slesvig var han helstatsmand, og han blev det igen, da han var vendt tilbage til København. Men i Slesvig fór han frem som en rasende ejderdansker. Var han i virkeligheden blot et viljesløst redskab for Regenburg? Forståelsen af, hvem der egentlig gav tonen an i Slesvig, sløres yderligere, når man i Sønderjyllands Historie bind IV læser, at det var Frederik 7., der tog initiativet til ophævelsen af bestemmelsen om bienniet ved Kiel, og at kongen også tog del i sprogordningens oprettelse ved at give Tillisch følgende ordre: »Det må nøje påses i den dansktalende del af Slesvig, at lærerne, som nu er tyske, bliver entledigede, og nye danske indsatte«. ²⁷ Yderligere forlangte kongen oprettet et dansk seminarium og indsat en biskop i Flensborg.

Skal ansvar fordeles for sprogordningen, må kongen nu nok fritages. I det ovenfor citerede brev til Tillisch har han givetvis udtrykt, hvad der var hans mening, men ideen er blevet indgivet ham af en anden, sikkert af hans gehejmearkivar, C. F. Wegener. Wegener skildres gerne som en forbenet gammel modstander af alt nyt. I 1850 var han imidlertid ikke mere end 48 år gammel, og gehejmearkivets støv havde endnu ikke nået at falde til ro på ham. Han havde en brændende interesse for danskheden i Slesvig, og han udnyttede al sin indflydelse til at fremme denne interesse. Tillige havde han lyst til at virke fra

baggrunden uden at skulle træde offentligt frem. Den udvortes herlighed overlod han gerne til andre.²⁸ Han havde god mulighed for at influere på kongen, dels takket være sin embedsstilling, der gav ham adgang til ham, dels takket være Frederik 7.s historiske interesser, der gjorde det muligt for Wegener at belære ham om, »hvad historien prædiker for politisk lærdom«.²⁹

Det var naturligvis af betydning, at Wegener kunne stemme kongen gunstigt for daniseringsbestræbelserne i Slesvig, men langt mere betydningsfuldt var det, at han kunne virke indirekte i Slesvig gennem Regensburg. Siden sit 15. år vidste Regensburg, hvad han ville i Slesvig, skrev han til Wegener,³⁰ men siden sit 15. år havde han også været discipel af Wegener. Han var ikke den eneste fra Wegeners skole, der kom til at gøre tjeneste i Slesvig. Tænker man på de folk, der kraftigst arbejdede for daniseringen i Slesvig, kommer man til at tænke på mænd som Regensburg, præsterne Aleth Hansen i Husby og Jacob Hansen i Grumtofte, borgmester Kiær i Tønder, politimester Jørgensen i Slesvig og læreren ved den danske skole i Flensborg, C. F. Monrad. De var alle elever af Wegener. Det var i øvrigt Rosenørn og Sponeck også. Blandt særligt ivrige for det danske i Slesvig kan endvidere nævnes kommandanten i det 1. militærdistrikt, oberstløjtnant Wilster. Ham kan man ikke gøre Wegener direkte ansvarlig for, men indflydelse på ham havde han dog: »Han er en af mine gode venner«, skrev Wegener om ham, »og jeg har lovet ham at sige rent ud, hvorledes jeg er fornøjet med ham«.³¹ Mange flere soranere ansattes under Regensburg i Slesvig, og det var næppe en tilfældighed. »Det er en af denne dygtige mands svage sider, at han ser i soranerne et bedre stof end i andre dødelige«, mente Laurids Skau.³² Men set ud fra Regensburgs standpunkt var de virkelig et bedre stof, de var nemlig præpareret fra en tidlig alder og vidste, hvad der krævedes af dem.

Wegener udnyttede sin indflydelse på Regensburg med fuld kraft. »Vi mødes ofte i vore ideer«, skrev Regensburg til Wegener.³³ Man har svært ved i korrespondancen mellem dem, hvor Wegeners breve ganske vist også er de talrigeste, at se, hvilke ideer Regensburg bidrog med. Wegener havde derimod mange ideer, og han hamrede dem ind i Regensburg i en uafsladelig strøm af breve. I august 1850 krævede han skolen i Haderslev organiseret efter universitetet i København, og den 7. september forlangte han ophævelse af bienniet, ophævelse af bestemmelsen om tyskundervisning i Nordslesvig og flytning af seminariet i Tønder. Samtidig udkastede han planen for sprogordningen, idet han krævede dansk sprog i de danske sogne syd for sproggrænsen.³⁴

Den 25. september mindede han om, at også sproget i alle grene af administrationen skulle være dansk, og han angav, hvilke sogne der skulle med under sprogordningen.³⁶ I en række af breve fra november 1850 til februar 1851 slog han igen og igen på, at der måtte indrettes en dansk skole i Flensborg, og at Marie-kirken dér måtte gøres dansk. Tillige arbejdede han ivrigt for at skaffe embedsmænd til at udføre planerne. Han talte med hundredvis af mennesker, som kunne tænke sig at tage til Slesvig, og meddelte Regenburg, hvem han skulle sikre sig.

Tonen i Wegeners breve var påtrængende, en række citater vil give karakteren: »Nu synes der mig at være tid til at gennemføre reformer, som aldrig forhen og næppe siden efter. En diktator-regering må selv af folket erkendes for en nødvendighed! Men så gælder det også at *bruge den* – –«. »Summa summarum er: vær sej som viskelæder og tal så med den ene, så med den anden; sæt almuen i bevægelse; lov nye herligheder for Flensborg, men giv *ikke efter* før De får Deres vilje«. »*Men Tillisch er en magt!* Bearbejd ham!!! Hovedsagen ved vor politik er 1) *at vinde tid* og 2) *være stædige til det yderste, true med magt!*« »Og brug mig – såmeget De vil. Jeg skal sige til når jeg ikke kan mere«. »Det tyske seminarium må bort derfra (fra Tønder) og lægges i *en krog på landet enten* i en ren dansk egn oppe ved Ribe, eller i en ren tysk egn nede på Kropperhede. Derom kan der næppe være tvivl! I de blandede eller ubefæstede egne ville det være en absolut gift. Men det tyske behøver jo kun at være et ganske lille institut, der gerne kunne forenes med en eller anden præstegård«. »Hvormeget havde jeg endnu at skrive! Hvor gerne gik jeg endnu engang ud til Tillisch, skønt jeg er så forslidt, at jeg næppe kan krybe så langt. Dage som disse kommer ikke igen: Brug dem! Lad os nægte os hvile og føde og søvn og sundhed – men lad os bruge dem!!! og høste af det i jorden nedlagte gode danske *blod!*«³⁰ Der kan næppe være tvivl om, at Wegener gennem disse breve har været i stand til ganske at lede Regenburg. Det var som en dygtig embedsmand og administrator, at Regenburg gjorde sig bemærket, men han var ikke en mand af usædvanlig åndelig kraft. Han gjorde arbejdet; inspirationen lånte han fra Wegener.

Lige så fanatisk og brændende Wegener var, lige så opsat var Regenburg på med ufravigelig pligtfølelse at føre ideerne ud i livet. Hans ensidighed, man fristes til at sige hans ensporethed, gjorde ham til den ideelle mand for Wegener. Allerede Regenburgs rektor i Sorø havde bemærket hans mangel på evne til at se en sag fra flere sider. I et brev

til Regenburgs mor skrev han: »Deres søn, for at være ganske oprigtig, behøver den tid som han kan undvære fra sine studeringer, til den for en praktisk mand aldeles nødvendige dannelse og kundskab til mennesket og livet, som omgang med mennesket og livet i verden giver. Han må lægge et bånd på sin flid også for helbredets skyld.«³⁷ Det er nok tvivlsomt, om Regenborg nogensinde fik tid til at erhverve sig de menneskekundskaber, som hans rektor anbefalede ham. F. eks. blev han aldrig gift; det havde måske ellers kunnet frelse ham fra at fortabe sig i ideerne. Når det menes, at Wegener var sprogordningens åndelige fader, og Regenborg kun var det redskab, der udførte det praktiske arbejde, ligger der ikke det i det, at Regenborg var en svag mand, der let lod sig påvirke af andre. Han var tværtimod aldeles upåvirkelig, var blot fuldstændig enig med Wegener og havde én gang for alle gjort hans tanker til sine. Han udførte dem derefter med pinlig nøjagtighed, uden så meget som et øjeblik at tvivle på deres berettigelse og uden at lytte til andre.

I de følgende 13 år blev Regenburgs hele tilværelse én lang og sej kamp for opretholdelsen af sprogordningen. Det er givet, at den strakte sig til områder, hvor den ikke længere havde nogen berettigelse, og at den i det hele taget med sin tvang var et overgreb mod befolkningen. Alligevel lykkedes det Regenborg at opretholde den med få indrømmelser lige til 1864. Mens de slesvigske ministre skiftede, blev han siddende og blev hurtigt selve symbolet på det danske styre i Slesvig. Hans magtfulde stilling og hans personlighed skaffede ham et solidt greb om hele den slesvigske embedsstand, som han ved en enorm korrespondance stod i stadig forbindelse med. Hans privatarkiv omfatter 26 pakker med breve, hvoraf hovedparten er fra slesvigske embedsmænd. De har støttet sig til ham i meget høj grad, haft fuld tillid til ham og fortalt ham om alt, hvad der optog dem, om deres familier, deres økonomiske forhold, men først og fremmest om fremgang eller tilbagegang for danskheden. Samtidig med fortroligheden havde de en umådelig respekt for ham; han må have udstrålet megen myndighed. Man kan ikke andet end få et tiltalende indtryk af sider af Regenburgs karakter ved at læse brevene til ham, men samtidig må man tage afstand fra andre. Embedsmændene fortæller Regenborg om deres ikke altid tiltalende måde at opfatte den tyske del af befolkningen på, sådan at man forstår, at han har støttet dem. De danske embedsmænds manglende sympati for slesvigerne, som tidligere er omtalt, kan Regenborg naturligvis ikke gøres ene ansvarlig for, men han havde været i stand til at påvirke dem til en heldigere holdning,

hvis han selv havde været lidt mindre embedsmand og lidt mere menneskelig. I øvrigt er det ejendommeligt, at på et tidspunkt, hvor den danske kirke havde mænd som Mynster, H. Martensen, H. N. Clausen, Kierkegaard, Grundtvig og Vilhelm Beck, så var det en bureaukrat som Regenburg, der kom til at sætte sit præg på kirken i Slesvig. Regenburgs betydning for det danske styre i årene mellem treårskrigen og 1864 kan vanskeligt overvurderes.³⁸

Men hvis Wegener var sprogordningens åndelige fader, og Regenburg stod for den praktiske gennemførelse, hvad rolle blev der så til Tillisch? Ja, han måtte bære ansvaret. Han gjorde det gerne, så vidt det kan ses. Af og til klagede han sig til kongen, A. W. Moltke eller Sponneck, men han understregede samtidig hver gang, at tidspunktet nu ikke var det rigtige til at skifte regeringskommisær på,³⁹ og tog sikkert gerne mod breve som fra Sponneck, der skrev, at han ikke måtte give op: »Gehejmeråd Tillisch! De er posten som minister voksen, så godt som nogen mand, kongen har at råde over, kan siges at være den voksen.«⁴⁰ Ansvarer var ikke tungt at bære i den første tid, da der fra alle sider i København blev udtrykt tilfredshed med, hvad der skete i Slesvig.

Den popularitet, som det danske styre skaffede Tillisch, har ikke været ham ukær. Han var selv klar over, at han politisk fik styrket sin stilling på grund af, hvad der blev gjort i Slesvig, og både den russiske gesandt i København og Regenburg mente, at Tillisch brugte Slesvig i sin personlige stræben.⁴¹ Tillige var han nem at påvirke, og når han først var sat i bevægelse i en eller anden retning, lod han sig ikke standse, mente Regenburg. Den bedste vurdering af forholdet mellem Regenburg og Tillisch er givet af Regenburg selv. Den var foranlediget af, at Tillisch i oktober 1851 på en eller anden måde havde taget afstand fra Regenburg. I den anledning skrev Regenburg til Krieger, at kendsgerningerne om forholdet mellem ham selv og Tillisch var:

»At Tillisch, dengang han pånødte mig bestyrelsen af kirke- og skolevæsenet her, i et helt år havde kendt mig som sekretær og daglig husgæst, at han navnlig kendte mine fra drengalderen af rodfæstede anskuelser om den slesvigske sprogsag.«

»At Tillisch i sin tid meget gerne tog lov og ære for alt, hvad der skete i sprogsagen, og at han vist aldrig dengang har tænkt på at afstå nogen del deraf til mig, lige så lidt som jeg har krævet det.«

»At Tillisch efter slaget ved Isted gik for fulde sejl med danskhedens åndepust; vel var han aldrig kommet så vidt som skete med Bagger eller en anden lignende mand, men netop derfor skubbede han Bagger

tilside og satte mig til hans eftermand, skønt jeg modsatte mig med hænder og fødder (jeg anede og så godt, hvad der var i vente) og kun gav efter for den stærkeste moralske tvang.«

»Betæneligheder kendte Tillisch dengang ikke; jeg havde den overbevisning, at betæneligheder måtte vige; Tillisch følte, at danskheden dengang befæstede ham i en høj stilling, skaffede ham ydre æresbevisninger og et populært navn; jeg indså, at danskheden ville give mig arbejde, sorger og til sidst måske miskendelse, men jeg påtog mig alt af pligtfølelse, og fordi sagen efter min overbevisning var rigtig og nødvendig, jeg renoncerede på ydre fordele og overlod gerne Tillisch æren, når jeg kunne blive ubekendt.«⁴²

Tillisch og L. N. Scheele

Under de yderst vanskelige forhold, som Tillisch arbejdede under i Sydslesvig, hvor næsten alle embedsmænd havde forladt deres poster eller var blevet afskediget, måtte han søge at skaffe sig medhjælpere, hvor han kunne få dem. De danske embedsmænd, som han ansatte i den første tid, var nok pålidelige, men de manglede ganske kendskab til Slesvigs lokale forhold og talte ofte kun mangelfuldt tysk. Det er derfor forståeligt, at han var ivrig efter at få hjælp af den mand, der fremfor nogen var kendt som modstander af slesvig-holstenismen og som ekspert i slesvigske spørgsmål, nemlig L. N. Scheele. Ligesom Carl Moltke, som han i øvrigt var ven med, var Scheele en »loyal holstener«. Scheele var født i Itzehoe, hvor hans far havde været toldembedsmand. Han havde studeret ved tyske universiteter og blev i 1822 ansat i rentekammeret i København; i 1827 blev han amtmand i Sydslesvig. Scheele havde været ven med hertug Christian August af Augustenborg, men brød med ham, da hertugen i 1830'erne trådte op mod Danmark. I 1846 blev Scheele præsident for lokalregeringen på Gottorp, da prinsen af Nør måtte gå af, og samme år var han kongelig kommissarius i den slesvigske stænderforsamling, hvor han som en løve forsvarede monarkiet mod de slesvig-holstenske angreb. I marts 1848 lod den danske regering ham falde som præsident som en indrømmelse til slesvig-holstenerne. Under treårskrigen blev Scheele i København, og man benyttede sig af hans fagkundskab, da »novemberministeriets fredsmål« blev udarbejdet. Det hører med til billedet af Scheele, at han ligesom Tillisch var en nær ven af Frederik 7.

Allerede før Tillisch trådte i aktion i Slesvig, havde man været inde på tanken om at gøre Scheele til hans medhjælper, og Scheele havde selv erklæret sig villig til at overtage et embede.¹ Den 18. juli 1850 henvendte Tillisch sig til statsrådet med en anmodning om, at Scheele måtte blive opfordret til at overtage styrelsen af store områder af Sydslesvig, efterhånden som de blev besat af den danske hær. Det drejede sig navnlig om amterne Gottorp, Husum og Hütten.² Tillisch havde ganske vist tænkt sig, at Scheele skulle stå i et underordnet for-

hold til ham, men han ville som bestyrer af så stort et område dog have fået så selvstændig en stilling, at der i nogen grad ville være tale om en udskillelse af det rent tyske Sydslesvig fra det mere blandede Mellemslesvig og det rent danske Nordslesvig. Tanken er interessant, den peger i retning af en deling af Slesvig, som det tidligere havde været foreslået af Madvig og Clausen, og svarer ganske til deres planer om en selvstændig forvaltning for skole- og kirkevæsen for dette område. I statsrådet vakte planen om at benytte sig af Scheele dog modstand. Grunden var den samme, som da man havde drøftet at gøre brug af Carl Moltke; man frygtede, at udlandet ville reagere, hvis man, før en ordning var skabt om hertugdømmets bestyrelse, satte en kendt anti-slesvig-holstener til at forvalte store områder.³ Frygten var også begrundet. Wynn skrev hjem til London i lidet smigrende vendinger. Scheele var den mest upopulære person, som den danske regering overhovedet kunne finde på at sende dertil, og han havde gjort sig yderligere uheldigt bemærket ved at have rådet kongen til at gifte sig med grevinde Danner. Wynns depeche satte gang i Palmerston, der gav sig til at skrive en advarende note til Danmark.⁴

Imens blev Tillisch imidlertid ved med at presse på for at få Scheele, og da det ikke førte til noget, at han igen gik til statsrådet, skrev han privat til Sponneck, sikkert ud fra en fornemmelse af, at det var hos ham, at modstanden var stærkest. Sponneck lod sig bevæge og bragte endnu en gang sagen frem. Denne gang lykkedes det, statsrådet kunne ikke finde noget at indvende mod, at Tillisch gjorde brug af Scheele.⁵ Tillisch skrev øjeblikkeligt til Scheele og bad ham komme for at hjælpe med at skabe ro i de forvirrede forhold i Slesvig. Uden Scheeles hjælp, skrev han, kunne han overhovedet ikke se, hvordan han skulle nå nogen vej. Han bad derfor Scheele om at overtage administrationen af amterne Gottorp, Husum, Hütten og landskaberne Bredsted og Ejdersted. Det var naturligvis vigtigt for Tillisch fra starten at få slået fast, at Scheele ville komme til at blive underordnet ham. Nu havde Scheele tidligere været præsident for lokalregeringen for hele Slesvig og Holsten, og det kunne derfor være en beskillelse for ham at sluge, at han skulle underordnes Tillisch, der var en ny mand i hertugdømmerne, og som hidtil blot havde været amtmænd. Tillisch søgte at sukre pillen lidt ved at skrive, at han var undselig ved at tænke på, hvorledes forholdet mellem dem ville blive.⁶ Samtidig fik han jo så gjort det klart, at Scheele ville blive den underordnede. Wynn var sikker på, at Scheeles ambition ikke ville tillade ham ret længe at blive i denne eller nogen anden stilling, hvor han ville være underordnet Tillisch. Wynn forsøgte

at råde Reedtz fra at anvende ham, men Reedtz sagde, at Scheele ubetvivleligt var dygtig og i besiddelse af et omfattende kendskab til slesvigske forhold, så Tillisch var fast besluttet på at drage nytte af ham.⁷ Scheele rejste i slutningen af august 1850 til Flensborg for at mødes med Tillisch. Men til Tillischs umådelige forbløffelse og irritation lod han sig ikke simpelthen installere i sit embede, men krævede først at måtte foretage en inspektionsrejse for at se, hvilken karakter Tillischs styre havde, og om han med rolig samvittighed kunne gå ind for det. Resultatet blev absolut negativt. Scheele syntes ikke om, hvad han så, og lagde ikke skjul på det over for Tillisch.⁸ I breve til A. W. Moltke, Sponneck, Madvig og Frederik 7. gav Tillisch udtryk for sin skuffelse, samtidig med at han søgte at forebygge kritik.⁹ Sagen var heller ikke heldig for ham. Efter at han havde sat mange kræfter i gang for at få Scheele som medarbejder og havde fremhævet hans faglige viden om slesvigske forhold og hans besindige dømmekraft, så nægtede Scheele at indtræde i samarbejdet med Tillisch med den begrundelse, at Tillischs styre var uforsvarligt. I første omgang sagde Scheele ganske vist, at hans afslag skyldtes, at han ikke kunne overtage styret i områder, hvor den danske hær ikke var rykket ind endnu, men han lod snart sin virkelige mening komme frem.

Tillischs forsvar gik på den tone, at det var ham, der havde fundet Scheele uegnet, og ikke omvendt. Scheele var, ifølge Tillisch, uden forståelse for forholdene i Slesvig, som de havde udviklet sig efter tre-årskrigen. Scheele levede stadig i tiden fra før krigen og havde ikke rigtigt forstået, hvor umuligt det nu var at anvende tyske embedsmænd. Han forstod heller ikke, at der var stærke danske strømninger i den tidligere nationalt uengagerede del af befolkningen, og at det gjaldt om at udnytte disse strømninger, mens tid var. Scheele var i det hele taget som tysk ikke ganske til at stole på i dette spørgsmål, måtte Tillisch konstatere.

Palmerstons note til den danske regering angående Scheele nåede frem til København den 23. september.¹⁰ Palmerston tilrådede i al almindelighed, at man anvendte en forsonlig politik i Slesvig, og i særdeleshed, at man undlod at sende folk som Scheele derned, der blot virkede irriterende på befolkningen. Ved forelæggelsen af denne note sagde Reedtz til Wynn, at Scheele havde rapporteret, at Tillisch var tilbøjelig til at lade sig lede af skandinavistiske og ejerdanske ideer i sin administration af Slesvig. Reedtz måtte desværre indrømme, at Scheele, som selv var en modstander af disse tanker, havde ret i sin påstand.¹¹ Der var altså sket det ejendommelige, at den rolige og besindige Tillisch,

hvis udnævnelse var blevet hilst med tilfredshed af England, nu fremtrådte som den yderliggående, mens den hidtil rabiate anti-slesvig-holstener Scheele pludselig repræsenterede mådehold og fornuft. Scheeles afslag kom så belejligt, at man i en svarskrivelse til Palmerston kunne vise, hvor forsonlig man i virkeligheden var i København. Svarskrivelsen rundsendtes til alle stormagternes hovedstæder. Det hed, at de verserende rygter om, at den danske regering ville ansætte anti-slesvig-holsteneren Scheele i Slesvig, var forkerte. Den danske regering kunne forsikre, at det ikke ville ske. I øvrigt ville man gøre opmærksom på, at Scheele ikke var så slem, som han blev gjort til. De mange ting, der blev sagt om ham, stammede hovedsagelig fra de letbevægelige kredse i hertugdømmerne, der havde ansvaret for oprøret. I forbigående kunne man fortælle, at Scheele netop havde gjort en rejse i hertugdømmerne; om noget officielt hverv var der ikke tale.¹²

Scheeles motiv for hans afslag og for angrebene på Tillisch har uden tvivl været ærlig indignation over krænkelserne af den tyske embedsstand, som han selv tilhørte. Dertil er antagelig kommet en god del bitterhed over, at det ikke blev ham, der kom til at overtage hele styrelsen i hele Slesvig, hvorved han ville få oprejsning for, at han i 1848 var blevet fjernet fra posten som præsident for regeringen på Gottorp. Hans medarbejderskab ved »novemberministeriets fredsmål« har vel også af ham været opfattet, som om man havde tiltænkt ham en anden rolle end en underordnet lokal embedsmands. Scheeles navn har ikke nogen smuk klang i dansk historieskrivning. Scheeles nære forhold til Carl Berling og grevinde Danner gjorde ham foragtet af de aristokratiske og bornerte nationalliberale. I Kriegers dagbøger er opremsning af Scheeles synder et ofte gentaget motiv, somme tider fylder synderegistret side op og ned. De nationalliberales uforstående holdning til helstatsmændene er ret ukritisk blevet overtaget af danske historikere. Når der i Dansk Biograf Leksikon står om Scheele, at han var en national løsgængernatur, er det direkte forkert. Hans nationalitet var helstatens, og han kæmpede konsekvent for den, først mod angrebene fra slesvig-holstenerne, og siden mod angrebene fra ejderdanskerne. Han blev lige forhadet af begge parter og kom til at gå for en vendekåbe. Efter 1864 var han uden fædreland. Han slog sig ned i København, hvor hans tilværelse sikkert har formet sig som den Herman Bang har skildret i »En Fortælling om dem der skal dø«, hvor man færdedes i Frederik 6.s lykkeligere dage og stadig bankede på en dør, sådan som de unge løjtnanter havde lært at banke på messedøren i Itzehoe.

I november 1850 henvendte Scheele sig til statsrådet og bad om at måtte få udleveret de indberetninger, han havde afgivet med henblik på opstillingen af fredsmålene. Det var hans hensigt, sagde han, at lade dem trykke for at kunne fremstille sine personlige forhold i det rette lys over for publikum. Scheele har åbenbart følt sig noget generet af den opfattelse af striden mellem ham og Tillisch, som Tillisch havde ladet udbrede, nemlig at Scheele var blevet kasseret.

I vinteren 1850 udkom det første af Scheeles to »Fragmenter i tvangløse Hæfter« på dansk og tysk. Det indeholdt en redegørelse for, hvad Scheele ville have gjort i Slesvig. Det var ikke et direkte angreb på Tillisch, men enhver kunne anstille sammenligninger mellem Scheeles hensigter, og hvad Tillisch havde udrettet. Sagen vakte ubehag i statsrådet, og navnlig brød man sig ikke om, at Scheele var begyndt at underholde med den østrigske gesandt i København om Tillischs ugerninger. Man foretog sig dog intet imod ham, bortset fra at vise uvilje, da der kom en sag frem i statsrådet om erstatning til Scheele for forskellige udgifter, han havde haft i forbindelse med krigen. Skønt kongen intervererede til fordel for ham, besluttede man på Tillischs råd at kræve nøje regnskab af Scheele.¹³

I september lod Scheele forlyde, at han havde et nyt hæfte af fragmenter på trapperne. Det ville især komme til at handle om det tillischske misstyre i Slesvig. I statsrådet var man alvorligt bekymret over den skade, som Scheele ville kunne gøre; hans ord ville have vægt på grund af den høje embedsstilling, han havde indtaget i hertugdømmerne. Sagen var meget pinlig for de herrer ministre. Man var nationalliberale og frihedsvenner og havde lige vedtaget en grundlov, der blandt andet indeholdt en bestemmelse om, at censur ingensinde kunne indføres igen. På den anden side havde man dog ikke tænkt sig, at man ligefrem selv skulle kunne angribes, eller at trykkefriheden skulle kunne bruges til at skade »den gode sag« i Slesvig. Det gjaldt altså om på en eller anden måde at få lukket munden på Scheele.

Det var Spønneck, der fandt på råd. Som finansminister gjorde han opmærksom på, at Scheele fik udbetalt en betydelig pension af staten. Han fandt ikke, at det kunne være rigtigt, at Scheele så at sige skulle underholdes af statens midler, mens han angreb dens regering. Han fandt derfor, at den bedste måde, hvorpå man kunne få stoppet Scheeles skrivelser, ville være at få kongen til at underskrive en ordre til Scheele om at indstille sin skribentvirksomhed. Gjorde Scheele ikke det, ville han miste sine vartpenge. Angående grundloven, så kunne den ikke være en hindring, da Scheeles vartpenge blev udbetalt ifølge en be-

stemmelse, der lå før grundlovens vedtagelse. Tillisch, som jo også var den, der direkte blev angrebet, støttede naturligvis Sponneck. Han mente, at det simpelthen ville være uforvarsomt af regeringen, hvis man ikke foretog sig noget mod Scheele. Også Madvig fandt Sponnecks forslag anvendeligt.

Carl Moltke, der ikke var nogen frihedsven, men gerne en mand af rene linjer, var ked af hele sagen. Han havde prøvet både mundtligt og skriftligt at få Scheele til at holde inde, men han ville ikke tage mod fornuft. Carl Moltke var helt enig i, at man ikke kunne tage mod vartpenge og samtidig angribe regeringen, men på den anden side mente han ikke, at det ville være klogt at anvende dette middel mod Scheele. Det ville alligevel ikke kunne holdes hemmeligt, og derved ville der være sket mere skade, end om skriftet kom ud. Konseilspræsident A. W. Moltke delte sin navnefælles opfattelse. Flertallet af statsrådet var imidlertid mod Carl Moltke, og det vedtoges at lave et udkast til en skrivelse til Scheele.¹⁴ Ved udkastets forelæggelse drøftede man sagen igennem en gang til, uden at der dog kom andet nyt frem, end at man jo kunne benytte sig af kongens stilling som enevældig i hertugdømmerne til at lade ham give sin holstenske undersåt Scheele en direkte ordre. Resultatet blev dog, at man besluttede at bede Carl Moltke om endnu en gang at henvende sig privat til Scheele og forklare ham, at det var regeringen meget magtpåliggende, at han ikke udsendte flere politiske skrifter, og at han risikerede ubehageligheder, som f. eks. sine vartpenge inddragelse, hvis han alligevel gjorde det. Carl Moltke indvilligede, men bemærkede, at han så ikke senere ville kunne benægte det, hvis sagen kom frem.¹⁵

Scheele lod sig imidlertid ikke bremse. Han nægtede pure at standse andet hæfte af fragmenterne, også selv om hans vartpenge ville bortfalde. Motiverne for hans fremtræden var dels et ønske om at rense sig for de rygter og beskyldninger, der verserede, svarede han Carl Moltke, og dels kærlighed til fædrelandet. Ministeriets politik i Slesvig var ikke alene fordærlig for Slesvig, men for hele monarkiet, og Scheele anså det for sin pligt at gøre nationen opmærksom herpå, hvad resultat det så ville medføre for ham selv.¹⁶

I november 1851 kom så det andet hæfte.¹⁷ Dets første del var en udredning af, hvilke arvekrav de forskellige grene af det oldenborgske kongehus havde at rejse i hertugdømmerne. Det var holdt i en anti-slesvig-holstensk tone; der var ingen indrømmelse til hertugen af Augustenborg. Andet afsnit på 43 sider var et ætsende angreb på det danske styre i Slesvig. Scheele indledte med at indrømme, at man nok

kunne have ventet en vis reaktion mod hertugdømmerne fra det danske folk, nu da treårskrigen var vundet. En sådan reaktion ville det have været regeringens og folkets ledes opgave at bremse og mildne. Nu skete der tværtimod det, at folket som helhed forholdt sig roligt. Kun i det letbevægelige København var der visse uansvarlige kredse, der krævede hævn. I stedet for at bringe dem til tavshed, så man imidlertid den danske regering i et usmageligt popularitetsjag sætte sig i spidsen for de uansvarlige. Det, Scheele ville med sit hæfte, var at forsøge at få det besindige folk i tale hen over hovedet på regeringen. Med hensyn til kongen skrev han, at han ganske vist var enevældig i Slesvig, men at han holdtes i uvidenhed om, hvad der i virkeligheden foregik i hertugdømmet. Scheele var her ikke langt fra slesvig-holstenernes påstand fra marts 1848 om den fangne konge i København.

Ellers er der ikke megen plan i hans fremstilling; angrebet består mest i omtale af eksempler på det danske styres overgreb. Dette skyldtes, skrev han, at der simpelthen ikke var en sådan plan i Tillischs handlinger i Slesvig, at det var muligt at give en ordentlig skildring af dem. Om sin rejse til Flensborg fortæller han, at den skete udelukkende, for at han kunne orientere sig om, af hvilken art Tillischs styre var. Straks ved sin ankomst bemærkede han, at det eneste, man var interesseret i ved Tillischs lille hof, var afskedigelser. Scheele havde et sammenstød herover med Regenburg, som han kalder »en ung mand, der tidligere havde fungeret på et kontor i Danske Kancelli, og sildigere i justitsministeriet i en underordnet stilling«. Ved en middag, hvor Scheele var med, kom Regenburg med nogle hårde bemærkninger om den slesvigske gejstlighed. Scheele sagde ham imod med det resultat, at Regenburg gentog sine udtalelser med megen heftighed, brast i gråd og forlod bordet. Tillisch bebrejdede Scheele, at han havde fornærmet Regenburg, som var ham uundværlig. Om Regenburgs udnævnelse til leder af skole- og kirkevæsenet i hertugdømmet står der i hæftet, at det var et ubegribeligt fejlgreb både over for Slesvig og over for Regenburg, der var sat på en post, som han aldrig ville kunne klare.

Om hele sprogordningen skrev Scheele, at den var et overgreb, udsprunget af et katastrofalt ukendskab til befolkningen i Slesvig. Scheele havde hævdet, at forandringer i sprogforholdene kun måtte ske i samråd med de pågældende sogne, men man havde ikke rettet sig efter ham. Det er interessant, at han her var ganske enig med Clausen og Madvig, der jo ellers havde søgt at få ham bragt til tavshed. Scheele mente, at det nok ville have været muligt, gradvis at få beboerne af de danskstalende sogne til at tage dansk sprog i skole og kirke, hvis man

var gået klogt til værks. I stedet indførte man ved et magtbud dansk skole- og kirkesprog ikke blot i de dansktalende sogne, men også i sogne, hvor der i generationer ikke var blevet talt et dansk ord. Efter sprogreskripterne ville der gå meget lang tid, før befolkningen glemte den ydmygelse, som den påtvungne sprogreform var. I begyndelsen havde de ledende loyale slesvigere simpelthen nægtet at tro på rigtigheden af de hemmelige reskripter, derefter havde de henvendt sig til Tillisch for at få lov til at sætte en adresse til kongen om sagen i cirkulation, men det var blevet nægtet dem. Det eneste, der nu var at gøre, mente Scheele, var at tilbagekalde reskripterne.

Om retsreformerne havde han lige så hårde ord. De skulle ikke tjene til andet end at underkue slesvigernes gamle rettigheder. Afskaffelsen af overappellationsretten i Kiel var et regulært overgreb, hvorved befolkningen blev berøvet den sikkerhed mod styrets handlinger, som tidligere havde ligget i, at der kunne appelleres til to instanser over underretterne. Om de sidste sagde Scheele, at de var besat med mænd, der var fuldstændig uden kendskab til slesvigsk ret. Det havde han også sagt til Tillisch og havde fået til svar, at det var udmærket, for den slesvigske ret duede ikke og måtte laves om. Som eksempel på, hvad befolkningen var udsat for fra embedsmændenes side, nævner han, at der endnu i foråret 1851 holdtes gårdmænd fra Angel i fængsel i kongeriget. Nogle af disse gårdmænd havde Scheele selv kendt, og de havde altid været besindige og kongetro mænd.

Scheeles sammenfattende dom over det danske styre var knusende: »Jeg finder overalt kun ukendskab med bestyrelseskunstens elementærlærdomme, ukendskab med hertugdømmernes retsforhold og lovgivning, ukendskab til de givne personligheder, mangel på blik ind i fremtiden og på dom i henseende til de politiske hensyn, der var at tage.« Og han slutter: »Indtil den 14. juli 1850 var skylden udelukkende på hertugdømmernes side; hvad der siden den tid med hensyn til civilstyrelsen er sket, kan og vil jeg ikke forsvare.« Fragmenterne kom til anvendelse i Slesvig. I november 1852 forelæste det kommende medlem af stænderforsamlingen, Peter Hinrichsen, over dem i menighedsrådet i Tarup.¹⁸ Ligesom Christian Flor drog Scheele i en art landflygtighed, dog kun til Holsten. Angående hans vartpenge nåede man ikke til enighed i statsrådet, da andet hæfte var udkommet; dels fandt man, at det ville være uklogt at rejse for megen blæst om hans person, og dels befandt ministeriet sig i en krise, hvor man havde andet at tænke på. Sagen blev derfor trods Sponnecks og Madvigs iver stillet i bero.¹⁹

De ejderdanske nederlag

Notabelprojektet

Mens Tillisch regerede som en anden vicekonge i Slesvig, var man i København, London, Skt. Petersborg, Wien, Paris og Berlin travlt beskæftiget med at ordne forholdet mellem hertugdømmerne og kongeriget. Danmarks forhold til udlandet var i sidste halvdel af 1850 bestemt af artikel 4 i freden med Det Tyske Forbund, der var afsluttet den 2. juli 1850 i Berlin. I denne artikel var det, som nævnt, lovet, at den danske konge kunne kræve Det Tyske Forbunds hjælp til at genoprette sin autoritet i Holsten. Indtil forbundet erklærede sig ude af stand til at foretage pacifikation af hertugdømmet, måtte den danske hær ikke overskride Ejderen. Situationen var meget vanskelig for Danmark, for dels gjaldt dette forbud ikke for oprørsregeringens styrker, dels kunne Østrig eller Preussen ved simpelthen intet at foretage sig bremse forbundet i at foretage sig noget mod oprørsregeringen i Holsten, der således var garanteret i sin opretholdelse. Ved London-protokollen havde Rusland, England, Frankrig, Østrig og Sverige erklæret deres interesse i, at det danske monarki blev opretholdt i sin fulde udstrækning, men denne interesse havde ikke givet sig udslag i nogen positiv handling til fordel for monarkiet. Målene for den danske politik måtte derfor blive for det første at søge at få Det Tyske Forbund til at foretage sig noget mod Holsten. Forudsætningerne herfor var, at man fik udarbejdet en plan over, hvorledes man fra dansk side ønskede monarkiet organiseret. Dernæst, eller samtidig, måtte man søge at få de magter, der havde underskrevet London-protokollen, til at yde aktiv støtte.

Det første skridt mod en ordening af monarkiets forhold blev taget, da det i kundgørelsen af den 14. juli blev lovet, at kongen ville overlægge med ansete mænd fra alle rigsele om monarkiets ordening. Forhandlingerne herom i statsrådet fik en ny tone, da H. C. Reedtz den 6. august blev udnævnt til udenrigsminister. Han fungerede allerede som direktør for udenrigsministeriet, og da posten som udenrigsminister var ledig, og man havde benyttet sig af hans sagkundskab, var det for så vidt naturligt nok at give ham formel anerkendelse i den stilling, som han faktisk beklædte. Alligevel var udnævnelsen et led i det grad-

vide regeringsskifte, der bragte de ejderdanske ud af statsrådet og helstatsmændene ind i det. Reedtz havde fra sin ungdom været i udenrigstjenesten, han havde deltaget i missioner til London og Berlin og anerkendtes af det europæiske diplomati som fagfælle. I 1848 havde han for en kort tid måttet forlade den diplomatiske tjeneste, fordi man fra nationalliberal side gjorde ham ansvarlig for det uheldige udfald af våbenstilstandsforhandlingerne. Han blev dog hurtigt taget til nåde igen og kom til at lede forhandlingerne i Berlin om freden af 2. juli 1850. Også ved denne lejlighed pådrog han sig de nationalliberales vrede ved at give flere indrømmelser, end hans instruktion tillod. Reedtz var ikke bare uheldig, men arbejdede konsekvent for at få genoprettet helstaten, ikke som den havde været før marts 1848 med et kongerige og tre nært forbundne hertugdømmer, men en helstat bestående af tre dele, nemlig kongeriget, Slesvig og Holsten-Lauenburg, hvor Slesvig ikke skulle være nærmere knyttet til kongeriget end til Holsten. Når statsrådets nationalliberale flertal besluttede at gøre Reedtz til udenrigsminister, var det ikke, fordi man delte hans opfattelse om Slesvigs stilling i monarkiet, men fordi man indså nødvendigheden af at få udenrigsministerposten beklædt med en uddannet diplomat. Man har muligvis regnet med at kunne kontrollere ham i statsrådet, måske har man overhovedet ikke været opmærksom på det umulige i at tage en mand til udenrigsminister, som skulle gennemføre statsrådets politik, ikke alene på tværs af samtlige stormagters ønsker, men også på tværs af sin egen overbevisning. Situationen var ubehagelig for Reedtz, og ubehagelige situationer søgte han, ifølge hans medforhandler i Berlin, Fr. von Pechlin, at slippe uden om, så længe det overhovedet var muligt. Wynn skrev om ham i et personligt brev til Palmerston, at det var ganske umuligt at få noget konkret ud af Reedtz, for han var altid af samme mening som den, han talte med, vidste ikke, hvorhen han skulle vende sig, og faldt tilbage på at appellere til medlidenhed med sig selv.¹

Den opgave, som lå først for i statsrådet med hensyn til ordningen af monarkiets forhold, var at få truffet forberedelse til indkaldelsen af de ansete mænd, notablerne. Både H. N. Clausen og Friedrich von Pechlin nævner i deres erindringer,² at der fandt en forhandling sted mellem dem om, hvordan monarkiets organisation skulle være. H. N. Clausen støttedes af Sponneck og Pechlin af den tidligere udenrigsminister, grev H. Reventlow-Criminil. Forsædet ved forhandlingen, der strakte sig over flere timer, førtes af Reedtz. Dette er i hovedværket om Danmarks politiske historie efter treårskrigen, Niels Neergaards »Under

Junigrundloven«, blevet til, at der i en række konferencer mellem de nævnte herrer udarbejdedes planer til forelæggelse for notablerne.³ Forhandlingen fandt sted; den er også nævnt i statsrådets protokol,⁴ men sagen er både enklere og mere kompliceret, end Neergaards fremstilling af den viser.

Forberedelserne til indkaldelsen af notablerne startede egentlig allerede den 19. juli, da man i statsrådet drøftede, hvem man skulle udnævne til at overtage ledelsen af Holsten, når engang slesvig-holstenerne måtte give op også i dette hertugdømme. Det var nemlig af vigtighed at få udpeget en mand, der kunne få de holstenske notabler til at møde trods den slesvig-holstenske regerings, det såkaldte statsholderskabs, sandsynlige forbud. Man enedes let om at tage grev Heinrich Reventlow-Criminil. Han var selv holstener, søn af en fransk immigrant og adopteret ind i en af Holstens fornemste ridderskabelige familier. Som embedsmand havde Criminil, som han gerne kaldtes, arbejdet for udenrigstjenesten, for Tyske Kancelli, og som kongelig kommissarius ved stænderforsamlingerne i 1840 i hertugdømmerne. I 1842 blev han udenrigsminister. Som andre konservative holstener var han i 1848 forblevet tro mod monarkiet. Det vakte ikke større betænkelighed hos de nationalliberale ministre at vælge en helstatsmand til at skulle bestyre Holsten; skulle man overhovedet have en holstener til at bestyre Holsten for den danske konge, måtte det jo nødvendigvis blive en helstatsmand. At han havde en mening om Holstens stilling, der afveg fra de øvrige ministres, opfattede Clausen snarest som en fordel, når Holsten dog skulle indtage en særstilling i monarkiet; Bardenfleth betragtede det som meget ønskeligt, at Criminil deltog i statsrådsmøderne.⁵ Clausen har utvivlsomt forestillet sig, at Criminils holstenske ministerium skulle danne en administration adskilt fra kongerigets og Slesvigs forenede administration, men Criminil betonede netop over for den preussiske gesandt i København, Werther, at hans embede kun var af provisorisk karakter. For øjeblikket var det umuligt at regere Slesvig og Holsten sammen, men Criminil sagde til Werther, at han håbede, at dette snart kunne ske.⁶

Det blev afgørende for det videre forløb, at man havde givet Criminil adgang til statsrådet; han skulle komme til at skubbe de nationalliberale ud af det. Når han først engang var kommet ind, var det af hensyn til udlandet umuligt at få ham fjernet igen.⁷ Han blev af stormagterne opfattet som garant for, at den danske regering havde opgivet sine ejderstatsplaner, og derfor havde en demissionstrussel fra ham overordentlig megen vægt.

Det blev pålagt Criminil selv at foretage den første udvælgelse af holstenske notabler.⁸ De slesvigske skulle Tillisch vælge,⁹ mens de danske notabler valgtes af statsrådet.¹⁰ Man drøftede også i statsrådet, om man skulle forelægge notabelforsamlingen en plan til monarkiets ordning, som den skulle udtale sig om, eller om man skulle overlade det til notabernes eget initiativ at foreslå et udkast. Man enedes om det sidste; det var mindst forpligtende for regeringen. I øvrigt mente man, at det altid ville være muligt at påvirke notablene, så forhandlingerne kunne drejes i den ønskede retning. Endvidere enedes man om, at notablene ikke skulle mødes i København, hvor de kunne komme under indflydelse af rigsdagen eller de fremmede diplomater, men i Flensborg.¹¹ Den 17. september 1850 havde man alle lister over notabelemerne klar, og man indkaldte til drøftelse af dem i statsrådet. Criminil blev indbudt til at deltage. Konseilspræsidenten havde en plan parat over, hvad der skulle diskuteres, men Criminil ødelagde den ved først og fremmest at ønske det afgjort, om notabelforsamlingen ikke alligevel skulle have et forhandlingsgrundlag. Også Bardenfleth ønskede dette sat under diskussion. Han indså nok, at ministeriet kunne sprænges på spørgsmålet om en plan til monarkiets ordning; før eller senere måtte man imidlertid tage en diskussion, og det ville være en fordel, om forhandlingerne i notabelforsamlingen ville blive lagt i faste rammer. Sponneck gik imod. Han anså endnu ikke tidspunktet for egnet til at træffe en bindende afgørelse og mente, at hvis det kom til en regeringskrise, ville det være overordentlig vanskeligt at få skabt et nyt ministerium. Sponneck støttedes af Madvig, Rosenørn og Reedtz, hvorefter statsrådet ved afstemning besluttede, at der ikke skulle skrives noget grundlag til notablene.¹²

I fortsatte drøftelser i begyndelsen af oktober nåede man til enighed om, at der skulle indkaldes 21 notabler, nemlig 9 for Slesvig, 6 for kongeriget og 6 for Holsten. Tillisch havde opstillet en liste over 27 slesvigere, der kunne komme på tale som notabler.¹³ Det havde ikke været let for ham, for han fandt egentlig ikke, at det var muligt overhovedet i Slesvig at finde mænd, der havde de egenskaber, der måtte kræves. Af de 27 på listen udpegede Tillisch dog 7, der var bedst kvalificerede. De var pålidelige, men man kunne ikke være ganske sikker på, at de alle ville stemme for den nærmeste forbindelse mellem kongeriget og Slesvig. Til disse 7 føjede statsrådet yderligere to, der også var på Tillischs liste. Der valgtes 6 danske notabler.¹⁴ Alle 6 havde på den ene eller den anden måde gjort sig bemærket i politik. De 3 måtte karakteriseres som konservative, de andre 3 som nærmest natio-

nalliberale. Kabinettets politiske splittelse afspejledes tydeligt i valget af de danske notabler. Der var ikke større udsigt til, at notablene ville komme til enighed om monarkiets ordning, end der var til, at ministrene ville. Om de holstenske notabler stemte man ikke, man accepterede blankt grev Criminils forslag. Criminil forsøgte at få omstødt beslutningen fra det forrige møde om, at der ikke skulle forelægges notablene en plan. Han blev overraskende nok støttet af Tillisch, der ellers ikke kunne have meget tilfælles med denne holstener. Det viste sig da også, at Tillisch kun ønskede et program, for at der i det kunne blive slået fast, at hvad regeringen sigtede mod, var Slesvigs adskillelse fra Holsten. Criminil svarede ved at true med at trække sig tilbage, såfremt regeringen ikke ville tilkendegive, at dens politik gik i retning af, at hertugdømmerne skulle være administrativt forbundne. De øvrige statsrådsmedlemmer fik dysset de to herrer ned, men en afgørelse traf man ikke.¹⁵

Når de nationalliberale ministre ikke fremkom med en plan for monarkiets ordning, var det ikke, fordi de ikke vidste, hvad de ville. Det var klart nok; man ønskede, som Tillisch sagde, den nærmest mulige forbindelse mellem kongeriget og Slesvig. Vanskeligheden lå på den ene side i, at man ikke kunne fremsætte dette som et program af hensyn til udlandet, på den anden side i, at man ikke ville se i øjnene, at man så blev nødt til enten at fremsætte et andet eller at gå af. Som et forsøg på at slippe ud af klemmen fremsatte Madvig i oktober et forslag om, at Slesvig skulle deles ved linjen Slesvig-Dannevirke. Det nordlige skulle høre til kongeriget og det sydlige til Holsten. Madvig havde tidligere gjort sig til talsmand for en deling, men havde da holdt på en nordligere delingslinje. Af rettelser og overstregninger i hans forslag, der ligger skrevet af ham selv i statsrådets arkiv, ses det da også, at han i hast har flyttet linjen længere mod syd, end han egentlig havde tænkt sig. Han har antagelig håbet herved at gøre planen mere antagelig for sine kolleger. Alligevel blev den afvist. Tidligere havde Rosenørn og Clausen støttet delingstanken. Rosenørn fandt nu, at den efter Istedslaget havde mistet sin aktualitet, i øvrigt fortabte han sig i vilde planer om en union mellem Holsten, Lauenborg, Lübeck og Hamborg. Også Clausen var påvirket af den tilsyneladende stærke stilling, Danmark nu stod i. Først når alle forsøg på at holde på hele Slesvig var glippet, kunne man vende tilbage til en deling.

Bardenfleths svar er interessant. I det hele satte han delingsplanen lavt. Det var farligt at komme ind på at opgive juridiske og historiske rettigheder, men endnu farligere var det at trække en grænse i Slesvig efter nationaliteter. Bardenfleth vurderede nemlig ikke den danske

nationalitets kraft ret højt. Var man først kommet ind på at flytte grænsen mod nord efter nationalitetshensyn, ville man risikere at måtte se grænsen på stadig vandring op i Slesvig og senere i Jylland. Tyskhedens ubestrideligt højere intelligens, større praktiske sans og dertil vægten fra Hamborg var faktorer, som man intet kunne stille op mod, hvis man ikke holdt fast ved, hvad der nu engang retsligt set var dansk. Den nedvurdering af den danske nationalitet, som Bardenfleth udtrykte, har han næppe stået alene med, selv om den ikke hos andre af de ledende statsmænd er kommet så klart frem. I Tillischs hele virke i Slesvig og i Regenburgs sprogordning ligger en bestandig mistillid til, at det danske ville formå at hævde sig, hvis ikke det blev holdt kunstigt oppe. Denne fornemmelse af, at dansk kultur var tysk underlegen, kan nok forstås hos mænd som Bardenfleth og Tillisch. De var isolerede i den aristokratiske kreds, de hørte til, og derfor uden forståelse for bærekraften i den folkelige danske kultur. Deres vurdering kunne kun gælde dem selv, ikke det folk, som de ikke kendte meget til og, når alt kom til alt, heller ikke havde megen tillid til. Til Bardenfleth sluttede sig C. F. Hansen og A. W. Moltke. Reedtz så ikke nogen grund til en deling af Slesvig. Han var tilbøjelig til at mene, at de fremherskende ideer om nationalismens betydning ville forsvinde igen, han kunne ikke erkende dem »for af kulturens fremskridt og udvikling fremstående nødvendigheder«. Ingen af de europæiske stormagter gik heller ind for dem, og han måtte derfor være stemt for genoprettelsen af monarkiet i dets fulde udstrækning, hvad han også anså for fordelagtigst for det egentlige Danmark. Madvigs forslag blev altså afvist.¹⁶

Der er ikke bevaret nogen udtalelse af Sponneck om Madvigs plan. Han har næppe syntes om den. Da Madvig i sommeren 1849 havde søgt at fremme delingstanken, havde Sponneck vist den sympati, men dog ikke fundet tidspunktet velegnet.¹⁷ Begivenhederne siden da havde sikkert ikke overbevist ham om, at det var den vej, man måtte gå. Sponneck var en mand, der gerne så tingene tage fart, og som befandt sig vel i centrum. Hans position imellem statsrådets fløje gjorde ham velegnet til at foreslå en løsning. Det er derfor naturligt, at netop han i august 1850 søgte at udarbejde en plan for monarkiets ordning, der kunne accepteres af alle parter både ude og hjemme. Sponneck støttede sig under sit arbejde til Clausen. Der var imidlertid allerede skabt en organisationsplan for monarkiet, som havde betydeligt bedre chance for at blive realiseret end Sponnecks. Den var forfattet allerede før fredsslutningen i Berlin den 2. juli af Pechlin, og det princip, han var gået ud fra, var, at alt så vidt muligt skulle føres tilbage til, hvad det

havde været før marts 1848. Pechlin havde, efter hvad han siger i sine erindringer, forelagt udkastet for sine to medforhandlere i Berlin, A. W. Scheel og Reedtz, og senere for Criminil og den daværende leder af udenrigsministeriet, C. H. Bille. De havde alle lovet at støtte det, og Bille havde endvidere forelagt det for Westmorland og Meyendorff, den engelske og den russiske gesandt i Berlin, der begge havde billiget det. Pechlins erindringer er forfattet så kort tid efter denne begivenhed og er så grundigt støttet på dokumenter i hans besiddelse, at der ikke kan være megen grund til at tvivle på rigtigheden af hans beretning. Man kan tvivle på, at Scheel, hvis deltagelse i forhandlingerne i Berlin nærmest var en indrømmelse til Madvig og H. N. Clausen, skulle have givet sin uforbeholdne tilslutning, men meget ændredes ved Istedslaget. Det er derimod yderst sandsynligt, at Reedtz, Bille, Criminil, Westmorland og Meyendorff har hilst ideen om at gå bag om marts 48 med al tilfredshed. Med deres billigelse var Pechlins udkast sikret støtte af den danske udenrigsminister, den danske regerings befuldmægtigede i Holsten og af England og Rusland. Dette ses imidlertid ikke at være meddelt Sponneck, men det kan jo godt være sket i det møde mellem ham og Clausen på den ene side og Pechlin og Criminil på den anden, som er nævnt i Clausens og Pechlins memoirer. Ved mødet holdt Reedtz sig neutral, senere gjorde han et forsøg på at få skabt et kompromis og skrev selv et udkast.¹⁸

De forskellige planer og udkast ligger nu dels i et læg i udenrigsministeriets arkiv, dels i statsrådets arkiv.¹⁹ De kan være vanskelige nok at holde ude fra hinanden, for de er for de flestes vedkommende renskrevet af skrivere og ikke underskrevet af deres forfattere. Gennem journalnumrene kan det dog ses, hvem der har afleveret dem. Reedtz' forslag kom ikke frem i statsrådet, og der er derfor ikke grund til nærmere at omtale det. I det følgende er Sponnecks og Pechlins endelige forslag stillet over for hinanden på den måde, at Pechlins er brudt om, så de enkelte punkter i hans plan er stillet ved siden af Sponnecks tilsvarende. Begge forslag er forkortet:

SPONNECK

Monarkiet udgør over for udlandet et samlet hele.

Monarkiet har fælles fyrste, arvefølge, diplomati, flag, flåde, mønt-, post- og toldvæsen.

PECHLIN

Monarkiet udgør over for udlandet et samlet hele, dog at Holsten og Lauenburg er medlemmer af Det Tyske Forbund.

Monarkiet er fælles om apanage til kongen, udenrigsanliggender, hær og flåde, told- og postvæsen og statsgæld.

Holsten og Lauenburg har egne landdage med besluttende myndighed i indre anliggender.

I fælles anliggender har de særlige ministre for Holsten og Lauenburg stemme i statsrådet.

Lovgivning i fælles anliggender sker i et udvalg af medlemmer af rigsdelenes lovgivende forsamlinger.

Slesvigs landdag har besluttende myndighed i følgende anliggender: Lovgivning, justitsvæsen, kirke- og skolevæsen, kommunalvæsen og finansvæsen.

Slesvig har i de som fælles betegnede anliggender administration og lovgivning fælles med kongeriget. Slesvig og kongeriget har endvidere fælles hær.

I lovgivning vedr. anliggender, der ikke er fælles for hele monarkiet, træder den danske rigsdag og den slesvigske landdag sammen.

Fælles for Slesvig og Holsten er særligt det slesvig-holstenske ridderskab som et upolitisk organ og universitetet i Kiel.

Slesvig, Holsten og Lauenburg har egne stænderforsamlinger med besluttende myndighed, dog ikke i spørgsmål om ordinær skatteudskrivning.

De fælles anliggender bestyres af fælles ministre.

Lovgivning i fælles anliggender sker i et udvalg af medlemmer af rigsdelenes lovgivende forsamlinger, dog er dette udvalg kun rådgivende i spørgsmål om ordinær skatteudskrivning.

Slesvigs stænderforsamling har besluttende myndighed i alle anliggender, der ikke ovenfor er betegnet som fælles.

Slesvig udgør en ved særskilt forfatning og administration fra kongeriget adskilt rigsdel.

I lovgivning vedr. anliggender, der ikke er fælles for hele monarkiet, har den slesvigske stænderforsamling besluttende myndighed.

Fælles for Slesvig og Holsten er særligt det slesvig-holstenske ridderskab som et upolitisk organ, universitetet i Kiel og overappellationsretten sammesteds.

På alle væsentlige punkter var forslagene så forskellige, at en tilnærmelse var umulig. Efter Pechlins forslag ville monarkiet bestå af 3 enkelte rigsdale, hvoraf den ene ikke var nærmere knyttet til nogen anden end til de resterende to, bortset fra de ret ubetydelige ting, som var fælles for Slesvig og Holsten. Over for dette stillede Sponeck et monarki bestående af Danmark-Slesvig, samt Holsten og Lauenburg. Mens Pechlin havde tænkt sig monarkiet ret fast forbundet gennem fælles ministre for fælles anliggender, ønskede Sponeck særskilte ministre for rigsdelenene, kun forenet i statsrådet. Og hvor Sponeck ønskede kongerigets grundlov bevaret, eller i hvert fald dens hovedbestemmelse om skattebevillingsret, og gerne så denne ret udstrakt til hertugdømmerne, ville Pechlin have den afskaffet. Hverken Pechlin

eller Criminil var slesvig-holstenere, selv om Clausen taler om slesvig-holstenske sjæles usvækkede forhåbninger i forbindelse med deres udkast.²⁰ Havde de været det, ville deres plan på anderledes vis have muret Slesvig og Holsten sammen. Selv som konservative holstenere havde de imidlertid givet visse indrømmelser, således at alt ikke ville blive ført tilbage til forholdene, som de var før 1848. For det første var den nære forbindelse mellem hertugdømmerne, som havde været etableret siden 1834, da lokalregeringen på Gottorp blev oprettet, ikke genskabt. Kun overappellationsretten i Kiel skulle stadig eksistere. Ligeledes havde de givet afkald på hertugdømmernes fælles statholder. I konstitutionel henseende havde de gjort den indrømmelse, at de rådgivende stænderforsamlinger var blevet gjort besluttende undtagen i skattebevillingssager. Deres forslag lå meget tæt ved det, som Carl Moltke havde arbejdet på i begyndelsen af 1848, men som var blevet afbrudt i martsdagene. Carl Moltke, Pechlin og Criminil stod hinanden nær; det er muligt, at der har fundet et samarbejde sted. Mens Pechlin og Criminil altså gjorde indrømmelser i forhold til, hvad tingene havde været, stillede Sponneck krav. Efter hans forslag ville der blive skabt et nært forhold mellem Slesvig og kongeriget, som ikke havde eksisteret før 1848. Heroverfor var hans indrømmelser uden betydning, skønt de nok ud fra et ejderdansk synspunkt kunne være store nok.

Ved forelæggelsen af Pechlins forslag i statsrådet den 21. december 1850 kunne Reedtz samtidigt forevise en note fra den russiske gesandt i Berlin, Meyendorff, der viste, at det var absolut nødvendigt, at der ikke skete nogen ændring i forholdet mellem Slesvig og Holsten. Madvig, Sponneck og Clausen lod sig dog ikke overbevise. De fandt, at man med Pechlins plan ville være endog dårligere stillet end før 1848, og at det ville være umuligt at forelægge den i rigsdagen. Sponneck spurgte Reedtz direkte, om der forelå nogen bestemte udtalelser fra stormagterne om nødvendigheden af at gå ind på de pechlinke betingelser. Reedtz svarede ved at henvise til noten fra Meyendorff og kunne i øvrigt meddele, at hvad han havde hørt fra de fremmede gesandter, gjorde det tydeligt for ham, at Slesvigs nærmere tilknytning til Danmark var umulig. Han sagde intet om, at Pechlins udkast allerede før den 2. juli havde været forelagt Meyendorff og Westmorland, og at de havde billiget det, som Pechlin hævder det i sine erindringer. Sponneck lod sig ikke overbevise, men ønskede derimod sin egen plan forelagt stormagterne som den danske regerings basis for forhandlingerne om monarkiets organisation. Udenrigsminister Reedtz mente at udlandet ikke ville finde behag i Sponnecks plan, og at pacifika-

tionen af Holsten ville blive yderligere forsinket, hvis man bragte den frem. Man var altså ikke enige og besluttede endnu en gang at se tiden an, inden man måtte træffe beslutning.²² Faren for, at regeringen skulle gå i opløsning, var overhængende, så længe man ikke havde formuleret sin politik. Den russiske gesandt rapporterede hjem, at en sprængning var nær forestående. Casino-partiet, det var en hentydning til, at de nationalliberale efter gesandens opfattelse egentlig var rebeller, der var kommet til magten efter mødet i Casino i marts 1848, var fast besluttet på at gennemtvinge monarkiets opløsning. Over for det stod kun Carl Moltke, krigsminister Hansen og udenrigsminister Reedtz. Den sidste havde sagt, at det kun var af kærlighed til fædrelandet, at han fortsatte som minister. Pechlin arbejdede på at få genskabt forholdene, som de havde været før krigen, med de modifikationer, som var uundgåelige. Hvad der især, stadig ifølge den russiske gesandt, skulle volde vanskeligheder, var spørgsmålet om overappellationsretten i Kiel.²³

Fristen ved udsættelsen blev kun kort. Den 3. januar erklærede Reedtz, at han ikke ville være i stand til at fortsætte som udenrigsminister, hvis man ikke nåede til enighed om en formulering af, hvad regeringens politik var. Faktisk lå hans begæring om demission allerede underskrevet.²⁴ Pechlin var i Wien for at forhandle om forbundets eksekution i Holsten, man måtte derfor indkalde Criminil for med ham at se at opnå en tilnærmelse af de to forslag. Det gik det øvrige statsråd med til.²⁵ Da Criminil mødte, betonedede han kraftigt nødvendigheden af at forelægge Østrig og Preussen en plan, og han troede personligt, at det eneste, man kunne være sikker på, at de ville acceptere, ville være en tilbagevenden til status quo. Men i alle tilfælde ville Criminil ikke lade sig udnævne til kommissær i Holsten, førend han vidste, på hvad grundlag det skete. Sponneck ønskede stadig spørgsmålet holdt åbent. Var det ikke muligt, kunne man prøve at forelægge hans egen plan. Det frarådede Bardenfleth. Han fandt ikke, at noget ville være vundet herved; Tyskland ville alligevel ikke gå med til den. Man hævede mødet og gav Criminil Sponnecks plan med hjem at læse på.²⁶ Ved det næste møde erklærede Criminil sig ude af stand til at gå ind på Sponnecks udkast. Konseilspræsidenten var ved at opgive over dette. Der var ikke andet at gøre, mente han, end at lade det være klart, at man ikke kunne nå til enighed, men at man håbede, at notablerne kunne. Criminil var ikke uvillig til at gå ind på dette. Han ville gerne påtage sig bestyrelsen af Holsten, når det blot blev meddelt Tyskland, at han havde sin egen, fra statsrådet afvigende mening om monarkiets orga-

nisation. De øvrige ministre, med undtagelse af Reedtz, gik ind herpå. Reedtz fandt det umuligt, at han som monarkiets udenrigsminister over for udlandet skulle repræsentere to forskellige og modstridende politiske opfattelser. På trods af ham vedtog statsrådets flertal at meddele stormagterne begge planer. Ministeriets sprængning syntes således uundgåelig. Det næste statsrådsmøde var fastsat til den følgende dag. Inden det fandt sted, havde Reedtz imidlertid efter en søvnløs nat fundet på en idé, der udskød krisen et stykke tid endnu.

På sine gamle dage dikterede Sponneck sine erindringer til sin søn.²⁷ Ifølge disse erindringer kom Reedtz om formiddagen før statsrådet til ham og fortalte ham, at han ville forlange i statsrådsmødet, at Sponneck selv skulle forelægge stormagterne sit projekt, hvis statsrådet vedtog det. I mødet udviklede Reedtz sin idé nærmere. Sponneck skulle selv rejse til Wien for at forelægge Schwarzenberg projektet. Enten fik han overbevist den østrigske statsmand, eller også måtte han indrømme, at det var uigennemførligt. Personlig troede Reedtz mest på det sidste, men nu kunne Sponneck jo selv prøve sine evner som diplomat.²⁸ Sponneck fortalte, da han dikterede sine erindringer, at han vægrede sig længe og bl. a. hævdede, at han havde så travlt i finansministeriet, at han umuligt kunne forlade det for en længere rejse. Først da Criminil stillede som betingelse for at overtage bestyrelsen af Holsten, at Sponneck rejste, indvilligede han. Hans tilsagn blev modtaget med taknemlighed. Frederik 7. skulle være blevet så glad, at han greb begge Sponnecks hænder og sagde, at han aldrig skulle glemme ham det. Den almindelige tilfredshed skyldtes ikke store forventninger om, at det ville lykkes Sponneck at få et positivt resultat ud af sine forhandlinger i Wien. Man var nøjsommere. Blot muligheden for en udskydelse af afgørelsen og den dermed forbundne inden- og udenrigspolitiske krise var man taknemlig for. Det kom tydeligt til udtryk i statsrådet. Heller ikke Sponneck troede på sin mission. Hans forventninger var ikke store, eller snarere, han havde overhovedet ingen, skrev han til Tillisch. Han tog sig kun opgaven på som et offer for konge og fædreland.²⁹

Stormagterne, Olmütz

Når Tillisch og Criminil endnu i oktober 1850 kunne støde sammen i statsrådet på spørgsmålet om, hvilke hensigter den danske regering havde i Slesvig, hang det sammen med, at det var fuldstændig uklart, hvorledes den udenrigspolitiske udvikling ville påvirke forholdene. Den 3. august havde Reedtz i statsrådet foreslået, at man sendte Friedrich von Pechlin til Wien for at forhandle med den østrigske regering om, hvorledes artikel 4 af freden i Berlin skulle bringes til udførelse. Samtidig måtte man nødvendigvis over for Østrig gøre nogle indrømmelser, der satte det i stand til over for folkestemningen i Tyskland at forsvare en indgriben. Indrømmelserne måtte for det første bestå i, at man gentog manifestet af 14. juli, der netop var forfattet af Pechlin. Dernæst måtte man erklære ikke at ville inkorporere Slesvig og love, at notablerne skulle blive valgt, så de virkelig ville komme til at udtrykke den mening, der herskede i de forskellige dele af monarkiet. Madvig og Clausen protesterede, men Sponneck gik ind for planen, og krigsministeren fulgte ham. Han fremhævede nødvendigheden af at få hæren bragt ud af den vanskelige situation, den var blevet anbragt i. Reedtz' forslag blev vedtaget.¹ Reedtz instruerede Pechlin om så vidt muligt at undlade at diskutere spørgsmålet om monarkiets organisation, men Pechlin betingede sig i øvrigt ret til over for de østrigske statsmænd ikke at lægge skjul på, hvad hans personlige opfattelse var desangående.²

Pechlin lagde sin rejse over Teplitz, der nu ligger i Tjekkiet. Her mødtes han med den russiske kansler, grev Nesselrode, og Ruslands hidtidige gesandt i Berlin, Peter von Meyendorff, der netop stod for at skulle forflyttes til Wien. De to russiske statsmænd kom fra et møde med Schwarzenberg i Wien, hvor de, efter hvad Nesselrode sagde, i 5 dage ikke havde foretaget sig andet end at forhandle om det slesvigske spørgsmål. De fandt det danske initiativ udmærket og lovede det al mulig støtte. De protesterede bestemt mod den østrigske opfattelse, at den danske hær i Slesvig og insurgenthæren i Holsten skulle reduceres i samme takt, som om det drejede sig om ligeberettigede parter.

Østrig havde over for Danmark forlangt, at man i ordningen af monarkiet skulle blive på den grund, der var lagt ved Det Tyske Forbunds beslutning af den 17. september 1846.³ Denne forbundsbeslutning var kommet i stand som følge af Christian 8.s »åbne brev« om arvefølgen i monarkiets forskellige dele. I forbundsbeslutningen var der udtalt tillid til, at Danmark ville agte hertugdømmet Holsten og dets forfatning og øvrige på love og sædvaner grundede forbindelser. Udtryksmåden var meget vag, men meningen var, at Danmark skulle respektere de arveberettigede mandslinjer, d.v.s. augustenborgerne, og den holstenske forfatningsmæssige repræsentations rettigheder, mens forbundet forbeholdt sig at gøre Holstens rettigheder gældende i Slesvig.⁴ Nesselrode lovede at lægge pres på Østrig for at få det til at fravige kravet om den strikse overholdelse af forbundsbeslutningen.⁵ I Wien afventede den østrigske ministerpræsident, fyrst Schwarzenberg, Pechlins ankomst, førend han ville tage noget initiativ i det slesvigske spørgsmål.⁶ Schwarzenberg sagde til Pechlin, at Østrig forberedte en skrivelse til forbundsdagen om et forbud for statsholderskabet mod at forny fjendtlighederne. Forbudet, det såkaldte inhibitorium, skulle indeholde bestemmelse om, at hvis det blev overtrådt, ville det blive fulgt af en væbnet optræden af Det Tyske Forbund. I øvrigt drøftedes betydningen af forbundsbeslutningen af den 17. september 1846, som Pechlin havde førstehåndskendskab til. Han havde nemlig modtaget den som dansk gesandt ved forbundsdagen i 1846. Schwarzenberg mente, at beslutningen stadig måtte være gældende, hvad Pechlin for så vidt ikke benægtede, blot hævdede han, at den ikke havde nogen relation til den foreliggende situation og altså ikke kunne føres i marken af Østrig. Og navnlig protesterede han mod Schwarzenbergs tolkning af beslutningen, at når forbundet havde myndighed at udøve i Holsten, havde det det også i Slesvig som følge af de to hertugdømmers faste forbindelse.⁷ Pechlin havde flere samtaler med Schwarzenberg; denne udtalte sig velvilligt om Danmark, men når han blev spurgt om, hvornår den østrigske opfordring til forbundet om inhibitoriet kom, veg han udenom, og talte om forsinkelser og vanskeligheder.

Mens forsøget på at få Østrig til at bevirke, at Det Tyske Forbund handlede, således ikke gav et hurtigt resultat, forsøgte man fra København med et andet middel. Man prøvede at få andre af underskriverne af London-protokollen til at yde Danmark hjælp i dets vanskelige situation. Det var Rusland, som man før protokollen kunne have mest håb til, og det var derfor naturligt, at det var Rusland, man først henvendte sig til. Udsigterne var nu ikke så gode. Allerede i juli havde man fået

at vide af den russiske regering, at der ikke kunne blive tale om at yde Danmark materiel hjælp. Den danske gesandt i Skt. Petersborg, Otto Plessen, skildrede imidlertid de vanskeligheder, den danske regering var efterladt i, på en sådan måde, at det lykkedes at bevæge tsaren, Nikolaj I. Han gik med til, at en russisk flådeafdeling i sommeren 1850 opererede i danske farvande.⁸ Fra russisk side havde man forsøgt også at bevæge England til at sende en flådeafdeling til Østersøen, men Palmerston havde afvist dette forslag.⁹ Den russiske flåde havde ikke grebet ind på anden måde, end at den havde ydet lægehjælp til de danske sårede efter Istedslaget og havde hjulpet med at transportere nogle af dem til København. Dens tilstedeværelse var alligevel af stor moralsk betydning og bidrog til at understrege over for Tyskland, at Danmark ikke stod alene. Det havde imidlertid hele tiden været klart, at når vinteren nærmede sig, ville den russiske flåde tage hjem.¹⁰ Dette søgte udenrigsminister Reedtz og krigsminister Hansen at afvende, samtidig med at de søgte at opnå yderligere russisk støtte. Det skete ved et møde mellem dem og den russiske gesandt i København, baron Ungern-Sternberg. Mødet fandt sted den 17. august.¹¹

De to danske ministre redegjorde for Danmarks stilling. Den danske hær lå i stadig beredskab tværs over Slesvig i en 7 mile lang linje. Inaktiviteten og den kolde årstid ville have uheldige følger for hærens slagkraft, mens den slesvig-holstenske hær fik stadig tilgang af friske kræfter fra hele Tyskland og kunne vide sig sikker bag Ejderen. Danmark havde ikke anden mulighed end at bede signatarmagterne fra London-protokollen om at hjælpe aktivt med til at genoprette kongens autoritet i Holsten. Især måtte det påhvile England at yde aktiv hjælp, eftersom England som mægler havde bragt Danmark i den stilling, det nu befandt sig i. Reedtz ville derfor henvende sig til London, men var allerede nu klar over, at englænderne ikke ville gøre andet end at støtte Danmark diplomatisk. Sverige havde også skrevet under på London-protokollen, men for det første var det tvivlsomt, om svenske tropper kunne sendes til Slesvig, for det andet ville det i alle tilfælde vare så længe, inden de kom, at det ville blive for sent, og for det tredje ville der ikke ligge stor moralsk betydning over for Tyskland i deres tilstedeværelse. Virkelig betydning ville det derimod have, hvis tsaren ville beordre 5000–6000 mand fra sin flåde til at gå i land og tage stilling ved Eckernførde, der var den danske hærs svageste punkt. Da Ungern-Sternberg indvendte, at en isoleret russisk intervention ville være betænkelig, svarede Reedtz, at den franske flåde antagelig var ved at forberede afsendelsen af en styrke af samme størrelse som den fore-

slæde russiske. Franskændene skulle gå i land på den modsatte side af Slesvig, ved Husum. Denne dobbelte forstærkning på fløjene ville gøre det muligt for den danske hær at gå mod Rendsborg og tage denne fæstning, hvorved krigen ville være forbi. Hansen lod tal og tekniske detaljer svirre gennem luften og tilbød at forsyne det russiske hjælpekorps med artilleri og kavalleri, så det ville danne en så stærk enhed, at slesvig-holstenerne ikke ville vove at angribe den. Aktionen skulle finde sted snarest, den gode årstid varede kun 6 uger endnu. Ungern-Sternberg lod de to ministre tale, som han skrev til Nesselrode, men viste sig i øvrigt ikke umiddelbart imødekommende. I øvrigt søgte han at hjælpe sagen på glet over for Nesselrode ved at fortælle, at insurgenthæren vrimlede med flygtede ungarske og polske revolutionære, hvad der måtte gøre den yderligere forhadet i Skt. Petersborg.

Den danske gesandt i Skt. Petersborg fik ordre til at gøre, hvad han kunne. Han gav ikke forsøget store chancer. Tsaren sagde, at han var blevet ked af ideen om hjælpekorpsen, efter at de russiske soldater, der i maj 1849 var blevet sendt til Ungarn, havde lidt svære tab. Tillige anså han 6000 mand for at være for få, men ville på den anden side nødig sende flere af sted.¹² Man vidste imidlertid ikke bestemt, hvad tsaren ville beslutte sig til, og rygterne løb frit. Den franske udenrigsminister, general La Hitte, fortalte den 29. august den preussiske gesandt i Paris, Hatzfeldt, at han havde fået underretning om, at 25.000 russiske soldater var samlet ved Riga med henblik på en indsats i Slesvig og Holsten. Frankrig ville hellere deltage i en intervention end lade Rusland foretage den alene, men han indrømmede også, at man helst ikke handlede uden England.¹³ Den 1. september skrev Otto Plessen, at der stadig ikke forelå nogen afgørelse. Antagelig ventede man på at høre fra den russiske gesandt i London, Brunnov, hvad gesandterne bag London-protokollen og Palmerston mente om sagen. Rusland havde ønsket at lade en del af sin flåde i Østersøen gå om til Vesterhavet, men havde fået en advarsel mod at gøre dette af England, og en sådan ydmygelse ville man ikke udsætte sig for en gang til.¹⁴ Nikolaj 1. blev ved med at kredse om sagen, men havde vanskeligt ved at nå frem til en afgørelse. Han var betænkelig; transportvanskelighederne, årstiden, vanskelighederne med de andre stormagter fik ham til at vige tilbage. Allerede den 6. september sagde han til Rochow, den preussiske gesandt, at han ville afslå den danske anmodning, men først den 13. september kom det endelige afslag til den danske gesandt, begrundet med en noget mager undskyldning. Man beklagede, men måtte afvise forslaget, fordi det forudsatte nærmere og tidrørende

aftaler med Frankrig. Mens de fandt sted, ville insurgenterne sætte sig i besiddelse af de pågældende områder.¹⁵ Mere i overensstemmelse med sandheden blev det meddelt Otto Plessen, at man endnu ikke fandt tidspunktet modent til at gå fra diplomatisk til aktiv støtte.¹⁶

I august 1850 indeholdt de europæiske aviser artikler om Ruslands imperialistiske planer over for Danmark. Man så, at Rusland siden 1760'erne havde arbejdet målbevidst på at gøre Danmark til en russisk provins. Palmerston blev så grebet af denne idé, at han den 15. august gav sine eksperter i udenrigsministeriet ordre til at undersøge, om Rusland ville kunne rejse krav på Kiel og et omliggende distrikt i Holsten som følge af tsarfamiliens herkomst fra gottorperne, hvis der ikke blev truffet en arvefølgeordning for det danske monarki.¹⁷ Palmerston søgte at forelægge denne tanke for den preussiske regering, ikke fordi han selv troede på den, men for at vise, at han var klar over, at Preussen overvejede at acceptere monarkiets deling for selv at få Holsten, og for at lade forstå, at denne politik havde sine usikkerhedsmomenter.¹⁸ Den preussiske gesandt i Skt. Petersborg, Rochow, benægtede imidlertid over for sin regering, at Rusland havde langsigtede imperialistiske planer i Danmark. Enhver, der kendte lidt til russisk administration, ville vide, at den faktisk arbejdede uden nogen plan, og da slet ikke var i stand til at holde fast på en idé i 100 år. Rusland havde ikke noget ønske om at få erhvervelser i hertugdømmerne. Rusland havde derimod en interesse i at se, at Danmark blev ved med at eksistere ved indsejlingen til Østersøen, mente Rochow,¹⁹ og den engelske gesandt, Bloomfield, fandt, at Rusland havde ét øjeblikkeligt mål i sin udenrigspolitik, og det var, at Preussen skulle stoppes i sin aggression og reduceres til sin tidligere afhængighed.²⁰ Dertil kom, at tsar Nikolaj havde påtaget sig rollen som revolutionens første bekæmper i Europa. I konservatismens interesse burde Rusland støtte den danske konge mod hans oprørske undersåtter i hertugdømmerne i det omfang, som det lod sig gøre af hensyn til de andre stormagter.

Efter at det russiske afslag var indløbet, rettede den danske regering så at sige på opfordring en henvendelse til Frankrig for at få det til at yde den hjælp, som Rusland havde nægtet. Ved samtalen med Ungern-Sternberg havde Reedtz fremvist en depeche fra gesandten i Paris, grev E. Moltke, om en samtale, han havde haft med general La Hitte. La Hitte havde sagt, at Danmark ikke burde glemme, at også Frankrig havde en flåde. Moltke havde derefter spurgt, om Frankrig ville yde landmilitær hjælp, og udenrigsministeren havde lovet at forelægge sagen for ministeriet. Som følge af dette lod man Moltke sige til den

franske regering, at Danmarks stilling var fortvivlende, og at man behøvede fransk hjælp.²¹ Den 25. september lod man Moltke overrække præsident Louis Napoleon (senere Napoleon 3.) en anmodning fra Frederik 7. om hjælp. Den for Danmark uholdbare stilling understregedes. I øvrigt hed det i skrivelsen, at Louis Napoleons ophøjede navn vakte forhåbninger i Danmark, hvor man ikke havde glemt den tid, da Frankrig og Danmark stod ubrødeligt ved hinandens side, i medgang som i modgang.²² Moltke fik fuldmagt til at slutte aftale om hjælpen. Han skulle især fremhæve, at de franske tropper ikke ville komme til at berøre tysk jord, da Slesvig jo var dansk, og da de ville kunne transporteres ad søvejen og gå i land ved Husum. Der var således ikke tale om en provokation af Tyskland. Det var heller ikke meningen, at de franske tropper skulle i kamp, de skulle blot virke ved deres tilstedeværelse.²³ For at Moltke kunne forsyne Louis Napoleon med de nødvendige militære oplysninger, sendte Reedtz en dansk general ned til ham.²⁴ Chancerne for, at Frankrig virkelig ville yde Danmark aktiv hjælp, syntes større, efter at den franske middelhavsflåde var blevet trukket om til Cherbourg på Atlanterhavskysten. Da Hatzfeldt, den preussiske gesandt, spurgte La Hitte, hvad meningen var med det, fik han det lidet beroligende svar, at flåden trængte til øvelse i sejlads i andre farvande end Middelhavet. Samtidig sagde Louis Napoleon, at Frankrig var specielt interesseret i det slesvigske spørgsmål og traditionelt havde en vis sympati for Danmark.²⁵ Ligesom Otto Plessen i Skt. Petersborg så Moltke i Paris på sagen uden meget håb. Han vidste, at Englands billigelse var nødvendig, og at den var meget usikker.²⁶ Den 24. august sagde Louis Napoleon til Hatzfeldt, at det var afgjort, at Frankrig ønskede at se Holsten og Slesvig fast forbundet med Danmark, og at man ikke ville modsætte sig en russisk intervention, men han selv ville ikke gå længere, end England gjorde det.²⁷ Lord Normanby, den engelske gesandt, havde en samtale med Louis Napoleon, hvor denne var mere aggressiv, end han plejede at være. Normanby forstod, at Louis Napoleon var fristet til at intervenere i Slesvig. Han kunne bruge en militær demonstration i en god sag som den slesvigske, hvor han ydermere ville have stærke allierede, og hvor provokationen ikke kom fra ham selv. Hans stilling som præsident ville blive styrket herved. Normanby mente dog, at det ville være muligt at tøjle Louis Napoleon.²⁸

Normanby havde ret. Den 30. september havde Moltke en samtale med Louis Napoleon, der beklagede ikke at være i stand til at hjælpe. En fransk aktion som den foreslåede ville bevirke en øjeblikkelig krig

med de tyske magter, som han ikke ville kunne forsvare over for England eller Rusland eller den franske nationalforsamling. Derimod ville han fortsat give diplomatisk støtte. Der var givet den franske gesandt i London ordre til at kontakte Lord Palmerston, for at det kunne diskuteres, hvordan man skulle tvinge Preussen og Østrig til at overholdt Berlinfreden.²⁹ I et brev til Frederik 7. takkede Louis Napoleon for den udviste tillid, og forsikrede, at de hjertelige følelser var lige så dybe fra hans side, men af hensyn til de andre europæiske magter beklagede han ikke kunne være til tjeneste denne gang.³⁰ Napoleon havde dog, som det skulle vise sig, endnu ikke opgivet tanken om den militære intervention.

I London drøftedes sagen af den franske og den russiske gesandt, Drouyn de Lhuys og Brunnow. De forelagde deres danske kollega resultatet af deres overvejelser. At placere et russisk-fransk hjælpekorps på grænsen mellem Slesvig og Holsten var en alvorlig sag, som man ikke lige sprang til. I stedet for at føre sagen frem for de pågældende magter burde Danmark have henvendt sig til diplomaterne i London, der havde stået for affattelsen af London-protokollen. De ønskede at vide, om den danske gesandt, grev F. D. Reventlow, på en eventuel ny konference mellem signatarmagternes repræsentanter i London ville rejse krav om materiel støtte. Reventlow svarede, at det vidste han ikke, han havde ikke fået nogen ordre herom af sin regering.³¹ Det var rigtigt, Reventlow synes i første omgang at være blevet holdt i uvidenhed om hjælpekorps-ansøgningerne. Han var blot samtidig med henvendelsen til Rusland blevet forsynet med en henstilling til den engelske regering om at yde Danmark al mulig støtte, hvad England måtte være særligt forpligtet til som mægler ved affattelsen af London-protokollen.³² Reventlow blev instrueret om at henvende sig fortroligt til Lord Palmerston. Hans rapport, stilet personligt til Reedtz, gav udtryk for et negativt resultat.³³ De danske henvendelser til Frankrig og Rusland om hjælp blev ikke afslået, fordi disse to magter var uvillige til at give den, men fordi ingen af dem følte sig i stand til at give den uden Englands samtykke. England havde imidlertid gennem de indrømmelser, som det havde givet i London-protokollen, forpligtet sig og Rusland og Frankrig til ikke at handle på egen hånd i det slesvigske spørgsmål. Baron Brunnow udtrykte det klart over for Palmerston i anledning af den danske henvendelse til Frankrig: Hvis Danmark havde bedt om hjælp hos en af stormagterne før affattelsen af protokollen, havde det stået en sådan magt frit for at give denne støtte. Efter at protokollen var blevet underskrevet, måtte magterne

handle i fællesskab. Brunnow skrev til Palmerston: »Lad ikke den ene af os gøre noget uden de andre, hverken hemmeligt eller pludseligt, men lad os handle sammen, i god tro og enighed.«³⁴

Den offentlige stemning i England var uden tvivl til gunst for Danmark, hvad Palmerston ikke var upåvirkelig overfor.³⁵ En sekretær i det engelske udenrigsministerium udtrykte sig i oktober 1851 om »poor Denmark« på en måde, der ganske godt rammer den almindelige engelske mening, som den kommer til udtryk i aviserne: »Jeg kan lide den gamle dame, og jeg beundrer hende for det faste, John Bull-agtige mod.«³⁶ Det var en kendt sag, at Palmerston selv var ved at miste tålmodigheden med Preussen, fordi det hindrede genoprettelsen af freden i hertugdømmerne.³⁷ I et privatbrev til Lord Cowley, gesandten ved Det Tyske Forbund, skrev han i november 1850: »De tyske affærer befinder sig sandelig nu i en kaotisk tilstand, og det eneste, der synes nogenlunde klart, er, at alle parter har mere eller mindre uret. Men Preussen synes at bære palmerne, hvad dette angår. Dets politik har været uærlig, ustadig, ubeslutsom og svag. Hvad angår det slesvig-holstenske spørgsmål har det hele vejen igennem handlet med den største falskhed og upålidelighed.«³⁸ Men et var, hvad Palmerston personligt mente, et andet var, hvad der tjente den engelske udenrigspolitik bedst. Til Lord Normanby skrev han den 30. september: »Hvad angår hertugdømmerne, ville vi ikke bryde os om at se fransk eller russisk indblanding, men sandelig, disse tyskere opfører sig så dårligt og handler så falsk i denne sag, at næsten ethvert middel ville være acceptabelt, hvorved krigen kunne bringes til en ende. Men jeg sætter stadig min lid til, at vi vil kunne nå vort mål med diplomatiske midler og med den danske hær og flåde.«³⁹

Reedtz' første selvstændige optræden som udenrigsminister var altså ikke blevet en succes, for så vidt som det ikke lykkedes at opnå den ønskede hjælp. Alligevel havde henvendelserne til stormagterne nogen virkning. For det første understregedes det, at Danmarks stilling virkelig var vanskelig, dernæst opstod der en nervøsitet hos de østrigske statsledere. Fra London modtog Schwarzenberg meddelelse om sagen fra den østrigske gesandt dér, tillige med opfordring til snarest at lade Det Tyske Forbund træffe beslutning om inhibitoriet, så man undgik russisk og fransk indblanding i dette rent tyske anliggende.⁴⁰ De danske gesandter i Paris og London var i øvrigt ikke ganske godt tilpas ved Reedtz' foretagsomhed. Moltke i Paris skrev til Reventlow i London, at man gjorde sig alt for store forhåbninger hjemme. Hele sagen var fra starten dømt til at måtte mislykkes. Det, man ville, var at finde nogen,

der kunne rage kastanjerne ud af ilden. Reventlow svarede, at sagen var uheldig. Den ville vække opsigt i de tyske aviser. Den eneste trøst var, at man nu for tiden fik så mange begivenheder at tænke over, at denne nok også gik i glemmebogen. Ret ondskabsfuldt sendte Reventlow Reedtz en afskrift af denne korrespondance.⁴¹ Det er bemærkelsesværdigt, at sagen overhovedet ikke er nævnt med et ord i statsrådsprotokollen. Dagen før Reedtz og Hansen havde deres samtale med Ungern-Sternberg, redegjorde de i statsrådet for den udenrigspolitiske og militære stilling med næsten samme ord, som findes i Ungern-Sternbergs depeche om samtalen, men de omtalte hverken da eller senere mødet med ham.⁴² Statsrådsprotokollerne indeholder ikke ordrette referater af, hvad der er blevet drøftet, men det er dog usandsynligt, at denne sag har været til diskussion, uden at det har sat sig spor. Det må forekomme sandsynligt, at de nationalliberale ministre bevidst er blevet holdt udenfor.

Palmerstons råd til den danske regering var, at den ikke skulle rykke ind i Holsten, fordi det ville skabe for megen ophidselse i Tyskland, i stedet skulle den danske hær bide sig fast i Sydslesvig og efter bedste evne afvise de slesvig-holstenske angreb. Danmark skulle endvidere rette henvendelse til Østrig og Preussen for at få dem til at bevæge den slesvig-holstenske regering til at opgive kampen gennem et forbud fra Det Tyske Forbund.⁴³ Østrig ratificerede London-protokollen, hvad Preussen aldrig gjorde. Det var derfor mere sandsynligt, at Østrig ville lade sig bevæge, end at Preussen ville. Når Schwarzenberg udskød sagen og søgte at knibe udenom, var det, fordi han vidste, at Østrigs stilling over for den offentlige mening i hele Tyskland ville lide endnu mere ved inhibitoriet end ved ratifikationen af protokollen.⁴⁴ De russiske statsmænd gjorde imidlertid, hvad de kunne for at påvirke Schwarzenberg, og da de stillede i udsigt, at Rusland ville anerkende Det Tyske Forbund, som støttedes af Østrig, men ikke af Preussen, ved at sende en gesandt til det, begyndte Schwarzenberg at vige.⁴⁵ Samtidig gav Pechlin store løfter. Danmark ville være villig til at indrømme visse ikke-politiske forbindelser mellem Slesvig og Holsten og ville garantere, at notablerne, som skulle drøfte monarkiets ordening, ville blive mænd, der virkelig havde befolkningens tillid. Danmark ville ikke indvende noget mod, at Det Tyske Forbund tog sig af sit medlemsland Holstens interesser, hvad angik dets forbindelse med Slesvig, men ville på den anden side benægte, at forbundet havde nogen ret i Slesvig.⁴⁶ I midten af oktober 1850 viste der sig en lille udsigt til en løsning. Pechlin rapporterede hjem fra Wien, at Rusland lagde et endog meget hårdt pres

på Østrig for at få det til at støtte inhibitoriet fra Det Tyske Forbund til slesvig-holstenerne. Schwarzenberg var nu ved at give efter. Baron Meyendorff fortalte Pechlin, at han havde sagt lige ud til Schwarzenberg, at hvis inhibitoriet ikke snarest blev udstedt, ville Rusland i stedet for at sende en gesandt til forbundet direkte nægte det enhver form for anerkendelse. Han og Nesselrode sagde begge ligesom grev Bernstorff, den preussiske gesandt i Wien, at den tyske sag om forbundet var uden betydning, det, hvorom alt drejede sig, var det slesvigske spørgsmål.⁴⁷ Den 19. oktober gav Schwarzenberg endelig efter; Meyendorff kunne fortælle Pechlin, at Østrigs anmodning om et inhibitorium var afgået.⁴⁸ Natten mellem den 25. og 26. oktober vedtoges det af forbundsdagen. Det gik ud på, at hvis den slesvig-holstenske hær ikke underkastede sig og indstillede kamphandlingerne, skulle der sendes en hær imod den af forbundet.⁴⁹ Slesvig-holstenerne nægtede imidlertid at bøje sig, og så længe den anden tyske stormagt, Preussen, ikke støttede forbundsdagen, havde dens vedtagelser ingen kraft.

Danmark havde ikke sendt nogen speciel udsending til Berlin. Det havde været overvejet at lade grev Criminil rejse dertil, samtidig med at Pechlin rejste til Wien, men det var ikke blevet til noget.⁵⁰ Det måtte også synes ret nytteløst at anmode Preussen om at støtte en eksekution i Holsten, samtidig med at insurgenterne blev forsynet med preussiske soldater og våben. Rusland lagde lige så hårdt pres på Preussen, som det havde gjort på Østrig, og da Østrig først var overvundet, søgte det også at bevæge Preussen for at få det impliceret i denne upopulære sag og for at få demonstreret, hvilken af de to tyske stormagter der var den stærkeste. Alle anstrengelser strandede foreløbig på Preussens hårdnakkede modstand.

Så længe den preussiske modstand varede, blev der i alle stormagternes hovedstæder arbejdet på at finde en ordening. I London undfangede den russiske gesandt, Brunnow, den tanke, at der kunne være anledning til at indkalde repræsentanterne for London-protokollens signatarmagter til en ny konference. Allerede den 26. juli mente Bunsen, den preussiske gesandt, at Rusland og Frankrig samarbejdede om en ny udgave af protokollen.⁵¹ Den 12. oktober fandt der et møde sted på Palmerstons landsted, Broadlands, mellem grev Reventlow, Brunnow, den franske gesandt, Drouyn de Lhuys, og Palmerston. Reventlow oplæste en skrivelse, han havde fået fra København, om hvor vanskelig Danmarks stilling var, når det var forbudt den danske hær at forfølge slesvig-holstenerne over Ejderen. Det var nu nødvendigt, at Danmark fik aktiv støtte fra England, Frankrig og Rusland. Drouyn de

Lhuys læste 3 depecher fra La Hitte, hvori det sagdes, at der burde gøres noget snarest for at bremse holstenerne. Der var ikke tale om et ønske om aktiv indsats, men om, at der skulle lægges et stærkt pres på Østrig, Preussen og forbundet. Brunnow krævede det samme som Drouyn de Lhuys og fremsatte sit forslag om en ny London-protokol. Palmerston svarede de 3 diplomater, at uanset om aktiv støtte var politisk mulig eller ej, var det nu for sent på året til, at det rent praktisk kunne lade sig gøre, og England ville i alle tilfælde ikke være med. Angående en ny protokol sagde han, at når der ikke kunne lægges mere vægt bag den, end der var lagt bag den første, ville den intet formål tjene, men blot svække signatarmagternes prestige. Hvad man kunne gøre, sagde Palmerston, var at presse på over for Østrig og Preussen for at få dem til at bremse Holsten.⁵² Reventlow mente, at selv en blot og bar gentagelse ville tjene Danmarks interesse, men Palmerston svarede ham, at selv om intet resultat var nået med den første protokol, nærede Englands regering stadig håb om, at det ville ske. I mellemtiden kunne den danske regering gøre sit ved at bekendtgøre, hvilke hensigter den havde angående Slesvigs og Holstens stilling i monarkiet. Offentliggørelsen af disse hensigter, som Palmerston ikke tvivlede på ville være af forsonlig karakter, ville gøre det lettere at få slesvig-holstenerne til at opgive kampen.⁵³

Lord Palmerstons brev til dronning Victoria om mødet på Broadlands og det sprog, han havde ført dér, resulterede i en svarskrivelse fra dronningen, som er karakteristisk for de mange breve, som hun skrev til ham om det slesvigske spørgsmål. Hun skriver, at hun er glad for at høre, at Palmerston ikke, efter at England, Frankrig og Rusland har underskrevet London-protokollen til støtte for Danmark, er gået med til også at give Danmark aktiv hjælp. Hun venter sig ikke noget godt resultat af hans forslag om at bevæge Preussen og Østrig til at pacificere holstenerne, men finder det mere nødvendigt at lægge pres på Danmark. England selv skulle i stedet for som ved London-protokollen at forfølge, hvad man misforstået tog for at være i dets interesse, hellere anlægge et upartisk syn på sagen og eventuelt indbringe hele spørgsmålet for en uvildig domstol.⁵⁴

Den diplomatiske støtte, som Napoleon 3. havde lovet fortsat at give Danmark, gav sig i første omgang udtryk i en note til England den 12. oktober 1850, hvor det hed, at det var den franske regerings opfattelse, at den danske konge ifølge artikel 4 af freden i Berlin nu måtte være berettiget til at rykke ind i Holsten med sine egne tropper, siden det var umuligt at pacificere slesvig-holstenerne, og siden der ikke

blev givet nogen hjælp fra Det Tyske Forbund. Såfremt nogen tysk magt (naturligvis Preussen) ville modsætte sig dette, måtte det påhvile signatarmagterne i London-protokollen at komme Danmark til hjælp.⁵⁵

Palmerston var imidlertid fortsat utilbøjelig til at komme de franske ønsker i møde. Gik England med, skrev han til premierminister John Russell, ville resultatet blive en almindelig europæisk krig. Gik England ikke med, ville Frankrig og Rusland ikke desto mindre trække tropper sammen ved grænserne til Tyskland, hvad der ville føre til en voldsom ophidselse og en styrkelse af de radikale kræfter i Preussen. Det var derfor nødvendigt, at man nu sendte noter til Preussen og Østrig om snarest at få pacificeret Holsten.⁵⁶

Men Drouyn de Lhuys havde ikke givet op. Den 18. oktober var han igen på Broadlands, hvor han forelagde Palmerston et direkte forslag til en kombineret fransk-engelsk-russisk-dansk og svensk militær aktion mod Preussen. En sådan aktion var retfærdig, hensigtsmæssig, tidsmæssigt rigtig og gennemførlig. Den var retfærdig, fordi stormagterne var forpligtet til at garantere Danmarks besiddelse af Slesvig, hensigtsmæssig, fordi den europæiske stabilitet krævede Danmarks fortsatte besiddelse af Slesvig og Holsten, tidsmæssigt rigtig, fordi Tyskland nu stod splittet, og gennemførlig, fordi Frankrig kunne handle ved Rhinen, Rusland i Schlesien, Danmark og Sverige fra nord, og England med sin flåde i Nord- og Østersø. Palmerston svarede, at han selv ikke var i stand til at afgøre denne sag, den måtte forelægges i kabinettet, men han kunne foreløbig sige, at England endnu håbede på en fredeligere løsning. En aktion som den foreslåede ville blot forene Preussen og Østrig.⁵⁷

Da kabinettet mødtes den 22. oktober, vedtog man for det første, at man ikke ville følge det franske forslag, dernæst at England meget kraftigt skulle anmode Preussen om ikke at føre en uerklæret krig med Danmark ved hjælp af de holstenske tropper. Både Preussen og Østrig skulle have at vide, at Det Tyske Forbund nu måtte opfylde den fred, som det havde sluttet med Danmark, ved ikke længere at tillade sit medlemsland Holsten at fortsætte krigen. Frankrig og Rusland skulle opfordres til at deltage i disse henvendelser. Det officielle svar til Frankrig blev affattet efter disse retningslinjer og sendtes af sted den 1. november,⁵⁸ men noterne til Østrig og Preussen kom ikke af sted, fordi Preussen i mellemtiden havde sendt en forhandler, general Hahn, til Holsten og Danmark.⁵⁹

Noten til Frankrig virkede efter hensigt. La Hitte sagde ganske vist i Paris til Hatzfeldt, at Frankrig gik ind for, at der blev vedtaget et tillæg

til London-protokollen. Det skulle, som meddelt England, gå ud på, at hvis ikke artikel 4 var udført inden for en bestemt tidsfrist, skulle Danmark selv rykke ind i Holsten, og hvis Preussen modsatte sig, skulle signatarmagterne erklære sig i krig med det.⁶⁰ Tomheden i de franske trusler fremgår imidlertid af, at La Hitte ikke sagde noget om, hvor længe tidsfristen ville vare. Den 24. oktober bragte The Times en artikel om den franske note af 12. oktober. Artiklens forfatter havde kun et ufuldstændigt kendskab til notens indhold og gengav den derfor som mere truende fra fransk side, end den faktisk var. Palmerston selv blev i øvrigt meget opbragt over artiklen, og det mentes i diplomatiske kredse i London, at The Times havde bragt den for at skabe vanskeligheder for Palmerston.⁶¹ Men artiklen gjorde også et voldsomt indtryk på Bunsen, og hans forskrækkelse blev ikke mindre, da han den følgende dag talte med Palmerston, og denne sagde, at England ikke længere ville holde Rusland og Frankrig tilbage, hvis der ikke snarest blev gjort en ende på krigen i hertugdømmerne. Den engelske regering selv stillede sig afvisende til tanken om at deltage, men hvis Preussen modsatte sig, at forbundet rykkede ind i Holsten, ville Frankrig besætte de preussiske Rhin-provinser, og Rusland ville rykke ind i Schlesien. England måtte altså indtrængende råde Preussen til ikke at modsætte sig, at forbundet tvang slesvig-holstenerne til at give efter. England ville derimod ikke forlange, at Preussen selv deltog i en væbnet aktion mod Holsten.⁶² Angående den endelige ordning af det slesvigske spørgsmål foreslog Palmerston den preussiske regering, at Danmark skulle opgive at inkorporere Slesvig i kongeriget. Det Tyske Forbund skulle til gengæld opgive at forbinde Slesvig med Holsten. Der skulle skabes en ordning, hvorved Slesvig ville blive forbundet i samme grad med kongeriget som med Holsten.⁶³ Frankrig lod også Østrig vide, at hvis ikke eksekutionen fandt sted i Holsten af forbundet, ville Frankrig selv sende tropper dertil og trække andre tropper sammen i sine østlige departementer.⁶⁴ Ved en henvendelse til Rusland søgte Louis Napoleon at skabe det samarbejde, som Palmerston havde ladet Bunsen forstå allerede var i gang. Louis Napoleon blev imidlertid afvist af den russiske regering.⁶⁵ Det var på denne russiske afvisning, de franske planer faldt. Louis Napoleon kunne muligvis her i oktober 1850 have tænkt sig at tage en krig med Preussen med det slesvigske spørgsmål som anledning, hvad enten England deltog på hans side eller ej. Hvad han ikke vovede, var at kaste sig ud i dette eventyr uden at være sikker på Ruslands støtte, og den kunne han ikke få. Tsaren afviste med foragt tanken om, at han skulle kunne tænkes at ville indgå nogen alliance

med en revolutionær som den franske præsident.⁶⁶ Desuden var Rusland ved at nå frem til en anden løsning, der på en gang ville ordne det slesvigske spørgsmål og ydmyge Preussen, uden at det ville koste Rusland noget.

I Preussen vidste man på den ene side godt, at man ikke evnede at modsætte sig samtlige øvrige stormagter, på den anden side var man ikke overbevist om, at bestemtheden og sammenholdet hos dem var sådan, at Preussen virkelig burde give efter. I efteråret 1850 rejste der stadig preussiske frivillige til den slesvig-holstenske hær, der kom op på at omfatte 42.000 mand, eller 5000 flere end den havde ved Isted.⁶⁷ Der blev heller ikke fra Berlin givet den slesvig-holstenske regering at vide, at den gjorde bedst i at give efter. Den preussiske regering søgte at finde en løsning ved at foreslå, at England, Frankrig og Rusland skulle opfordre slesvig-holstenerne til at opgive kampen, mens England skulle mægle mellem regeringen i København og den slesvig-holstenske regering i Kiel, statholderskabet. En sådan direkte henvendelse til statholderskabet fra stormagterne ville indebære en anerkendelse fra deres side, og derfor blev tanken afvist. Palmerston blev fortørnet over denne idé og afviste den pure. Ikke mindre fortørnet blev tsar Nikolaj, der gav Meyendorff i Wien ordre til snarest at få sat en stopper for Preussens skandaløse politik.⁶⁸

Den preussiske udenrigsminister i efteråret 1850 var general Radowitz, der var en nær ven af kong Friedrich Wilhelm. Radowitz var for impulsiv til at være en god diplomat. Det var hans opfattelse, at begge hertugdømmer burde høre med til Tyskland, og han havde sagt direkte til Meyendorff, at Preussen om nødvendigt ville vente 10 år med en ordning med Danmark for at nå dette resultat.⁶⁹ Hans fremfarende holdning bekymrede de professionelle preussiske diplomater, der søgte at dæmpe ham ned. Guido von Usedom, der havde deltaget i forhandlingerne om freden i Berlin, skrev til Radowitz allerede den 28. juli, at situationen var den, at Danmark enten kunne få Det Tyske Forbunds støtte, eller, hvad der var mere sandsynligt, at denne støtte ikke ville blive ydet, og at Danmark så på egen hånd nedkæmpede slesvig-holstenerne. Denne sidste mulighed ville være et hårdt slag for Tyskland og burde undgås. Usedom foreslog Radowitz, at der blev oprettet en særlig kommission under Det Tyske Forbund til behandling af de slesvig-holstenske anliggender. Han bad Radowitz tænke på, at det set fra et tysk standpunkt ikke var nogen ulykke, hvis forbundets tropper besatte Holsten. De ville dog være tyske, og fra Holsten ville man bedre kunne håndhæve forbindelsen med Slesvig.⁷⁰ Gesandten i Wien,

grev Bernstorff, skrev den 5. september til Radowitz, at i tilfælde af, at Østrig gennemførte forbundseksekutionen i Holsten, ville der være 3 muligheder for Preussen:

1. Preussen ser passivt til, idet man ikke anerkender, at der er tale om en forbundseksekution.
2. Preussen marcherer med for at gøre sin vægt gældende, idet man anerkender, at der er tale om en forbundseksekution.
3. Preussen modsætter sig eksekutionen militært.

Mulighed nr. 3 anså Bernstorff som den bedste med henblik på Preussens stilling i Tyskland, men han mente, at det var tvivlsomt, om en sådan krig ville kunne vindes. Ingen af de 3 muligheder i den givne situation var altså heldig. Preussen burde derfor søge at ændre på betingelserne, så der skabtes bedre muligheder. Det kunne bedst gøres ved, at man opfordrede statholderskabet til at indgå en våbenstilstand med Danmark, samtidig med at man lod hele sagen gå til en forbundskommission.⁷¹ En yderligere tilskyndelse til at nå en ordening fik Radowitz, da hans tidligere kollega i den preussiske hær, general Willisen, der nu ledede insurgenthæren, den 1. oktober skrev til ham, at situationen var vanskelig for slesvig-holstenerne. Den bedste udvej syntes ham at være at dele det danske monarki i en tysk og en dansk del. I Kiel ville man gå ind for dette, og det ville man antagelig også i København. Den tyske del ville naturligvis indgå i Tyskland, og derved ville man sikre, at flådehavnen i Kiel ikke kom på fremmede hænder. Preussen skulle foreslå en våbenstilstand, hvorved danskerne skulle gå om bag demarkationslinjen fra 1849, mens slesvig-holstenerne ikke skulle overskride linjen Husum-Eckernförde. Willisen tilbød i øvrigt, hvis hans person var i vejen, at gå af som slesvig-holstensk general.⁷² Antagelig har Willisen også skrevet til en anden tidligere kollega, general Leopold von Gerlach, der var kong Friedrich Wilhelms adjutant og personlige rådgiver. Kongen blev i hvert fald fyr og flamme for Willisens idé.⁷³ Det synes, som om Radowitz stillede sig velvilligt til planerne om en ordening i mindelighed, allerede da Bernstorff skrev til ham.⁷⁴ Hans politik i den kommende tid, som uden kendskab til planerne om en ordening synes uforsvarlig, må med dette kendskab nok betegnes som dristig, men der var dog mening i den. Han måtte på den ene side bygge så mange hindringer op for iværksættelsen af forbundseksekutionen, at denne ville komme til at synes de andre stormagter for dyr, på den anden side måtte han forberede den billigere løsning, som ordningen med statholderskabet var.

Den nye preussiske plan var naturligvis en gentagelse af forsøget på at opnå en anerkendelse af statholderskabet som ligeberettiget med den danske regering, sådan som det havde været forsøgt, da England blev bedt om at mægle. Det synes, som om de preussiske statsmænd har erkendt, at Slesvig var gledet uden for deres rækkevidde, og at de nu måtte forsøge at redde Holsten og måske også en del af Slesvig. Da Pechlin kom til Berlin, kunne han mærke, at tanken om det rige og skønne Holsten ikke var til at slippe for preusserne. Radowitz betonede over for Pechlin, at Preussen ikke anfægtede Danmarks ret i Slesvig, og langt fra at ønske krig med Danmark tværtimod ønskede det ven-skabeligste forhold. Schwarzenberg var klar over, at der eksisterede en fare for, at Danmark og Preussen uden østrigsk mellemkomst ville nå frem til en ordening, så Danmark ville tage Slesvig og Preussen Holsten. Han fór rasende op over for Pechlin under dennes ophold i Wien, da han fik det indtryk, at der foregik en tilnærmelse, og sagde skarpt, at Danmark ikke skulle forlade sig på Preussen, Danmarks eneste udvej af den vanskelige stilling var at holde sig så tæt som muligt til Østrig.⁷⁶ Imens arbejdede russerne. I Wien fortalte Meyendorff Pechlin, at Rusland ville træde mæglende mellem Østrig og Preussen. Meyendorff opfordrede derfor Pechlin til at rejse til Berlin for at tale med Radowitz og søge at bringe ham til fornuft. Han gav ligefrem Pechlin en instruks om, hvordan han skulle forholde sig. Den gik ud på, at han skulle gøre det klart for Radowitz, at Rusland ikke ville tolerere, at Preussen blokerede inhibitoriet.⁷⁶ Det var en ret ejendommelig affære, at en dansk gesandt tog mod ordrer og instruktion fra en anden magts gesandt, men Pechlins egentlige mission var slut med Østrigs indvilligelse i inhibitoriet, og han kunne givet tjene sagen bedst ved at følge Meyendorffs henstilling. I øvrigt kunne han henholde sig til, at Reedtz i et privatbrev havde foreslået ham at rejse hjem over Berlin.⁷⁷

Pechlin rejste altså ufortrødent til Berlin, hvor Radowitz stillede sig meget tvivlende til hele tanken om forbundseksekutionen. Radowitz havde en meget bedre idé. Den gik ud på, at Preussen skulle sende en general, det skulle være Hahn, der havde været chef for de preussiske tropper i Slesvig, til statholderskabet for at foreslå det at indstille fjendtlighederne og reducere sin hær. Derefter skulle Hahn fortsætte til den danske lejr, til general Krogh, og stille ham samme forslag. Pechlin protesterede, men ikke ret kraftigt, og Radowitz opfordrede ham til at trække kravet om inhibitoriet tilbage; hans egen plan var bedre for Danmark. Radowitz mente, at Pechlin blev glad for ideen; han virkede så lettet, som en dansker kunne blive det, skrev Radowitz.⁷⁸

Ejendommeligt nok var Pechlin ikke utilbøjelig til at gå ind på Hahn-planen. Man skulle ellers tro, at den måtte være uantagelig for en holstensk helstatsmand som ham med dens underforståede tillæg om en deling af hertugdømmerne. Pechlin mente imidlertid ikke, at Østrig ville kunne fastholdes ved inhibitoriet, og troede, at England, Rusland og Frankrig ville acceptere planen. Det synes også, som om han har ladet sig overrumple af Radowitz, der skyndte på ham. Pechlin havde været ubehageligt berørt ved at skulle mødes i en konfliktsituation med Radowitz; de var ellers gamle venner, og Radowitz lagde pres på Pechlin ved at have Hahn siddende i sit forværelse rede til at rejse, så snart Pechlin havde givet sit samtykke.⁷⁹ Pechlin foreslog dog regeringen i København, at der måtte stilles nogle minimumskrav, hvorefter planen kunne antages. De gik ud på, at Ejderen skulle gøres til demarkationslinje, at våbenstilstanden skulle vare et halvt år, og at der skulle finde kraftige hærreduktioner sted på begge sider.⁸⁰

Radowitz havde den 4. oktober sendt den danske regering en note, antagelig for at præparere den til planen. Det hed i den meget skarpe note, at Danmark intet opnåede ved at appellere til Det Tyske Forbund. Man kunne lige så godt blive klar over i København, at man tog fejl, hvis man troede, at Preussen ville anerkende Det Tyske Forbunds beslutninger. Endnu mere ville man tage fejl, hvis man troede, at forbundet ville have magt til at gøre sig gældende i Nordtyskland, i ryggen på Preussen.⁸¹ Den 17. oktober 1850 kom der en ny note til København fra Radowitz. Den var holdt i et ganske andet sprog end den foregående. Preussen havde kun et ønske, hvad angik det slesvigske spørgsmål. Det var at få standset krigen, der rummede en fare for freden i Tyskland. Det var rigtigt, at Danmark ifølge artikel 4 af freden af 2. juli kunne benytte sig af Det Tyske Forbunds hjælp til at pacificere slesvig-holstenerne. Den institution, som nu kaldte sig Det Tyske Forbund, anerkendtes imidlertid ikke som sådan af Preussen. Derimod kunne Østrig og Preussen i fællesskab med Danmark nedsætte en kommission, der skulle finde frem til en løsning. Planen om at foreslå statholderskabet en våbenstilstand blev ikke nævnt.⁸² Først den 23. oktober sendtes Hahn af sted med en skrivelse til statholderskabet. Skrivelsen gik ud på, at der nu ikke var tvivl om, at Danmark ville kræve artikel 4 udført. For at undgå dette ville Preussen råde statholderskabet til for det første øjeblikkelig at indstille alle krigshandlinger og for det andet at erklære sig rede til en rent militær våbenstilstand. Til gengæld ville Preussen hjælpe diplomatisk, blandt andet ved nedsættelsen af den preussisk-østrigsk-danske kommission.⁸³ Til Køben-

havn skrev Radowitz samtidig med afsendelsen af Hahn, idet han fortalte herom og rykkede for et svar på sin note af den 17. oktober. Hahn havde fået en fuldmagt til at rejse til den danske øverstkommanderende og foreslå en våbenstilstand, og Radowitz rådede til, at man tog pænt imod ham. Preussen kunne kun handle, som det nu gjorde, fordi man forventede, at den danske regering ville handle i samme sind.⁸⁴ I København var man ikke så glade for tanken, som Pechlin havde været. Den preussiske gesandt, Werther, skrev hjem den 28. oktober, at det danske svar ville komme til at afhænge af, hvad Østrig og Rusland rådede til. Allerede inden de østrigske og russiske anvisninger kan være ankommet, havde Reedtz og krigsminister Hansen dog givet et svar. De lod udarbejde en instruktion for general Krogh for det tilfælde, at Hahn skulle dukke op i det danske hovedkvarter. Hvis Hahn sagde, at han var bemyndiget af slesvig-holstenerne til at love afbrydelse af fjendtlighederne, skulle Krogh love det samme, men kun for et tidsrum af 14 dage. Som demarkationslinje skulle insisteres på Ejderen, dog kunne man strække sig til at gå med til Sorgfloden. I alle tilfælde måtte ikke en tomme af dansk besat jord i Slesvig rømmes. Frederik 7. stillede hele Slesvigs rømning af slesvig-holstenerne som krav for våbenstilstanden.⁸⁵ Når Reedtz, Hansen og især Criminil⁸⁶ kun ville gå med til så kortvarig en ordning, var det vel, fordi de i modsætning til Pechlin indså, at Hahn-planen ville indebære anerkendelse af statholderskabet og dermed oprettelsen af et selvstændigt, eller rettere et af Preussen domineret Holsten, og et Danmark til Ejderen. Men antagelig har de heller ikke villet binde sig, førend de hørte fra stormagterne. For de ejderdanske ministre ville planen utvivlsomt komme som sendt fra himlen, men der kan intet vides med bestemthed om deres holdning til den, for den er tilsyneladende aldrig blevet meddelt dem.

I Kiel mødte ideen ikke mere velvilje end i København. Slesvig-holstenerne vidste, at der ikke truede Holsten nogen fare fra Danmark og aldrig havde gjort det. Det, som de stadig kæmpede for, var Holstens forbindelse med Slesvig,⁸⁷ og de ville netop blive tvunget til at opgive i hvert fald en del af Slesvig efter planen. Den ene af statholderne, Beseler, gik imod, men den anden, Reventlow, gik ind på det preussiske forslag og formåede at få det antaget.⁸⁸ Som betingelse stillede man, at Holsten skulle regeres sammen med den del af Slesvig, der lå syd for demarkationslinjen af 10. juli 1849, plus det østligt for Flensborg liggende angelske landdistrikt og flækken Højer. Våbenstilstanden skulle vare et år. Regeringen i Kiel havde herved, som den sagde til Radowitz, strakt sig til det yderste af, hvad den over for befolkningen kunne

forsvare.⁸⁰ Det var imidlertid ikke nok. Radowitz svarede den 30. oktober, at Preussen ikke kunne påtage sig at formidle våbenstilstanden på disse betingelser.⁸⁰

Det store omsving i den preussiske udenrigspolitik kom få dage senere. Hvad enten Radowitz' afvisning af det slesvig-holstenske svar var betinget af, at Hahn-planen nu var opgivet, eller af, at han indså, at grænsen nødvendigvis måtte blive ved Ejderen, er der ingen tvivl om, at en ordning kunne være skabt, hvis stormagterne havde støttet den. I København var Reedtz og Hansen allerede indstillet på en ganske vist kun kort våbenstilstand, hvis Ejderen kunne blive grænse. De ejderdanske ville naturligvis gribe tanken med begejstring, og endnu havde de flertallet i regeringen. Modstanden i Holsten kunne have været brudt, især da Danmark faktisk allerede var i militær besiddelse af næsten hele Slesvig. I øvrigt er det sandsynligst, at Radowitz endnu ikke havde opgivet Hahn-planen, da han den 30. skrev til statholderskabet og afviste at lade linjen tværs gennem Slesvig fra 1849 danne grænse. Han skrev nemlig samme dag til Bunsen i London, som om planen endnu havde aktualitet.⁸¹ Naturligvis kan brevet til London være gået af før det til Kiel, men selv om Radowitz var hastig, er det dog rimeligt at tro, at han endnu holdt fast på planen den 30. oktober og faktisk var villig til at se Slesvig skilt fra Holsten. Alt afhang imidlertid af, hvad stormagterne mente.

Den 15. oktober havde Bunsen talt med sin franske kollega i London, Drouyn de Lhuys, om oprettelsen af den særlige kommission til behandling af det slesvigske spørgsmål. Drouyn de Lhuys havde stillet sig positiv og havde lovet at anbefale ideen til sin regering.⁸² Da Hatzfeldt talte med La Hitte i Paris, fandt han da også, at denne var parat til at støtte kommissionen. La Hitte ville give de franske gesandter i Wien og København ordre til at råde regeringerne til at antage forslaget.⁸³ Den engelske gesandt i København, Sir Henry Wynn, ville råde den danske regering til at antage forslaget. Palmerston selv sagde til Bunsen, at forslaget syntes ham velegnet, og at han ikke kunne se, hvorfor Danmark og Østrig ikke skulle gå ind på det.⁸⁴ Palmerston mente dog, at han ikke ubetinget kunne råde Danmark til at antage forslaget. Det måtte nemlig være at foretrække, at hele Slesvig blev rømmet af slesvig-holstenerne. Det havde Preussen ikke forlangt af statholderskabet, og før det skete, kunne man ikke forvente, at Danmark ville acceptere. Bunsen troede ganske vist, at Palmerston kun ville holde fast ved dette, såfremt Preussen støttede statholderskabet. Gav Preussen derimod efter, ville det være muligt at nå til en mere

rimelig ordning, idet man appellerede til England som mægler.⁹⁵ Frankrig og England gik altså ind for forslaget.

Alt afhæng nu af Østrig og Rusland. Schwarzenberg havde ifølge den preussiske gesandt i Wien, grev Bernstorff, besluttet, at det slesvigske spørgsmål skulle være det, hvorpå Preussen skulle fældes.⁹⁶ Det måtte nødvendigvis ske i samarbejde med Rusland, og Østrigs holdning blev derfor i høj grad afhængig af, hvad russerne ville mene. Derfor havde de østrigske statsmænd naturligvis nok deres egen mening, og den var i øvrigt også til gunst for forbundseksekutionen. Den ville, som baron Prokesch-Osten, østrigsk gesandt i Berlin, sagde til Schwarzenberg, være et håndgribeligt bevis på, at Østrig var i stand til at påtvinge Preussen en afgørelse ikke blot i det slesvigske, men også i det tyske spørgsmål.⁹⁷ Preusseren general Gerlach kunne nok mene, at østrigerne måtte kunne indse, at en isoleret østrigsk troppeenhed i Holsten ville være militært værdiløs for Østrig, deroverfor stod dog Prokesch-Ostens triumferende udbrud til Schwarzenberg: »Østrigske tropper ved Bæltet, det er et afgørende svar på hylet fra dem, der ville smide os ud af Tyskland.«⁹⁸

Ungern-Sternberg i København kom for skade at udtale sig til gunst for det preussiske forslag,⁹⁹ men ellers ville det være synd at sige, at det fik en velvillig modtagelse af russerne. Meyendorff kunne absolut ikke lide ideen. Det drejede sig ikke om at slutte nogen form for aftale med oprørerne, skrev han til Pechlin, men om at få dem fjernet. I Skt. Petersborg, London og Paris var man enige om, at den eneste farbare vej for Danmark var vejen om ad forbundsdagen. Det kunne ikke nytte nu at slutte separate aftaler med preusserne. Forstod Pechlin ikke dette, ville Meyendorff selv komme til Berlin.¹⁰⁰ I Skt. Petersborg udtalte Nesselrode sig til Otto Plessen om Radowitz i meget hårde vendinger. »Radowitz er et fjols«, sagde Nesselrode, »og dog afhænger alt i øjeblikket af ham.«¹⁰¹ Fra midten af oktober havde tsar Nikolaj taget ophold i Warszawa sammen med Nesselrode og Meyendorff. Den 15. oktober blev den preussiske ministerpræsident, grev Brandenburg, sendt til ham for at forelægge ham det preussiske syn på det tyske og det slesvigske spørgsmål. Heller ikke tsaren fandt Hahn-planen god. Den foreslåede kommission ville blot være tidrøvende, og Preussen skulle i stedet uden videre sende soldater til Holsten. Nikolaj 1. sagde det meget direkte: »Lad marchere mod holstenerne, jag dem fra hinanden og hæng general Willisen«. Hvis Preussen modsatte sig eksekutionen, ville han betragte det som en personlig krænkelser og en krigserklæring.¹⁰² Nikolaj kom igen og igen tilbage til det slesvigske spørgsmål, og Brandenburg forstod, at Preussen ubetinget måtte give efter i denne sag,

hvis det ikke ville påtage sig en øjeblikkelig krig med Rusland.¹⁰³ Tsaren lod flere regimenter flytte til Polen for at lægge vægt bag sin trussel.¹⁰⁴ Den østrigske kejser Franz Joseph og Schwarzenberg indfandt sig også i Warszawa, og Brandenburg fandt, at de var lige så besluttede som russerne. Han besluttede derfor, at modstanden ikke lod sig opretholde, og gik den 28. oktober ind på en aftale med Schwarzenberg. Aftalen drejede sig kun om en detalje i det tyske forfatningsspørgsmål og var mere ment som et tegn på den preussiske eftergivenhed end som en reel indrømmelse. Brandenburg telegraferede hjem til Berlin om dette skridt.¹⁰⁵ Men da han den 31. oktober kom tilbage til Berlin, fandt han, at han var gået videre, end Radowitz kunne følge ham. I et statsrådsmøde den 1. november gik Radowitz ind for, at man tog krigen med Rusland og Østrig, hellere end at prisgive Holsten. Krigsministerens erklæring om, at en sådan krig ikke ville kunne vindes, og Brandenburgs bestemte udtalelser vandt dog kong Friedrich Wilhelm over. Den 2. november i statsrådet udtalte han sig for den mening, at statholderskabet i Kiel skulle meddeles, at det ville miste al preussisk støtte, hvis det ikke indstillede fjendtlighederne mod Danmark.¹⁰⁶ Radowitz gik af som udenrigsminister, og den foreslåede erklæring blev vedtaget den 3. november i følgende form: »Statholderskabet i Holsten skal opfordres til ufortøvet at erklære sig med hensyn til de herfra gjorte forslag, hvori det forlanges, at det indstiller fjendtlighederne og indvilliger i en våbenstilstand med Ejderen som grænse. Det skal meddeles statholderskabet, at hvis det afslår, vil Preussen unddrage det al støtte.«¹⁰⁷ Det ses altså, at den preussiske regering selv ikke på dette tidspunkt havde givet ganske slip på tanken om at sikre i det mindste Holsten. Efter den slesvig-holstenske erklæring om, at våbenstilstanden kunne afsluttes med demarkationslinjen som grænse, efter Radowitzs afslag herpå den 30. oktober, efter Bunsens erklæring om, at England antagelig ville forlange Ejderen som grænse, og efter det danske krav om det samme, var det naturligt, at det næste skridt fra Preussens side blev fremsættelsen af dette krav om Ejderen som grænse. Planen var ikke opgivet med denne beslutning, og bruddet med Radowitzs politik var ikke fuldstændigt; Radowitz forblev i den preussiske konges gunst og blev sendt til England for at søge støtte til et eventuelt opgør med Østrig. Pechlin havde en fornemmelse af, at der stadig var fare på færde, og skrev hjem den 8. november for at tilbagekalde sin første glade melding.¹⁰⁸

Det lykkedes dog den mere besindige nye preussiske udenrigsminister, Otto von Manteuffel, at få krigspartiet dæmpet ned. Den 10.

november talte den østrigske gesandt, Prokesch-Osten, med Manteuffel og derefter med Friedrich Wilhelm. Prokesch-Osten konstaterede, at Friedrich Wilhelm, hvad angik det slesvigske spørgsmål, fuldstændigt gentog sin ministers udtalelser. Friedrich Wilhelm var nu færdig med slesvig-holstenerne, sagde han, efter at de havde afvist hans forsøg på at foretage en mægling gennem sendelsen af Hahn. Kongen havde kun modsat sig eksekutionen, fordi han havde troet, at mæglingstilbudet ville blive antaget, og fordi han havde holdt det for sin pligt at beskytte tyske rettigheder mod den i Danmark herskende revolution. Selv ville han ikke sende tropper til Holsten, men han ville ikke sætte sig imod, at Østrig gjorde det. Lige så lidt ville han have noget imod en engelsk eller russisk flåde, ja, han ville endog roligt se til, om selv danske tropper brød ind i Holsten. Han sagde, at man havde misforstået ham i hele denne sag. Nu ville han ikke have mere med den at gøre og overlod den til Østrig.¹⁰⁰ Så nemt slap Friedrich Wilhelm og Preussen imidlertid ikke.

Ved mødet i Olmütz, nu Olomouc i Tjekkiet, mellem Meyendorff, Schwarzenberg og Manteuffel tvang Rusland og Østrig Preussen til komplet underkastelse. Olmütz-konventionen af 29. november bestemte angående det slesvigske spørgsmål, at Østrig og Preussen skulle forlange af den slesvig-holstenske regering, at fjendtlighederne straks skulle ophøre. Den slesvig-holstenske hær skulle reduceres til 1/3 og skulle forblive syd for Ejderen. Den slesvig-holstenske landdag var ulovlig og skulle opløses.¹¹⁰ Baron Brunnow i London forklarede John Russell, hvad det var, der var foregået i Olmütz, og sagde, at målet var nået. Preussen og Østrig var stadig rivaler, men medmindre noget uforudset skete, ville det ikke komme til krig. Så snart forbudet mod videre krigsførelse var givet Holsten af forbundet, ville den russiske regering give dette sin officielle anerkendelse. Hvis Preussen satte sig imod, ville Rusland øjeblikkelig erklære det krig. Brunnow mente dog ikke, at det ville komme hertil. Preusserne ville give efter, og holstenerne måtte finde sig i det.¹¹¹ Den 12. december fik de første østrigske soldater marchordre, og den 1. januar 1851 var 25.000 østrigere og 25.000 preussere på vej mod Holsten. Den 11. januar måtte den slesvig-holstenske regering vedtage sin egen opløsning under den dobbelte trussel af et dansk angreb fra nord og et preussisk-østrigsk fra syd. Indtil Holsten kunne overdrages til den danske konge, skulle det bestyres af en kommission bestående af et preussisk, et østrigsk og et dansk medlem. Krigen i hertugdømmerne var forbi. Men i det preussiske medlem af kommissionens, general Thümens, instruktion stod der: »For-

målet med Deres virksomhed er at tilvejebringe en sådan tilstand, at Det Tyske Forbund sættes i stand til at beskytte hertugdømmets rettigheder og den med alderstids hævd hjemlede forbindelse mellem Slesvig og Holsten.«¹¹² Det slesvigske spørgsmål var ikke løst.

Sponnecks rejse og notabelforsamlingen

Fra alle sider udtryktes der mistillid til, at det ville lykkes Sponneck at få et resultat ud af den rejse, som han havde påtaget sig for at forelægge sit notabelprojekt. Den nationalliberale Madvig frygtede, og den konservative politiker, højesteretsadvokat W. F. Treschow håbede, at Sponneck ville vende hjem med en anden overbevisning end den, han var rejst ud med.¹ Som til Sponneck selv sagde Reedtz til den russiske legationssekretær Tergoborski, der under baron Ungern-Sternbergs sygdom fungerede som gesandt, at det eneste, der ville komme ud af det, ville være, at Sponneck kom til at indse det håbløse i sin plan. Det samme havde Tergoborski allerede tænkt på, men Reedtz' afstandtagen forud skulle naturligvis ikke bidrage til at gøre forehavendet lettere for Sponneck. Heller ikke Tergoborskis rapport til Skt. Petersborg tjente til at gøre vejen nemmere for Sponneck. Tergoborski skrev, at Sponneck var kendt som leder af det nationale parti, det, som man i den russiske legation kaldte »det ultradanske« eller »Casinopartiet«. Valget af hans person havde da også vakt forbløffelse i de fremmede magters gesandtskaber i København, ligesom i øvrigt hele sagen havde været omgivet med hemmelighedsfuldhed. Tergoborski mente nok, at Sponneck i den senere tid var blevet noget mere moderat, end han havde været, men han lagde dog ansvaret for, at der endnu ikke var kommet en ordening på det slesvigske spørgsmål, på ham.² Reedtz udtalte sig på ganske samme måde til den preussiske gesandt, Werther, og til Sir Henry Wynn. Wynn var i øvrigt vred over, at forberedelsen af Sponnecks rejse var blevet holdt hemmelig for ham. Han troede snarere, at Sponneck ville skifte mening, end at Schwarzenberg ville det.³ I Skt. Petersborg måtte Otto Plessen stå skoleret hos Nesselrode, der ikke kunne se, hvad dette danske initiativ skulle føre til. Bortset fra, at det af politiske grunde var forkert at sende netop Sponneck, mente han også, at amatører ville være ude af stand til at stille noget op hos den drevne Schwarzenberg.⁴ Fra Berlin skrev den stedlige danske gesandt, at der ikke var nogen dér, der ikke så med betænkelighed på sendelsen af en mand, der var hovedet for det nationale parti. Den

engelske gesandt i Berlin, Westmorland, var gnaven over sagen, og selv om hans danske kollega gjorde, hvad han kunne for at forbedre stemningen, fandt han, at det var ret besværligt. Manteuffel havde beklaget valget af en partileder i stedet for en statsmand.⁵ Manteuffel skrev selv til København og henstillede, at man tilbagekaldte Sponneck. Det eneste, der kunne komme ud af det danske initiativ, ville være tids-spilde og fornyede komplikationer.⁶ I Wien gjorde den danske gesandt dér, grev Bille-Brahe, sit til på forhånd at skabe vanskeligheder for Sponneck. Han lod sin engelske kollega, Magenis, forstå, at han ikke billigede Sponnecks mission og ikke ventede sig noget godt af den.⁷ Heller ikke Sponneck selv havde som nævnt megen tiltro til, at der skulle komme noget positivt ud af rejsen. Det forhindrede ham dog ikke i at træffe de nødvendige forberedelser. I statsrådet redegjorde han for sine mål, der gik ud på at gøre det klart for Schwarzenberg, at der ikke kunne dikteres nogen løsning på monarkiets organisationsproblemer, før efter at notabelforsamlingen havde fundet sted, og at den af ham forelagte plan da måtte være den eneste, som kunne accepteres.⁸

Sponneck rejste den 11. januar,⁹ den samme dag som statholderskabet kapitulerede i Holsten. Det var naturligvis en umådelig lettelse, at treårskrigen var forbi, men dens afslutning gjorde på en måde Danmarks stilling vanskeligere. Så længe slesvig-holstenerne regerede i Holsten, støttede Rusland og Østrig både for at få gjort op med Preussen og i den hellige konservatismes navn Danmark i dets kamp mod de sidste rester i Europa af februarrevolutionen 1848. Man var villig til at se bort fra den beklagelige kendsgerning, at også regeringen i København var grundet på februarrevolutionen. I København respekterede man dog kongen, og man havde overholdt den ydre form. I samme øjeblik insurgenterne i Holsten var nedkæmpet, kom imidlertid turen til insurgenterne i København, som man nu ikke længere havde brug for, og som var en torn i øjet på det konservative Europa. Tsar Nikolaj i Rusland, hvis hele liv var et korstog for absolutismen, må være blevet rystet over de rapporter om revolutionens blomstring i København, der sendtes ham fra den russiske legation på Kongens Nytorv. Den danske regering var besat af revolutionære tanker, optaget af nationale ideer og beskæftiget med at afskaffe det samfundsbærende elements vel-erhvervede og nødvendige rettigheder. Mange besindige danske mænd lod da også deres bekymring komme til udtryk over for russerne. Man havde f. eks. uindskrænket pressefrihed og kunne lade enhver selv nok så revolutionær tanke komme offentligt frem. Med særlig mistænksomhed fulgte man rigsdagen. Dens forhandlinger blev rapporteret og

beklaget. Ved flere lejligheder blev der gennem den danske gesandt i Skt. Petersborg gjort forestillinger for regeringen over folketingets ugeringer, således da der havde været en debat i folketinget om krigsminister Hansen. Den russiske regering måtte udtrykke sin forbavselse over, at en så agtet mand som general Hansen, der havde gjort konge og fædreland så store tjenester, skulle udsættes for sådan en behandling.¹⁰ Til det revolutionære kom det nationale. Man vidste, at flertallet i regeringen hellere end gerne havde givet slip på Holsten for at kunne beholde Slesvig. »Man stiller i regeringen et modsætningsforhold op«, hed det i en depeche til Skt. Petersborg, »dansk eller tysk, skønt det faktiske forhold dog er det, at det må være dansk og tysk, eftersom de to nationaliteter nu engang er henvist til at leve sammen i monarkiet«.¹¹ Grunden til, at danske og tyske fortsat skulle leve side om side, var imidlertid, at Rusland og Østrig tvang dem til det. Østrig og Rusland var »helstater«, sammensat af nationaliteter endnu mere forskellige end den danske og den tyske. Kun med fare for deres egen opløsning kunne de to magter derfor acceptere en national løsning af det danske monarkis problemer. Hertil kom naturligvis, at Ruslands krav til Preussen faktisk var blevet opfyldt ved overenskomsten i Olmütz. Endnu en ting kan have bidraget til at gøre den danske regering mistænkelig i de russiske og østrigske statslederes øjne. De var, de fleste af dem, både russerne og østrigerne, tyske af fødsel eller dannelse, og den antityske holdning, de mærkede fra København, må derfor have forekommet dem uforståelig eller direkte krænkende. Som Nesselrode lod regeringen vide, har en lille stat ikke krav på at få ret, selv om den har ret, og dens kultur må altid vige for den større stats, især når der var tale om en så storslået kultur som den tyske over for en så ubetydelig som den danske.¹²

Sponneck kom til Wien den 16. januar om eftermiddagen. Allerede den samme dag om aftenen opsøgte han Meyendorff, med hvem han havde en to timer lang samtale. Sponneck forelagde sin plan og gennemgik den derefter punkt for punkt med Meyendorff. Sponneck fik den opfattelse, at Meyendorff var Danmark langt gunstigere sindet, end han havde troet. Ved sin hjemkomst fortalte Sponneck, at Meyendorff havde lovet ham Ruslands støtte til planens gennemførelse.¹³ Det gav senere anledning til megen diskussion, hvad de forskellige statsmænd havde sagt eller ikke sagt til Sponneck på hans rejse. Meyendorff hævdede i juli 1851 i et brev til den preussiske konges adjutant, general Gerlach, at han i sin tid havde støttet, at Sponnecks plan blev forelagt notablerne, fordi han troede, at det ville være muligt at ændre den til

noget brugbart.¹⁴ I en depeche til Nesselrode, som den danske regering fik kopi af, skrev Meyendorff ikke noget om en godkendelse. Han skrev derimod, at han havde foreholdt Sponneck de vanskeligheder, der udsprang af, at »Casinopartiet« var så dominerende i København. Sponneck skulle hertil have svaret, at det nu var almindeligt erkendt, at Ejder-programmet ikke lod sig realisere. Han havde også sagt, at Slesvig ikke ville blive daniseret.¹⁵ Meyendorff skulle særlig have rettet skytset mod H. N. Clausen. Sponneck søgte at komme Meyendorff i møde, han skrev til Madvig, at han havde lagt sin optræden an på at virke mild og aristokratisk.¹⁶ Man havde også drøftet det danske tronfølgespørgsmål. Sponneck havde foreslået, at man gjorde tsarens søn, storfyrst Konstantin, til dansk tronfølger.¹⁷ Konstantin ville blive modtaget med begejstring i København, sagde han til Meyendorff. Det var ikke en idé, som tiltalte Meyendorff, han fortalte Nesselrode om den som et eksempel på, hvilke mærkelige forestillinger der kunne eksistere hos de ultra-danske. Til Sponneck sagde han, at valget af Konstantin var umuligt af hensyn til jalousien fra England og Tyskland.¹⁸ Det var vist heldigt, at Meyendorff ikke gik nærmere ind på tanken. Konstantin havde været i København for at overrække nogle ordener efter Istedslaget, men det er givet, at valget af ham, den ærkereaktionære Nikolajs søn, havde været ganske uantageligt for alle i Danmark. Sponneck har naturligvis kun foreslået ham for at være Meyendorff behagelig, men det var et langt stykke at gå. Sponneck blev meget glad ved at have fundet Meyendorff så venlig og imødekommende, som han syntes, han var. Han skrev en fortrøstningsfuld rapport hjem.¹⁹

Schwarzenberg var bortrejst, da Sponneck kom til Wien, og han traf ham derfor først den 18. januar. Sponneck fandt, at Schwarzenberg i begyndelsen af deres samtale var meget reserveret, men han lod sig ikke forskrække. Han indledte med en uforbeholden skildring af ministeriets stilling over for de forskellige anskuelser i Danmark og forklarede, at man netop havde sendt et medlem af regeringen til Wien, for at alle forhold kunne komme på det rene. Schwarzenberg hørte roligt på, hvad Sponneck havde at sige ham, uden nærmere at kommentere det. Det mente Sponneck var et godt tegn. Først da Sponneck var færdig, tog Schwarzenberg ordet. Han beklagede sig for det første over, at den danske hær ikke var begyndt at demobilisere tropperne i Slesvig. Sponneck lovede at søge en nedskæring af soldaternes antal tilvejebragt så hurtigt som muligt. Så snart han kom hjem til sit hotel, sendte han derfor over den optiske telegraf en anmodning til regeringen om at begynde demobiliseringen. Det gjorde han så meget hellere, som

han som finansminister vidste, hvad de mange soldater kostede. Fra København svarede man omgående, at demobiliseringen straks skulle blive iværksat.²⁰ Det gjorde et meget gunstigt indtryk på Schwarzenberg, huskede Sponneck endnu på sine gamle dage. Schwarzenberg havde også talt om de revolutionære tendenser i København. Sponneck forsvarede regeringen i København, så godt han kunne, og påviste, at valgretten efter grundloven ikke var så almindelige, som man troede i Wien, og at forholdene ikke kunne sammenlignes med andre landes, for i Danmark var der intet stort proletariat. Også Schwarzenberg havde skældt ud over Clausens tilstedeværelse i ministeriet. Ved sin hjemkomst skulle Sponneck i øvrigt have søgt at bevæge Clausen til at gå af, men denne fandt ikke Sponnecks grunde tungtvejende nok.²¹ I et nyt møde med Meyendorff fortalte Sponneck om sine oplevelser hos Schwarzenberg og fik manuduktion i, hvad han skulle sige ved det næste møde. Ved dette overrakte Sponneck Schwarzenberg sit projekt, en note om projektet og en memoire om den danske regerings opfattelse af de politiske forhold i monarkiet. Den sidste var udarbejdet i samråd med Meyendorff og gik efter Sponnecks ord nærmest på den gældende tone i Wien og Berlin. Den var, som Wynn senere sagde, skrevet med det talent, som ingen kunne nægte grev Sponneck. Sponnecks opfattelse af denne samtale med Schwarzenberg var, at denne havde accepteret projektet under forudsætning af, at det også ville blive antaget i Berlin. Han opfordrede derfor Sponneck til at rejse til Berlin og tale med Manteuffel. Schwarzenberg skulle nok skrive til Manteuffel og meddele ham sit syn på sagen. Schwarzenberg var sat så fuldstændigt til vægs, skrev Sponneck i sin rapport, at han havde været nødt til at sende ham til Manteuffel for at høre de indvendinger, som han, Schwarzenberg, ikke selv vidste at fremføre.²² Schwarzenberg synes selv at have haft en anden opfattelse af sin samtale med Sponneck. Til både den preussiske og den engelske gesandt i Wien sagde han, at han ikke havde villet gå i detaljer med Sponneck. Til englænderen Magenis sagde han videre, at han havde sagt til Sponneck, at hvis Preussen ville acceptere projektet, så ville han det også. Det var jo ganske rigtigt, hvad Sponneck selv havde fået ud af samtalen, men mens det var fuldstændigt klart for Magenis, at Schwarzenberg mente, at Preussen ikke ville antage projektet, og at han altså heller ikke kunne antage det i dets oprindelige form, så synes Sponneck ikke at have fattet dette. Sponneck sagde derimod direkte til Magenis, at han havde opnået Schwarzenbergs billigelse.²⁴ Hvad Schwarzenberg både da og senere hævdede, at han havde billiget, var, at projektet blev forelagt

notablerne,²⁵ ganske som Meyendorff havde gjort det. Schwarzenberg udtrykte i øvrigt også sin behagelige overraskelse over at finde Sponneck så forsonlig efter de kedelige meddelelser, han havde fået om ham.²⁰

De meddelelser, som Schwarzenberg lod gøre Manteuffel, gav heller ikke meget grundlag for Sponnecks optimisme. Schwarzenberg skrev, at Sponnecks forslag indeholdt meget godt, og at man i det store og hele var indforstået med det, men at man ikke havde givet nogen afgørende udtalelse og ikke ville gøre det, før man havde hørt, hvad Manteuffel syntes. Enkelte punkter måtte naturligvis revideres, navnlig punktet om Slesvigs forhold til kongeriget. Her var Sponneck gået længere end en mere moderat mand ville have gjort det, og her måtte der sættes ind for at tilvejebringe en ændring, så ligestillingen mellem de forskellige rigsdele kom tydeligere til udtryk.²⁷ Med dette forbehold faldt hele Sponnecks plan, men det gik endnu ikke op for Sponneck selv. Senere, da diskussionen begyndte om, hvad Schwarzenberg egentlig havde sagt til Sponneck, hævdede Schwarzenberg, at Sponneck ganske simpelt ikke havde forstået ham, fordi han var ukendt med det sprog, der brugtes ved diplomatiske forhandlinger.²⁸ Der er næppe tvivl om, at Schwarzenberg havde ret. Han kunne intet vinde ved at foregøgle Sponneck noget. Derved ville han kun opnå at sinke sagens afgørelse, hvad der var mod Østrigs interesser.

I øvrigt havde Schwarzenberg et ry for at være ærlig. Det synes snarere, som om Sponneck har lovet for meget. Meyendorff havde fået det indtryk fra ham, at han var villig til at modificere sit projekt efter de østrigske og preussiske synspunkter.²⁹ Der synes ikke at være tvivl om, at Sponneck har strakt sig langt. Grev Bernstorff, den preussiske gesandt, sendte privat Manteuffel en redegørelse for, hvad der efter hans mening var Sponnecks egentlige mål: Det var at bevise over for Meyendorff og Schwarzenberg, at han ikke var, hvad de kaldte en Casino-minister, og at han alene var i stand til at få fjernet de virkelige Casino-ministre, Madvig og Clausen. Sponneck ville vise, at kun gennem ham kunne den danske regering blive befriet for sine radikale, demokratiske medlemmer og på den måde bryde med revolutionen. Sponneck ville nu, hvor Rusland var besluttet på at få gjort en ende på revolutionen i København og den ultraliberale grundlov, bryde med sine tidligere meningsfæller. Ved hjælp af en mere konservativ grundlov indadtil og nogle mindre indrømmelser udadtil ville Sponneck forsøge at sikre overgangen til et nyt ministerium. Stadig ifølge Bernstorff lovede han at få fjernet Madvig og Clausen.³⁰ Det følgende års udvikling synes at vise, at Bernstorff vurderede Sponneck rigtigt.

Også Meyendorff skrev til Manteuffel. Han bad Manteuffel høre på Sponneck. Sponneck havde jo ikke det bedste ry på sig, men Meyendorff havde nu fundet ham forhandlingsvenlig og imødekommende. Det stod fast, at han ikke ønskede fred på grundlag af kravet om Danmark til Ejderen, men gik ind for genoprettelsen af monarkiet som sådant. Han ville ikke inkorporere Slesvig, men sikre det en særskilt uafhængighed og egen forvaltning. Meyendorff bad Manteuffel overveje, om ikke man kunne enes om at anerkende, at Sponnecks plan forelagdes notablerne som et *udgangspunkt* for en drøftelse.³¹ Sponneck rejste altså til Berlin. Han var ikke ganske tryk ved Manteuffels ordknappe måde at være på, men Manteuffel hørte dog på, hvad Sponneck havde at sige ham, og det var ikke så lidt, skrev Sponneck. Ved det andet møde gjorde Manteuffel ifølge Sponneck en del indvendinger angående Slesvig, men dem måtte han hurtigt frafalde, så der opnåedes næsten fuldstændig enighed. Over for Sponnecks referat af mødet med Manteuffel står den engelske gesandt, Lord Westmorlands, indberetning om hans samtaler med de to herrer. Westmorland forstod, at Manteuffel havde vist sig venlig mod Sponneck, da han optrådte forsonligt, men at han havde slået ned på fællesmøderne mellem den danske rigsdag og den slesvigske repræsentative forsamling og derfor have afvist projektet.³² Manteuffel foreslog Sponneck, at man indkaldte stænderforsamlingerne i begge hertugdømmer, men Sponneck kunne kun gå med til, at den holstenske blev indkaldt.³³ Sponneck rejste tilbage til Wien, hvor han fandt, at Schwarzenberg ikke formåede at skjule sin skuffelse over, at det var gået ham så glat i Berlin. Schwarzenberg søgte at påberåbe sig forbundsbeslutningen af 17. september 1846, men han måtte hurtigt give efter, mente Sponneck.³⁴

Sponnecks rejse blev kompliceret af, at han både i Wien og Berlin blev skygget af den holstenske grev Ernst Reventlow-Farve. Denne havde i 1849 været i København som udsending fra statholderskabet for at forhandle om fred og havde ved den lejlighed truffet Sponneck.³⁵ Reventlow henvendte sig i Wien til Sponneck. Han skrev i en billet til ham, at han antog, at Sponneck i lighed med ham selv var i Wien for at søge at tilvejebringe en vedvarende fred. Han ville derfor gerne tale med Sponneck. Sponneck svarede, at han ganske rigtigt var i Wien for at tilvejebringe en vedvarende fred og ikke havde noget imod at tale med Reventlow, men at han i øvrigt ikke kunne se, hvilken lighed der kunne være mellem ham og Reventlow. Derpå svarede Reventlow, at han måtte konstatere, at Sponneck åbenbart ikke var i Wien for at tilvejebringe en vedvarende fred, og at han derfor alligevel

ikke havde noget at tale med ham om.³⁶ Statholderskabet var allerede faldet, da Reventlow henvendte sig til Sponneck. Han har altså ikke handlet som bemyndiget af det. Snarest har han optrådt på foranledning af kredse i det holstenske ridderskab, måske på eget initiativ. Selv om Sponneck ikke havde afvist ham, var der næppe kommet noget ud af Reventlows optræden. Afstanden mellem regeringen i København og de aristokratiske helstatstilhængere i Holsten var for stor til, at der kunne skabes forståelse. Det viste sig tydeligt, da ridderskabet senere henvendte sig til regeringen med en ny føler. Sponneck drøftede Reventlows henvendelse med Meyendorff, der lovede at forhindre, at han kom til at gøre skade hos Schwarzenberg, men Reventlow nåede dog at komme i audiens hos Schwarzenberg.³⁷

Manteuffel skrev sit officielle svar på Sponnecks henvendelse den 4. februar. Schwarzenbergs er dateret den 8. februar.³⁸ Svarene er ens i tone. Man takkede for tilliden og udtrykte glæde over den visdom, der havde bevæget den danske regering til at tage dette skridt, men gik i øvrigt ikke ind på det forelagte projekt hverken i helhed eller i detaljer. Man ville ikke forhindre, at projektet blev forelagt notabelforsamlingen; nogen godkendelse af projektet af Østrig og Preussen var der absolut ikke tale om. Preussen forlangte en selvstændig administration af Slesvig og tilrådede genoprettelse af embedet som statholder for begge hertugdømmer, hvilket Sponneck skulle have erklæret sig villig til at gå med til. Af betydning var det kun, at det understregedes, at notablerne måtte vælges, så de virkelig repræsenterede opfattelserne i monarkiets dele. Hvad der egentlig var kommet ud af Sponnecks rejse, kunne således nok være tvivlsomt. Ved et hofbal i Skt. Petersborg nedlod tsarinaen sig til at henvende sig til gesandten Otto Plessen. »Hvor er det dog dejligt,« sagde hun, »at grev Sponneck har vist sig så konciliant i Berlin! Nu kan De være sikker på, at alt nok skal gå godt!« Også Nesselrode udtrykte i øvrigt sin tilfredshed med Sponnecks medgørlighed.³⁹ Den uheldige legationssekretær Tergoborski fik skylden for de meddelelser om Sponneck, der var gået i forvejen for ham.⁴⁰ Nesselrode gjorde det imidlertid klart over for Bloomfield, den engelske gesandt i Skt. Petersborg, at Rusland ikke ville acceptere nogen form for adskillelse af Danmark og Slesvig fra Holsten. Det var Nesselrodes indtryk, at den danske regering var for overmodig, og at noget måtte gøres for at få den til at huske på, hvordan Danmarks stilling havde været i de foregående år. Nesselrode havde ingen indvendinger at gøre til det preussiske svar.⁴¹

Sponneck vendte hjem som en triumfator. I Hamborg kom det ganske

vist til optøjer, da hans tog holdt på banegården, der blev kastet sten efter ham, men i Flensborg blev han hyldet, og der blev sunget en sang til hans ære.⁴² I statsrådet, privat over for Madvig og til den russiske gesandt udtalte Sponneck sig lige efter sin hjemkomst med noget af den samme fortrøstning, som tsarinaen havde givet udtryk for. Allerede Sponnecks rapporter hjem til København havde som nævnt været håbefulde. Den 4. februar havde både Wynn og Werther talt med Reedtz. De havde begge af Reedtz fået at vide, at Schwarzenberg havde antaget det danske projekt, det havde Sponneck meddelt. Werther talte samme dag med den østrigske gesandt, Vrints. Denne havde også hørt fra Wien, men direkte fra Schwarzenberg, og han lod Werther vide, at der måtte foreligge en misforståelse. Schwarzenberg havde fundet brugelige ting i projektet, men han ville først høre, hvad den preussiske regering mente.⁴³ Da Sponneck den 18. februar i statsrådet redegjorde for resultatet af sin sendelse, talte han først om, hvad han kaldte »sendelsens hovedjemed: at enes med det preussiske og det østrigske kabinet om den basis for monarkiets fremtidige ordning, som ville være at forelægge notablenne.« Han havde først talt med Meyendorff, »der tilsagde sin understøttelse«. Schwarzenberg »havde intet mod forslaget at indvende«. Manteuffel havde i starten gjort »en del vanskeligheder med hensyn på de slesvigske forhold, hvilke han dog måtte frafalde«. »Slutteligen frafaldt Manteuffel aldeles sine indvendinger.«⁴⁴ Det er ret uforståeligt, at hele det europæiske diplomati, de danske gesandter i stormagternes hovedstæder medregnet, kunne finde resultatet af sendelsen negativt, mens Sponneck selv opretholdt en jublende optimisme. Det nærmeste, man kan komme en forklaring, synes at være, at Sponnecks tilfredshed kom som en reaktion på den mistillid, hvormed han i starten havde opfattet hele sagen. Ingen, heller ikke han selv, havde troet meget på, at der overhovedet skulle komme noget ud af foretagendet, og nu havde han dog opnået, at Østrig og Preussen ville gå med til, at notabel-projektet kunne forelægges forsamlingen i Flensborg. Sponneck havde været en tur i det store udland, havde talt med verdens ledende statsmænd, og det synes at være gået ham til hovedet. Da han på sin hjemrejse gennem Holsten talte med den øverstkommanderende over den preussiske hær, general Thümen, havde han forbløffet ham ved som det første, han sagde, at spørge om, hvornår de tyske tropper ville forlade hertugdømmet.⁴⁵

Det er vanskeligt at afgøre, i hvilken grad Sponnecks optimisme deltes af hans kolleger i ministeriet. Reedtz vedblev i de første dage efter Sponnecks hjemkomst at udtale sig med al tilfredshed om resul-

tatet,⁴⁶ hvad der heller ikke er så mærkværdigt, da han endnu kun kan have fået sparsomme meldinger fra andre end Sponneck selv. Allerede den 28. februar diskuterede man dog i statsrådet, hvad der burde meddeles rigsdagen om resultatet. Reedtz foreslog, at man undlod at oplyse detaljer, for at man kunne undgå forespørgsler og diskussion. Madvig og Clausen var for en gangs skyld enige med Reedtz. Madvig mente, at man skulle indskrænke sig til at meddele, at regeringen så sig i stand til at benytte projektet som udgangspunkt.⁴⁷ Det var i overensstemmelse med indholdet i de østrigske og preussiske noter, men sagde jo ikke noget om, hvor langt regeringen mente, at man måtte bevæge sig væk fra dette udgangspunkt. Clausen udtalte i en offentlig tale for Sponneck, at man nu turde håbe på en heldig afgørelse af vore ydre forhold.⁴⁸ Det kan vanskeligt tages som et bevis for, at regeringen delte Sponnecks optimisme; Clausen kunne jo dårligt offentligt sige andet. Otto Plessen, gesandten i Skt. Petersborg, lod meget tydeligt sin mening komme frem, så tydeligt, at man dårligt kan forestille sig, at regeringen kan have set forbi hans opfattelse. Han skrev den 13. februar, at det ville være det største, der var sket i mange år, hvis notabel-projektet kunne føres igennem over for Tyskland og i notabelforsamlingen. Han troede desværre ikke på det. Og selv om miraklet skulle ske, ville systemet dog ikke kunne virke, dertil var det alt for indviklet som statsmaskine.⁴⁹ Criminil sagde den 24. marts til Wynn, at notabelforsamlingen ville blive en ren farce, og den 28. til Werther, at han beklagede, at afvisningen fra de to tyske stormagter ikke havde en mere direkte karakter.⁵⁰ Werther skrev til Manteuffel den 14. april: »I det hele er man nu her mere og mere af den overbevisning, at notabernes forhandlinger ikke vil føre til noget tilfredsstillende resultat.«⁵¹

Som nævnt var der i statsrådet ikke udbredt tillid til projektets gennemførlighed, før Sponneck rejste. Hvis nogen skulle have fattet et kortvarigt håb på grund af Sponnecks glade meldinger, må deres tro atter være svundet, da der ikke fra dansk side blev afgivet en svarnote på de østrigske og preussiske noter. Sponneck havde nemlig tænkt sig, at forhandlingerne med Schwarzenberg afsluttedes med, at han afgav en note til Østrig, hvori de opnåede resultater blev summeret op. Sponneck sendte Reedtz et udkast til en sådan note.⁵² Han havde først vist udkastet til Schwarzenberg, og denne havde forlangt, at det kom til at indeholde en bestemmelse om, hvad der skulle gøres i tilfælde af, at notaberne ikke kunne enes. Sponneck optog derfor en passus herom i sit udkast, hvor han, som han skrev til Reedtz, var blevet ledet af det

princip, at man i så fald hellere måtte underkaste sagen en europæisk mægling end risikere en krig. I statsrådet oplæste Reedtz udkastet. Det afgørende punkts indhold var, at kongen i tilfælde af uenighed mellem notablene ville overlade sagen til stormagternes »overvejelse«. Sponneck havde ikke uden fuldmagt fra statsrådet turdet skrive »afgørelse«. Uden at det af statsrådsprotokollen kan ses, hvordan stemmerne fordelte sig, eller hvordan der argumenteredes, vedtog man at give Sponneck tilladelse til at bruge ordet »afgørelse«. ⁵³ Reedtz forlangte dog af Sponneck, at noten først måtte afgives, når Schwarzenberg havde givet et bekræftende svar på den forelagte plan. ⁵⁴ Sponneck havde endvidere vist Meyendorff sit udkast til en afsluttende note. Meyendorff havde ligesom Reedtz sagt, at noten først burde afleveres, når der forelå et bindende tilsagn fra Schwarzenberg om notabelprojektet. ⁵⁵ Sponneck afgav imidlertid aldrig sin slutnote. Det må tages som en tydelig tilkendegivelse af, at også han blev klar over, at de østrigske og preussiske noter ikke var bekræftende svar. Det ville også have været mærkeligt, hvis han ikke var blevet det. Sponneck var en dygtig og begavet mand. Selv om han ikke var professionel diplomat og f. eks. ikke forstod Schwarzenbergs mundtlige forbehold, så er det en absurd tanke, at han fortsat ikke skulle have kunnet forstå meningen i Schwarzenbergs ret åbne afslag og udtalelserne fra de fremmede gesandter. Man kan ikke tro, at han vedligeholdte en jublende optimisme, mens hans kolleger og alle andre synes at have vidst, at notabelprojektet ikke ville blive godkendt af Østrig og Preussen i dets oprindelige form.

Den 17. marts tog statsrådet listerne over deltagerne til notabelforsamlingen op til revision. ⁵⁶ Det fremgår ikke af statsrådsprotokollen, hvorfor det skete. De mest konservative danske og slesvigske medlemmer blev skiftet ud med sikre ejderdanske. Det princip, man gik frem efter ved udvælgelsen, blev angivet af Tillisch: Når regeringen forelægger et bestemt program, må den også fornuftigvis vælge mænd, der kan sætte dette program igennem. ⁵⁷ Wynn fandt, at de nye notabler alle var mænd uden rang eller betydning, bortset fra, hvad der kunne være erhvervet igennem arbejde inden for videnskaberne. ⁵⁸ Werther sagde, at de danske alle enten tilhørte ultrapartiet eller lå på linje med Sponneck. De slesvigske var valgt med henblik på Slesvigs fuldstændige adskillelse fra Danmark. ⁵⁹ Niels Neergaard har i »Under Junigrundloven« antydnet, at formålet med nyvalget fra nogle af ministrenes side var »at sprænge notabelprojektet i luften.« ⁶⁰ Heroverfor har Povl Bagge hævdet i »Madvig: Levned og politisk Virksomhed«, at regeringen troede på, at Sponneck var vendt hjem med positive resultater fra

Schwarzenberg og Manteuffel. Man anså stadig projektet for gennemførligt og ville blot sikre det et solidt flertal i forsamlingen. Bagge finder i øvrigt nyvalget begrundet med, at også de holstenske notabler blev skiftet ud som følge af den østrigske og preussiske kommissærs krav.⁶¹ Hverken Neergaard eller Bagge synes at have ret. Der var ingen grund til at sprænge notabelprojektet i luften eller begrundet håb om, at det ville kunne reddes. Det var allerede klart, at det ikke ville kunne accepteres af Østrig og Preussen uden så vidtgående ændringer, at det ville blive umiddelbart uantageligt i Danmark. Man kunne så have afventet forhandlingerne i notabelforsamlingen, pålagt notablerne at vise sig forsonlige og søgt at redde, hvad reddes kunne.

Det gjorde man ikke. Tvært imod Preussens bestemte forlangende om, at alle opfattelser skulle repræsenteres,⁶² tog man rent ejerdanske notabler. Det gjorde man uden tvivl, fordi man vidste, at forhandlingerne var nødt til at bryde sammen, og at stormagterne så måtte foretage en mægling for at få en ende på spørgsmålet. Når dette tilfælde indtraf, var det af afgørende betydning, at man kunne henvise til, at de danske og slesvigske notabler stod som en enig blok over for de holstenske. Stormagterne ville derved vanskeligere kunne påtvinge Danmark en ordning, der gik væsentlig mere i helstatsretning end projektet. Det synes umuligt at følge Bagge i antagelsen af, at regeringens flertal ventede et praktisk brugbart resultat. W. F. Treschow, der var velunderrettet og havde megen indflydelse, nægtede at lade sig udnævne til notabel, ifølge Wynn fordi han vidste, at der ikke ville komme et positivt resultat ud af forhandlingerne, det ville kun kunne nås med stormagternes indblanding og billigelse.⁶³ Bagge ser et yderligere tegn på, at man ventede et heldigt udfald af forhandlingerne, i den omstændighed, at man til kommissarius valgte gesandten i Wien, grev Bille-Brahe, der ifølge Sponeck var ganske gennemtrængt af notabelprojektet.⁶⁴ Men Bille-Brahe havde, allerede før han forlod Wien, sørget for at lade sine kolleger dér forstå, at han kun modvilligt modtog denne udnævnelse, og senere hævdede han, at han fra begyndelsen ventede et sørgeligt resultat.⁶⁵ Criminil, der ventede, at notabelforsamlingen ville blive en farce, bidrog til valget af Bille-Brahe, og Werther fandt, at valget af ham vakte fortrydelse hos de ejerdanske.⁶⁶ Bille-Brahe selv fandt det, ifølge Werther, som sin opgave at virke forsonende og erkendte, at der måtte tages de størst mulige hensyn til Tysklands krav.⁶⁷ Der var en sådan fortrolighed mellem Reedtz og Bille-Brahe, at det er vanskeligt at tro, at Reedtz ikke skulle have kendt Bille-Brahes opfattelse. Det er derimod nok tænkeligt, at den ikke

har været åbenbar for den nationalliberale fløj af statsrådet. Det var Spønnecks yndlingstanke, at den bedste løsning på det slesvigske spørgsmål ville fremgå af en stormagtskonference. Det er muligt, at han og hans gruppe i statsrådet har ventet, at Rusland ville støtte projektet ved en sådan konference, hvor man kunne henvise til den samlede dansk-slesvigske front i forsamlingen. Han udtalte sig i denne retning den 26. marts i statsrådet.⁶⁸ At der i forsamlingen selv skulle kunne skabes et brugbart resultat, og at nogen kan have troet på, at Spønneck havde vundet Schwarzenberg og Manteuffel for sit projekt, forekommer at måtte have været en umulig tanke.

Wynn fandt i øvrigt, at udnævnelsen af Bille-Brahe i det hele var uheldig. Bille-Brahe havde sit væsen imod sig, han manglede evner, kundskaber og fasthed til, at der skulle komme noget ud af forsamlingen.⁶⁹ Det karakteriserer også Bille-Brahe, at han lovede den østrigske gesandt i fortrolighed at holde ham underrettet om, hvad der skete i forsamlingen.⁷⁰ Bille-Brahe indledte med at torpedere hele forehavendet. I sin åbningstale sagde han nemlig til forsamlingen, at udkastet ville kunne diskuteres og eventuelt senere forelægges for hertugdømmernes stænderforsamlinger til vedtagelse. Det var netop hele princippet i udkastet, at dette *ikke* skulle ske, og Bille-Brahe manglede naturligvis enhver autoritet. Havde man fra regeringens side lagt videre vægt på, at forsamlingen nåede til enighed, ville det have været rimeligt at fjerne Bille-Brahe. Man nøjedes imidlertid med fra statsrådet at udsende en moderklæring til hans åbningstale om, at man ikke ønskede vakt forhåbninger om stænderforsamlinger i Slesvig og Holsten eller den opfattelse udspreddt, at der kunne forhandles om udfaldet af forsamlingens drøftelser.⁷¹ Selve forhandlingerne er der ikke grund til at gå nærmere ind på. De fortsatte til midt i juli, men blev afgjort allerede den 31. maj. Da erklærede et af de holstenske medlemmer på egne og de øvrige holsteneres vegne »bestemt at måtte fraråde enhver på det af Hans Majestæt Kongen forelagte grundlag bygget ordning af monarkiets fremtidige tilstand,« mens »samtlige slesvigske og kongerigske medlemmer følte nødvendigheden af en mod denne erklæring rettet almindelig udtalelse.« Denne nyhed blev straks sendt til Skt. Petersborg og meddelt Ungern-Sternberg.⁷² Initiativet var igen tilbage hos stormagterne.

Angreb på Tillisch, amnestien

Mens notablerne mødtes i Flensborg, var det ved at trække sammen om Tillisch og den ejerdanske fløj af regeringen. Anledningen var Tillischs styre i Slesvig. De første advarsler til Danmark om at føre en forsonlig politik i Slesvig var som nævnt kommet, allerede inden det danske styre var etableret, og inden nogen kunne vide noget om, hvorledes det ville blive. Da man så, hvorledes styret var, gik tonen i noterne over fra at være advarende til at blive angribende. I begyndelsen af vinteren 1850–51 blev det klart, at man i London, Skt. Petersborg, Paris, Wien og Berlin fulgte det danske styre i Slesvig på det nøjeste, og at man ikke syntes, at Tillisch fulgte en forsonlig kurs. De første indsigelser kom fra Pechlin. Han klagede under sin sendelse til Berlin og Wien over, at hans opgave blev gjort vanskeligere af de rygter, der verserede om forholdene i Slesvig. Tillisch skulle fare frem på en måde, der var lidet i overensstemmelse med det konservative princip, og skulle især have truffet ret ejendommelige dispositioner med hensyn til skole- og kirkesproget. Noget måtte der være om sagen, for flere loyale og højsindede mænd havde beklaget sig bittert over for Pechlin. En af disse var i øvrigt den tidligere amtmand Warnstedt fra Flensborg, der var blevet afskediget af bestyrelseskommissionen, fordi han havde afgivet en loyalitetserklæring til den slesvig-holstenske regering. Pechlin opfordrede Reedtz til at få lagt en dæmper på Tillisch og over for udlandet søge den skete skade udbedret.¹ Pechlins advarsel blev understreget af, at Ungern-Sternberg få dage senere sagde til Reedtz, at man i Rusland var betænkelig ved den tendens, der kom for dagen i Slesvig. Den kunne godt få alvorlige konsekvenser.² Nesselrode sagde direkte til Otto Plessen i Skt. Petersborg, at man syntes ham at sætte sagen noget på spidsen i Slesvig. Nesselrode ville ikke gå i detaljer, han vidste også godt, at forholdene var vanskelige, der var sket meget i hertugdømmerne i de sidste år, men den måde, hvorpå man optrådte i Slesvig, virkede nu ubehagelig. Plessen gjorde indvendinger, og Nesselrode ville ikke nægte, at han i teorien kunne have ret; han bad blot om, at man i Danmark huskede på, at tingene gerne i praksis formede sig anderledes

end i teorien. Det var i Danmarks interesse at berolige sindene i Slesvig, ikke at ophidse dem ved et for rigoristisk styre. Rusland skulle nok gøre, hvad det kunne for at hjælpe Danmark, sagde han, men tilføjede: »Jeres indre skader må I selv helbrede«. ³ Reedtz fralagde sig over for Ungern-Sternberg ethvert ansvar. Han klagede ynkeligt over, at han ikke havde megen indflydelse i regeringen, og sagde, at han ville være taknemlig for al den moralske støtte, han kunne få fra udlandet. Hans illoyalitet skulle naturligvis ikke gøre angrebene på Tillisch mindre heftige.

Til undskyldning for Reedtz må det ganske vist siges, at han allerede ret tidligt havde taget afstand fra det tillischske styre, selv om det naturligvis ikke gav ham ret til at modarbejde sin egen regering. Han havde omkring midten af september udtrykt sine betænkeligheder over for sin ven W. F. Treschow. ⁴ Reedtz skrev til Treschow, at han nok kunne se, at Tillischs stilling var vanskelig, og han kunne heller ikke have udpeget nogen anden, der ville have været bedre til at bestyre Slesvig, det skulle da lige være general Krogh. Nu frygtede han imidlertid, at Tillisch, enten det nu var af egen drift eller under andres påvirkninger, prøvede at realisere de ideer, der var herskende hos de nationalt yderliggående. Hvad han syntes at være i gang med, var at omordne Slesvig fuldstændigt efter dansk mønster, så daniseringen ville være en uomstødelig kendsgerning, den dag spørgsmålet om organisationen af monarkiet skulle endeligt afgøres. Det eneste, han ville opnå herved, ville være en betydelig risiko for, at både Slesvig og Holsten ville gå tabt. Tillisch skulle afsætte embedsmænd i massevis og fór i det hele hårdt frem. Også Reedtz havde talt med den afsatte amtmand Warnstedt og havde af ham fået et meget mørkt billede af forholdene. Tillige havde han hørt, at Scheele, som da lige var vendt hjem fra sin rejse, havde fældet en hård dom over, hvad han havde set i Slesvig. Reedtz bad derfor Treschow, om han ikke ville gøre ham den tjeneste at rejse til Slesvig for at undersøge, hvorledes sagerne stod. Treschows uhildede dom ville Reedtz stole ubetinget på. Treschow svarede omgående. Han kom nemlig lige netop fra en rejse i Slesvig, hvor han af interesse for de slesvigske forhold og for sin egen skyld havde foretaget den undersøgelse, som Reedtz havde opfordret ham til. Hans svar var en fuldstændig afvisning af Reedtz' bange anelser. Tillisch optrådte klogt i alle henseender. Skulle man endelig bebrejde ham noget, måtte det snarest være, at han var for mild mod slesvig-holstenerne. Warnstedt skulle vel nok være en brav mand, men som amtmand i Flensborg var han skadelig, og det var kun udmærket, hvis han og flere af de andre

tidligere embedsmænd fik stilling i Tyskland, hvis nogen ellers ville ansætte dem dér. Det var dog fra dem, at slesvig-holstenismen var udgået. Scheele skulle have optrådt ejendommeligt under sit besøg og søgt at bagtale Tillisch hos sine bekendte. I det hele ville Treschow mene, at det var det rigtigste at søge at gøre Slesvigs nære tilknytning til Danmark til en uomstødelig kendsgerning, sådan som Tillisch var i færd med det.⁵

Reedtz har næppe brudt sig om svaret, men synes dog at have benyttet sig af det til den omtalte note til England, hvori Scheeles anklager blev afvist. Han sagde til Wynn, at Treschow havde fundet det tillischske styre i det hele af en forsonlig karakter.⁶ Ellers ændrede han ikke sin opfattelse af Tillisch. Ifølge Ungern-Sternbergs depeche til Skt. Petersborg af 31. december 1850 lovede han, at Tillisch ville blive fjernet fra Slesvig, så snart eksekutionen i Holsten havde fundet sted, forudsat at regeringen ikke støttede ham for kraftigt. Det havde han selvfølgelig ingen som helst beføjelse til at sige, men udtalelsen måtte bidrage til at øge det russiske pres mod Tillisch, og det var antagelig også netop Reedtz' mening. Protesterne fra udlandet fortsatte. Den preussiske regering blev dels holdt underrettet om begivenhederne i Slesvig af Werther i København, dels af dens repræsentant i Holsten, G. H. Sieveking. Werther fik hovedsagelig sine oplysninger fra Criminil og andre holstenske aristokrater, og Sieveking fik sine fra de fordrevne embedsmænd i Holsten. Også Wynn blev holdt underrettet om misstyret i Slesvig af Criminil. Resultatet af gesandternes ensidige informationer blev, at danskernes handlinger blev fremstillet i det værst mulige lys. Alle embedsmænd af tysk herkomst blev landsforvist eller slæbt i fangenskab, mens undertrykkelser, mishandlinger og forhånelser var, hvad alle tyske i Slesvig til stadighed var udsat for.⁷ De to tidligere slesvigske superintendenter, d.v.s. biskopper, N. Nielsen og J. A. Rehloff, skrev direkte til Manteuffel og fortalte om forholdene inden for kirken og skolen i Slesvig. Alle provster med undtagelse af to var blevet afskediget. Af sognepræsterne var 79 blevet fjernet og af lærerne 51. I deres sted var ansat danske, som ikke kunne tysk, og som menighederne ikke forstod. Resultatet var, at kirkegangen svigtede totalt. Danskerne misbrugte kirken som et politisk magtmiddel.⁸

Da det var af vigtighed for Rusland og England, at den danske regerings nationale politik i Slesvig ikke skulle give Preussen påskud til at gøre vanskeligheder ved eksekutionen, blev tonen i noterne alvorligere. Så længe eksekutionsspørgsmålet ikke havde været afgjort, havde man holdt igen. Manteuffel havde derimod fundet et godt argument i, at

Preussen ikke kunne forsvare at udlevere holstenerne til de samme lidelser, som danskerne påførte slesvigerne.⁹ Wynn opsøgte den 11. december 1850 Reedtz og foreholdt ham, at det var absolut nødvendigt, at der blev ført en forsonlig politik i Slesvig. Reedtz afviste anklagerne og hævdede, at Tyskland ikke havde nogen ret til at blande sig i, hvad der foregik i Slesvig. Men Wynn skrev til Palmerston, at dette næppe var Reedtz' egen opfattelse af tingene, han blev blot hindret i sin bevægelsesfrihed af sine ejerdanske kolleger.¹⁰ Nesselrode skrev i januar 1851 i en note, som Ungern-Sternberg afleverede til Reedtz, at den fred, der nu var skabt, dels skyldtes den danske regerings kloge handlinger, dels at Rusland havde skabt forståelse mellem Østrig og Preussen. Danmark kunne nu nyde freden efter tre års krig, forudsat at man handlede lige så klogt i hertugdømmerne, som man havde gjort i udenrigspolitikken. Betingelsen for, at freden kunne holde, ville være, at der blev givet begge nationaliteter samme ret i Slesvig. Beklageligvis syntes imidlertid den danske regering at være under indflydelse af en patriotisme, der kunne være respektabel nok i sig selv, men som dog var farlig, og som ikke syntes at være i overensstemmelse med det, der var udtalt i manifestet af den 14. juli. Slog regeringen ikke ind på en anden vej, ville den russiske regering ikke længere kunne støtte den, heller ikke ved at opretholde den venskabelige overenskomst mellem Østrig og Preussen. Det var nok muligt, at Tyskland ikke havde nogen juridisk ret til at blande sig i slesvigske spørgsmål, det kunne man ikke bedømme i Rusland. Tre års krig burde dog have gjort det klart, at Danmark gjorde klogt i at regne med, at Tyskland fortsat ville gøre kravet om forbundets rettigheder gældende.¹¹ Plessen skrev forskrækket hjem, at Nesselrode havde talt til ham i en tone, som han aldrig før havde hørt ham bruge. Danmarks overdrivelser fandt ikke støtte i Rusland, sagde denne, og ville heller ikke finde det i London eller Paris.¹² Nesselrode havde ganske ret. Palmerston sendte den danske regering en note om, at den engelske regering ikke forstod de indvendinger, der blev gjort mod genoprettelsen af den fælles overappelret for Slesvig og Holsten. Han ville derfor stærkt tilråde, at overappelretten kom i funktion igen, og han lagde yderligere vægt i sin henstilling ved at råde den danske gesandt i London til at overbevise sin regering om nødvendigheden heraf. I øvrigt fandt Palmerston, at den danske regering i det hele var gået for vidt i Slesvig.¹³

Tillisch blev ikke fjernet, som Reedtz havde lovet. Tværtimod blev han udnævnt til minister for Slesvig den 6. marts 1851. Det skete ikke i kraft af grundloven; han aflagde ed til kongen som »sin rette arve-

konge og herre«, altså til den i Slesvig enevældige konge.¹⁴ Der lå derfor ikke nogen inkorporering i handlingen. I statsrådet besluttede man også, at meddelelsen om, at Tillisch nu skulle have fast sæde blandt de øvrige ministre, skulle gives en uge efter, at udnævnelsen havde fundet sted. Derved ville man opnå, at det blev klart, at ministeren for Slesvig ikke var egentligt medlem af den danske regering.¹⁵ Det skulle have udseende af, at kongen havde ønsket i sit statsråd også at se sin minister for Slesvig. Man ville vække så lidt opsigt som muligt ved at gå frem på denne måde, men det blev spoleret af N. F. S. Grundtvig, der var medlem af folketinget, og hvem Wynn kaldte »en gejstlig med vilde ideer, som er mere optaget af politik end af sit hellige kald«. ¹⁰ I det hele ville det være muligt at skrive denne tids udenrigspolitiske historie uden at komme ind på, hvad der foregik i rigsdagen. Man drøftede naturligvis i rigsdagen udenrigspolitikken og spørgsmålet om Slesvigs stilling, men drøftelserne havde ingen anden betydning end at vise, hvilke stemninger der gjorde sig gældende dér. I statsrådet tog man kun i ringe grad hensyn til dem, og man holdt kun rigsdagen nødtørftigt underrettet om den udenrigspolitiske udvikling. Regeringsformen var ikke parlamentarisk, d.v.s. regeringen behøvede ikke at have folketing og landsting bag sig i sine beslutninger. Men nu stillede Grundtvig det ubehagelige direkte spørgsmål, om ministeriet mente at have eller ikke at have fuldt ansvar for alle regeringshandlingerne i og angående Slesvig.¹⁷ Svaret, der skulle gives i et hemmeligt møde i folketinget, blev udarbejdet af Reedtz og Madvig. Det lød på, at ministeriet anså sig for ansvarligt for alle den danske kronens interesser med hensyn til Slesvig, men da grundloven, som var basis for statsrådets stilling, ikke havde gyldighed i Slesvig, kunne det ikke have ansvar for hertugdømmets indre forhold.¹⁸ Svaret afviste altså inkorporeringen og skulle således ikke kunne vække udlandets vrede. Alligevel kom der en kraftig reaktion, dels fordi Tillisch var blevet udnævnt til minister, og dels fordi der i folketinget blev stillet forespørgsler om slesvigske forhold. Det skulle heller ikke bidrage til at gøre vreden mindre, at Tillisch var blevet gjort til ridder af elefanten. Werther skrev hjem, at både udnævnelsen til minister og elefantordenen var overraskende. Tillisch var hverken udrustet med særlige evner eller i besiddelse af erfaringer, der kunne begrunde dette. Werther lod forstå, at det var gennem grevinde Danner, at Tillisch havde nået disse æresbevisninger. Wynn sagde det rent ud, og mente, at begge ting måtte tages som et tegn på, at den danske politik i Slesvig ikke ville blive ændret.¹⁹ Man forstod heller ikke den sondring, der blev gjort over for rigsdagen mellem

Tillisch som minister for Slesvig, og Tillisch som medlem af regeringen. Ungern-Sternberg spurgte i juli 1851 Reedtz om, hvorledes det forholdt sig, og fik til svar, at ministeren for Slesvig i anliggender om indre slesvigske forhold ikke var ansvarlig over for rigsdagen, men var det i sin egenskab af medlem af regeringen. Ungern-Sternberg svarede meget forståeligt, at det forekom ham lidet klart.²⁰

Stormagternes tålmodighed med Tillisch blev i høj grad hulet ud af hans fremfærd over for den del af befolkningen, der havde været på den forkerte side under krigen. Af dem, der havde forbrudt sig politisk, var der to kategorier, nemlig for det første dem, der havde kæmpet aktivt i den slesvigske-holstenske hær, og for det andet dem, der havde tjent den slesvig-holstenske regering som embedsmænd eller været særligt ivrige slesvig-holstenere. Problemet med de slesvig-holstenske soldater blev aktuelt, da den slesvig-holstenske hær blev opløst i februar 1851, og i tusindvis af tidligere soldater vendte hjem til Slesvig. Preussen havde officielt forlangt af Danmark, at de slesvigske soldater fra insurgenthæren ikke måtte udsættes for nogen form for overlast, og Reedtz havde lovet, at dette heller ikke ville ske.²¹ Allerede i august 1850 havde Tillisch udstedt en værnepligtslov, der var i overensstemmelse med den tilsvarende for kongeriget. Han havde også ladet afholde sessioner,²² men der var mange værnepligtige, der var udeblevet af den gode grund, at de gjorde tjeneste i den slesvig-holstenske hær. Nu fandt man, at disse forhenværende insurgentsoldater stadig skyldte Danmark værnepligt. Det blev derfor besluttet at indkalde dem. Statholderskabet havde tvangsudskrevet mange danske slesvigere fra Nord-slesvig, og kun dem, der kunne bevise, »at de kun ifølge en imod dem anvendt moralsk eller fysisk tvang havde gjort tjeneste i insurgent-armeen«, lod man slippe.²³ Det kunne vel være svært nok, når bevisbyrden skulle ligge på de anklagede. Den danske tjeneste var naturligvis ikke populær hos de tyske værnepligtige,²⁴ og mange steder gav sessionerne anledning til demonstrationer. I Oversø marcherede de karle, der skulle møde, samlet af, syngende slesvig-holstenske sange. I Lyksborg hev de de danske flag ned og rev dem i stykker.²⁵ For at få dem væk blev de straks efter at være mødt oversendt til Sjælland, mens de sjællandske soldater, som man havde mere tiltro til, kom til at gøre tjeneste i Sydslesvig. I det hele taget var det et vanskeligt problem, hvorledes man skulle forholde sig over for de hjempermitterede slesvig-holstenere, hvoraf 7000 ifølge Tillisch var hjemmehørende i Slesvig.²⁰

Spørgsmålet blev drøftet i statsrådet på initiativ af grev Criminil. Han havde forsikret de to tyske kommissærer i Holsten, at de slesvi-

gere, der »havde båret våben mod Hans Majestæt og vendte tilbage til deres hjem, ikke skulle blive i nogen måde forulempede af øvrigheden.« Statsrådet kunne dog ikke blankt acceptere dette, da man ikke mente, at de officerer, der havde svigtet deres ed til kongen og taget del i krigen på fjendtlig side, uden videre kunne slippe for tiltale. Det var også kongens mening.²⁷ Resultatet blev et cirkulære fra Tillisch til samtlige overøvrigheder i Slesvig om, at de skulle påse, at de hjemvendte soldater ikke blev forulempet, men at amnestien ikke gjaldt officererne.²⁸ Denne mildhed mistede dog meget, da det kun få dage senere blev meddelt de samme overøvrigheder, at »tidsomstændighederne« nødvendiggjorde et skærpet og strengere politiopsyn, navnlig over for de slesvig-holstenske ex-soldater, hvorfor politiet skulle instrueres desangående.²⁹ Myndighederne var langt fra glade for de tidligere slesvig-holstenske soldater. Disse kunne ikke glemme deres soldatertid og var meget modtagelige for rygter om en ny dansk-tysk krig, og de havde en uheldig indflydelse på den mere besindige ældre del af befolkningen.³⁰ Officererne fik aldrig lov at vende tilbage; i marts 1852 blev det indskærpet, at de ikke var omfattet af den da udstedte almindelige amnesti.³¹

Spørgsmålet om soldaterne var kun en mindre del af et langt større problem, nemlig om, hvad man skulle foretage sig over for alle dem, der havde støttet oprøret, og som man under hele krigen havde betragtet som politiske forbrydere. Stemningen havde været hidset utroligt op, og man kunne have frygtet, at der nu forestod et ubehageligt retsopgør. I almindelighed var den danske regering heller ikke den tyske del af befolkningen gunstigt stemt. Det kommer klart til udtryk i en ganske vist ret sen indstilling fra slesvigske ministerium i spørgsmålet om krigsskadeserstatning: »I almindelighed må alle sønden for demarkationslinjen (under våbenstilstanden) bosiddende slesvigere antages mere eller mindre at have gjort sig skyldige i én eller anden lovstridig handling, og turde de derfor være at udelukke fra al erstatning for den dem påførte krigsskade, der må betragtes som uheld, som de med deres disloyale adfærd selv har pådraget sig.«³² Det er ganske afgjort, at en sådan betragtningsmåde ikke har gjort sydslesvigerne mere danskvenlige, og de danske, som boede syd for linjen, eller som kun af tvang havde ydet støtte til slesvig-holstenerne, var ikke uden grund krænkede.³³ Der kunne naturligvis ikke være tale om at sætte »alle sønden for demarkationslinjen bosiddende slesvigere« under tiltale, og til et egentligt retsopgør med slesvig-holstenismens ledere kom det heller ikke. Tillisch var imod det. Der burde efter hans mening overhovedet

ikke rejses tiltale mod nogen for politiske forseelser, i stedet kunne man landsforvise dem, der havde forbrudt sig, og hvis de så viste sig igen, kunne man rejse tiltale mod dem. Heller ikke slesvig-holstenernes to galionsfigurer, hertugen af Augustenborg og hans bror, prinsen af Nør, fandt han det nødvendigt at få dømt. Det var i øvrigt ikke sikkert, at det kunne lykkes at få augustenborgeren dømt som landsforræder. Frederik 7. var meget ivrig for at få de to fyrster anklaget, men statsrådet frarådede det som politisk uklogt.³⁴

I tusindvis af slesvigere var flygtet, da den danske hær rykkede frem i Sydslesvig. I november 1850 ansloges tallet på slesvigere, som var flygtet til Holsten, til omkring 4000.³⁵ Det var i og for sig udmærket set fra de danske myndigheders side. De, der havde taget benene på nakken, måtte jo antages at være de ivrigste slesvig-holstenerne. Dem var man af med, hvis man nu blot kunne forhindre dem i at vende tilbage. Mange af de flygtede kom til besindighed nogle dage efter flugten, da de havde set, at ingen blev hængt eller skudt af de danske tropper. Begav de sig imidlertid på vej hjemad, blev de standset af de danske forpostkæder, der ikke lod nogen slippe igennem.³⁶ De måtte så vende tilbage til Holsten, hvor de måtte se at klare sig, så godt de kunne. De fleste af dem har næppe haft mange midler; havde de efterladt deres familie i Slesvig, måtte de håbe, at nogen dér ville tage sig af den, og havde de bragt den med sig, var de ikke stort bedre fjerne. De danske myndigheder havde indtryk af, at der blev afholdt hemmelige indsamlinger til fordel for de flygtede, men det lykkedes dem ikke at trænge til bunds i sagen.³⁷ De flygtede selv eller deres familier i Slesvig søgte naturligvis at få tilladelse til at vende hjem. I regeringskommissærens arkiv i Rigsarkivet ligger deres ansøgninger tillige med politimyndighedernes udtalelser i 7 tykke pakker,³⁸ så at sige fyldt med vidnesbyrd om menneskelige ulykker. Slår man ned et tilfældigt sted, f. eks. først i februar 1851, ser man flest ansøgninger fra folk, der erklærer at være flygtet i et øjeblik forvirring eller skræk. Andre opgiver andet som årsag til, at de nu befinder sig uden for Slesvig. Rigtigheden kan jo vanskeligt afgøres, og som det ses af politimyndighedernes notater, støttede man sig mere på naboers udtalelser om de flygtedes politiske tilhørsforhold end på deres forklaringer. Nogle bønder forklarer f. eks., at de var blevet tvunget til at køre for insurgenterne, en skrædder fra Lille Dannevirke havde tilfældigvis den 23. juli været på besøg hos sine forældre længere sydpå, og en syg havde været på et kurophold i Tyskland. Særlig bitter var en mand fra Nr. Brarup. Han var blevet taget af militæret for ikke at have afleveret et jagtgevær og havde fået

20 dage i fængsel. Bagefter var han blevet deporteret fra Slesvig som politisk mistænkelig. Nu sad han i Bogense på Fyn og kunne ikke komme hjem, fordi han blev betragtet som flygtet.

Mange af de flygtede søgte i februar 1851, da statholderskabet måtte give op, længere mod syd. Deres klager vandt genklang i hele Tyskland. Det blev derfor et åbent spørgsmål, hvor stor en fordel der var forbundet med ikke at lade dem komme hjem. Da tillige stormagterne bestemt forlangte, at der skulle gives dem tilladelse til at komme tilbage, blev man nødt til at åbne for adgangen igen. På hjemvejen fra Wien og Berlin rejste Sponneck igennem Slesvig, hvor han snakkede med Tillisch om flygtningeproblemet. Tillisch var ikke uvillig til at tage en løsning op til drøftelse, mente Sponneck.³⁹ I slutningen af februar 1851 kunne Sponneck meddele i statsrådet, at Tillisch nu var ved at udarbejde en liste over, hvem der måtte vende hjem, og hvem der ikke måtte. Det ville tage tid, før listen var færdig. Man bad derfor Tillisch om at sætte sig i forbindelse med Criminil i Holsten for at berolige ham.⁴⁰ Criminil trængte nemlig på for at få sagen løst; kun for selv at slippe af med de slesvigske insurgenter, mente Tillisch.⁴¹ Til Criminil skrev Tillisch, at han egentlig ikke mente, at det kunne være i de flygtedes egen interesse at komme tilbage. Stemningen i Slesvig var i høj grad imod dem, og det ville kunne føre til ubehageligheder for dem selv, hvis de alle på én gang vendte hjem. Folk fandt den afstraffelse, som de fik, fortjent for de store ulykker, de havde bragt over landet. I nogen grad måtte man dog imødekomme folkestemningen hos de tro slesvigere, så han fandt det bedst, at man lod dem, der ville tilbage, søge om tilladelse til det og i øvrigt lod dem indstille sig på, at der ville gå nogen tid.⁴²

I slutningen af april havde Tillisch sin liste færdig. Til brug for den havde han opfordret de forskellige myndigheder i Slesvig til at nævne de personer, som efter deres mening havde gjort sig skyldige i politiske forbrydelser. Hvis indstillingerne var blevet taget til følge, var flere tusinde blevet sat under tiltale.⁴³ Tillisch tog principielt ikke stilling til dem, der ikke havde ansøgt om at måtte komme hjem, hvilke antagelig var de mest fremtrædende. I øvrigt havde han »fornemmelig taget hensyn til, at det ikke burde tillades sådanne personer at vende tilbage, som har taget en særdeles virksom del i de revolutionære bevægelser, og hvis tilbagekomst derfor både ville virke opmuntrende på deres ligesindede og nedslående på den loyale befolkning, som på mange steder muligvis endog vanskeligt ville kunne afholdes fra at søge at hævne sig på dem for tidligere mishandlinger og forfølgelser.«

Listen faldt i tre dele, nemlig:

1. Ansøgere som det ikke burde tillades at vende hjem, i alt 206.
2. Ansøgere som havde fået lov til at komme tilbage, 310.
3. Ansøgere som havde fået afslag, men som nu ville få tilladelse, 192.⁴⁴

Tallene på de tre lister giver i alt 708, men for manges vedkommende står der med familie, og som nævnt er der ikke taget hensyn til dem, der ikke havde søgt. De fleste var flygtet umiddelbart efter slaget ved Isted. Det er mænd af alle erhverv, landsbyhåndværkere, købmænd, bønder og embedsmænd af alle slags. Foreløbig måtte altså de 206 plus et ukendt antal se i øjnene, at de måtte blive væk fra Slesvig.

Allerede i maj 1851 måtte Tillisch dog bide i det sure æble og reducere tallet på landforviste til en brøkdel af det, han oprindeligt havde tænkt sig. Hvorvidt styret i Slesvig var mere eller mindre tyskfyndtligt var vanskeligt at bedømme for udlandet. Men sagen om amnestien var reel, her var tal at henvise til. Der blev givet den danske regering adskillige noter i foråret 1851 om denne ting. Palmerston skrev den 31. januar, den 13. og den 20. maj. Det blev pålagt den danske regering at give en fuldstændig amnesti for alle politiske forseelser. Palmerston anvendte et stærkt sprog, den hidtil fulgte kurs betegnede han som i høj grad uklog og hensynsløs over for de magter, der havde støttet Danmark.⁴⁵ Stormagterne ville kun acceptere, at godt en snes stykker blev udelukket fra amnestien, resten måtte man lade komme hjem. Som Tillisch sagde i statsrådet, var det ham inderligt imod, men han blev presset fra alle sider og forstod, at han blev nødt til at bøje sig. Hans første liste havde indeholdt navnene på dem, der måtte vende hjem, nu måtte han lave en, der angav, hvem det ikke kunne tillades at tage ophold i Slesvig. Der var imidlertid ifølge udenrigsministeren ikke noget til hinder for, at man foreskrev de amnesterede at tage bopæl på et bestemt sted eller lod muligheden af tiltale for de tidligere forseelser stå åben i tilfælde af, at de igen forbrød sig. Frederik 7. var lige så lidt som Tillisch glad for amnestien, men indså også nødvendigheden af den, selv om han frygtede, »at den ville virke nedbrydende på den gode stemning navnlig blandt de simplere klasser.«⁴⁶ Amnestipatentet blev udstedt den 10. maj. Det indeholdt 33 navne på fremtrædende slesvig-holstenere, der havde hjemme i Slesvig, og som var undtaget fra amnestien. De kendteste var hertugen af Augustenborg, prinsen af

Nør og deres familier og den slesvig-holstenske regerings medlemmer.⁴⁷ Der er ikke fundet papirer, der viser, efter hvilke principper udvælgelsen af de 33 fandt sted; af forelæggelsen af patentet for kongen ses det, at det har været betragtet som en skærpende omstændighed, at vedkommende var bosat i Slesvig før marts 1848.⁴⁸

Alle andre end de, der var nævnt som undtagelser, fik amnesti for de rent politiske forbrydelser og tilladelse til at vende tilbage til Slesvig på de betingelser, som opretholdelsen af ro og orden forlangte, og de måtte være klar over, at anklagen mod dem stadig stod åben.⁴⁹ Begrebet kendtes ikke, men vilkårene var den betingede doms. De måtte også, før de slap ind, underskrive en allerunderdanigst ansøgning til kongen, hvori de erklærede sig indforstået med at leve »under de betingelser, som Deres Majestæt allernådigst måtte foreskrive.« Ansøgningsformularen indeholdt udtryk som »Deres Majestæts milde og retfærdige scepter« og »min retmæssige af Deres Majestæt indsatte øvrighed.«⁵⁰ Det har sikkert ikke været særlig morsomt for ivrige slesvig-holstenere at skrive under. Det var heller ikke meningen. Amtmand Heltzen skrev til Tillisch, at man måtte lade de flygtedes forbliven i det land, hvor de havde gjort ulykker efter evne, fremtræde som en nådesakt, grundet på ubetinget underkastelse.⁵¹ Til kongen skrev Tillisch, at man ville gøre de flygtede den ydmygelse at tvinge dem til at bede om tilladelse til at komme tilbage; det var den mindste straf, de kunne få for de ulykker, de havde bragt over landet.⁵² Det var sikkert klogt over for Frederik 7., der havde vanskeligt ved at acceptere, at ingen skulle sættes under tiltale. En indsender til Altonaer Mercur mente ikke, at en mand med agtelse for sig selv kunne skrive under. En del af de flygtede, især de afskedigede embedsmænd, skulle kun til Slesvig for at ordne deres sager, inden de fandt arbejde et andet sted. De forsøgte forgæves at slippe for at underskrive gennem en henvendelse til grev Criminil, der som regeringens repræsentant i Holsten modtog erklæringerne.⁵³ Det blev i øvrigt besværligt for disse forhenværende embedsmænd at få bragt orden i deres forhold i Slesvig, for de måtte ikke tage til det sted, hvor de før havde virket, uden at have fået en speciel tilladelse af politimyndigheden. Man frygtede, at de ville have en skadelig indvirken på stemningen.⁵⁴

Amnestien tilfredsstillende ikke stormagterne. Werther fandt, at amnestipatentet ikke var omfattende nok. Han mente, at det forsonende ganske gik tabt, fordi der var knyttet betingelser til amnestien.⁵⁵ Oberst Hodges i Hamborg var ganske enig med Werther.⁵⁶ Wynn talte med A. W. Moltke om sagen, og han forklarede, at man måtte tage

hensyn til den offentlige mening i Danmark. Senere kunne man eventuelt reducere tallet på udelukkede yderligere, i øjeblikket var det en umulighed.⁵⁷ Stormagternes pres blev imidlertid ved, og der måtte et nyt amnestipatent til, før der blev ro om dette spørgsmål. Stormagternes interesse for det danske styres behandling af slesvig-holstenerne udsprang naturligvis ikke af nogen særlig forkærlighed for slesvig-holstenerne eller deres politik. Schwarzenberg forklarede Magenis, den engelske gesandt i Wien, at så længe krigen havde varet, havde stillingen været den, at en gruppe oprørere havde stået imod deres retmæssige konge. Det havde man ikke kunnet tolerere. Nu så man derimod, at kongen var i hænderne på et ultrademokratisk parti, der havde fået frie hænder til i hertugdømmerne at skabe et ideelt arbejdsområde for tyske demokrater og fantaster. Schwarzenberg ønskede ikke, at utilfredsheden i hertugdømmerne skulle danne næring for en ny opblussen af tysk nationalisme, sagde han.⁵⁸

Tillischs forsvar, Hodges

En god del af det, som Tillisch blev anklaget for, var han uden egentlig skyld i, nemlig det, som skyldtes militærets holdning. Han benyttede sig af angrebene på sig selv til at få gjort op med general Krogh og krigsminister Hansen, samtidig med at han fik lagt en del af skylden over på dem. I statsrådet klagede han i begyndelsen af maj over, at militæret stadig gjorde indgreb i hans myndighed. F. eks. havde han været ude for, at han havde givet flygtede slesvigere tilladelse til at vende tilbage, men at de var blevet nægtet adgang af militæret. Hansen svarede ham, at hele misèren udsprang af belejringstilstanden. Så længe den varede, måtte militæret nødvendigvis have beføjelser, der gik ud over de civile myndigheders. Hvis derimod Tillisch ville have belejringstilstanden ophævet, så kunne det ske straks. Den blev ikke længere opretholdt af militære grunde. Ville han ikke have den ophævet, så måtte han finde sig i de ulemper, den medførte. Det lykkedes Hansen at fange Tillisch på denne måde. Tillisch måtte indrømme, at han ikke var i stand til at undvære belejringstilstanden. Sponneck støttede Tillisch, men man enedes om at henvise krigsministeren og ministeren for Slesvig til selv at komme til enighed, kunne de ikke det, så måtte man tage sagen op i et nyt statsrådsmøde.¹

Meddelelsen om det såkaldte »du Platske hilsepåbud« satte gang i tingene. Det gav Tillisch midler til et kraftigt angreb på de militære. Den 20. maj skrev han til sin svoger Bardenfleth og bad ham tage affære i sagen om hilsepåbudet.² Som kommandant over Angel havde oberstløjtnant P. H. C. du Plat befalet, at enhver civil i distriktet, der mødte en officer, skulle hilse på ham ved at tage hatten af. Ifølge Altonaer Mercur blev flere, der ikke adlød påbudet, straffet med rotting, andre fik nogle timers eksercits i hueaf- og påtagning.³ Der er ikke fundet noget, der kan bekræfte dette. Da sagen blev kendt, blev der ryddet godt op i den, men der kom intet frem om, at overtrædelser af påbudet havde ført til korporlige afstraffelser. Allerede i 1850 havde den daværende politiløjtnant, senere gendarmeriinspektør, Leerbech været betænkelig ved den måde, du Plat styrede på. Han fandt, at du

Plat var arrogant, og at han begik den ene dumhed og overilse efter den anden. Leerbech lagde skylden på general Krogh: »Det er Kroghs svaghed, eller rettere sagt letsindighed, der gør, at du Plat ikke går af som kommandant. Krogh må jo dagligt have et hof om sig, og til hof-folkene er du Plat nødvendig«. ⁴ Du Plats overvågen af gudstjenesterne er tidligere omtalt. Nu var han blevet irriteret over den trods, befolkningen i Angel viste, og havde besluttet sig til at tvinge den til at være høflig. General Krogh oplyste, at han ikke havde været uvidende om hilsepåbudet. Han havde ikke ganske billiget det, men havde heller ikke direkte forbudt det, dels fordi det ikke kunne ophæves uden prestigetab for militæret, dels fordi ingen havde klaget over det. Man tog ikke med samme ro på sagen i København. Konseilspræsident A. W. Moltke pålagde Hansen at søge oplyst, hvor meget rigtigt der var i meddelelserne. Hansen skrev til Krogh, at han ikke troede meget på, hvad han havde hørt om affæren. Skulle den imidlertid være rigtig, så måtte der ikke vises nogen skånsel over for de skyldige officerer. Der burde i det hele taget vises alt muligt hensyn til befolkningen, og disciplinen hos officerer og menige måtte ikke svækkes nu, da der var fred. Du Plat blev anmodet om at forklare sig. Han angav til sit forsvar, at alle ældre folk brugte at hilse på officererne, men at de yngre tværtimod at hilse ved stillinger og miner lagde deres trods for dagen. Han havde derfor anset det for nødvendigt at knække denne trods, som særligt kom til udtryk i Angel. I øvrigt var hilsepåbudet blevet hilst med tilfredshed af alle civile autoriteter. Han havde konfereret med den eneste politiembedsmand, der fandtes på Angel før udstedelsen, og præsterne havde efter udstedelsen udtrykt deres tilfredshed. Det hjalp altså ikke du Plat, han blev flyttet bort fra Angel, og Hansen måtte i statsrådet gøre undskyldninger over for Tillisch. A. W. Moltke søgte at mægle. Han bad Tillisch forstå, at befalingen var foranlediget, men jo ikke undskyldt, af mange forudgående drillerier fra befolkningens side. Hansen var ikke den eneste, der måtte gøre undskyldninger. Bardenfleth skrev til Tillisch, at så snart han havde fået Tillischs brev, var han ilet til Reedtz, der netop skulle til at tage ud på en diplomatisk sendelse til tsaren. Bardenfleth nåede lige at træffe ham og sætte ham ind i omstændighederne, så han vidste, hvad han skulle sige, hvis tsaren skulle komme ind på denne uheldige sag. ⁵ Faktisk kom tsaren ind på den, og den er også nævnt i de russiske noter. England, Frankrig, Preussen og Østrig fik ligeledes fat på denne sag. Hilsepåbudet var uheldigt; det var ydmygende for angelboerne og skal på ingen måde forsvares. Men sagen forekommer alligevel ikke at have proportioner

til, at den skulle beskæftige russiske, østrigske, preussiske og engelske statsmænd og diplomater på en tid, da russiske, østrigske, preussiske og engelske soldater med mord og brand var beskæftiget med at underkue polakker, ungarere og irere. Det tog ingen sig videre af. I Slesvig kunne der derimod ikke begås en forholdsvis uskadelig dumhed af en uheldig oberstløjtnant, uden at Europa blev bragt i oprør. Sådan var de vilkår, det danske styre i Slesvig måtte arbejde under.

Du Plat havde tillige indskærpet angelboerne de bestemmelser, der gjaldt for dem under belejringstilstanden, nemlig at de ikke måtte samles i værtshuse eller private huse, synge eller larme på gader og pladser, og at de ikke måtte færdes ude efter kl. 9 aften. Det er antagelig dette, som gav stødet til, at generalkommandoen udsendte en fælles instruks til alle kommandanter i den del af Slesvig, der var i belejringstilstand. Indtil da har det været overladt til kommandanterne selv at give sådanne bestemmelser. Du Plat havde da også anført i sit forsvar, at det var sket overalt siden juli 1850.⁶ Instruksen fastsatte, at ingen i byerne måtte forlade sit hus mellem 10 aften og 3 morgen. På landet gjaldt denne bestemmelse ikke, men der skulle kroerne holdes lukket i samme tidsrum. Brug af de slesvig-holstenske farver var stadig forbudt, og forsamlinger måtte kun afholdes efter indhentet tilladelse. Ved opløb skulle soldaterne straks skride ind, ligesom de ved stadige patruljeringer skulle kontrollere, at der var ro. Der gaves kommandanterne den meget vidtgående beføjelse, at de »kunne foreskrive de personer, som ved deres opførsel måtte give anledning dertil, sådanne indskrænkninger, som måtte anses nødvendige til at sikre sig imod bemeldte individers skadelige indflydelse på den offentlige orden og rolighed.«⁷ Ved opgøret mellem Tillisch og Hansen om du Plat-sagen slog Hansen igen på, at man jo blot kunne ophæve belejringstilstanden, hvis man ikke var tilfreds med militærets forvaltning. Alle klager var foranlediget af følger af den. Tillisch måtte frabede sig det; han kunne ikke undvære den. De hjemsendte soldater fra den opløste slesvig-holstenske hær, hvoraf 7000 var fra Slesvig, kunne skabe uro, og han havde endnu ikke pålidelige embedsmænd i Sydslesvig. Efter at både Tillisch og Hansen havde truet med demission, enedes man om et kompromis, der også ville have en gavnlig virkning over for udlandet: Det blev pålagt den kommanderende general ikke at foretage videregående dispositioner uden efter overenskomst med ministeriet for Slesvig, og hans dømmende myndighed blev frataget ham.⁸ Meddelelserne om lempelserne i belejringstilstanden blev modtaget med en lidt bitter tilfredshed af Nesselrode. »Det er en god begyndelse,« sagde han, »nu venter vi blot

med utålmodighed på fortsættelsen.«⁰ Tillisch havde, forinden det kom til dette, appelleret til Frederik 7. Han udnyttede meget klogt kongens svagheder. Han skrev, at det nu var kommet til, at det var et spørgsmål om, hvem der egentlig regerede i Slesvig, kongen gennem sin minister for Slesvig eller general Hansen. Tillisch ville derfor gerne have at vide, om han skulle rette sig efter krigsministeren eller efter de ordrer, han havde fået af kongen.¹⁰

Hele sagen om belejringstilstanden endte som et absolut nederlag for generalkommandoen. Da belejringstilstanden nemlig blev endeligt ophævet i marts 1852, skete det uden samråd med militæret. Generalkommandoen følte sig i den grad sat udenfor, at den klagede over, at det kunne læses i aviserne, men den havde ikke fået meddelelse om, at belejringstilstanden var ophævet. Nu ville den gerne have at vide, hvordan det egentlig forholdt sig.¹¹ Begrundelsen for ophævelsen var, dels at den var blevet lovet i kundgørelsen af den 28. januar 1852, dels at Holsten nu var i kongens besiddelse, og dér var ingen belejringstilstand, hvorfor den var uholdbar i Slesvig, og navnlig at den ikke længere tjente noget formål, da der nu var ret roligt i Sydslesvig.¹² I en artikel i juli 1851 skrev det ikke dansk-venlige Altonaer Mercur, at belejringstilstanden havde danskerne ikke grund til at være glade for. Den bragte dem ikke et skridt videre mod deres mål, nemlig Sydslesvigs danisering, men virkede tværtimod i modsat retning ved at gøre det danske styre upopulært.¹³ Men både militære og civile danske embedsmænd anså belejringstilstanden for at være absolut nødvendig. Generalkommandoens opfattelse, at »de forskellige distrikters umiddelbare belægning med militær må betragtes som et middel, der virker fordelagtigt på stemningen«,¹⁴ blev ganske delt af de nyansatte præster. Da militæret i april 1852 blev samlet til købstæderne, mærkede de, at de tyske igen begyndte at løfte hovederne, og de frygtede meget alvorligt for, hvad der skulle ske.¹⁵

Tillisch blev naturligvis også angrebet for sprogordningen. Afskedigelserne af præsterne og skolelærerne blev sat i forbindelse hermed. Det var især i Berlin, at man tog sig af de afskedigede præsters skæbne; det var vel også her, man havde mest at vinde af at kunne påvise den ultranationale karakter af det danske styre. Endvidere tog mange af de afskedigede præster ophold i Nordtyskland. Flere af dem udgav stridskrifter, f. eks. Fr. Petersen, tidligere præst på Als. Han skrev i 1851 i Kiel en lille bog om den slesvigske gejstlighed under de vekslende myndigheder. Den er et rasende angreb på den danske kirkepolitik i Slesvig.¹⁰ Kristendommen i dens danske form var tynget af nationalis-

me og præget af den ensidighed, som er så typisk for et ø-folk som det danske. De danske præster var ukendt med slesvigske forhold og gjorde mere for at vinde sjæle for danskheden end for kristendommen. Hvad der her er nævnt, kan der nok være noget om, derimod overdrev pastor Petersen vist noget, når han påstod, at de danske præster ikke prædikede over evangelierne, men over teksten: »Slesvig må inkorporeres«, og at de ikke lod synge salmer, men »Den tapre landsoldat«. Han overdrev også, når han påstod, at over 100.000 mennesker i Slesvig blev påtvunget dansk som kirkesprog. I øvrigt havde pastor Petersen heller ikke meget tilovers for sine tidligere sognebørn. Han skildrede den fanatiske danske stemning på Als og fortalte med forargelse om den uvenlige holdning over for den ædle hertug af Augustenborg. Pastor Petersen kunne overdrive så meget, han ville; hans bog blev læst og troet over hele Tyskland. Den preussiske konge lod sig i alle detaljer instruere om de fordrevne præsters skæbne, og man udtrykte alvorlig bekymring for, hvordan det skulle gå med religiøsiteten under de danskes afkristningsbestrebelse. Friedrich Wilhelm udtrykte sig nærmest, som om der fandt kristenforfølgelse sted.¹⁷

Dronning Victoria var ikke mindre blid, da hun i slutningen af maj klagede til John Russell over de danske grusomheder i Slesvig. »I et tilfælde«, skrev hun, »er en gammel præst på over 70 år blevet fordrevet fra kald og ejendom og lever nu som tigger i Tyskland, simpelt hen fordi han ikke kunne prædike på dansk for sine tyske sognebørn, da han ikke selv var kendt med sproget. Den danske regerings gamle trussel, »at Danmarks navn skulle blive skrevet med sværdet på ryggen af hver eneste slesviger«, synes nu i fuld gang med at blive ført ud i livet, og det med vor billigelse, efter vort råd og med vor hjælp.«¹⁸ Russell svarede beroligende, at hvis Tillischs administration var hård og voldsom, så måtte man også huske på, at danskerne stod over for mænd, som havde sat sig op mod regeringen, og som åbenlyst søgte efter hjælp i Tyskland. England havde ingen ret til at blande sig i indre forhold som administrationen i hertugdømmerne og kunne slet ikke anerkende Det Tyske Forbunds krav om, at Slesvig burde betragtes som en del af Tyskland. Med hensyn til den gamle præst var det nok mest sandsynligt, at han også havde andet på samvittigheden end ikke at kunne dansk. Danskerne var langt fra at være retfærdige eller lidenskabsløse, men der var dog grænser for, hvad man skulle tro om dem.¹⁹ Russell kommenterede ikke hentydningen til sværdet på slesvigernes ryg, der antagelig er en forvrængning af Orla Lehmanns bekendte udtalelse fra 1849 om en helt anden sag.

Også Nesselrode i Skt. Petersborg var alvorligt bekymret. Tillisch skulle have anbragt præster, der ikke kunne tale andet end dansk, i rent tyske egne. Han anvendte udtrykket »massedeportationerne af gejstligheden«. »Det må være sandt«, sagde Nesselrode, »hvorfor skulle man ellers skrive det til mig. Modsig ikke udtalelser, der kommer fra Danmarks mest hengivne venner«. ²⁰ Reedtz søgte at undskylde over for Ungern-Sternberg; de afskedigede præster havde nægtet at bede for kongen, og de hidsede deres sognebørn op mod de danske myndigheder. Wynn forstod på Reedtz, at der fra midten af april ville blive holdt igen med ansættelsen af danske præster. ²¹ Det var et løfte, som det ikke kan have været svært at give, da nemlig vakancerne efterhånden var fyldt ud. Det blev klart, at stormagterne ikke ville tolerere det tillischske styre ret meget længere, hvis der ikke skete en ændring til det bedre. ²²

En ren bandbulle mod Tillisch kom fra Meyendorffs afløser i Berlin, Budberg. I en halvofficiel note til den danske regering beskyldte han Tillisch for at have afskediget 87 præster (med 170 børn), 56 skolelærere og mere end 100 civile embedsmænd, hvis barnetal ikke opgives. I stedet for disse udmærkede mænd, som han havde kastet på gaden og bragt til tiggerstaven, havde han ansat danske, som han havde samlet op i de københavnske rendestene, mænd uden kundskaber og uden evne til at begå sig mellem slesvigerne, ganske uden kendskab til tysk, uduelige og utro i deres embedsførelse. Det, som var sket i Slesvig, skulle snart til at ske i Holsten. Den danske udenrigsminister gjorde bedst i snarest at overbevise magterne om, at man ville slå ind på en anden vej. Tilliden ville dog først ganske blive oprettet, når de sidste rester af revolutionen var fjernet fra regeringen i København. ²³ Noten er i det hele holdt i et sprog, som ikke er gængs for diplomatiske udvekslinger. Også til den danske gesandt i Berlin talte Budberg i meget uvenlige vendinger. ²⁴ I statsrådet blev man virkelig fornærmet over Budbergs note. Clausen og Madvig protesterede; det var nok også dem, Budberg havde tænkt på, da han talte om de sidste rester af revolutionen. Udtrykket minder om et, som Talleyrand skal have brugt om Murat, »dette revolutionens sidste ekskrement«. Selv Reedtz måtte indrømme, at noten var fornærmelig. Det var imidlertid ikke en officiel note, fremhævede han; en russisk gesandtskabssekretær havde vist den til en dansk sekretær i udenrigsministeriet, og på den måde var den kommet til hans kundskab. ²⁵ Hvad enten noten var officiel eller ej, er der dog ikke tvivl om, at Budberg havde sin regering bag sig. Nesselrode udtrykte sig i Skt. Petersborg til den engelske og den preussiske gesandt på samme måde, som Budberg havde gjort det. Selv om man

i Berlin overdrev noget, var det ifølge Nesselrode ganske klart, at revolutionære, nationalistiske ideer dominerede i den danske hovedstad. Rusland ville sørge for, at det blev forstået af regeringen i København, at hvis man ikke ændrede det bestående system, ville det føre til alvorlige vanskeligheder. Men Nesselrode betonedede også, at selv om han var utilfreds med den danske regering, ville han dog ikke lade Danmark falde i hænderne på Tyskland.²⁶ I virkeligheden har Budbergs note nok ikke været uvelkommen for Reedtz trods den tilfældige måde, som den skulle være kommet frem til ham på. Krieger har omtalt sagen i sin dagbog. Ifølge ham, og han har nok fået sin underretning fra Madvig, talte Reedtz skarpt, end det ses af statsrådsprotokollen, mens Sponneck søgte at mægle ved at foreslå, at der sigtedes til grundloven og ikke til personer.²⁷ Det var ganske rigtigt, at heller ikke grundloven var velset. Wynn kaldte den frugten af en besværlig tid, og Palmerston var godt klar over, at de østlige magter benyttede sig af det slesvigske spørgsmål i deres korstog mod de folkelige repræsentationer. De ville have afskaffet forfatningen i Danmark og ville bremse indførelsen af en fri forfatning i Slesvig.²⁸

Det øgede vanskelighederne for Tillisch, at der også blev klaget over ham til de fremmede gesandter fra dansk side. Da general Krogh i sidste halvdel af april opholdt sig i København, talte han med Werther, Wynn og Ungern-Sternberg. Han sagde til dem alle 3, uden forbehold og i meget stærke vendinger, at det tillischske regeringssystem i Slesvig ikke modsvarede landets krav eller befolkningens ønsker. Han lagde ikke skjul på, at utilfredsheden tog til, og at en mindskelse af den danske hær derfor var en umulighed. Forskellige adresser, hvori der udtryktes ønske om Slesvigs nærmere tilknytning til kongeriget, betegnede Krogh over for gesandterne som bestilte varer.²⁹ Criminil sagde til Wynn, at styret i Slesvig var arbitrært, og at det sigtede mod Slesvigs inkorporering. Det hele skyldtes Tillischs misstyre.³⁰ Werther mente, at det nu skulle kunne lade sig gøre at sætte skub i den russiske regering, da man måtte lægge stor vægt på, hvad Krogh og Criminil sagde, og da Pechlin, som heller ikke var nogen ven af det tillischske system, netop var i Rusland.³¹ Werther tog ikke fejl af Pechlin. Han var i Rusland for at tale med tsaren om arvefølgespørgsmålet. Nikolaj 1. benyttede sig naturligvis af lejligheden til at bemærke, at han var meget utilfreds med den ultradanske regering i København, og Pechlin lagde ikke skjul på, at det var han også.³² Det blev efterhånden påtrængende nødvendigt, at man fra dansk side foretog sig noget. Enten måtte man fjerne Tillisch fra posten som minister for Slesvig, eller også måtte

man tage kraftigt til genmæle. Man kunne ikke fortsætte med at møde angrebene med Reedtz' spagfærdige indvendinger. Reedtz lod Tillisch få kopier af noterne om ham, og Tillisch skrev den 14. april et forsvarsskrift,³³ der blev forelagt i statsrådet. Man vedtog at lade Tillischs svar tilstille gesandterne i Wien og Berlin, for at de kunne lade det gå videre. I Berlin skulle Bielke sørge for, at de blev optaget i aviserne.³⁴ Man brugte dog ikke Tillischs svar i direkte form, men lod det omskrive i den form, som det diplomatiske sprog krævede, således at det fremtrådte som en skrivelse fra den danske udenrigsminister til gesandterne i de to tyske stormagters hovedstæder. Man forbigik, at Tillisch var blevet angrebet i noter fra stormagterne, og besvarede i stedet for de angreb, som var fremkommet i de tyske aviser.

Budbergs udtalelser om de 87 præster med deres 170 børn, de 56 skolelærere og de 100 civile embedsmænd blev imødegået på denne måde. Man koncentrerede sig om præsterne. Der var for det første sket afskedigelser af de præster, der var blevet indsat af de oprørske autoriteter. Man betragtede det som en selvfølge, at de måtte fjernes, således at embedernes retmæssige indehavere kunne genindsættes. I øvrigt havde Tillisch anvendt flere af de således afskedigede i andre embeder. Omtrent 40 præster var blevet afskediget af bestyrelseskommissionen under våbenstilstanden under medvirken af en preussisk kommissær, og disse afskedigelser kunne man ikke bebrejde Tillisch. Derudover havde Tillisch selv fjernet ganske få præster, som det var umuligt at beholde. De var politisk farlige og nægtede bl. a. at bede for kongen. Det var i virkeligheden en nådesakt, at man kun afskedigede dem og ikke lod dem sætte under tiltale og straffe for deres politiske forbrydelser. Endelig var cirka 30 præster flygtet fra deres sogne, da den danske hær rykkede ind i Sydslesvig. De af dem, der straks efter var vendt tilbage, havde man i flere tilfælde genansat, selv om de egentlig havde forbrudt deres stillinger ved at forlade dem uden tilladelse af overordnede myndigheder. Dem, som var blevet i Holsten, så længe statsholderskabet regerede dér, havde man derimod ikke villet genantage. Med hensyn til de nyansatte præster afviste man påstanden om, at de skulle være ukendte med tysk sprog. Skrivelsen blev vedlagt en liste over danske præster ansat i Angel, hvoraf det fremgik, at de fleste af dem havde studeret ved tyske universiteter eller havde været præster ved de tyske kirker i København. Om sprogordningen blev det sagt, at den ikke skulle tjene til nationale erobringer, men kun skulle sikre de dansktalende af Slesvigs indbyggere ret til at høre deres eget sprog i skole og kirke. Dansk havde takket være de utro embedsmænd

været på retur i Slesvig, nu ville man give det dets ret, men bestemt ikke mere. Faktisk var man ikke gået så langt mod syd, som sprogforholdene egentlig tillod.³⁵

Imødegåelsens saglige form hjalp i første omgang. Oberst Hodges skrev til sin regering, at han var enig med Tillisch; det var umuligt at regere hertugdømmet med de embedsmænd, som fandtes. Fjernelsen af en del af dem var berettiget.³⁶ Manteuffel erklærede sig tilfreds med det danske forsvar. Han erkendte, at der i Slesvig havde været en tilstand af åbent oprør ved det danske styres etablering, og at det havde været nødvendigt at tage hårdere midler i anvendelse.³⁷ Trods disse indrømmelser var der imidlertid sat noget i gang, som ikke kunne standses, og det blev hurtigt klart, at noget mere måtte gøres. I et nyt møde i statsrådet i begyndelsen af maj, hvor Tillisch ikke deltog, drøftede man igen, hvad der kunne stilles op mod de mange fortsatte angreb fra udlandet. Man havde indkaldt grev Bille-Brahe, der var gesandt i Wien, og som stod for at skulle være kongelig kommissarius ved notabelforsamlingen. Han blev nemlig, ifølge Krieger, betragtet som noget af et politisk orakel.³⁸ Bille-Brahe sagde, at i Wien havde især sprogordningen vakt bitterhed hos fyrst Schwarzenberg. Man beskyldte den danske regering for at have påtvunget den tyske befolkning dansk skole- og kirkesprog. Det var absolut nødvendigt, at man gjorde noget, der kunne tjene som tegn på en forsonlig holdning, og det bedste ville være en erklæring angående sprogordningen. Bille-Brahe udtalte sig ikke nærmere om, hvad denne erklæring skulle gå ud på. Antagelig har han sigtet mod en tilbagekaldelse af hele ordningen eller en indskrænkning af det blandede bælte. Wegener havde i september 1850 skrevet til Regenburg, at der var 4 støtter for den gode sag, nemlig Madvig, Clausen, Rosenørn og Sponneck.³⁹ Det var nu en af støtterne, ovenikøbet en af Wegeners drenge fra Sorø, Sponneck, som reddede sprogordningen. Han foreslog, at man erklærede, at fremtidige foranstaltninger vedrørende sproget i Slesvig skulle hvile på forholdene, som de havde været før marts 1848. Man vedtog Sponnecks forslag, »efter at det fra flere sider var blevet fremhævet, at den foreslåede tilkendegivelse måtte affattes således, at det aldeles klart fremgik, at den ene og alene angik fremtidige foranstaltninger og ikke involverede, at skridt, som allerede var gjort, skulle tages tilbage – –«⁴⁰

De nye imødegåelser af angrebene bestod af en række dokumenter, som blev tilstillet gesandterne i stormagternes hovedstæder. Det drejede sig om en meddelelse om amnestien, kopi af den ansøgning, som de flygtede måtte skrive under, fortegnelse over, hvem der ikke havde fået

amnesti, en kort forklaring om sprogordningen, en erklæring fra regeringen om dens Slesvig-politik og kopi af en skrivelse fra Tillisch til Reedtz.⁴¹ De to sidste er de mest interessante. Regeringens erklæring lå på den linje, som var angivet i Sponnecks notabelprojekt. Status quo ante var umulig at nå tilbage til; det, man forsøgte, var en tillempning, som kunne finde anerkendelse hos de fleste. Man afviste bestemt de rygter, der havde verseret, om at udvælgelsen af notablerne skulle være sket efter partipolitiske hensyn. Samtidig blev der givet det rent konstante løfte, at toldgrænsen mellem Slesvig og Holsten nu ville blive ophævet. I Tillischs brev til Reedtz står rent faktisk ikke meget andet, end hvad der havde stået i den første erklæring. Der er det til forskel, at man i den sidste erklæring ikke har skjult Tillischs forfatterskab, men tværtimod har ladet den få et stærkt personligt, næsten lidenskabeligt præg. Som Neergaard bemærker, har tonen næppe vundet bifald ved de europæiske hoffer. Tillisch opfordrede til, at man skulle høre slesvigerne selv, det har ikke været en idé, som Nesselrode eller Schwarzenberg brød sig om. Hans slutning fortjener at blive gengivet: »Man høre folkets stemme i Slesvig fra Kongeåen til Ejderen, fra Ejdersted til Angel, man høre dem, både dem, som taler tysk, og dem, som taler dansk, man se hen til den ro og tilfredshed, som hersker overalt i landet, den med hver dag tiltagende virksomhed i alle erhvervsgrene og deraf stigende velfærd, og man vil da få et andet begreb om landets tilstand og min bestyrelse end ved at lytte til de oprørere og landsforrædere, som nu i fortvivlelse over, at deres forræderiske planer er mislykket, spyr gift og galde overalt, man vil da høre, at folket er glad ved at have afkrystet det tyske åg, hvorunder det i så lang tid har været fornedret og trælbundet, og som endeligt styrtede det i fordærvelse.«

Tillisch fik sin endelige dom på en ejendommelig måde. Tilsyneladende ganske på eget initiativ henvendte Reedtz sig til den engelske gesandt i København, Sir Henry Wynn, og bad ham foranledige, at der blev sendt en engelsk observatør til Slesvig for at undersøge, hvordan det egentlig forholdt sig med det tillischske styre. Reedtz foreslog, at observatøren blev oberst Hodges, Tillischs tidligere kollega i bestyrelseskommissionen, den engelske konsul i Hamborg.⁴² Når Reedtz selv har foreslået Hodges, kan hans initiativ i hvert fald ikke være ment som et angreb på Tillisch, således som Clausen antyder.⁴³ Hodges havde udtalt sig rosende om Tillisch, da han blev regeringskommissær, og endnu den 30. september 1850 havde han over for Palmerston udtrykt sin glæde over, at Tillisch fortsatte i Slesvig.⁴⁴ I øvrigt havde Reedtz jo tidligere forsøgt noget lignende ved at ville sende Treschow til Slesvig

som sin observatør. Hodges var vellidt af Palmerston, der flere gange før hans rejse til Slesvig havde omtalt ham som en god dommer og et klart hoved.⁴⁵ Prins Albert mente, at Hodges var en fuldblods dansker i hjertet,⁴⁶ og dronning Victoria beklagede sig over den voldsomt danskvenlige tone, som han anvendte i sine depecher, og som gjorde dem næsten smertelige at læse for dronningen.⁴⁷ Blev Hodges dom positiv, ville den derfor kunne fejles af bordet som en forudfattet mening, blev den negativ, ville virkningen blive knusende for det til-lischske styre. Hodges lagde ikke selv skjul på, at han kun meget ugerne tog dette hverv på sig. Han beklagede sig til sin foresatte, Lord Westmorland, gesandten i Berlin. Det stødte hans fornemmelse af, hvad der passede sig for en engelsk gentleman, at han var blevet sat til, som han sagde, at spionere i en tidligere kollega og vens embedsførelse.⁴⁸ Hans utilfredshed med opgaven var også kendt i London, den danske gesandt dér kunne fortælle Reedtz om det.⁴⁹ Hodges indstilling var på forhånd gunstig for Tillisch. Han troede gerne på, at Tillisch havde gjort sig skyldig i et arbitrært styre. Men han mente også, at sådan som Tillischs stilling var, omgivet og truet af stærke fjender, havde det været nødvendigt at slå ind på den linje, som Tillisch havde fulgt. Selv ikke i Irland eller Spanien, steder som Hodges havde et godt kendskab til, havde han set et sådant misbrug af gejstlig indflydelse i en national sag, som han havde oplevet i Slesvig. Sprogordningen fandt han tåbelig, men han anså det for umuligt, at Tillisch ikke skulle være kommet til at begå sådanne handlinger, sådan som ophidselsen var i Slesvig.⁵⁰

Hodges' rapport blev dog i høj grad belastende for Tillisch. Det skyldtes i nogen grad Hodges' ubehag ved denne opgave. Det var ham nemlig pinligt at skulle udspørge Tillisch selv, og han besluttede sig derfor til, som han meddelte Lord Westmorland, ikke at gå direkte til Tillisch, men i stedet at holde sig til den preussiske forbundskommissær i Holsten, general Thümen. Han var ifølge Hodges' opfattelse neutral, hvorved Hodges vel må have ment, at han hverken var dansk eller slesvig-holstener.⁵¹ Men det var i en strid mellem dansk og tysk nationalitet, at Hodges skulle dømme, og dér kunne preusseren Thümen ikke regnes for neutral. Hodges' opfattelse er karakteristisk for den synsmåde, som blev anlagt af det europæiske diplomati. Man forstod ganske simpelt ikke, hvad det var, man mente i Danmark med klagerne over de tyske slesvigere og holstenerne. Var de ikke lige så godt kongens undersætter som kongerigets indbyggere? I øvrigt var netop general Thümen særligt uheldig at indkalde som uvildigt vidne. Han havde afgjort mere sympati for slesvig-holstenerne end for danskerne, og

dette kunne ikke være Hodges ubekendt. I en rapport fra marts 1851 havde den russiske konsul i Hamborg klaget over hans provokerende opførsel over for danskerne, og denne klage blev meddelt Hodges af Lord Westmorland.⁵² Hodges havde også selv klaget over Thümen, som var vanskelig at have med at gøre, slesvig-holstensk venlig og ude på at bevare preussisk indflydelse i hertugdømmerne.⁵³ Manteuffel havde dengang udtalt sin beklagelse og havde lovet at sende Thümen en skarp reprimande. Det skulle naturligvis ikke tjene til at gøre Thümens fremstilling mere gunstig for Tillisch, at Hodges bad den engelske gesandt i Berlin, Westmorland, om at gå til Manteuffel for at udvirke, at Thümen blev forsynet med klagepunkter og beviser mod det danske styre.⁵⁴ I det preussiske udenrigsministerium var man naturligvis parat til at samarbejde.⁵⁵

Den 27. maj var Hodges færdig med sin rejse, der højst kan have varet en uges tid. Han skrev straks til Lord Westmorland og lagde ikke skjul på sin mening, nemlig at det system, som blev fulgt af regeringen i Slesvig, var uholdbart. Navnlig opretholdelsen af belejringstilstanden var uden formål.⁵⁶ Hans originale rapport til Lord Palmerston ønskede Palmerston ejendommeligt nok ikke, at den danske regering fik kopi af. Den fik derimod en ekstrakt, overgivet gennem Wynn.⁵⁷ Hodges' originale rapport ligger imidlertid i London.⁵⁸ Straks ved sin ankomst til Kiel havde Hodges haft en samtale med Thümen og hans østrigske kollega om det tillischske styre. De var af deres regeringer blevet forsynet med klager, som Hodges havde taget stilling til. Det drejede sig især om belejringstilstanden. Derefter havde han talt med andre i Kiel om tilstandene i Slesvig. Han havde ikke fundet det passende at henvende sig til danske embedsmænd og havde derfor kun talt lidt med dem. Han havde undgået at opsøge Criminil. Sin underretning havde han fået af personer, som han ikke anså for forudindtagne mod Danmark, men som snarere tidligere havde været yderliggående danskvenlige. Også de havde især klaget over belejringstilstanden og sagen om hilsepåbudet. Hodges ville i øvrigt hævde, at Tillisch ikke kunne drages til ansvar for netop denne sag, og at du Plat var blevet stærkt provokeret. Men belejringstilstanden lod sig på ingen måde retfærdiggøre; befolkningen var udsat for store ulemper og kunne f. eks. ikke passe markarbejdet ordentligt, fordi det var forbudt at færdes så tidligt ude, som det var nødvendigt. Hodges havde alligevel set sig nødsaget til at opsøge Tillisch for at diskutere dette med ham. Tillisch havde benægtet al del i militærets gerninger; dog havde han stået ved, at han ikke var tilhænger af belejringstilstandens ophævelse. De 7000 hjem-

sendte insurgentsoldater gjorde ham urolig. Men Tillisch ville slække på belejringstilstandens bestemmelser og se til, at befolkningen blev beskyttet mod militære som du Plat. Hodges havde svaret, at eksoldaterne jo hverken havde våben eller officerer og nu levede fredsommeligt med deres familier. Tillisch turde dog ikke tage ansvaret for en ophævelse, men håbede på bedre forhold, når han fik oprettet et gendarmeri. Der blev også klaget over toldlinjen ved Ejderen, der skabte betydelige økonomiske vanskeligheder. Alvorligst blev der dog klaget over de systematiske begunstigelser af det danske sprog til skade for det tyske. Især i Angel var det galt, at man havde gjort dansk til skole- og kirkesprog. Med undtagelse af Tillisch og et par af hans embedsmænd (mon ikke Regenburg?) havde Hodges ikke fundet en eneste, der forsvarede dette. Hodges frygtede alvorligt, at der ville blive optøjer, hvis ikke sprogordningen ophævedes. Det var rigtigt nok, at dansk, eller i hvert fald en slags bondedialekt af det, var brugeligt så langt mod syd som til Slesvig by for to eller tre hundrede år siden, og at det endnu var i brug i dele af Angel. Højtysk havde imidlertid bredt sig på grund af overklassens og den tyske litteraturs indflydelse. Tysk sprog var på stadig fremmarch. Selv i København var det sådan, at tysk blev talt og skrevet af alle folk af nogen dannelse, og at det var anvendeligt over for civile og militære myndigheder. I øvrigt måtte Hodges indrømme, at hans erfaring som medlem af bestyrelseskommissionen havde lært ham, at det kunne være vanskeligt at finde loyale tyske embedsmænd. Anklagerne mod de danske præster fandt Hodges uberettigede; de var duelige og vel skikkede. Om appellationsretten i Flensborg mente han, at den var uafhængig af Tillisch. I det hele skrev klagerne sig kun fra Sydslesvig, i Nordslesvig var man tilfreds. Hodges' konklusion var, at det var på høje tid, at Danmark viste sig mere forsonlig, hvis det ville vinde sydslesvigerne. Ordret står der i ekstrakten af hans rapport: »Hvis ikke adel og godsejere, ved hvis bistand alene det slesvigske folk kan blive vedvarende knyttet til Danmark, kan bringes til at samarbejde med den danske regering for at fremme et bravt og hæderligt folks velfærd, vil ingen tilfredsstillende og vedvarende bilæggelse af misforståelsen mellem fyrsten og folket lade sig udføre.«

Sådan så oberst Hodges på det nationale spørgsmål i Slesvig, og hans synsmåde var den, der havde gyldighed i Europa. Den russiske legationssekretær Tergoborski gav udtryk for den samme opfattelse af forholdet mellem dansk og tysk kultur, som Hodges og i øvrigt også Bardenfleth havde gjort. Da Tergoborski skulle forklare Nesselrode, hvad der lå til grund for »ultradanskernes« mærkelige, fremfusende optræden,

skrev han: »Man glemmer eller vil ikke se, at det tyske element er trængt langt frem, ikke blot i Slesvig, men også i det egentlige Danmark. Skikke og sædvaner og den danske litteratur er helt igennem præget af tysk ånd. Kendskab til tysk sprog er almindeligt i alle klasser af selskabet. Nu vil man fuldstændigt se bort fra denne tingenes tilstand, man vil undergrave og indskrænke dette element, som er trængt ind i Danmarks politiske og sociale liv, indskrænke det til meget snævrere grænser, end det hidtil har haft, og anbringe i dets sted i en del af monarkiet det rent danske element. Dette sidste befinder sig, hvad man ikke kan skjule, på et kulturelt meget lavere stade end det andet og er i øvrigt meget lidt yndet af den befolkning, som man vil påtvinge det. Det er let at forudsige, at der vil komme en stadig modstand ud af dette, om ikke åben og bevæbnet, så dog en hård passiv modstand, der vil lægge hindringer i vejen for alle regeringens forholdsregler, og som bl. a. vil føre den alvorlige konsekvens med sig, at befolkningen vil blive i bund og grund demoraliseret. Jo mere man angriber det tyske elements vundne terræn, jo mere vil det brede sig. Det er at frygte, at en sådan strid vil vare længe, og at dens udfald ikke vil blive til fordel for den danske nationalitet.«⁵⁹ Sir Henry Wynn havde første gang gjort tjeneste i København som undersekretær ved det engelske gesandtskab i 1799 eller 1800. Han var vendt tilbage i 1825 som gesandt og havde siden uafbrudt beklædt denne post. Den 17. oktober 1850 blev han modtaget af Frederik 7. i anledning af sit kombinerede 50 og 25 års jubilæum og fik overrakt billeder af de danske konger, som han havde været akkrediteret, Christian 7., Frederik 6., Christian 8. og Frederik 7.⁶⁰ Han skulle altså have de bedste forudsætninger for til bunds at kende Danmark. Det er givet, at han befandt sig vel i Danmark, og at han havde en god del tilovers for landet, men det er lige så givet, at han havde befundet sig bedre i Frederik 6.s tid, end han nu befandt sig i Frederik 7.s. Det er betegnende, at Wynn i sine depecher kaldte folketinget for Volksting. Folketinget var et nyt begreb, der er altså ikke tale om, at han har videreført en gammel betegnelse, men han har simpelthen måttet oversætte dette danske ord til noget tyskliggende for at gøre det mere respektabelt. Når opfattelsen af forholdet mellem dansk og tysk kultur var således, er det forståeligt, at man harmedes over det regenburg-tillischske forsøg på at vende udviklingen i Slesvig. Ikke blot var det en politisk umulighed, det var også en kulturel bommert.⁶¹

Englænderne beholdt ikke Hodges' rapport hos sig selv. Allerede den 26. maj kunne Wynn, som Hodges havde skrevet til, meddele sin rus-

siske kollega i København, at rapporten ikke havde været til gunst for Tillisch, og beskeden gik omgående videre til Skt. Petersborg.⁶² I Wien spurgte Schwarzenberg forsigtigt den engelske gesandt dér, om det var som turist, at Hodges var rejst til Slesvig. Han blev belært om, at rejsen havde været en inspektionsrejse, og også om, hvilket indtryk Hodges havde fået. »Jeg har min tro mest lyst til nu at overlade til den danske konge selv at klare sine sager!« udbød Schwarzenberg. Gesandten bemærkede tørt, at det vist ikke ville blive opfattet som en trussel i København.⁶³ I Berlin modtog Manteuffel med tilfredshed nyheden, og han bad den engelske gesandt om at henstille til sin regering, at der blev gjort forestillinger over for Danmark. Samtidig sendte Manteuffel Thümen til Warszawa, for at han personligt kunne fortælle tsaren om, hvad der foregik i Slesvig.⁶⁴ Efter Hodges' rapport var det kun et spørgsmål om kort tid, inden Tillisch ville blive tvunget til at gå af som minister for Slesvig. Det hjalp ikke, at Laurids Skau, i øvrigt i forståelse med Tillisch, indsamlede 1300 underskrifter på en adresse til kongen om, at slesvigerne ville beholde ham.⁶⁵ Inden adressen nåede frem, var sagen allerede afgjort.

De konservatives sejr

Reedtz' rejse og Tillischs afgang

Mens oberst Hodges var i Slesvig for at samle materiale om Tillisch, var udenrigsminister Reedtz i Polen for at forsvare ham. Anledningen til Reedtz' rejse var, at baron Ungern-Sternberg den 14. maj havde afleveret en note fra Nesselrode. Noten drejede sig om det danske styre i Slesvig. Det hed i den, at den russiske regering fortsat ønskede at tage til genmæle mod de anklager, som fra Wien og Berlin rettedes mod Tillisch, men at man ikke vidste noget at anføre til forsvar for ham eller den danske regering. Skulle der være noget at sige, ville Nesselrode gerne have det at vide.¹ Ungern-Sternberg skrev til Nesselrode, at han var gået hårdt til værks, da han afleverede noten; tidspunktet var nu det rette til at fremtvinge virkelige indrømmelser.² Samtidig skrev Plessen fra Skt. Petersborg. Han havde fået underretning om, hvad noten drejede sig om, og kunne supplere med udtalelser fra russiske regeringskredse om ultradanismen og Tillisch. Plessen vidste også, at anklagernes fremkomst netop nu skyldtes Criminils udtalelser til østrikerne og preusserne i Holsten.³ Reedtz fremstillede situationen som meget betænkelig, da han fortalte om noten i et møde i statsrådet, hvor Tillisch ikke deltog. Han skulle ligefrem have nævnt muligheden af, at Østrig, Preussen og Rusland ville hjemkalde deres gesandter fra København.⁴ Der var ikke andet at gøre, mente han, end at sende en mand til Warszawa eller Olmütz, hvor der netop skulle finde nye møder sted mellem tsaren, kejseren af Østrig og kongen af Preussen og deres førsteministre.

Til at udføre denne mission mente Reedtz, at Carl Moltke ville være bedst egnet. Carl Moltke var meget agtet i udlandet og nød særlig tillid i Rusland. Vigtigst var det dog, at han ikke havde taget stilling direkte mod den politik, regeringen førte. Sponneck fandt ikke, at det var en god idé at sende en særlig udsending til Warszawa. Han havde på dette tidspunkt forladt sin optimistiske opfattelse af notabelforsamlingens muligheder. Han fandt det betænkeligt, når notabelforsamlingen revnede, så hos tsaren at have en særlig udsending, der ikke ganske fulgte regeringens anskuelser. Madvig, Clausen og Bardenfleth var derimod

enige med Reedtz, og det vedtoges at opfordre Carl Moltke til at påtage sig opgaven.⁵ Han ville imidlertid ikke. For det første havde han ikke megen tiltro til værdien af sådanne uforberedte diplomatiske sendelser, for det andet så han sig ikke i stand til at forsvare, at der i Slesvig var blevet lovgivet uden om stænderforsamlingen, hvilket han opfattede som en regulær overtrædelse af gældende love.⁶ Moltkes afslag bragte regeringen i en tilstand af fuldstændig opgivelse. Reedtz ville gå af, når en mand som Carl Moltke ikke mente at kunne forsvare regeringens handlinger over for udlandet. Sponneck forsøgte at overbevise ham om, at faren var selvskabt, og at det var hans pligt at blive, for at ikke kongen skulle kaste sig i armene på det ultradanske parti. Det hjalp ikke. Clausen og Rosenørn fremhævede, at de allerede tidligere havde tilbudt at gå, Hansen talte med bitterhed om de ministre, der kun var populære i folketinget og ikke andre steder, og alle gav udtryk for træthed. En sprængning af ministeriet på dette tidspunkt ville imidlertid betyde betingelsesløs kapitulation. A. W. Moltke foreslog i et møde den 20. maj, hvor Tillisch stadig var fraværende, at man jo kunne prøve at skrive til russerne.

Det var dog Sponneck, der fik den forløsende idé. Ligesom Reedtz i sin tid havde foreslået, at han skulle rejse ud med sin plan, så foreslog han nu, at Reedtz selv rejste, da det nu var så vigtigt, at nogen gjorde det. Reedtz pointerede, at hans opfattelse af, hvad der var gennemførligt med hensyn til Slesvigs stilling, afveg fra statsrådets flertals. Skulle han rejse, måtte han forlange, at det skete, efter at en afstemning havde vist, at han nu havde statsrådet bag sig. Én for én måtte derfor Sponneck, Clausen, Madvig, Bardenfleth og Rosenørn ydmyge sig og udtale, at de ønskede, at Reedtz påtog sig at søge opnået, hvad han kunne, i Warszawa. Reedtz summerede op ved at sige, at hans opgave ikke så meget ville være at forsvare den hidtil fulgte politik som at bane vej for, at den danske sag hørte op med at være et brændende spørgsmål.⁷ Madvig søgte nok at tage et forbehold, det ændrede dog intet ved den kendsgerning, at det rene notabelprojekt var faldet. Fejlen ved det havde været, at det fra den danske regerings side havde været ment som det yderste, man overhovedet kunne strække sig, mens det fra udlandets side rent bogstaveligt var blevet opfattet som et udgangspunkt. Når det nu blev Reedtz, der måtte forsøge at redde, hvad reddes kunne, var det givet, at han ikke ville fjerne sig langt fra en helstatsordning.

Reedtz rejste altså til Warszawa. Han er næppe rejst så uvilligt, som Sponneck i sin tid havde gjort det. Det fremgår ikke af statsrådsprotokollen, men Madvig hævdede i et brev til Krieger, at Reedtz ligefrem havde

krævet at blive sendt ud på denne ekstraordinære mission, ellers ville han gå af. Clausen ville gerne have haft et brud, for at der kunne blive dannet et ministerium Sponneck, men Madvig var ikke gået med til det. I øvrigt troede han ikke, at der ville komme andet ud af rejsen, end at russerne ville kunne indse, at Reedtz var en nullitet, og at der måtte kunne findes en anden, som de ville kunne acceptere som udenrigsminister. Han havde tillige det håb, at Reedtz også hjemme ville blive umuliggjort som udenrigsminister.⁸ Sponneck gav Reedtz det fromme ønske med på vejen, at man måtte håbe, at tsaren og Nesselrode ikke ville blive trætte af at høre på hans langsommelige måde at fremstille tingene på.⁹ Madvig havde nok været fristet til selv at rejse, det skulle dog være muligt at appellere til stormagternes retsfølelse, mente han, men han kendte sin begrænsning. Han var ikke vant til at færdes i de diplomatiske kredse og var, som han selv sagde, en »hjemmefødding af en minister«.¹⁰ Werther hilste med tilfredshed, at Reedtz rejste til Warszawa. Hans sagkundskab og politiske indstilling var en udmærket garanti. Wynn forstod, at Reedtz især ville slå på, at vanskelighederne ikke skyldtes forholdene i Slesvig, men i Holsten.¹¹

Reedtz forberedte sin rejse ved at overrække Ungern-Sternberg kopier af de forsvarsskrifter, som var blevet sendt ud om Tillisch, og skrev til ham, at kongen og regeringen i Nesselrodes note så et nyt bevis på den stadige velvilje, som tsaren nærrede for Danmark.¹² På sin vej fik Reedtz tid til at standse op i Berlin og tale med den engelske gesandt, Westmorland, for at forklare om sin mission.¹³ Reedtz kom til Warszawa den 28. maj. Han var meget imponeret af den enorme fart, som sådan en rejse kunne gøres med, når man benyttede jernbanen. Samtidig indså han dog, at ikke alt ved den moderne teknik var lutter velsignelse. Han var nemlig i sit tog kørt uden om et andet tog, der bragte de russiske statsmænd til Olmütz. Tsaren var endnu i Warszawa, men ville først give ham audiens, når han var kommet tilbage fra Olmütz. Reedtz trøstede sig ved, at det kejserlige køkken og en smuk park var stillet til hans disposition, så længe han måtte vente.¹⁴ Han skrev til Meyendorff for at underrette ham om formålet med sin mission, som han angav at være at redegøre for den danske regerings hensigter.¹⁵ Først den 2. juni var Nesselrode og Meyendorff tilbage, så Reedtz kunne tale med dem. Det var ganske givet meget uheldigt, at Reedtz ikke havde nået at træffe dem, før de talte med Schwarzenberg. Nu var de præpareret af ham i stedet for, at de kunne have foreholdt ham de danske synspunkter.

Samtalerne mellem de to russere og Reedtz kendes fra den sidstes

officielle rapport,¹⁶ fra et brev, han skrev til A. W. Moltke,¹⁷ fra en dagbog, han førte over forhandlingernes ydre forløb,¹⁸ og fra, hvad russerne meddelte de fremmede gesandter. Det havde nok været ønskeligt at have kendt mere til russernes opfattelse. Man behøver imidlertid ikke at nære bekymring for, at de kritiske udtalelser i Reedtz' officielle rapport er afdæmpet, fordi genstanden for kritikken, de national-liberale ministre, også skulle læse den. Det synes, som om Reedtz tværtimod har ønsket, at det så tydeligt som muligt skulle fremgå, at deres forbliven i ministeriet var umulig.¹⁹ Reedtz rapporterede hjem, at ankerne ikke så meget drejede sig om realiteter som om personer. Reedtz havde fremhævet de meget store vanskeligheder, som den danske regering havde at kæmpe mod, og påpeget, at situationen ikke blev gjort nemmere af Tysklands holdning. Nesselrode og Meyendorff havde hørt velvilligt på ham, »men når talen var om personer«, skrev Reedtz, »som de havde betegnet som hindringer for pacifikationen, faldt alt, hvad jeg anførte, lydløst og uden genklang til jorden og besvaredes kun med et smil, som om man mente, at alt, hvad jeg ytrede, kunne være godt nok, men at man vidste bedre besked, eller som om man ville sige: Herom er al diskussion unyttig, vi har nu engang en urokkelig anskuelse«. Russerne havde angrebet grundloven, men Reedtz hævdede at have forsvaret den. Han indrømmede, at valgloven var uheldig, og at folketinget godt kunne være besværlig for regeringen, men gjorde opmærksom på, at der også var et landsting, og at i øvrigt det danske folks rolige og besindige holdning ville modvirke yderligheder. Nesselrode havde derefter sagt: »De har i Deres statsråd to mænd, ministrene Madvig og Clausen, som gør Dem skade i den almindelige mening.« Reedtz havde svaret, at det udelukkende skyldtes Madvig og Clausen, at notabelprojektet var blevet forelagt fra den danske regering, skønt det absolut ikke var populært i befolkning eller folketing. Nesselrode fandt nok dette muligt, men var de to ministre så patriotiske, måtte de kunne indse, at de nu måtte gå af. »Bringes dette offer ikke,« sagde han, »kan Rusland ikke længere understøtte den danske sag, til gavn for hvilken der er krævet og opnået så mange lignende ofre af Tyskland.«

Man gik derefter over til at tale om Tillisch. Ifølge Reedtz interesserede dette spørgsmål de to russere langt mindre end spørgsmålet om sammensætningen af regeringen. Egentlige fakta anførte de ikke, dog mente de nok, at hans bestyrelse af Slesvig gik i retning af danisering og inkorporering. De støttede sig til Hodges' rapport. De vidste også, at Tillisch ikke havde billiget hilsepåbudet. Nesselrode skulle have sagt: »Brug ham andetsteds; hvor De vil, kun ikke i Slesvig, hvor han

er tyskerne en torn i øjet.« Efter hvad Nesselrode fortalte, skulle Reedtz selv ønske at se det danske styre i Slesvig modereret, og han havde stillet i udsigt, at Tillisch ville blive fjernet.²⁰ Om ordningen af monarkiet havde russerne sagt, at hvad Schwarzenberg forlangte, var ikke så meget. Det var kun, at overappellationsretten for Slesvig og Holsten blev genoprettet i Kiel, og at Tyske Kancelli i København blev genskabt for at styre hertugdømmerne samlet. Reedtz havde vendt sig mod dette. Sponnecks projekt havde verseret så længe, at det nu måtte danne grundlaget for en ordning. Hvis man veg for langt fra det, så svævede alt. Der ville så ikke være meget andet at stille op end at lade stormagterne diktere en ordning, men det havde de jo endnu ikke kunnet blive enige om, sagde Reedtz. Samtalerne skulle ifølge Reedtz være endt med, at Nesselrode og Meyendorff opfordrede ham til at rejse til Wien og Berlin for at tale med Schwarzenberg og Manteuffel. Nesselrode sagde senere, at han var overordentlig tilfreds med sine samtaler med Reedtz, og at han var overbevist om, at Manteuffel ville være forhandlingsvenlig, når Reedtz talte med ham.²³ I Reedtz' forskellige beretninger om hans drøftelser med russerne står der intet om, hvad han har gjort af indrømmelser med hensyn til notabelprojektet. Det lå i selve formålet med hans rejse, at han var nødt til at give efter på enkelte punkter, og det er givet, at han har gjort det. Nesselrode hævdede senere flere gange uimodsagt, at Reedtz havde indrømmet, at notabelprojektet i virkeligheden i sin oprindelige form var uantageligt, og at det måtte modificeres. Det synes, som om Reedtz også har fået lejlighed til at lave et lille praktisk arrangement med Nesselrode. Han fortalte nemlig Nesselrode, efter hvad Nesselrode skrev til Meyendorff, at han var i en meget vanskelig stilling over for sine kolleger i statsrådet »du parti danois«, som Nesselrode kaldte dem. Han foreslog derfor, at hvad Nesselrode ønskede at lade ham vide, skulle han skrive i særlige breve stilet til Tergoborski.²²

Den 3. juni havde Reedtz været i audiens hos Nikolaj 1. Han havde været skarper end sine to ministre. Han havde med harme talt om hilsepåbudet. Reedtz havde meget fikst gjort opmærksom på, at du Plat havde gjort tjeneste i den russiske hær og to gange var blevet såret i sin tjeneste i Kaukasus. »Hvis det var en tapper militær«, sagde tsaren, »så ville jeg kalde ham hjem og sige til ham: Du har begået en dumhed.« Reedtz kunne fortælle, at det netop var det, der var sket, og det satte Nikolaj i betydeligt bedre humør. Mindre fikst forsøgte Reedtz at antyde, at der kunne være visse ligheder mellem den situation, det danske styre stod i i Slesvig, og det russiske styres situation i Polen.

Reedtz sagde, at han forstod tsarens mening at være, at Danmark skulle give Tyskland garantier mod danisering og inkorporering af Slesvig, og dér ramte han rigtigt. Det var netop det, Nikolaj mente. Man havde også drøftet spørgsmålet om, hvem der skulle være dansk tronarving. Her var det lykkedes Reedtz at opnå, at tsaren gik ind for prins Christian af Glücksborg, hvorved dette vanskelige spørgsmål syntes godt på vej til at nå til en heldig afslutning.

Reedtz' depeche om resultatet af samtalen med russerne vakte megen opstandelse, da den nåede til København. Konseilspræsidenten blev meget forskrækket. Skønt det givet havde været Reedtz' hensigt, at depechen skulle bruges i statsrådet,²³ beholdt A. W. Moltke den dog hos sig selv og gav kun de nationalliberale ministre et uddrag. Madvig mente senere naivt, at han nærmest havde holdt den hemmelig på grund af sin hang til at udskyde ubehageligheder,²⁴ men Sponneck og Hansen havde A. W. Moltke ladet få kendskab til dens fulde ordlyd.²⁵ Sponneck var på dette tidspunkt på vej væk fra de nationalliberale. Han var på bunden en konservativ natur, og helt havde han vist aldrig fundet sig hjemme hos dem. Nu fik han travlt. Han gjorde Tillisch til sin forbundsfælle og gik igen til Clausen for at søge at bevæge ham til at gå af. Men Clausen var ikke villig, skønt Madvig var enig med Sponneck, efter hvad denne forstod. Sponneck håbede, at det ville lykkes at få Clausen til at gå frivilligt, ellers måtte man tvinge ham, og så kunne det være, at Madvig røg med, og det måtte helst undgås. Ellers gjaldt det blot om, skrev Sponneck til Tillisch, at kaste al ballast over bord, så skulle skibet nok komme flot igen. Til ballasten regnede Sponneck altså ikke Tillisch, der vel ellers hidtil havde været anset for den mest belastende for regeringen. Rosenørn måtte man også se at komme af med. Det ville være heldigt, om Tillisch kunne blive lidt bedre venner med krigsministeren, ellers risikerede han, at man lod ham gå og beholdt Hansen.²⁶

Reedtz var fortsat til Wien, hvor han de første dage havde undladt at opsøge Schwarzenberg, idet han undskyldte sig med at være medtaget af rejsen. Det var dog opfattelsen i Wien, at han udskød mødet, fordi han først ville tale med Meyendorff, der ventedes fra Warszawa.²⁷ Schwarzenberg selv sagde noget ondskabsfuldt, at Reedtz ikke var blevet syg af rejsen, men af alt det, han havde fået at høre i Warszawa, og at han, Schwarzenberg, heller ikke havde i sinde at lægge fingrene imellem.²⁸ Da Reedtz kom i audiens, havde han da også fundet Schwarzenberg »overmåde kold og reserveret«. Reedtz havde sagt, at det af Østrig og Preussen godkendte notabelprojekt måtte være udgangspunkt

for forhandlingerne om monarkiets ordning, men Schwarzenberg havde benægtet, at Østrig nogensinde havde godkendt det. Da Reedtz hævdede, at der forelå Østrigs skriftlige godkendelse, havde Schwarzenberg givet sig til at tale om noget andet. Straks efter samtalen lod Schwarzenberg i øvrigt den østrigske gesandt i København understrege, »for at forebygge misforståelser«, at Østrig ikke havde billiget, at projektet skulle føres uændret ud i livet, men kun at det kunne forelægges notablene.²⁹ Schwarzenberg havde også sagt til Reedtz, at alt, hvad den danske regering foretog sig i Slesvig, gik i retning af hertugdømmets inkorporering og danisering. Han havde talt med megen bitterhed og havde understreget betydningen af Hodges' rapport. Der måtte nu gives garantier fra den danske regerings side, og disse garantier måtte bestå i et skifte i personerne. Der findes en protokol om mødet mellem Schwarzenberg og Reedtz, godkendt af begge.³⁰ Ifølge den lovede Reedtz ved sin hjemkomst at anvende al sin indflydelse på, at der blev styret efter samme principper i Slesvig og Holsten. Det fortalte han intet om, da han aflagde beretning i statsrådet. Over for den engelske gesandt i Wien udtrykte Schwarzenberg sin tilfredshed over Reedtz' imødekommenhed, men også sin tvivl om, hvorvidt Reedtz ville være i stand til at lade sine synspunkter trænge igennem i København.³¹ Meyendorff rapporterede til Nesselrode, at hans indtryk af Reedtz' og Schwarzenbergs udtalelser var, at Reedtz for det første indså, efter at have set Hodges' rapport, at det var nødvendigt at ændre styret i Slesvig, for det andet lovede at anvende al sin indflydelse på at få gennemført en parallel fremgangsmåde i Slesvig og Holsten og for det tredje garanterede, at man i administrationen af hertugdømmerne kun ville anvende mænd, som stormagterne havde tillid til. På sin side forlangte Reedtz, at man fjernede de af den slesvig-holstenske regering ansatte embedsmænd i Holsten. Dette punkt havde Schwarzenberg ikke noget imod, derimod forlangte han garantier for, at den tyske befolkning i Slesvig blev sikret. Meyendorff fandt, at Reedtz' udtalelser kunne resumeres ved, at han forsikrede, at Slesvig ikke ville blive inkorporeret eller daniseret.³²

På tilbagevejen gjorde Reedtz igen ophold i Berlin. Westmorland benyttede sig af lejligheden til at overrække ham en kopi af Hodges' rapport. Reedtz blev meget chokeret og sagde, at den indeholdt oplysninger om ting, som havde været ham ubekendt. Det kan næppe være rigtigt; der står intet i rapporten, som kan have været nyt for noget medlem af statsrådet. Reedtz sagde, at man ville følge Hodges' rapport som en rettesnor for alt, hvad der skulle ændres i Slesvig. Westmorland

var også i stand til at give sin regering et referat af en samtale, Reedtz havde haft med den preussiske konge. Friedrich Wilhelm havde udtalt sig skarpt om medlemmer af den danske regering, især Clausen og Madvig. Reedtz skulle hertil have svaret, »at sine kolleger kunne han ikke diskutere, men at han havde troet, at tsaren havde henvendt sig venskabeligt og fortroligt til den danske konge angående dette, men han selv kunne ikke tage noget initiativ i dette spørgsmål.«³³ Westmorland havde dette referat fra Manteuffel. Hvis det er rigtigt, hvad der ikke er grund til at tvivle på, har Reedtz altså ret direkte opfordret den preussiske konge til at skabe vanskeligheder for Reedtz' egen regering. Manteuffel havde været lige så uvenlig som Schwarzenberg. Han havde angrebet Tillisch, og hans udtalelser var i det hele af samme art som dem, Reedtz allerede havde hørt i Warszawa og Wien. Reedtz var ikke i tvivl om, at der mellem østmagterne var opnået enighed om, at der skulle lægges et hårdt pres på Danmark. De tre stormagters statsministre havde holdt fast ved, at det var Danmarks hensigt at inkorporere Slesvig, og intet havde kunnet røkke dem fra denne overbevisning. Det var ikke lykkedes Reedtz at genskabe magternes tillid til den danske regering, og han betegnede selv sin mission som mislykket. Der er ikke grund til at tro, at dette har bedrøvet ham i særlig grad. Ved flere lejligheder siden han blev udenrigsminister, havde han sagt ting til de udenlandske gesandter i København, der gjorde det klart for dem, at han ikke sympatiserede med sine nationalliberale kolleger i ministeriet. Hans fætter, gode ven og meningsfælle, H. Bille-Brahe i Wien, tillod sig i hvert fald to gange at opfordre østrigerne til at gøre tilværelsen besværlig for regeringen i København for på den måde at gøre stillingen uholdbar for de nationalliberale.³⁴ Den danske gesandt i Frankfurt, Bernhard Bülow, optrådte på samme måde. Han sagde den 23. juni 1851 til sin engelske kollega, Lord Cowley, at han, sagt i al fortrolighed, stadig nærede frygt for, hvilken kurs hans regering ville følge. Bülow mente dog, at hvis Cowley kunne bevæge Palmerston til at instruere Wynn om at lægge pres på regeringen i København, var tidspunktet nu egnet til at få en ende på det slesvigske spørgsmål. Cowley meddelte dette i et privat brev til Palmerston,³⁵ der derpå sendte en note som den ønskede til Wynn.³⁶ Wynn afleverede noten til Reedtz den 5. juli.³⁷

Madvig og Clausen lægger ikke skjul på deres uvilje mod Reedtz i deres erindringer. De har næppe heller stolet fuldt ud på ham i 1851. Madvig skrev i juli, at han var mere og mere overbevist om Reedtz' blanding af uduelighed og upålidelighed, og han ironiserede over, at Reedtz skulle have taget ham i forsvar.³⁸ Men Reedtz' beretning om

situationens alvor blev i hvert fald bekræftet af det brev fra Nikolaj 1. til Frederik 7., som Reedtz havde fortalt om i Berlin. Man kan i øvrigt ikke ganske se bort fra, at Reedtz har givet tsaren ideen til dette brev, ligesom han syntes at have givet ideen til Friedrich Wilhelm. Tsaren skrev, at han ikke tvivlede om kongens ædle hensigter, men at han ikke kunne frigøre sig for følelsen af, at enkelte af kongens ministre ikke anvendte de rigtige midler i deres tjeneste for kongen.³⁹ Reedtz' konklusion i statsrådet på beretningen om hans rejse blev, at der kun var ét at gøre, nemlig at lade ministeriet gå af. Det blev vedtaget enstemmigt.⁴⁰

Der måtte nu stables et nyt ministerium på benene, hvormed det slesvigske spørgsmål kunne føres til en afslutning. Alene dannelsen af det nye ministerium var en vanskelig sag. Regeringskrisen varede fra man modtog Reedtz' depeche og til den 12. juli. Der blev lagt mange planer i denne periode, og Sponneck virkede som mægler.⁴¹ Konseilspræsident A. W. Moltke, finansminister Sponneck, marineminister van Dockum, kultusminister Madvig og Reedtz selv som udenrigsminister fortsatte på deres poster. Bardenfleth gik af som justitsminister og overtog i stedet ministeriet for Slesvig. Som justitsminister rykkede general-auditør A. W. Scheel ind. Hansen fratrådte som krigsminister, og posten blev overtaget af oberst J. S. Fibiger. H. N. Clausen gled ud af ministeriet, i stedet indtrådte Carl Moltke som minister uden portefuille. Også Rosenørn måtte gå af, i stedet for ham blev Tillisch indenrigsminister. Dette var nok den største overraskelse. Krisen var opstået på grund af Tillisch, og det havde derfor været at vente, at han var blevet fjernet helt fra ministeriet. Allerede i sin rapport hjem havde Reedtz dog lagt op til, at Tillisch blot skulle flyttes over på en anden post. Da Reedtz rejste hjem, lagde han vejen over Flensborg og fulgtes derfra med Tillisch til København.⁴² På denne rejse eller i de følgende dage blev der skabt en forståelse mellem dem. Efter at den nye regering var blevet dannet, ændredes Reedtz' udtalelser om Tillisch fuldstændigt. Hvor han før over for de fremmede gesandter havde beklaget sig over ham, roste han ham nu i høje toner. »Han kunne ikke nok prise Tillischs uegennyttige og ædle holdning«, skrev Werther.⁴³ Tillisch selv var meget ked af at måtte gå som minister for Slesvig. Da Werther den 2. juli tilfældigt mødte ham, råbte Tillisch til ham, ude af stand til at beherske sig, at nu havde magterne dog nået deres mål. Man var blevet ført vild af Hodges, som overhovedet ikke var i stand til at dømme om forholdene i Slesvig, sagde han.⁴⁴ Det ærgrede Reedtz, at han havde været nødt til at beholde Madvig. Han ville gerne have været af med ham og mente egentlig, at man var tilbøjelig til at tillægge hans person

for megen betydning. På den anden side var han en mand af megen veltalenhed, og det var derfor bedre at have ham med sig end mod sig.⁴⁵ Madvig selv var klar over, at hans forbliven i det, som man i det preussiske gesandtskab kaldte »ministeriet Reedtz«, var angribelig. Han skrev lidt undskyldende om det til Krieger og indrømmede, at han endog havde måttet trække i ministeruniformen og anskaffe sig en kårde for »at befordre ministeriets homogenitet«. Det ville i øvrigt blive en dårlig investering, han havde gjort, mente han, hvis det hele kun varede til oktober eller kortere.⁴⁶ Antagelig er han blevet for at redde, hvad reddes kunne af notabelprojektet, måske for at holde Sponneck og Tillisch og Bardenfleth på den rette vej, og måske har han også godt kunnet lide at være minister.⁴⁷ Reedtz ville gerne have beholdt C. F. Hansen som krigsminister, men fandt det for besværligt på grund af hans vanskelige sind. Det er sikkert striden mellem Tillisch og Hansen, der har været afgørende; Hansen måtte ofres til fordel for Tillisch.

Man kunne have ventet kraftige reaktioner over, at Tillisch fortsatte i ministeriet. De kom imidlertid ikke. C. H. Bille skrev fra Wien til Reedtz og udtrykte sin glæde over, at det var lykkedes at beholde Tillisch; det var et skridt i konservativ retning, at han var trådt i stedet for Rosenørn. Også Bille var utilfreds med Madvigs forbliven, men trøstede sig med, at det kunne være gået meget værre, hvis f. eks. Krieger var kommet i stedet for ham.⁴⁸ Nesselrode var i første omgang meget forbitret, regeringsskiftet var overhovedet ingen indrømmelse, og Rusland ville fortsætte med at arbejde for en virkelig ændring. På samme måde udtrykte man sig i Berlin.⁴⁹ Men Tergoborski skrev hjem, at det ikke var så galt, at Tillisch stadig var i ministeriet. Nu var man dog sikker på, at han ikke satte sig i spidsen for oppositionen. I øvrigt var Tillisch en god konservativ mand, skrev Tergoborski, han var blot desværre blevet besat af nationale vrangforestillinger.⁵⁰ Nesselrode udtalte derefter sin forholdsvise tilfredshed med det nye ministerium. Man havde håbet på mere vidtgående ændringer, navnlig at Madvig, Tillisch og Sponneck var forsvundet, men var på den anden side meget tilfreds med, at Carl Moltke var indtrådt.⁵¹ Det var også den kraftigste garanti, der kunne gives, skrev Bille til Reedtz. Fra nu af ville Carl Moltke overvære alle statsrådsmøder og ville kunne udøve afgørende indflydelse på alt, hvad der skete i Slesvig.⁵² Tergoborski udtrykte sig på samme måde.⁵³ Både Wynn og Werther fandt, at det ikke var nogen ulykke, at Madvig var blevet. Uden Clausens skadelige påvirkning var han ikke så slem. Werthers helhedsindtryk var, »at det af Reedtz re-

præsenterede helstatsparti nu har overvægten over det stejlt danske parti«. ⁵⁴ Med skabelsen af juliministeriet var det danske spørgsmål i det store og hele blevet løst til de konservative stormagters tilfredshed. Man behøvede ikke længere at blive direkte mindet om februarrevolutionen i 48 ved tilstedeværelsen af et alt for yderliggående ministerium i København. Grundloven eksisterede stadig, og hvilke modsætninger der end fandtes mellem de russiske, østrigske og preussiske statsmænd, kunne de altid mødes i et ønske om at få lavet den om. ⁵⁵ Men som Ungern-Sternberg skal have sagt, havde tsaren efterhånden vænnet sig til den. Hvad tsaren derimod ikke ville kunne vænne sig til, ville være, hvis den også skulle blive udstrakt til at gælde i Slesvig. ⁵⁶ Det slesvigske spørgsmål havde ikke automatisk fået nogen løsning ved det nye ministeriums tiltrædelse.

Meget afgørende for forholdene udadtil og i Slesvig ville det være, hvilken karakter den nye minister for Slesvig ville give bestyrelsen af hertugdømmet. Bardenfleth og Tillisch var svogre, så embedet blev i familien, og de var i det hele mænd af samme slags. Bardenfleth havde måske ikke så meget initiativ som Tillisch og var i øvrigt kun minister for Slesvig i et halvt år. Han nåede ikke at lave så meget om. Krieger mente, at den eneste ændring, han havde gennemført, var, at han havde flyttet middagen i ministeriet fra klokken fem til klokken fire. ⁵⁷ Tergoborski var ikke helt utilfreds med valget af Bardenfleth som minister for Slesvig. Han var ikke ganske fri for sine revolutionære ideer, men heller ikke uhjælpeligt hyllet i dem. Tergoborski var dog ikke sikker på, at Bardenfleth i alle forhold ville vise sig sin stilling voksen. ⁵⁸ Criminil sagde til Werther, at han var meget ked af, at Bardenfleth var blevet slesvigske minister. Han var ifølge Criminil rent ejderdansk. Det mente Wynn i øvrigt også, foruden at han fandt ham udygtig. ⁵⁹ Gehejmearkivar Wegener havde talt med Tillisch, lige inden han fratrådte som minister for Slesvig, og havde opfordret ham til at stille som betingelse for at forblive i ministeriet, at intet blev ændret ved bestyrelsen af Slesvig. ⁶⁰ Hvad enten Tillisch har stillet denne betingelse eller ej, så vedblev han dog at sidde i statsrådet, og han tog ivrigt del i alle forhandlinger om hertugdømmet. Krieger fandt ganske vist ikke, at Tillischs forbliven var en absolut garanti for fastholdelsen af den hidtidige kurs i Slesvig, Tillisch i København var en anden end Tillisch i Slesvig. ⁶¹ Det afgørende var derfor, at Regensburg blev i sin stilling som opretholder af sprogdordningen. Wegener opfordrede ham og alle forkæmpere for »den gode sag« til at blive på deres poster og gøre, hvad de kunne, for at holde Bardenfleth på den lige vej. ⁶² Madvig skrev til

Krieger, som opholdt sig i Flensborg som medlem af notabelforsamlingen, da ministerskiftet fandt sted, at der skulle lægges pres på Bardenfleth: »Når nu Bardenfleth kommer derover, hvor De er, håber jeg, at De og vennerne i den tid, De endnu bliver i Flensborg, sætter Dem i et sådant forhold til ham, at han derved befæstes og støttes. Han mangler Tillischs gode humør og præg af godmodig friskhed, frygt for andres overvægt gør ham undertiden, tror jeg, noget opfarende og stiv.«⁶³ Også Regenburg klagede over, at Bardenfleth manglede iver og kraft, og at han lod sig påvirke af slesvig-holstenerne. Regenburg benyttede sig i dagene omkring ministerskiftet af enhver lejlighed til at komme ud blandt folk i Slesvig for at høre, hvordan stemningen var. Han fandt, at slesvig-holstenerne var overmodige og de velsindede forknytte, mens de, der ikke rigtigt havde vidst, hvor de skulle stille sig, var ved at gå over til tyskerne. Indtrykket af krisen i julidagene forsvandt dog hurtigt, og vigtigst af alt, Bardenfleth lovede udtrykkelig Regenburg, at intet ville blive ændret ved sprogordningen.⁶⁴ Hodges fandt, at ministerskiftet ikke medførte et skifte i den danske politik.⁶⁵

Reedtz' forsøg

En ting kunne man vente af Reedtz, nu da der var blevet rensset ud i ministeriet, nemlig at han bragte det slesvigske spørgsmål til en afslutning eller i hvert fald gjorde alvorlige forsøg på det. I den første tid efter det nye ministeriums dannelse skete der imidlertid ikke noget. I statsrådet drøftede man i 3 uger alt muligt andet, som om der overhovedet ikke var nogen udenrigspolitisk krise. Notabelforsamlingen sluttede midt i juli samtidig med regeringskrisen, og dens betænkning blev forelagt det nye statsråd den 25. juli.¹ Den 22. havde Tergoborski talt med Reedtz og spurgt ham, hvad der nu skulle ske. Men Reedtz undgik at svare.² Den 7. august forsøgte Tergoborski igen uden at få noget ud af Reedtz. Han blev synligt forlegen og vidste ikke, hvad han skulle sige, skrev Tergoborski. Nøjagtigt det samme indtryk havde Wynn.³ Reedtz havde dog indrømmet over for Tergoborski, at Sponnecks projekt måtte modificeres, men det var for øjeblikket umuligt at præcisere, hvori modifikationerne måtte bestå. Han erklærede, at han energisk i statsrådet ville forsvare alt, hvad han havde lovet i Warszawa.⁴ Tergoborski havde også talt med grev Criminil. Han havde ikke været så vag som Reedtz, men havde sagt, at det var afgjort, at projektet måtte ændres. Førtes det ud i livet, ville det sprænge monarkiet.⁵

Stormagternes statsmænd havde ikke tålmodighed til at vente, til Reedtz fandt ud af, hvad han ville, eller hvad han kunne. I henvendelser til den preussiske konges fortrolige, general Gerlach,⁶ og til den danske regering⁷ forsøgte Meyendorff fra Wien at skabe et kompromis. Til Gerlach skrev han den 16. juli, at han i sin tid havde støttet, at Sponnecks plan forelagdes notablerne, fordi han havde troet, at det ville være muligt at ændre den til noget brugbart. Det havde nu vist sig ikke at være tilfældet. Status quo ante lod sig dog ikke umiddelbart genoprette. For det første havde der også før 1848 været stridigheder, for det andet var Danmark nu en konstitutionel stat, hvad der ikke foreløbig lod sig ændre ved, og for det tredje anerkendte Danmark ikke, at forbundsbeslutningen af 17. september 1846 gav Det Tyske Forbund rettigheder i Slesvig. Man kunne derimod forsøge at nærme sig status

quo ante så meget, som det var muligt. Meyendorff opstillede derefter en række punkter, der måtte danne grundlaget for dette program. I brevet til København den 23. juli redegjorde Meyendorff for henvendelsen til Berlin. Han gentog derefter de punkter, hvorpå der skulle bygges:

1. Monarkiet søges bevaret i sin helhed.
2. Alle yderliggående nationale tendenser søges undgået.
3. De to nationaliteter i Slesvig sikres i deres rettigheder.
4. Slesvig inkorporeres ikke i Danmark.
5. Lovgivningen i hertugdømmerne tilpasses begge nationaliteters interesser.
6. Begge hertugdømmers vel skal holdes for øje af den danske regering.
7. I øvrigt venter man, til den danske regering har forelagt notabernes betænkning.
8. Holstenerne må vise mere samarbejdsvilje.

Disse 8 punkter dannede ikke en forfatning for monarkiet, men angav, inden for hvilke grænser Rusland kunne anerkende, at en sådan skabtes. Den nærmere ordning måtte den danske regering selv søge at få skabt, men Meyendorff bad om, at en formulering, så præcis som muligt, måtte blive tilstillet ham. Også Nesselrode henvendte sig til Reedtz. Han skrev, at man havde hilst meddelelsen om det nye ministerium med tilfredshed, men nu ventede man, at der blev gjort noget for at sikre freden. I Warszawa havde Reedtz lovet, at Sponnecks notabelprojekt skulle blive modificeret. Det var også afgjort nødvendigt, hvis freden skulle sikres. Nesselrode måtte meget indtrængende anmode den danske regering om at give efter, hvor det var nødvendigt. Det lå nemlig tsaren meget på sinde at få en ordning på det slesvigske spørgsmål, så de preussiske og østrigske tropper kunne fjernes fra Holsten. Stærkere administrativ forbindelse mellem de to hertugdømmer ville ikke skade det danske monarki, men ville tværtimod gøre det mere holdbart.⁸ Nesselrode skrev privat til Meyendorff, at han overhovedet ikke begreb, hvad der foregik i København. I Warszawa og Wien havde Reedtz lovet en forsonlig holdning over for hertugdømmerne og en modifikation af notabelprojektet, men intet skete. De store statsmænd i København, sagde Nesselrode hånligt, kunne ikke indse, at de var ved at opofre det danske monarki til revolutionen. De bekymrede sig mere om stærkere eller svagere administrative forbindelser mellem hertugdømmerne og en umulig og modbydelig forfatning. Hvad man i Danmark havde brug for, var en Schwarzenberg, der kunne dæmme op

for revolutionen, men Nesselrode var bange for, at en sådan ikke fandtes.⁹

Den 30. juli og 4. august kom der noter fra henholdsvis Østrig og Preussen. Begge magter havde fuld tillid til Reedtz, og man havde med glæde set, at Carl Moltke var indtrådt i regeringen. Man havde imidlertid ikke set noget program fra Reedtz og havde derfor ikke meget at begrunde den positive mening om den nye danske regering med. Det ville man gerne have. Begge magter ønskede at trække deres tropper hjem fra Holsten, men det kunne ikke forsvares, så længe freden ikke var sikret. Man måtte derfor forlange en bestemt udtalelse om, hvordan monarkiets fremtidige ordning skulle være, og hvorledes notabelprojektet nu skulle føres ud i livet.¹⁰ Reedtz forelagde de to tyske stormagters noter i statsrådet, hvor de gav anledning til, at man startede en længere diskussion om Sponnecks projekt og om, hvordan det eventuelt kunne ændres. Drøftelserne herom begyndte den 8. august og varede til hen i oktober måned. De er interessante nok at følge i statsrådsprotokollen, hvis man vil vide, hvordan de enkelte medlemmer så på tingene, men de førte til intet. Samtidig med, at man havde disse drøftelser løbende, havde Reedtz nemlig et andet spil i gang. Afgørelsen på det slesvigske spørgsmål kom ikke i stand som følge af, hvad der blev drøftet i statsrådet, endsige i rigsdagen, men som et resultat af de forhandlinger, som Reedtz og hans nærmeste medarbejder havde i gang i udlandet. Denne afgørelse blev ikke, som ret mange i Danmark havde ønsket sig den, og næppe mange forstod, hvordan den kom til verden. Det er heller ikke her lykkedes at oplyse alle punkter, men så meget synes dog at kunne ses, at det er muligt at følge hovedtrækkene i det, der skete.

Reedtz' udenrigspolitiske spil synes at være startet, da Fr. von Pechlin skrev til ham den 4. august¹¹ og meget indtrængende forestillede for ham, at det var afgørende nødvendigt, at der blev givet et svar på de russiske noter. Meyendorff havde bedt om, at man ville give en præcis formulering af det forslag, der skulle stilles Østrig og Preussen. Pechlin havde skrevet et udkast, som han overlod Reedtz. Det havde følgende punkter:

1. Der skal i et kongeligt patent loves, at den kommende forfatning for monarkiet forelægges stænderforsamlingerne både i Holsten og Slesvig, ligesom al anden lovgivning for fremtiden skal det.
2. Da de fleste medlemmer af hertugdømmernes stænderforsamlinger har kompromitteret sig under krigen, skal forsamlingen først indkaldes, når den løbende valgperiode er forbi, d.v.s. i 1853.

3. Toldgrænsen ved Ejderen ophæves og ensartet toldlovgivning gennemføres i begge hertugdømmer.

4. Der udstedes en ny amnesti med kun ganske få undtagelser.

Som det ses, ligger forslaget ganske på linje med det, som Pechlin havde foreslået forelagt notablerne. Det stiller ikke Slesvig tættere ved Holsten end ved Danmark, men rummer heller ikke mulighed for nogen form for inkorporering eller nærmere tilknytning. Først og fremmest bryder det med det sponneckske forslag ved at foreslå stænderforsamlingen som permanent i Slesvig i stedet for dettes landdag, og det umuliggør det fælles møde mellem repræsentationerne for kongeriget og Slesvig. Den udenrigspolitik, som Reedtz førte i de følgende måneder, var faktisk et forsøg på at realisere Pechlins forslag. Om det netop er Pechlins brev, der har sat ham i gang i denne retning, er vist umuligt at afgøre. Han havde aldrig lagt skjul på, at han ikke var tilhænger af Sponnecks forslag, og har sandsynligvis fra et tidligt tidspunkt indset, at det endelige resultat måtte blive en ordning, omtrent som Pechlin havde foreslået, men han synes ikke aktivt at have arbejdet for dette i første halvdel af 1851.

Da Reedtz den 8. august forelagde de østrigske og preussiske noter i statsrådet, drøftede man, hvad der skulle svares. Carl Moltke havde foreslået, at man svarede, at Holsten skulle regeres efter sine forfatningsmæssige love, det vil sige, at stænderforsamlingen skulle indkaldes. Bardenfleth indvendte, at Østrig og Preussen kunne lægge det i indkaldelsen af stænderne i Holsten, at de også skulle indkaldes i Slesvig, da nemlig stænderforsamlingerne daterede sig fra den tid, da de nu ophævede bestemmelser om hertugdømmernes fælles bestyrelse var i kraft. Carl Moltke benægtede rigtigheden af dette; da fællesskabet var ophævet på legitim vis, kunne »en påstand i den af minister Bardenfleth nævnte retning ikke gælde«. Carl Moltke støttedes af Reedtz og Criminil, og man enedes om at svare, som han havde foreslået.¹² Carl Moltkes afvisning af Bardenfleths frygt for slesvigske stænderforsamlinger var noget forblommet, og faktisk drøftede han, Criminil og Reedtz da også med Tergoborski muligheden af at indkalde en stænderforsamling i Slesvig. Criminil var ganske vist noget bekymret for, hvordan de øvrige ministre ville stille sig. Han anså det for meget sandsynligt, at det kunne blive dette spørgsmål, ministeriet ville blive sprængt på.¹³ Den 18. august sagde Carl Moltke i statsrådet, stik modsat af, hvad han havde sagt 10 dage før, at han ikke kunne se nogen grund til, at stænderforsamlingen ikke skulle indkaldes i Slesvig, når den dog skulle det i Holsten. Det behøvede ikke nødvendigvis at blive

permanent, men den måtte udtalte sig om notabelprojektets gennemførlighed i Slesvig, da man både juridisk og moralsk var forpligtet til at høre den. Madvig og Tillisch gik kraftigt imod, men Bardenfleth var overraskende nok ikke utilbøjelig til at indkalde den slesvigske forsamling, for at den kunne få forelagt en valglov til den nye landdag. Ellers var det kun Reedtz, der støttede forslaget. Han drog i tvivl, at notabelforsamlingens slesvigske medlemmer skulle have repræsenteret opfattelserne i Slesvig og fandt det uundgåeligt at høre stænderforsamlingen. Det var en klar afstandtagen fra kundgørelsen af den 14. juli 1850. Med alle stemmer mod Carl Moltkes og Reedtz' afvist forslag.¹⁴ Skønt han således langt fra havde dækning fra statsrådets flertal, sagde Reedtz dog den 22. august til Tergoborski, at man tilstræbte en parallel fremgangsmåde i begge hertugdømmer. Tergoborski havde hertil bemærket, at når stænderforsamlingen skulle ind i Holsten, måtte det altså betyde, at den også skulle det i Slesvig. Reedtz havde undgået at svare herpå.¹⁵

Samme dag som Reedtz havde denne samtale, foreslog han i statsrådet, at man sendte hans fætter, H. Bille-Brahe, kommissæren for notabelforsamlingen, som midlertidig gesandt til Berlin. Den hidtidige gesandt havde ønsket at blive forflyttet, og der ville gå halvanden måned, før en ny kunne udnævnes. Det var der ingen, der havde noget at indvende mod. Bille-Brahe rejste den 27. august, og han fik svaret til Preussen og Østrig med i form af en skrivelse til ham selv og hans kollega i Wien.¹⁶ Reedtz gjorde den preussiske gesandt opmærksom på, at Bille-Brahe på det fuldstændigste var underrettet om den danske regerings hensigter. I depechen fra den preussiske gesandt er meddelelsen herom understreget, således som Manteuffel plejede at understrege ting af vigtighed.¹⁷ Svaret til Østrig og Preussen var formet, som man var blevet enige om det i statsrådet. Den indeholdt en direkte afvisning af, at Tyskland skulle have nogen kompetence til at udtale sig om Slesvig, og lovede indkaldelse af de holstenske stænder. Noten blev ikke modtaget med velvilje noget sted. Da Nesselrode fik meddelt dens hovedindhold, blev han vred. Den danske regering skulle ikke tro, at Østrig eller Preussen ville lade sig stille tilfreds med så lidt. »I tror, I vinder tid«, sagde han, »i virkeligheden spilder I den«.¹⁸ Den russiske gesandt fik noten at se den 4. september. Han fandt den meget ejendommeligt, den svarede ikke til det, som Reedtz havde sagt ham. Desværre kunne han ikke få fat i Reedtz, han var nemlig lige rejst over til sine godser i Jylland. Schwarzenberg rasede over det danske svar i Wien, mens Wynn og Tergoborski mødtes i København for at aftale en

samlet indsats for at gøre det begribeligt for Reedtz, at det var meget farligt nu at udskyde en afgørelse. Wynn bad sin regering om at blive udrustet med en note herom.¹⁹ Da Reedtz kom hjem fra sin flugtlignende tur til Jylland, sagde han, at et var, hvad man ville skrive i en officiel note til Tyskland, et andet var, hvad der ville blive sagt ved de mundtlige forhandlinger. Af dem ville Danmarks virkelige opfattelse fremgå.²⁰

De mundtlige forhandlinger, Reedtz hentydede til, var nok de forhandlinger, som Bille-Brahe havde i gang i Berlin, hvor han drøftede notens indhold med Manteuffel. Manteuffel var godt tilfreds med, at stænderforsamlingen skulle indkaldes i Holsten, men savnede angivelse af, hvordan der skulle gås frem i Slesvig. Bille-Brahe skrev i sin officielle depeche, at han havde hævdet, at dette ikke kom Tyskland ved. Man kunne dog trygt forlade sig på, at kongen havde de samme gode hensigter for sine undersåtter dér som overalt, hvor han regerede, selv i sine kolonier og på sit land Island. Der skulle indkaldes en landdag i Slesvig; hvordan den ville blive sammensat, var et indre anliggende.²¹ Bille-Brahe viste den 5. september noten til den østrigske gesandt i Berlin, baron Prokesch. Prokesch blev forfærdelig ophidset, skrev Bille-Brahe til Reedtz. Han havde bl. a. karakteriseret det danske folk og dets grundlov med mindre pæne udtryk, som Bille-Brahe helst ikke ville gentage. Danmark skulle ikke tro, at det ville kunne gå på tværs af den europæiske mening. Den østrigske kejser havde indset, at stænderforsamlinger var det middel, der skulle frelse Europa fra dets nuværende febrilske tilstand, og stænderforsamlinger skulle der indføres overalt, hvor revolutionen stak hovedet op. Østrig ville ikke passivt se på, at slesvigske deputerede gav møde i den danske rigsdag. Østrig var i øvrigt træt af at betale for forbundstropperne i Holsten og ville nu have en ende på denne sag. Bille-Brahe havde svaret, at et sprog som dette over for Danmark kun ville føre til en styrtelse af den nuværende regering og dannelsen af en ejderdansk regering.²²

Samtalen kendes imidlertid også i Prokeschs referat. Ifølge dette lod Bille-Brahe tydeligt forstå, at også han fandt noten utilstrækkelig. Han beklagede, at det konservative element var så svagt i Danmark, og sagde, at en indkaldelse af slesvigske medlemmer til den danske rigsdag ville betyde en styrkelse af denne. Prokesch sagde, at stænderforsamlingen i Slesvig ville betyde en sikring af monarkiet, og Bille-Brahe svarede med følgende udtalelse: »Ah, sørg for, at dette bliver sagt til os fra Wien og Berlin, det vil styrke de konservative i ministeriet, der nu er i mindretal.«²³ Til den engelske gesandt i Berlin sagde Bille-Brahe

direkte, at hans regerings ønske med hensyn til Slesvig var, at det skulle have sin egen stænderforsamling, adskilt fra forsamlingerne i Danmark og Holsten.²⁴ Bille-Brahe havde ikke nogen bemyndigelse til at udtale sig således. Hans regerings politik var stadig notabelprojektet med fælles møder mellem Slesvigs deputerede og Danmarks rigsdag. En anden ting var, at et mindretal i regeringen, hvortil hørte hans fortrolige ven og slægtning, Reedtz, var stemt for at indkalde stænderne i Slesvig, men det gav ikke Bille-Brahe nogen ret til at gå mod den politik, som det var hans opgave at forsvare, og yderligere opfordre sit lands modstandere til at gøre det samme. Bille-Brahes samtale med Prokesch fandt sted den 5. september i Berlin. Den 9. lod Schwarzenberg skrive koncepterne til en række noter til København, hvori han forlangte stændernes indkaldelse i Slesvig.²⁵ Manteuffel fremsatte det samme krav over for den engelske gesandt den 11. september og direkte over for Danmark den 14.²⁶

Både Schwarzenberg og Manteuffel var klar over, at hverken Østrig, Preussen eller Det Tyske Forbund havde nogen ret til at kræve nogen særlig form for regering indført i Slesvig. Manteuffel indrømmede dette over for den engelske gesandt i Berlin. Men Preussen havde dog, mente Manteuffel, et berettiget krav på, at Slesvigs beboere blev behandlet på en rimelig måde, da Slesvig var så nøje knyttet til Holsten, som var medlem af forbundet. Tyskland kunne også forlange, at det såkaldte nexus socialis mellem de to hertugdømmer blev opretholdt, og det skete bedst gennem bevarelsen af stænderforsamlingerne.²⁷ Dette nexus socialis, som der flere gange vendtes tilbage til i de østrigske og preussiske noter, var ikke andet end det slesvig-holstenske ridderskabs ret til uhindret at opretholde forbindelsen imellem sig, blandt andet lige ret til at placere sine døtre i begge hertugdømmers adelige jomfruklostre, men i Tyskland opfattedes det som en slags politisk alliance mellem Slesvig og Holsten. Danmark protesterede mod den tyske opfattelse over for Østrig (se side 257), hvorefter nexus socialis ikke officielt blev fremført igen.

Hvorvidt fremsættelsen af kravet om stænderforsamling i Slesvig på dette tidspunkt er foranlediget af Bille-Brahes udtalelser, kan ikke afgøres med sikkerhed. Tidsmæssigt ville det passe, at et brev fra Prokesch den 5. ville nå Schwarzenberg, således at han den 9. kunne have koncepterne færdige til noterne til København. Den engelske gesandt i Wien havde dog indtryk af, at dette krav var blevet aftalt mellem Schwarzenberg og Manteuffel ved et møde i Ischl (i Østrig) i de første dage af september, hvor også Meyendorff havde deltaget.²⁸ Dette be-

kræftes af et brev fra Bille-Brahe til Reedtz den 14. september om et nyt møde, Bille-Brahe havde haft med Prokesch. Samtalen havde drejet sig om et råd, som Østrig og Preussen ville give Danmark. Ideen til dette råd kom fra Meyendorff, der havde talt med Schwarzenberg og Manteuffel om det i Ischl. Rådets karakter må have været Reedtz bekendt, selv om der i den bevarede del af korrespondancen ikke står direkte, hvad det var. Der kan imidlertid ikke være tvivl om, at rådet var kravet om stænderforsamlingens indkaldelse i Slesvig. Prokesch havde sagt, at man anerkendte, at man ikke havde kompetence til at give dette råd, og at fremsættelsen af det ville ske på en skånsom måde for ikke at bringe regeringen i København i vanskeligheder, så man måske ligefrem kunne risikere, at der blev dannet en ny regering af Sponneck. Rømningen af Holsten ville imidlertid kun ske, hvis rådet blev fulgt. Det fremgår, at Bille-Brahe havde en fornemmelse af, at alt ikke helt var, som det skulle være. Han skrev nemlig, at rådet ville blive forelagt i København gennem den preussiske gesandt: »Baron Werther vil have at gøre sit forslag i København, således at det ikke synes at stå i forbindelse med mig og følgelig heller ikke med dig, ganske vist fandt jeg det her som en fast beslutning.«²⁸

Det indtryk, man må få af begivenhederne omkring fremsættelsen af det afgørende østrigsk-preussiske krav om indkaldelsen af stænderforsamlingen i Slesvig, må blive, at Østrig og Preussen rejste dette krav efter fælles aftale og med russisk støtte. Ideen blev næppe indgivet de tyske statsmænd af de konservative i København. Bunsen havde været inde på tanken i september 1850, og Manteuffel hævdede, ganske vist noget senere, at han havde håbet på fra starten at kunne redde i hvert fald stænderforsamlingen i Slesvig ud af hele denne lange og kedelige affære.³⁰ Det må imidlertid have været medvirkende til, at dette krav blev rejst, at det konservative mindretal i det danske statsråd og gesandterne havde ladet forstå, at man gerne så det fremsat. Reedtz havde sagt til Tergoborski, at man tilstræbte en parallel fremgangsmåde i Slesvig og Holsten, og havde tiet, da Tergoborski drog den konklusion, at så måtte stænderforsamlingen også indkaldes i Slesvig. Criminil havde sagt direkte, at stænderforsamlingen skulle ind i Slesvig,³¹ og Carl Moltke havde opfordret Bille-Brahe til at sige det i Berlin.³² Om Reedtz havde sendt Bille-Brahe til Berlin netop for at have en kontaktmulighed gennem sin særlige fortrolige, kan ikke afgøres. Noget komplot mellem fortalere for den slesvigske stænderforsamling, Reedtz, Bille-Brahe, Carl Moltke, Criminil og gesandten i Frankfurt, Bernhard Bülow, skal man nok ikke forestille sig. De har ikke anerkendt, at

statsrådets flertals mening burde være den, som udtryktes, og har heller ikke over for flertallet lagt skjul på, at de ikke var enige. Sagen kompileredes noget af, at Frederik 7. den 17. september sagde til den østrigske gesandt, at det var hans hensigt at indkalde stænderne i Slesvig.³³ Måske har han været præpareret af de konservative, men det er lige så sandsynligt, at han tilfældigt er kommet til at ramme ned på dette. En af de sidste dage i september foreslog Werther ham at indkalde de slesvigske stænder. Til Werther sagde Frederik 7., at han angående Slesvig ikke kunne sige noget bestemt, førend hans autoritet var genoprettet i Holsten.³⁴

Når Bille-Brahe undskyldte sig med, at han fandt kravet om stænderforsamlingen som en fast beslutning i Berlin, var det altså efter al sandsynlighed rigtigt, men ved dannelsen af deres beslutning har de østrigske og preussiske statsmænd givetvis været influeret af, hvad de havde hørt fra København eller fik at høre fra Bille-Brahe. Hertil kommer naturligvis, at indkaldelsen af stænderforsamlingen i Slesvig passede dem fortrinligt. Østrig og Rusland ønskede det danske monarki bevaret, for at Holsten ikke skulle tilfalde Preussen. Den parallelle fremgangsmåde i Slesvig og Holsten ville gøre en ende på alle tanker om inkorporering og ville med indkaldelsen af stænderne give en fast garanti for konservatismen i begge hertugdømmer. Yderligere ville man vinde det, at indkaldelsen af stænderforsamlingen i Slesvig ville medføre en svækkelse af den forhadte danske grundlov, som Reedtz også gjorde opmærksom på. Preussen ønskede modsat Østrig og Rusland ikke at bevare det danske monarki. Når det imidlertid ikke kunne lade sig gøre at sprænge det, måtte det blive Preussens mål for det første at hindre inkorporeringen af Slesvig og dernæst, navnlig af hensyn til konkurrencen med Østrig om folkestemningen i Tyskland, at understøtte tyskheden i Slesvig. Man var udmærket klar over i Tyskland, at den begrænsede valgret til stænderforsamlingen, hvorved en kun meget lille og hovedsagelig tysksindet overklasse kom til at repræsentere befolkningen i Slesvig, var den bedste garanti for tyskheden.

Bismarck, der sad som preussisk repræsentant ved Det Tyske Forbund på dette tidspunkt, gav udtryk for en anden opfattelse af Preussens stilling. Han sagde, at Preussen havde en interesse i, at Danmark bevarede Holsten, således at det ville være en stat af en sådan styrke, at det ikke faldt i hænderne på Rusland eller England. Preussen kunne ikke tillade, at nøglen til Østersøen kom i russisk eller engelsk besiddelse. Hvor meget Bismarck selv havde lagt i disse udtalelser må stå hen, men han blev omgående desavoueret af Manteuffel, der erklærede,

at Preussen naturligvis ikke på nogen måde mistænkte England og Rusland for at have til hensigt at sikre sig Danmark.³⁵

Den 17. september afleverede Werther en note i København, hvori Preussen krævede indkaldelsen af stænderforsamlingen i Slesvig og stillede dette som den betingelse, Det Tyske Forbund forlangte for at udlevere Holsten. Den 18. afleverede den østrigske gesandt de østrigske noter om det samme.³⁶ Reedtz skrev til Bille-Brahe den 17. og fortalte ham om den preussiske note, som han kaldte »frugten af dine forhandlinger«.³⁷

De østrigske noter var ikke affattet i en skånsom tone, således som Prokesch havde lovet det. En af dem fandt Reedtz det umuligt at forelægge kongen.³⁸ Nesselrode syntes også, at Schwarzenberg havde været for hård. Mens den preussiske note ikke udelukkede muligheden for at nå til en forståelse, så gjorde den østrigske det om ikke umuligt, så meget vanskeligt, skrev Nesselrode til Meyendorff. Schwarzenberg burde huske på et råd, som Nesselrode havde fået af tsar Alexander, nemlig at man fanger fluer med honning og ikke med eddike. Mens den russiske regering var parat til at gøre alvorlige forestillinger i København, hver gang den danske regering trængte til det, så var der i Østrig en tilbøjelighed til altid at fare for hårdt frem. Nesselrode troede, at det var Prokesch i Berlin, der hidsede Schwarzenberg op mod Danmark. Prokesch omgav sig nemlig bestandigt med holstenere. Schwarzenberg havde truet med at forelægge hele det slesvigske spørgsmål for Det Tyske Forbund. Fortsatte Schwarzenberg i den tone, måtte man gøre ham opmærksom på, at det slesvigske spørgsmål ikke var et udelukkende tysk spørgsmål, og at Rusland, Frankrig og England også havde deres ord at sige.³⁹ Nesselrode havde ret i, at Rusland fortsat fulgte udviklingen i det slesvigske spørgsmål. Den 7. oktober sagde han selv til den engelske gesandt, at denne sag bekymrede ham mere end nogen anden.⁴⁰

Det forholdt sig dog noget anderledes med Frankrig og England på dette tidspunkt. I Frankrig var det blevet klart, at Louis Napoleon ikke ville slå sig til tåls med at være præsident, men at han ville gribe efter kejserværdigheden. Frankrig var ude af stand til at føre en kraftig udenrigspolitik, så længe denne krise varede. I England lagde udviklingen i Frankrig beslag på den største del af opmærksomheden. Man forberedte sig på den alvorlige europæiske krise, som ville følge af oprettelsen af et nyt fransk kejserdømme, og havde ikke så megen opmærksomhed at give det slesvigske spørgsmål. Dertil kom, at striden mellem Palmerston og dronning Victoria efterhånden var blevet så

voldsom, at den vanskeliggjorde førelsen af udenrigspolitikken. Palmerstons afskedigelse kom i december 1851, direkte foranlediget af hans holdning til Frankrig, men hans Slesvig-politik var også et af dronningens klagepunkter. Da Victoria i februar 1851 havde holdt sin trontale til parlamentet, havde hun sagt, at hendes regering ville arbejde for, at de tyske stater og Danmark fuldførte freden af 2. juli 1850. London-protokollen var derimod ikke blevet nævnt overhovedet. Bunsen vidste, at dette punkt havde været ivrigt diskuteret af kabinettet, og han drog den konklusion af udeladelsen, at England ikke mere ville fremføre London-protokollen og delvis havde forkastet den.⁴² Hvis Bunsens opfattelse var rigtig, og den forekommer sandsynlig, må der søges en grund til, at den engelske regering forkastede den kun et halvt år før under dens ledelse indgåede internationale aftale. Det er næppe tænkeligt, at udeladelsen var en blot og bar indrømmelse til dronning Victoria. Trods sine voldsomme protester havde dronning Victoria ikke formået at forhindre protokollens gennemførelse, og hvis hendes ministre stadig havde anset den for at være af værdi, havde hun selv med alt sit surmuleri ikke kunnet få dem til at gå fra den. Hvis »kohandels-teorien« er rigtig, kunne England ikke allerede gå fra sin del af aftalen med Rusland uden at vente ubehageligheder i Grækenland. Hvis det derimod er sådan, at protokollen var en engelsk indrømmelse for at forhindre en russisk aktiv indsats i Slesvig og Holsten, kunne England nu uden synderlig risiko forsøge at trække sig lidt tilbage fra de ubehageligheder, som protokollen indebar. Holsten var nu besat af østrigske og preussiske tropper, og den russiske hjælp til Danmark var ikke længere aktuel.

I august rapporterede Bunsen, at Palmerston fortsatte med sin lige så samvittighedsløse som uengelske politik i det slesvigske spørgsmål. Palmerston talte med foragt om forbundsbeslutningen fra 1846 og sagde, at selv i Berlin var man klar over, at den var uden betydning. Men Bunsen fandt, at Palmerston havde flertallet i sin regering imod sig og enten måtte gå af eller give efter.⁴³

I dagene 28. til 30. oktober stødte Palmerston og Victoria alvorligt sammen over det slesvigske spørgsmål. Anledningen var to udkast til noter, som Palmerston havde skrevet til Howard i Berlin og Wynn i København. Howard havde den 20. oktober rapporteret om en samtale, som han havde haft med Manteuffel om Reedtz' og Carl Moltkes afgang fra regeringen i København. Manteuffel havde sagt, at han nu fandt det bedst at overlade det slesvigske spørgsmål til forbunds dagens behandling.⁴⁴ Palmerston ønskede derfor at instruere Howard om at

meddele den preussiske regering, at det ville være bedre, om man pålagde Danmark straks at give Slesvig en forfatning, hvorved det blev i lige grad uafhængigt af Danmark og Holsten.⁴⁵ Udkastet til noten til Wynn indeholdt denne opfordring.⁴⁶ Victoria reagerede voldsomt på disse note-udkast. Hun skrev til John Russell, at hun måtte modsætte sig Palmerstons idé om en selvstændig forfatning for Slesvig. Krigen med dens blodsudgydelser og ulykker var som bekendt begyndt, fordi Danmark havde forsøgt at skille Slesvig fra Holsten og inkorporere det. Tyskland havde været forpligtet til at modsætte sig dette og havde tillige forsøgt selv at inkorporere de to hertugdømmer. Mens Danmark og Tyskland havde kæmpet om disse ydre mål, var det eneste, »de stakkels hertugdømmer« havde stræbt efter, at forblive samlet under én forfatning. Nu var under Englands mægling alt ordnet til Danmarks fordel, og konge-hertugen var genindsat. England kunne nu ikke ligefrem opfordre Danmark til at adskille de to hertugdømmer. Victoria sluttede: »Dronningen kan ikke andet end på det *kraftigste* beklage, at ansvaret for et *sådan* råd skal hvile på *hendes* regering.«⁴⁷

Russell svarede dronningen, at han var enig med hende med hensyn til årsagen til krigens begyndelse, men at det nu gjaldt om at få krigen afsluttet. Hvis Slesvig blev knyttet til Holsten, ville det give Danmark anledning til at forny krigen, og blev det knyttet til Danmark, ville Tyskland have den samme anledning. Man måtte søge at udelukke begge muligheder. Preussen syntes villigt hertil, men Danmark gjorde indsigelser. England måtte se at få sagen bragt til en afslutning og få de østrigske tropper ud af Holsten.⁴⁸ Victoria svarede hertil, at England som mægler i denne sag havde en moralsk forpligtelse over for hertugdømmernes indbyggere. Dronningen erklærede, at det var hendes vilje, at man ikke af hensyn til den endelige fred forøgede de ulykker, som allerede var påført hertugdømmerne.⁴⁹ Russell bad Palmerston om at skrive en redegørelse, som han kunne forelægge dronningen, og indskærpede, at noterne under ingen omstændighed måtte gå af, førend dronningens billigelse forelå.⁵⁰ Palmerstons redegørelse fik form af en lille afhandling om det slesvigske spørgsmål, fortid, nutid og fremtid. Den er meget oplysende om det engelske syn på sagen og er her gengivet som bilag (side 322-24). Palmerston fandt, at Slesvigs og Holstens historie var så kompliceret, at man kunne udlede en hvilken som helst konklusion om deres statslige tilhørsforhold deraf. Under Englands mægling var der nu blevet afsluttet en fred, ifølge hvilken Slesvig skulle gives en selvstændig stilling i det danske monarki. Dronningen havde ret i, at hertugdømmernes indbyggere havde lidt en hel del, men det

var ikke Danmarks skyld. Den preussiske modstand mod ordningen med Slesvigs selvstændige stilling var nu forsvundet, og ved at opfordre Danmark til at gøre denne indrømmelse fulgte England den politik, som det hele tiden var gået ind for. Med hensyn til fremtiden fandt Palmerston, at hvis det lykkedes Østrig at forhindre, at Slesvig fik en fri forfatning, så var det meget sandsynligt, at slesvigerne ville føle sig mere tiltrukket af en union med Danmark.⁵¹

Victoria lod sig imidlertid ikke bevæge af Palmerston. I et svar til Russell bemærkede hun rammende, at Palmerston behandlede hele sagen som et udelukkende juridisk spørgsmål mellem Danmark og Tyskland, mens det naturligvis i første række var et spørgsmål om stridende nationaliteter. Giftigt konstaterede hun, at Palmerston havde ret i, at han blot fulgte en politik, som han hele tiden var gået ind for. Hun ville derfor acceptere noterne, men mente dog, at det burde pålægges Danmark at tage skyldigt hensyn til de ikke-politiske forbindelser mellem hertugdømmerne.⁵² Palmerston på sin side viste også lidt imødekommenhed. I stedet for at skrive »råde den danske regering til straks at udstede og publicere en forfatning for Slesvig« skrev han »råde den danske regering til uden forsinkelse af fastsætte bestemmelser for en forfatning for Slesvig«. Som han forklarede Russell og dronningen: »Derved kommer man uden om den indvending, at vi skulle tilråde en arbitrær fremgangsmåde, da spørgsmålet lades åbent om den måde, hvorpå bestemmelserne skal fastsættes, enten ved en forfatningsgivende forsamling, hvad der ville kunne give anledning til mange indvendinger, eller i samråd med stænderforsamlingen eller med andre personer, der repræsenterer slesvigernes meninger og følelser.« Bemærkningen om de ikke-politiske forbindelser mellem Slesvig og Holsten blev indsat.⁵³ Noterne blev afsendt i denne form den 10. november 1851.⁵⁴

Mens Bille-Brahe med Reedtz' viden og billigelse gjorde, hvad han kunne for at øge det tyske pres på Danmark for at få genindført stænderforsamlingen i Slesvig, lod Reedtz forhandlingerne om notabelprojektet fortsætte i statsrådet. Han mælede ikke et ord om, at han var slået ind på en anden vej. Ved åbningen af notabelforsamlingen havde Bille-Brahe som kongelig kommissarius erklæret, at stænderforsamlingen ville blive indkaldt. Madvig havde dengang sagt, at selv Reedtz ikke vovede at forsvare sin fætter. Til Krieger skrev Madvig: »Det løber om for den stakkels Bille-Brahe«.⁵⁵ Men det var nok snarere Bille-Brahe, der løb om med den stakkels Madvig.

Reedtz skrev den 17. september til Bille Brahe, at han havde gode

udsigter til, at det ville lykkes at få presset sagen gennem statsrådet. Dels havde han nogle dage at løbe på, til mødet skulle finde sted, så han kunne nå at give det preussiske forslag en passende form, dels kom Criminil og Bardenfleth inden da til København og kunne være med.⁵⁶ Det er klart, at Reedtz regnede med Criminil, det er derimod mere overraskende, at han anså det for en fordel, at Bardenfleth skulle deltage i mødet. Reedtz må have lagt meget i, at Bardenfleth havde erklæret sig villig til at lade stænderforsamlingen tage stilling til en ny valglov. Bille-Brahe var ikke lige så sikker på, at det ville lykkes. Han skrev til Meyendorff, at Reedtz var på nippet til at foreslå en stænderforsamling i Slesvig. Han havde til hensigt at sætte sin forbliven i ministeriet ind på dette, så der kunne nemt blive en ny regeringskrise ud af det. Selvfølgelig ville et nyt demokratisk eller ultradansk ministerium kun kunne blive siddende nogle måneder, skrev Bille-Brahe, men det kunne også være slemt nok. Det ville blandt andet sikkert indføre den danske valglov i Slesvig og afskaffe stænderforfatningen. For at man ikke skulle risikere dette, måtte Rusland gøre det så nemt for Reedtz som muligt, holde Preussen og Østrig noget tilbage og helst sætte ham i stand til at give gode nyheder om arvefølgesagen eller Holsten.⁵⁷

Reedtz havde spurgt Bille-Brahe om, hvad mening man havde i Berlin om muligheden af, at de slesvigske medlemmer af stænderforsamlingen ved visse lejligheder kom til at træde sammen med den danske rigsdag. At dette skulle kunne ske, havde jo ligget i Carl Moltkes forslag om, at stænderforsamlingen kun skulle udtale sig om notabelprojektets brugbarhed. Hvis dommen blev positiv, hvad ganske vist måtte anses for udelukket, så længe den hidtidige valglov var i kraft, kunne projektet således godt i teorien antages at blive en realitet alligevel. Men Bille-Brahe anså dette for en umulighed, Østrig ville aldrig lade det passere. Prokesch havde haft stor lyst til at lade det komme frem i en depeche, at fællesmøder ikke måtte finde sted. Foreløbig havde Bille-Brahe dog forhindret det ved at sige, at det ville være for megen medicin for den syge på én gang. Bille-Brahe havde fortalt Prokesch, at Reedtz havde skrevet til ham, at han ville gennemføre stænderforsamlingens indkaldelse i Slesvig, koste hvad det ville. Det var den eneste måde, hvorpå man kunne sætte det parti til vægs, som nu truede med at splitte monarkiet. Bille-Brahe havde talt med forskellige slesvigske og holstenske herrer, og de var alle enige om, at de tyske magters krav var en hjælpende hånd for Danmark.⁵⁸ Bille-Brahe hævdede, at han havde forsøgt at stemme Prokesch noget venligere for

tanken om fællesmøder ved at slå på, at stændervalgte slesvigeres deltagelse i den danske rigdag ville gøre denne noget mere konservativ.⁵⁹

Skønt det altså måtte være klart nok for Reedtz, at stænderforsamlingen i Slesvig ikke ville kunne blive overgangsled til en gennemførelse af notabelprojektet, fremstillede han det dog, som om dette ville være tilfældet, da han den 2. oktober indledte diskussionen herom i statsrådet. Han havde udskudt sagen længe, og nu var det faktisk for sent. Det var gået, som Nesselrode havde forudsagt, han havde ikke vundet tid, men spildt den. Ministeriet var nemlig i opløsning, og det var over noget nu så betydningsløst som notabelprojektet. Reedtz var på en måde blevet fanget i sin egen fælde. I stedet for at gøre det klart, at denne diskussion om notabelprojektet var unyttig, havde han ladet den køre videre, til den havde nået det punkt, at Carl Moltke ville trække sig tilbage som minister. Det var projektets forslag om, at hær enheden skulle omfatte kongeriget og Slesvig, der var blevet anstødsstenen. Reedtz gjorde et afmægtigt forsøg på at vende forløbet. Resultatet blev, at han, Carl Moltke, krigsminister Fibiger og Criminil stemte for, at stænderforsamlingen skulle høres om den nye forfatning for monarkiet, resten af statsrådet stemte imod. Bardenfleth og A. W. Moltke gik ind for, at man udsatte en afgørelse, og Sponneck for, at hele sagen blev forelagt en international conference, men disse forslag blev også afvist. Madvig kunne strække sig til, at stænderforsamlingen i Slesvig blev hørt om den specielle slesvigske landdags indretning, men det vandt heller ikke gehør. Derefter foreslog konseilspræsident Moltke, Tillisch, Madvig og justitsminister Scheel, at valgloven for dannelse af en forsamling, der kunne udtale sig om en forfatning for Slesvig, skulle forelægges stænderforsamlingen. Statsrådets øvrige medlemmer stemte imod. Konklusionen blev, som det indførtes i statsrådsprotokollen, at det havde vist sig umuligt at forene noget flertal om nogen løsning.⁶⁰ Så var man lige vidt. Reedtz gik hjem og skrev sin afskedsansøgning, som han begrundede med, at det var ham umuligt at fortsætte som udenrigsminister, når statsrådet forkastede hans politik.⁶¹ Samtidig skrev han til Bille-Brahe, at han nu havde stillet sit forlangende. Det var ikke gået, som han havde håbet, allerede dagen før statsrådsmødet havde han mærket, at noget var i gære, og nu var krisen åben. Han skrev imidlertid, at det stadig kunne gå begge veje.⁶² Endnu har han altså troet, at det skulle kunne lykkes ham enten at overbevise det øvrige statsråd eller også at få gjort de nødvendige ændringer i dets sammensætning. Bille-Brahe var mere skeptisk end Reedtz. Han med-

delte Manteuffel og Prokesch om krisen i København, og de var lige forfærdede. Bille-Brahe mindede dem om, at han bestandigt havde advaret dem om, at Reedtz havde mange hindringer at overvinde, og at han havde bedt dem om al mulig støtte. Til Reedtz skrev han, at han kunne trøste sig ved, at det måske ikke var så galt alligevel, intet ministerium ville være sluppet fra gennemførelsen af det, som han ville have gjort.⁶³

I København havde man travlt med at finde ud af, hvad der skulle ske. De fortrolige drøftelser mellem parterne har, så vidt det kan ses, ikke sat sig spor i breve eller andet, så hvad der vides om arbejdet på at danne en ny politik og et nyt ministerium, kendes udelukkende fra de udenlandske diplomaters beretninger. Det er i øvrigt ikke nogen ringe kilde, for de forskellige ministerkandidater skulle gerne godkendes af magternes repræsentanter. Så vidt det kan ses, var Tillisch den ledende på den ene side, Carl Moltke på den anden. Sponneck har dog fortsat haft megen indflydelse.⁶⁴ Både Sponneck og Tillisch var, ifølge Wynn, ved at være overbeviste om nødvendigheden af stænderforsamlingen i Slesvig. De var bange for, at de ved for megen stivhed skulle blive tvunget til at gå af.⁶⁵ Også Werther så, at Tillisch bevægede sig i konservativ retning. Han havde ganske vist sagt i Folketinget, at han håbede snart at se slesvigske deputerede dér. Men han forklarede Werther, at dette netop kun var et *håb* og kun udtalt, fordi det var ham imod, at den danske rigsdag behandlede slesvigske anliggender.⁶⁶ Den 9. oktober talte Ungern-Sternberg, der igen havde overtaget sit embede, med Tillisch. De drøftede muligheden af at indkalde stænderforsamlingen i Slesvig. Tillisch var overordentlig åbenhjertig. Han sagde, at man ikke havde kunnet gå med til stænderforsamlingen, fordi det ville betyde, at man anerkendte Tysklands kompetence til at stille krav angående Slesvig. Ungern-Sternberg mente nu nok, at det skulle være muligt at finde en form, så man undgik dette, og her var Tillisch meget lydhør, skrev han. Tillisch fandt dog, at det endnu var for tidligt at tage dette skridt, og derefter sagde han ifølge Ungern-Sternberg, »at det ultra-danske parti (det ejderdanske) stadig dag for dag tabte terræn i den offentlige mening, men at det endnu havde en betydelig styrke takket være sin organisaion og sine ledeses talent, at dette parti havde indflydelse på regeringen, og at det var klogere at vente, indtil det var blevet dømt af nationen.« Ungern-Sternberg citerede direkte Tillisch for følgende udtalelse: »Vi er populære for øjeblikket og jeg måske mere end nogen af mine kolleger på grund af min administration i Slesvig, dog risikerer vi alligevel at tabe al tillid, hvis vi foreslår kongen at

sammenkalde stænderne i Slesvig.« Ungern-Sternberg fandt det nødvendigt at forsvare, at han forhandlede med netop Tillisch. Han havde valgt at tale med ham, fordi han var ligetil og den mest energiske af sit parti, befandt sig i en position, hvor han kunne øve megen indflydelse, og samtidig var påvirkelig for forestillinger. Tillige havde Tillisch vist i virkeligheden altid været monarkist og konservativ og havde kun ladet sig rive med af ultra-partiet ud fra en forkert opfattelse af tingene og et ønske om at vinde gunst i den offentlige mening.⁶⁷

Den 12. oktober talte den østrigske gesandt, Vrints, med C. H. Bille, svoger til H. Bille-Brahe. Bille havde Reedtz' fulde fortrolighed og var ligesom han overbevist om, at stænderne måtte ind i Slesvig.⁶⁸ Bille var lige vendt hjem fra posten som gesandt i Stockholm og var på vej til at overtage posten i Wien. Reedtz og Carl Moltke havde sendt ham, sagde Bille til Vrints. Han fortalte, at det var kommet til sådanne scener mellem Sponneck og Carl Moltke, at en fortsættelse nu var udelukket. Da de andre stadig var i majoritet, ville Reedtz og Carl Moltke trække sig tilbage. Bille ville derfor høre, om der fra Østrigs side ville være noget til hinder for, at han selv blev udenrigsminister i stedet for Reedtz. Vrints svarede, at man meget gerne ville have Bille i stedet for Reedtz, der ikke havde vist sig tilstrækkeligt dygtig, men at man ville insistere på, at Carl Moltke skulle blive. Bille lovede at gøre, hvad han kunne, og Vrints gik selv til den, som han skrev, »desværre meget apatiske konseilspræsident«. A. W. Moltke var yderst imødekommende. Han var enig i, at det var meget ønskeligt, at Carl Moltke kunne blive, og at enten Reedtz eller Bille skulle være udenrigsminister, men i øvrigt vogtede han sig for at give noget bestemt løfte.⁶⁹ Werther opsøgte Bille, som han stod i et fortroligt forhold til. Han sagde til Bille, at Preussen ville forlange, at Carl Moltke kom med i den nye regering. Bille sagde, at han håbede at kunne få de andre ministre til at gå med hertil, men Carl Moltkes stejthed gjorde det ikke nemmere.⁷⁰ Senere sagde Bille, at Carl Moltkes udelukkelse var den egentlige grund til, at han ikke havde villet været udenrigsminister.⁷¹ Det var ikke nogen indrømmelse fra Reedtz' og Carl Moltkes side at ville gøre Bille til udenrigsminister. Reedtz sagde selv, at Bille fuldstændigt delte hans anskuelser.⁷² Han ville blot føre Reedtz' politik videre, og den var jo forkastet af statsrådets flertal.

Hvis det var alt, hvad de kunne finde på, måtte initiativet gå over til Tillisch-Sponneck gruppen. Deres kandidat til udenrigsministerposten skulle på den ene side ikke være ganske uantagelig for stormagterne, på den anden side skulle han heller ikke støde for meget an

mod den offentlige mening eller rigsdagen, der netop den 4. oktober var trådt sammen. Netop af hensyn til den offentlige mening var det af stor betydning, at det lykkedes Tillisch og Sponneck at bevare Madvig i ministeriet. Han havde været i tvivl om, hvorvidt han burde gå eller ej,⁷³ han havde jo også været uvillig til at lade stænderforsamlingen i Slesvig udtale sig om andet end organisationen af den slesvigske landdag, men han endte med at bøje sig og blev i virkeligheden sidende som en slags gidsel over for den offentlige mening.⁷⁴ A. W. Moltke kunne således den 13. oktober meddele Ungern-Sternberg, at der nu var skabt enighed om, at stænderforsamlingen skulle høres om valgloven.⁷⁵ Den 16. gik Tillisch igen til Ungern-Sternberg for at foreslå direktøren for Øresundstolden, A. C. Bluhme, som udenrigsminister og major C. G. Andræ, folketingets formand, som krigsminister i stedet for Fibiger, der gik sammen med Reedtz og Carl Moltke. Ungern-Sternberg syntes ikke om nogen af dem. Bluhme havde været handelsminister i det »revolutionære« martsministerium, og Andræ havde været medlem af notabelforsamlingen og havde dér stemt for notabelprojektet. Tillisch var ikke så slået med blindhed som sine kolleger, skrev Ungern-Sternberg hjem, han hørte opmærksomt på, hvad Ungern-Sternberg havde at indvende, og lovede at gøre, hvad han kunne.⁷⁶ Det blev ikke så meget. Den 18. oktober indstillede A. W. Moltke til kongen, og kongen bifaldt, at Bluhme blev udnævnt til udenrigsminister.⁷⁷ Derimod blev Andræ ikke krigsminister, i stedet tog man general C. J. Flensborg.

Således endte »ministeriet Reedtz«. Det var ikke lykkedes Reedtz at føre sin politik igennem. Reedtz berømmes ikke af nogen for ret meget. Han havde træning og erfaring som diplomat, men var uden forståelse for, at han i udenrigspolitikken begrænsedes af indenrigspolitikken. Det blev hans opgave at lede dansk udenrigspolitik i en af dens meget vanskelige perioder. Han gjorde det ikke på nogen blændende eller uangribelig måde, af og til var han direkte illoyal mod sine kolleger i ministeriet og mod den politik, som de troede, han forsvarede. Det var på dette, at han faldt som udenrigsminister. Bernhard Bülow i Frankfurt sagde, at Reedtz var kommet under mistanke af det danske parti, efter at han havde været på sin rejse til Warszawa og Tyskland.⁷⁸ Werther fandt, at Reedtz havde båret sig dumt ad. Ved at holde det hemmeligt, som han havde sagt i Wien og Berlin, havde han kun opnået at forsinke en afgørelse. Det burde have været klart for ham, at Østrig og Preussen før eller senere ville holde ham fast ved de tilsagn, han havde givet.⁷⁹

Efter at udnævnelsen af Bluhme var besluttet, skrev Reedtz den 17. oktober til sin fætter i Berlin. Han takkede Bille-Brahe for, hvad han

havde gjort for fædrelandet, og beklagede, at det var gået så galt. Skylden lå hos ham selv, skrev Reedtz. Han havde ikke formået at fremstille tingene så klart for de andre, som han selv havde set dem. Han skrev også om det middel, som Bille-Brahe havde foreslået ham at gribe til, hvis det skulle gå, som det nu var gået, og han undskyldte, at han ikke havde turdet benytte sig af det. Allerede den 17. september havde han gjort det klart for Bille-Brahe, at det næppe ville komme i anvendelse. Han havde da skrevet: »Dit råd i værste tilfælde forekommer mig så drastisk, at jeg tvivler på, at jeg turde søge tilflugt til det.«⁸⁰ Nu i brevet af 17. oktober taler han om »dit råd hellere at blive på bjergets top end at begive sig yderligere ud på skråningen.«⁸¹ Var det et statskup, en afskaffelse af grundloven, at Bille-Brahe havde foreslået? Det er ikke til at vide, der mangler breve i korrespondancen. Den 18. september havde Reedtz' sekretær, gehejmelegationssekretær A. Skrike i udenrigsministeriet, skrevet privat til gesandten ved forbundsdagen i Frankfurt, Bernhard Bülow.⁸² Han spurgte Bülow, hvad han ville mene om, at man erklærede, at kongen ville lade stænderne indkalde ikke blot i Holsten og Slesvig, men også i Jylland og på øerne, mod at Holsten øjeblikkelig ville blive rømmet af de tyske besættelsesstyrker. Det ville jo nok give en del uro, men på den anden side ville heller ikke noget ministerium i blot 8 dage kunne overleve en meddelelse om, at stænderne kun skulle ind i Slesvig. I øvrigt var stænderne jo ikke blev egentlig lovformeligt ophævet. Skrike sluttede: »Tænk nøje over dette, kære herr von Bülow, og meddel i fortrolighed vor minister, hvad Deres mening er.« Hvis dette var »at blive på bjergets top«, har Reedtz altså ikke turdet vove det, han trak sig fra nu af tilbage til sine godser i Jylland.

Spekulationer over, om en anden end Reedtz havde været i stand til at skabe et Danmarks rige til Ejderen, er ørkesløse. Reedtz ville det i hvert fald ikke. Han havde bestandig stræbt efter den løsning, der gjorde Slesvig i lige grad uafhængigt af kongeriget og Holsten. Som forhandler i London i juni 1848 havde han forsøgt at få stormagterne til at erklære sig for et Slesvig under den danske krone, »hverken som en dansk provins eller som en del af Det Tyske Forbund«. Han havde fået gjort baron Brunnow, den russiske gesandt, specielt interesseret i denne plan.⁸³ I oktober 1848 havde han accepteret den for Danmark så ufordelagtige våbenstilstand, hvad der bragte ham i vanskeligheder med regeringen.⁸⁴ I maj 1849 havde Preussen anmodet om, at netop Reedtz måtte blive sendt til Berlin, fordi man vidste, at han var parat til at give indrømmelser.⁸⁵ Under disse forhandlinger tilbageholdt han en

note fra sin regering, hvori et preussisk forslag afvistes, og foregav, at han havde gjort dette på engelsk og russisk initiativ. Han påtvang derved sin regering optagelsen i fredspræliminærene af bestemmelsen om, at Slesvig skulle have sin egen regering uden forbindelse med Holstens eller kongerigets.⁸⁰ Han overtrådte sin instruks i en sådan grad, at krigsminister Hansen i statsrådet opstillede en ligefrem liste herover.⁸⁷ Som hovedforhandler i Berlin havde han derefter afsluttet freden i Berlin af 2. juli 1850, der hvilede på præliminærene. Som udenrigsminister havde han, om ikke direkte modarbejdet, så i hvert fald ikke effektivt støttet notabelprojektet, der skulle sikre fælles møder mellem Slesvigs og Danmarks repræsentative forsamlinger. Han havde ledt den danske slesvigpolitik ind på et spor, som det viste sig umuligt at komme ud af.

Monarkiets ordning

Carl Moltkes og Reedtz' udtræden af regeringen måtte synes en fuldstændig afvisning af den politik, som de stod for. Dette indtryk måtte bekræftes over for udlandet af nogle udtalelser af Sponneck til den preussiske gesandt. Han sagde, at indkaldelsen af slesvigske repræsentanter til den danske rigsdag stadig var hans regerings hovedprogram.¹ Den 23. oktober vedtog statsrådet da også et program, der kun var en let modificeret udgave af det sponneckske projekt.² Programmets vigtigste bestemmelser var, at valgloven til valg af en ny repræsentativ forsamling for Slesvig skulle forelægges hertugdømmets stænderforsamling. Der søgtes en tilnærmelse til hærenheden for hele monarkiet. Derimod blev der holdt fast ved, at den slesvigske landdag og den danske rigsdag skulle træde sammen til fælles møder om fælles sager, og dermed var planen i fuldstændig modstrid med, hvad stormagterne kunne acceptere. Regeringens program var ifølge A. W. Moltkes indstilling til kongen om udnævnelse af Bluhme til udenrigsminister blevet forelagt ham, og Frederik 7. havde erklæret sig indforstået med det.³ Det synes, som om den danske regering havde besluttet ved en fortvivlet og desperat handling at udsætte sig for samtlige stormagters vrede. »En katastrofe truer dette ulykkelige land«, skrev Wynn hjem til London.⁴

Udlandets reaktion på meddelelsen om Bluhmes tiltrædelse som udenrigsminister var nærmest, som om der allerede var sket en katastrofe. I Berlin blev Manteuffel meget vred. Det eneste, man vidste om Bluhme, var, at han havde været medlem af martsministeriet og altså måtte være revolutionær. Slesvigs inkorporering syntes nu besluttet i København. Medmindre den danske regering optog nogle mere konservative medlemmer, ville Preussen ikke kunne medvirke til en løsning i arvefølgesagen eller det slesvigske spørgsmål. Bille-Brahe gjorde det ikke bedre ved at udtrykke sin sorg og beklagelse.⁵ Manteuffel skrev i en note til den danske regering, at man ikke lod sig narre af det nye program. Stænderforsamlingen i Slesvig ville ved at behandle en valglov til en ny repræsentativ forsamling blot grave sin egen grav, og den

nye forsamling, som ville blive sammensat efter »Kopfzahlwahlen«, ville kunne skalte og valte over hertugdømmet efter lyst. Preussen ville anmode Østrig og Rusland om at medvirke til, at verden ikke skulle se en ny akt af det beklagelige folkelig-forsamlings-skuespil opført i Slesvig.⁶ Til den engelske gesandt sagde Manteuffel, at tiden nu var løbet fra de repræsentative forsamlinger. Blev en sådan indrettet i Slesvig, ville det fremkalde uro i Holsten. En sådan uro ville nemt kunne brede sig videre. Af hensyn til roen i hele Nordeuropa måtte dette undgås.⁷ Det er klart, at det ikke blot var af nationale grunde, at Preussen ville have stænderforsamlingen genindført i Slesvig. Man frygtede den uro, som det ville fremkalde i selve Preussen, hvis det foragtede Danmark gennemførte en fri forfatning i Slesvig, mens preusserne selv havde måttet give afkald på deres.

Schwarzenberg i Wien var ligeledes meget bitter. Han hævdede, at Østrig gerne ville have sine soldater hjem fra Holsten, udgifterne var meget store, men det var umuligt at overlade Holsten til Danmark, således som tendenserne var i den danske regering. Han kunne ikke tillade, at slesvigske repræsentanter mødte i den danske rigsdag. De ville være i mindretal i forhold til de danske medlemmer og ville derfor ikke kunne forsvare hertugdømmets interesser. Ej heller kunne Schwarzenberg tillade, at stænderforsamlingen med dens begrænsede valgret blev afskaffet. En almindeligere valgret ville afskaffe den overvægt, som overklassen og befolkningen i byerne havde. Med almindelig valgret ville den danske landbefolkning få et overvældende flertal og ville medvirke til Slesvigs inkorporering. Manteuffel forstod dette lige så godt som Schwarzenberg og gjorde det også klart for den engelske gesandt i Berlin. Schwarzenberg så ikke anden udvej end at tilbagekalde garantien for det danske monarki, givet i London-protokollen, og forelægge hele sagen for Det Tyske Forbund.⁸ I en note til den danske regering skrev Schwarzenberg, at Danmark under tilsidesættelse af de konservative elementer i Slesvig var i færd med at inkorporere hertugdømmet. Østrig anså dette for stridende mod den erklæring, det havde støttet i London om monarkiets opretholdelse, desuden var det en krænkelse af den almindelige ret og i modstrid med de konservative interesser.⁹

Nesselrode instruerede Meyendorff om på det dybeste at beklage Bluhmes tiltrædelse. Valget af netop ham var højst uheldigt. Nesselrode begreb ikke, hvad man forestillede sig i København. Man burde kunne indse, at de tyske tropper måtte ud af Holsten, og at stormagterne var nødt til at få hele denne affære afsluttet, før urolighederne

brød ud i Frankrig. På den anden side pålagde Nesselrode Meyendorff at få Schwarzenberg til at gå fra ideen om at tilbagekalde London-protokollen. Det danske monarki var en nødvendighed for bevarelsen af ligevægten i Nordeuropa, og Rusland ville ikke medvirke til dets opløsning. Schwarzenberg burde tænke på, at der ikke lå nogen trussel i at ville tilbagekalde protokollen, det ville blot være vand på de ejderdanskens mølle.¹⁰ Den 22. oktober skrev Budberg med sædvanlig grovhed fra Berlin, at det var meget nedslående at se alle anstrengelser til fordel for Danmark kastet til side. Fra nu af måtte rollerne være byttet om, nu måtte det være Tyskland, som Rusland burde støtte. Holstenerne havde alligevel haft ret; det var virkelig i København og ikke i Kiel, at revolutionen havde sit sæde. Der kunne i hvert fald ikke mere være tale om at trække de tyske tropper ud af Holsten.¹¹

Lord Westmorland, den engelske gesandt i Wien, skrev den 3. november til den danske regering, at Danmark måtte vise »fairness« mod Preussen og Østrig, d. v. s. opgive de punkter, der især var disse to magter imod, indkalde stænderne i Slesvig og med dem drøfte hertugdømmets stilling og således opgive den inkorporering, som tilsyneladende var i gang. Gjorde Danmark ikke dette, ville det ikke blot komme i strid med de to tyske magter, men også pådrage sig Englands og Ruslands vrede. Gav Danmark ikke efter, ville det endvidere være afgjort, at okkupationen af Holsten ville fortsætte. Det ville måske passe de ejderdanske, men ved at ofre Holsten ville de ikke nå deres mål. »Lad dem være overbevist om,« skrev Westmorland, »at ved at følge en sådan politik vil de ikke kunne befri sig for de tyske krav om fællesskab i visse ting mellem Holsten og Slesvig.« Tyskland ville tværtimod forstærke sine krav og ville have let ved det, når tyske tropper stod i Holsten. I stedet for at kaste vrage på ét værdifuldt hertugdømme for at komme i tvivlsom besiddelse af et andet, skulle Danmark sikre sig dem begge og ville kunne gøre det med fuld støtte fra England og Rusland. Westmorland udtrykte til slut sin fortrøstning til, at det skulle lykkes Bluhme at gøre det klart for sine kolleger, hvordan situationen i virkeligheden var.¹²

Det gik dog hurtigt op for stormagterne, at man alligevel ikke var så dårligt tjent med Bluhme. Fastholdelsen af notabelprojektet blev kun af meget kort varighed. Begivenhedsforløbet i de sidste dage af oktober og de første dage af november 1851 blev meget ejendommeligt og er stadig vanskeligt at forstå.

Den 21. oktober, lige efter Bluhmes udnævnelse, rapporterede Ungern-Sternberg hjem om en samtale, hans østrigske kollega, baron

Vrints, havde haft med Sponneck, og som Vrints havde meddelt videre. Sponneck, notabelprojektets fader, havde over for Vrints fornægtet det. Sponneck havde sagt, at den offentlige mening i Danmark krævede, at rigsdagen og landdagen for Slesvig blev slået sammen. Den danske regering hverken kunne eller ville fjerne sig fra denne linje, med mindre stormagterne udtrykkeligt krævede det. Sponneck udviklede dette, idet han sagde, at hans eget projekt ikke havde været udtryk for, hvad hans egentlige opfattelse var, men kun for det, som han mente, at den offentlige mening ville kunne strække sig til. Efter Sponnecks mening var der kun to muligheder for en løsning: Enten måtte man rent ud afskaffe grundloven, hvad kongen dog aldrig ville gå med til, eller også måtte man ændre den i mere monarkisk og konservativ retning og lade den omfatte hele monarkiet. Et krav om noget sådant fra de 5 stormagter ville være lov for Danmark. Ungern-Sternberg havde tillagt disse udtalelser megen vægt og havde sagt til Vrints, at man antagelig ikke skulle dømme den nye regering på de udtalelser, den fremsatte til Tyskland som svar på de tyske noter af 9. og 14. september.¹³ Sponnecks samtale med Vrints efter regeringens nydannelse var meget lig den samtale, Tillisch havde haft med Ungern-Sternberg. Begge indrømmede de, at de havde erkendt umuligheden af at gennemføre, at Slesvig skulle knyttes nærmere til kongeriget end til Holsten, men samtidig havde de ladet forstå, at de ikke kunne vedgå dette over for rigsdagen eller folket. Bluhme lå i virkeligheden på linje med dem. Allerede fra den nye udenrigsministers første dage i embedet meddeltes det af indsigtfulde folk, at han ikke ville bryde med den linje, som var lagt ud af Reedtz. A. Skrike, ministersekretæren i udenrigsministeriet, skrev den 20. oktober til Bernhard Bülow i Frankfurt, at man kunne tage skiftet roligt. Bluhme erkendte vanskelighederne, og han beholdt C. H. Bille som sin rådgiver. Det var glædelige nyheder, som Bülow gjorde, hvad han kunne for at bringe videre.¹⁴ Bille selv forsikrede Bülow, at Bluhme så energisk, som det var ham muligt, ville følge og fremme den politik, som Reedtz havde anlagt. Han havde fornemmet situationen med utrolig fart og havde valgt den rigtige vej. Bluhme var i øvrigt, ifølge Bille, »så moderat og konservativ, som man overhovedet kunne ønske sig det.«¹⁵ Ungern-Sternberg var heller ikke ganske utilfreds med Bluhme, der havde erklæret fuldstændig at dele Reedtz' principper. Bluhme havde meddelt Ungern-Sternberg det genfremsatte notabelprojekt, og Ungern-Sternberg havde protesteret kraftigt, hvorpå Bluhme havde sagt, at det kun var foreløbigt, og at han kun havde fremsat det for at høre russernes mening om det.

Denne A. C. Bluhme, der således syntes at slå ind på en helt anden politik end den anti-Reedtz-politik, som man skulle vente af ham, var en ny mand i udenrigspolitikken. Han var født i 1794 som søn af en søofficer. Efter at have gået i skole på Herlufsholm blev han student i 1811 og tog derefter juridisk embedseksamen i 1816. I nogle år var han byfoged i Store Heddinge, senere blev han amtmand i Ålborg og i 1843 direktør for generaltoldkammeret og kommercekollegiet. Sponneck var jo også knyttet til toldtaten, og det er antagelig gennem ham, at Bluhme i 1848 kom med i martsministeriet. Han trådte ud allerede i november 1848 og fik derefter stillingen som direktør for Sundtolden, monarkiets mest indbringende embedsstilling. Hvordan det nærmere har forholdt sig med hans indtræden som udenrigsminister her i oktober 1851, vides der intet om. Det må dog anses for givet, at Sponneck og Tillisch har stået bag, de var de ledende i nyskabelsen af ministeriet, og uden deres billigelse har Bluhme i hvert fald ikke kunnet udnævnes. Trods sin uvanthed med de udenrigspolitiske forhold lykkedes det hurtigt Bluhme at sikre sig en fast stilling både over for sine kolleger i statsrådet og over for de fremmede gesandter. Ungern-Sternberg, Werther, Wynn og østrigeren Vrints havde god anledning til at lære Bluhme at kende. I dagene efter sin udnævnelse talte han med dem næsten dagligt. Han havde endog særdeles travlt. Den 24. og 25. oktober havde han således uafbrudt i 18 timer møder med gesandterne og i statsrådet.¹⁶ Bluhme bad Werther om at få kopier af Werthers instruks fra Manteuffel og en depeche fra den preussiske gesandt i Skt. Petersborg for at kunne bruge dem over for sine kolleger.¹⁷ Han var således rustet til de afgørende møder i statsrådet, der blev holdt den 25. og 27. oktober 1851. Bluhme indledte mødet den 25. med en redegørelse for resultatet af samtalerne med gesandterne. Konklusionen var, at ingen udenrigsminister ville være i stand til at gennemføre det reviderede notabelprojekt med dets fællesmøder for danske og slesvigske deputerede. Sponneck erklærede sig enig heri, men ønskede sagen indbragt for en stormagtskonference, da man ikke kunne give efter for en enkelt magts forlangender. Også Madvig bøjede sig for rigtigheden af Bluhmes fremstilling. Han var mod stormagtskonferencen, men også mod, at man meddelte rigsdagen programmet som regeringens politik. Bluhme sagde, at programmet var tilstillet gesandterne i Wien, Berlin og Skt. Petersborg. Deres svar om, hvordan de 3 østmagter reagerede på det, ville snart indløbe.¹⁸ Som Sponneck var han altså tilsyneladende parat til at gå fra programmet, så snart modstanden syntes at være tilstrækkelig kompakt.

Den 27. kunne Bluhme forelægge nye beviser på udlandets modstand. Han kunne tillige meddele et nyt projekt, som allerede havde fået Ungern-Sternbergs godkendelse. Det gik ud på, at Danmark fortsat skulle regeres efter grundloven, mens kongen i begge hertugdømmer midlertidigt skulle regere enevældigt med rådgivende stænderforsamlinger efter ordningen af 1831 og 1834. Slesvig og Holsten skulle holdes administrativt adskilte med selvstændige domstole. Den bestående stænderforfatning i hertugdømmerne skulle senere ændres, uanset om stænderforsamlingerne frarådede det.¹⁹ Dette program synes Bluhme allerede at have haft klart den 24. oktober. Han havde da sagt til Wynn, at han og hans kolleger i enhver henseende havde de samme anskuelser som den nyligt afgåede regering. Han ville sammenkalde stænderne i Slesvig og forelægge dem en let ændret stænderforfatning.²⁰ Tillisch og Madvig gik imod Bluhmes forslag, Sponneck fandt det udmærket. Man besluttede ikke foreløbig at meddele rigsdagen noget. Da Ungern-Sternberg den 26. oktober skrev hjem, anså han allerede sagen for vundet. Han mente:

1. At Bluhme havde haft held til at overbevise sine kolleger om de farer, som projektet udsatte Danmark for.
2. At ministeriet ikke var bange for rigsdagen.
3. At ministeriet nu ville tage mere hensyn til monarkiets interesser og de tyske krav uden dog at ville risikere sin popularitet ved at fremsætte sin trosbekendelse for tidligt.
4. At Bluhme erkendte faren ved at lade rigsdagen blande sig i ting, der ikke kom den ved.

Ungern-Sternberg havde ladet Bluhme læse nogle skrivelser fra Nesselrode, som han havde udtalt sin glæde ved at blive gjort bekendt med. De ville hjælpe ham til at overbevise dem af hans kolleger, som endnu var i tvivl, sagde han. Bluhme har forstået at udnytte Ungern-Sternberg.²¹

Bluhmes holdning bragte ham udlandets ros. Wynn fandt, at han var en gentleman, og at Werther og Vrints ville blive nødt til at dæmpe deres sprog om ham ned. At Bluhme havde været medlem af martsministeriet tog Wynn ikke mere så højtideligt, han skulle kun være indtrådt for at sikre, at det konservative element også blev repræsenteret.²² Hodges udtalte sig også pænt om Bluhme. Han havde administrative evner, var belæst og talte flere fremmede sprog. Vigtigst var dog, at hans politiske opfattelse var besindig.²³ Både Manteuffel og Schwarzenberg begyndte at se lidt mere fortrøstningsfuldt på den nye regering i København.²⁴ Nesselrode sagde til den preussiske gesandt i

Skt. Petersborg, at han ikke var ganske tilfreds med situationen i København. Hvis Sponneck og Bluhme ville, så kunne de udrette mere end Reedtz og Carl Moltke.²⁵ Til Meyendorff skrev Nesselrode: »Det synes, som om den djævel, der har bemægtiget sig udenrigsministeriet i København, og som bærer det afskyelige navn Bluhme, ikke er så sort, som vi først har antaget.« Nesselrode anerkendte Bluhmes gode vilje, men frygtede, at han ville bukke under for modstanden fra de ultra-danske. Bluhme ville snart befinde sig i samme stilling som Reedtz havde været i, og de frugtesløse diskussioner ville fortsætte. Man ville aldrig se en afslutning på denne uheldige affære. Rusland var uheldigvis tvunget til at blande sig i den. Det var nemt nok at true Danmark med, at Rusland ville overlade det til sig selv, men Danmark var alt for nær ved Rusland til, at Nesselrode ville lade dette ske. Opretholdelsen af det danske monarki var af den største betydning for Rusland, og derfor skulle Meyendorff også fortsætte med at holde Schwarzenberg tilbage fra at annullere London-protokollen.²⁶

Bluhme havde sit materiale af noter fra udlandet i orden, da han mødtes med rigsdagen i ikke-offentlige møder i dagene fra den 3. til den 7. november. Havde Bluhme sit materiale i orden, havde rigsdagen det sådan set også. Den havde nemlig modtaget en adresse med 30.000–40.000 underskrifter på et krav om konstitutionel forbindelse mellem Slesvig og kongeriget. Bluhme forelagde heroverfor det fornyede notabelprojekt som det program, regeringen ville gå ind for, men han gjorde det samtidig klart, at der ikke var store udsigter til, at det ville blive accepteret af stormagterne. Samtidig fik medlemmerne i de to ting udleveret »Meddelelse til Rigsdagen om Rigets politiske Stilling« med de dertil hørende aktstykker, hvoraf det tydeligt fremgik, hvad udlandet forlangte. Rigsdagsmændene brugte hårde ord mod regeringen, men var ikke i stand til at sige, hvad der burde gøres, og derfor faldt det hele mat ud. Man opgav at afgive mistillidserklæringer til regeringen og vedtog i stedet intetsigende udtalelser om, at Slesvigs konstitutionelle tilknytning til kongeriget ikke måtte opgives. Resultatet blev, at Bluhme i virkeligheden fik fuldstændig frie hænder.²⁷

I sine fortsatte møder med de fremmede gesandter udtalte Bluhme sig meget åbent om sine mål og sine midler. En trænet diplomat havde næppe talt så frit, men Bluhmes ærlighed og hans til kynisme grænsende mangel på illusioner havde en virkning, som Reedtz ikke havde haft med sin vaghed og trang til at være af samme mening. Bluhme sagde til Wynn, at han havde modstandere på alle sider, men at han ikke ville give efter for noget pres, hverken fra de konservative eller

ejderdanske. Han fandt, at folkevalgte forsamlinger i den øjeblikkelige situation var unødvendige, og han ville ikke være med til at lade slesvigske deputerede give møde i den danske rigsdag. I øvrigt var dette politisk umuligt.²⁸ Rigsdagen havde stadig magt og indflydelse, men han syntes at kunne mærke, at de ejderdanske tendenser ikke længere blev støttet så ivrigt.²⁹ Til Werther sagde han, at han ville gå af, hvis han ikke kunne sætte sin opfattelse igennem. Han var udmærket klar over, at hvad han gjorde, ikke var det bedste, men det var det eneste mulige, fordi stormagterne forlangte det. Der var ikke tvivl om, at stænderforsamlingen i Slesvig ville styrke slesvig-holstenismen, det måtte man være forberedt på også i udlandet. Han håbede at kunne overvinde de fleste af sine kollegers modstand, og hvad udlandet ville give ham hertil, benyttede han gerne.³⁰ Den 10. november sagde han til Werther, at man ikke ville bøje sig for Preussen og Østrig alene. Nogen definitiv afgørelse ville ikke blive truffet, før man havde hørt fra Rusland. Han, Bluhme, vidste godt, hvad Ruslands krav ville være, men hans kolleger ønskede at være sikre.³¹ Da den russiske note kom, viste den sig at være yderst hård. Nesselrode skrev, at Danmark nu måtte få gjort en ende på det slesvigske spørgsmål, og det skulle ikke ske ved en styrkelse af den danske forfatning, som ville opløse det danske monarki. Tsaren var træt af denne sag, og Danmark måtte fra nu af klare sig uden russisk hjælp. Wynn fandt, at Bluhme langtfra var utilfreds med denne note. Han sagde, at nu måtte hans kolleger kunne indse, at der ikke var andet at gøre end at indkalde stænderforsamlingen.³² Med hensyn til de personer, som skulle medvirke til den nye ordening, sagde Bluhme, at Madvig antagelig ville udtræde af regeringen,³³ men at han meget gerne ville beholde ham af hensyn til rigsdagen. Bluhme så gerne, at Carl Moltke genindtrådte i regeringen, og at Criminil blev minister for Holsten.³⁴ Sponneck havde ifølge Bluhme fuldstændig kastet sig over på hans side og var hans bedste støtte. Bluhme bad om, at Østrig og Preussen ville skåne Sponneck i deres noter, for hvis han blev bragt til fald, måtte Bluhme selv falde. Den østrigske gesandt regnede med et heldigt udfald på grund af Sponnecks støtte, »for dette lille menneske farer altid frem med magt og styrke og forstår at indgive sine kolleger det samme.«³⁵

Den 19. november forelagde Bluhme i statsrådet et program, som han i modsætning til det fornyede notabelprojekt fandt det muligt at gennemføre.³⁶ Det havde følgende hovedpunkter:

- 1) Kongen beslutter indtil videre at regere Slesvig og Holsten ene-vældigt og med rådgivende stænderforsamlinger. Senere skal der,

uden tilsidesættelse af den danske grundlov, skabes en forfatningsmæssig forbindelse mellem alle monarkiets dele.

- 2) Slesvig inkorporeres ikke i kongeriget, men knyttes heller ikke nærmere til Holsten. Den tidligere administrative forbindelse mellem hertugdømmerne ophæves.
- 3) Visse ikke-politiske institutioner forbliver dog fælles for hertugdømmerne, f. eks. universitetet i Kiel og ridderskabets nexus socialis.
- 4) Forbundsagen afstår fra ethvert krav om at have kompetence i Slesvig i henhold til forbundsdagsbeslutningen af den 17. september 1846.
- 5) Indtil en forfatningsmæssig ordning er skabt, styres kongeriget af dets ministre under ansvar over for kongen og rigsdagen. Hertugdømmerne styres dels af deres specielle ministre for indre anliggenders vedkommende, dels af de øvrige ministre for fælles anliggenders vedkommende, men kun under ansvar over for kongen.
- 6) Disse beslutninger er truffet af kongen under hensyntagen til hans allieredes ønsker, men i øvrigt af egen magtfuldkommenhed.

Selv om krigshandlingerne var sluttet for $\frac{3}{4}$ år siden, endte treårskrigen i realiteten først med dette program. Danmark havde, som der gerne står i skolebøgerne, vundet krigen militært, men havde tabt den diplomatisk. Alt det var tabt, som man havde håbet på at opnå, et Danmarks rige til Ejderen og en fri grundlov for dette rige. Ganske vist sagdes det, at grundloven ikke skulle tilsidesættes, men det betød ikke, at den skulle lades urørt, kun at den skulle ændres, sådan som en helstatsforfatning ville kræve det, og at denne ændring skulle ske på grundlovmæssig måde. Man måtte trøste sig ved, at heller ikke slesvigholstenerne havde vundet. De fik ikke den bindestreg mellem Slesvig og Holsten, som de havde kæmpet for. Set under en lidt bredere synsvinkel havde Danmark fået ud af krigen, at man var kommet af med den administrative forbindelse mellem Slesvig og Holsten, som man ikke havde ment at kunne undgå i 1834. De vindende parter var dog de konservative stormagter og de konservative kræfter i det danske monarki.

Statsrådet modtog programmet i en ejendommelig stemning. Ingen triumferede, og protesterne blev holdt i en resigneret, næsten mild tone. Sponeck og Tillisch, A. W. Molke og justitsminister Scheel accepterede programmet. Madvig og Bardenfleth, krigsminister Flensborg og marineminister van Dockum kunne ikke, som Bardenfleth sagde det, moralsk

forsvare deres forbliven i ministeriet, når programmet var vedtaget. Madvig sagde, at han ikke kunne blive af personlige grunde, men at han ikke ville tage afstand fra programmet, tværtimod ville han råde til, at man underkastede sig det. Han så sig nemlig ikke i stand til på indeværende tidspunkt at opstille et bedre.³⁷

Således var der sket det i løbet af kun én måned, at regeringen havde opstillet et program, hvorved Slesvig konstitutionelt skulle knyttes til Danmark, havde antaget en udenrigsminister til at føre dette program ud i livet og derefter uden synderlige protester havde accepteret et andet program, der var i komplet modstrid med det første. Hvordan det er gået til, er uopklaret, for så vidt som der ikke findes noget materiale, der giver en autentisk forklaring. Den almindeligt antagne forklaring går ud på, at Bluhme blev gjort til udenrigsminister med den opgave at føre notabelprojektet ud i livet. Reaktionen skulle imidlertid vise sig at være så heftige, at han, måske ikke uvilligt, skiftede om til et rent helstatssynspunkt og tog notabelprojektets to forsvarere, Tillisch og Sponneck, med sig.³⁸ Denne forklaring forekommer at være uacceptabel. Det er en umulig tanke, at Tillisch og Sponneck skulle have gjort Bluhme til udenrigsminister uden at have sikret sig, at han ville følge deres anskuelser. Fra det første øjeblik Bluhme blev udenrigsminister, var det klart, at han ville følge Reedtz' linje. At Bluhme ligefrem skulle have snydt Tillisch og Sponneck, er også vanskeligt at forestille sig. I november var både Tillisch og Sponneck enige med Bluhme og blev siddende i regeringen, også efter at notabelprojektet var blevet kastet til side. Når det derimod erindres, at Tillisch, Sponneck og Bluhme gentagne gange i oktober-november-dagene tog afstand fra deres egen plan over for de fremmede gesandter og endog opfordrede dem til at skabe vanskeligheder for gennemførelsen af den, så ledes man til den konklusion, at de ikke har haft til hensigt at søge planen gennemført. Den har kun været blå til at stikke i øjnene på Madvig og de ejderdanske. Det blev jo sagt direkte af Tillisch til Ungern-Sternberg, at man endnu ikke kunne vove at indkalde stænderne i Slesvig, tidspunktet var ikke modent. Men ventetiden skulle gå med noget, og til det har man, så vidt som det synes at fremgå af begivenhedsforløb og udtalelser, fundet på det genfremsatte notabelprojekt. Det ville på én gang bringe to fordele, nemlig dels sikre regeringens popularitet, dels fremkalde sådanne reaktioner fra udlandet, at man fik bevist dets uanvendelighed. Når man måtte gå fra det igen, ville man dog altid kunne henvise til, at viljen havde været god nok, men at vanskelighederne havde vist sig at være for store.

Hvis dette er forklaringen på mysteriet omkring de mærkelige be-
givenheder i disse afgørende dage, må man også søge at finde en for-
klaring på, hvorfor Tillisch og Sponneck har handlet således. Den første
stod efter sit styre i Slesvig som selve repræsentanten for de ejder-
danske mål, som han også selv sagde det til Ungern-Sternberg, den
anden som skaberen og forkæmperen for det notabelprojekt, der ligefrem
opkaldtes efter ham. Fornægtelsen fra deres side skal være vel under-
bygget, for at man skal kunne tro på den. Det synes den imidlertid
også at være. Deres blanke antagelse af helstatsordningen i statsrådet er
en uomstødelig kendsgerning, og der synes heller ikke at være den
fjerneste grund til at antage, at baron Vrints' og Ungern-Sternbergs
referater af deres udtalelser ikke var korrekte. Det er for det første
forståeligt, at de på dette tidspunkt fraveg det forsøg på at knytte
Slesvig nærmere til kongeriget, som de begge hver på sin måde havde
gjort meget for. De havde begge mærket udlandets massive modstand,
Tillisch gennem reaktionerne på hans styre i Slesvig, Sponneck under
sin rejse til de 3 østmagter i januar 1851. H. Bille-Brahe skrev i sep-
tember ret hånligt til Reedtz, at hvis Sponneck skulle gøre vanskelig-
heder, kunne man blot sende ham ud på en ny rejse.³⁹ Det er givet,
at Sponneck var meget påvirket af indtrykkene fra sin rejse. I marts
1851 skrev Wynn hjem, at Sponneck havde været meget stille, siden
han var kommet hjem. Han forholdt sig afventende, og det var ikke til
at sige, til hvilken side han ville gå. Det ville imidlertid kun afhænge
af, hvor hans ærgerrighed bedst kunne opfyldes.⁴⁰ Under deres kon-
takter med udlandet havde de dernæst mærket, hvordan man overalt
tog afstand fra de ideer, som de begge havde ladet sig rive med af i
1848. Både Sponneck og Tillisch var aristokrater. De havde, nu da
begejstringen havde lagt sig, ikke meget tilfælles med nationalliberale
professorer som Madvig og H. N. Clausen, og det er forståeligt, om
dette er gået op for dem, efterhånden som martsideerne blev kendt døde
overalt i Europa. Tillige var de begge letbevægelige, hvad der vel også
var grunden til, at de begge var gået med i 48. Wegener, Regenburg og
Krieger var lige enige om, at Tillisch helst ikke skulle lades uden opsyn,
for så risikerede man, at han kom under andres indflydelse. Han var,
som Ungern-Sternberg sagde det, af naturen aristokratisk, men påvir-
kelig for forestillinger. Også Sponneck var en mand af smidighed,
alene hans forbliven, som den eneste, i alle ministerier fra november
1849 til december 1854 havde været umulig, hvis han ikke havde
været i stand til at afpasse sig efter de vekslende forhold. Når han og
Tillisch fremsatte det fornyede notabelprojekt i oktober 1851 og gik fra

det igen kort tid efter, havde de endvidere den grund at holde sig til, at man måtte se at få en ende på den langtrukne og uhyggelige krise, som landet befandt sig i. De må have indset, at helstatsløsningen var uundgåelig, men tillige, at det ville være umuligt direkte at foreslå den, mens rigsdag og befolkning endnu var uforberedt. Efter at de gennem genfremførelsen af projektet havde indhentet udlandets reaktioner, havde de derimod tilstrækkeligt med argumenter til at overbevise endog den mest forstokkede ejderdanske. Tillisch kunne med fuld ret sige over for sig selv og andre, at omend han ikke havde formået at gennemføre sit oprindelige mål, Slesvigs tilknytning til kongeriget og adskillelse fra Holsten, så havde han i hvert fald sat sidste del af det igennem, Slesvigs adskillelse fra Holsten.⁴¹

Selv efter at det nye helstatsprogram var blevet vedtaget i statsrådet, skulle der dog gå to måneder, inden det blev realiseret. Under de besværlige forhandlinger i slutningen af 1851 og begyndelsen af 1852 trådte Bluhme mere og mere i forgrunden. Baron Vrints konstaterede, at »hans skarpsindighed, hans beslutsomhed og hans selvstændighed overgår enhver forventning, navnlig hans kollegers, der indbildte sig i ham at have forskaffet sig et værktøj og ikke en fører.«⁴²

Det var først og fremmest spørgsmålet om, hvilke personer der skulle stå for udførelsen, der voldte vanskeligheder. Bardenfleth ville jo gå af, og derfor måtte man finde en ny minister for Slesvig, samtidig med, at man med ordningen af Holstens forhold måtte have en minister for dette hertugdømme. Til den sidste post foreslog justitsminister Scheel, at man tog Carl Moltke,⁴³ men samtidig lod den østrigske gesandt over for Bluhme forstå, at Tyskland ikke ville acceptere en dansker som minister for Slesvig, hertil ville man foretrække Carl Moltke.⁴⁴ Først den 7. december fik Madvig bevilget sin demission. Det var efter, at rigsdagen gennem sin undladelse af at udtrykke sin mistillid til regeringen havde accepteret, at intet kunne stilles op, og derfor havde man heller ikke mere brug for Madvig. I hans sted blev P. G. Bang kultusminister. Han havde i de første måneder af 1848 samarbejdet med Carl Moltke om skabelsen af forfatningen før marts-dagene, men lå på dette tidspunkt politisk på linje med Sponneck og Tillisch.

Den 6. december afsendte Bluhme en note til Wien og Berlin, hvori opgivelsen af alle ejderdanske forhåbninger og den fuldstændige anerkendelse af helstatsprincippet kom til udtryk. Regeringen lovede at skabe en forfatningsmæssig forbindelse mellem alle monarkiets dele. Det skulle ske ad lovmæssig vej, d.v.s. gennem stænderforsamlingerne og med ændring af grundloven også i kongeriget. Endvidere lovedes,

at Slesvig ikke skulle blive inkorporeret, at visse af de bånd, der knyttede Slesvig og Holsten sammen, skulle bevares, og at status quo ante så vidt muligt skulle genskabes. Til gengæld skulle den særlige administrative forbindelse mellem hertugdømmerne ophøre, og man ville ikke indrømme, at Tyskland havde nogen kompetence til at udtale sig om forholdene i Slesvig.⁴⁵ Samtidig med udsendelsen af noten sendtes C. H. Bille til Berlin og Wien for at forelægge den. Bille fik et ord med på vejen af Bluhme, der indskærpede, at hvad her var tilbudt, var det yderste, man ville kunne strække sig til. En delvis antagelse fra Tysklands side ville for Bluhme være det samme som en total forkastelse og ville blive fulgt af Bluhmes øjeblikkelige afgang som udenrigsminister. Den position, som Bluhme havde formået at skabe sig, fremgår af, at han her kun kort tid efter, at man havde hilst hans tiltrædelse som udenrigsminister med al mulig afstandtagen, kunne true med at gå af. Bluhme skrev videre, at det måtte gøres klart, at stænderforsamlingerne i hertugdømmerne ikke ville blive permanente, de skulle afløses af en anden form for repræsentation, når den nye forfatning for monarkiet var skabt. Stænderforsamlingerne ville heller ikke blive genindført i kongeriget. En fælles minister for Slesvig og Holsten ville ligeledes heller ikke komme på tale. Derimod ville der blive skabt et fælles statsråd for hele monarkiet. I dette statsråd ville kongen samle de bedste mænd fra hele monarkiet. Bluhme skrev: »Kongen besidder jo allerede grev Criminil. Med grev Carl Moltke har jeg konfereret i dag. Han billiger indholdet af mit program, men han nægter at modtage noget ministerium, førend stormagterne samtykker i kongens opfordringer og derved gør det muligt for kongen at danne et fælles statsråd for monarkiet.«⁴⁶ Med denne passus havde Bluhme fået bemærket, at hvis stormagterne ville have Carl Moltke i regeringen, skulle de blot snarest muligt anerkende programmet.

Programmet mødte imidlertid modstand i Preussen. Werther skrev forsigtigt til København, at man ikke havde noget reelt at holde sig til. Stænderforsamlingerne i hertugdømmerne skulle ændres, hed det, men hvad der ville blive sat i stedet, havde man ikke hørt noget om. Hvis Preussen skulle anerkende programmet, burde det ske på den betingelse, at Carl Moltke blev minister for Slesvig og Criminil for Holsten. Med disse to mænd i regeringen ville det være umuligt ikke at give den nye forfatning i hertugdømmerne en konservativ karakter. Tillige ville de sikre, at også den kongerigske forfatning blev ændret i konservativ retning. Det sidste ville dog ikke ske hurtigt på grund af folkekarakteren og kongens holdning.⁴⁷ Spørgsmålet om den danske forfatning

havde Manteuffel allerede været inde på i en note til den danske regering den 15. november. Han havde skrevet, at da stænderforsamlingen nu skulle indkaldes i Slesvig, var det sandsynligt, at der også i det nærliggende Jylland ville rejse sig et ønske om at blive delagtiggjort i de velsignelser, som stænderforsamlingen bragte. Den danske regering burde overveje, om det ikke var muligt at genindføre stænderforsamlingerne også i Jylland og på øerne. Efter hvad man i Preussen vidste om den nuværende forfatning, skulle det kunne ske simpelthen med rigsdagens billigelse. Werther havde imidlertid tilrådet, at man ikke forsøgte sig med flere henvendelser af denne art.⁴⁸ I en samtale med Wynn den 13. december sagde Bluhme, at han var meget nedslået over den modtagelse, Preussen havde givet hans person, især da Budberg støttede den preussiske regering og forlangte yderligere indrømmelser. Hvad man ønskede var, at han gennemførte et statskup. Det ville han ikke være med til. Grundloven var givet på lovlig vis, og kongen ville ikke lade sig lede af de fremmede magter til at afskaffe den, men Bluhme ville gerne indrømme, at grundloven burde undergå visse ændringer. I øvrigt ville det hele blive nemmere i 1852, når der var blevet valgt nye rigsdagsmedlemmer, forhåbentlig af bedre karat end dem, man havde. Det ville så være muligt at revidere grundloven på lovlig måde.⁴⁹

Trods den preussiske modstand blev udsigterne hurtigt lysere. I Berlin lod den engelske, den franske og den svenske gesandt den preussiske regering vide, at man fandt det danske forslag antageligt og ikke forstod Preussens modstand. Også Budberg svingede nu rundt og støttede programmet,⁵⁰ tilsyneladende fordi han, koste hvad det ville, ønskede denne sag afsluttet, før de franske uroligheder brød løs.⁵¹ Nesselrode skrev til Meyendorff i Wien, at han skulle anbefale Schwarzenberg at antage programmet. Den ultradanske ånd var ikke helt død, men Nesselrode fandt, at man ikke kunne bebrejde de danske ministre, at de ikke ganske ville forkaste den nationalisme, som havde sat Danmark i stand til at føre krigen. Meyendorff skulle pålægge Schwarzenberg nu at blive færdig med den danske sag. Budberg instrueredes på samme måde.⁵² Den 23. december godtog Schwarzenberg programmet på betingelse af, at Carl Moltke blev minister for Slesvig og Criminil for Holsten. Han gentog, at man af nationale grunde ikke kunne godtage, at der blev givet almindelig valgret i Slesvig. Det skulle fortsat være således, at den dannede overklasse talte for Slesvig og ikke den dansksindede bondebefolkning.⁵³

I Preussen opretholdt man stadig modstanden. Kongens bror, prins

Wilhelm, den senere kejser, skrev til Manteuffel, at det danske tilbud var ganske uantageligt. Det indeholdt intet om, at man anerkendte forbundsbeslutningen fra 1846 og angav intet om monarkiets fremtidige organisation. Der var ingen administrativ enhed mellem Slesvig og Holsten, og toldenheden mellem Slesvig og Jylland opretholdtes. Værst var dog, at ordningen ville medføre, at Holsten måtte rømmes og Rendsborg-fæstningen opgives.⁵⁴ Manteuffel skrev med bitterhed til Bunsen i London den 29. december, at Preussen blev ladet i stikken fra alle sider i det slesvigske spørgsmål. Schwarzenberg var fuld af fine ord, men realiteten var, at han nu var fuldstændig på linje med de andre stormagter. Hele det slesvigske spørgsmål var som en blyvægt om fødderne, og man risikerede nemt, at Frankrig benyttede sig af det. Manteuffel besluttede sig derfor til at give efter.⁵⁵ I en note til den danske regering den 30. december anerkendte han i princippet programmet. Blot måtte han forlange en vis administrativ enhed mellem Slesvig og Holsten, navnlig genoprettelse af overappellationsretten. Belejringstilstanden måtte ophæves, og der måtte snarest udskrives valg til stænderforsamlingen. Det hed videre: »der mangles ikke fremragende personligheder til at overtage ministerierne for Slesvig og Holsten. Efter tilforladelige oplysninger er disse fremragende personligheder beredt til at overtage disse poster«. Der sigtedes til Carl Moltke og Criminil, og dette uddybedes i en note, som Werther i fortrolighed skulle meddele. Preussen ville forlange, at Carl Moltke blev minister for Slesvig. Bille-Brahe, Bülow og Bille havde erklæret sig indforstået hermed, men havde bedt om, at dette måtte blive holdt ude af den egentlige note. I en særlig note mærket »allerfortroligst«, skrevet af Manteuffel personligt, pålagdes det Werther at sørge for, at man forstod, at Preussen ikke ville tolerere almindelig valgret i Slesvig.⁵⁶

Bluhme og Sponneck protesterede i første omgang mod at tage Carl Moltke til minister for Slesvig med den begrundelse, at han var stejl og vanskelig at samarbejde med. Deres modstand blev dog hurtigt overvundet. Den 6. januar 1852 forelagde Bluhme statsrådet et krav om, at Carl Moltke blev slesvigske minister. Det ville være forudsætningen for, at programmet kunne gennemføres. Tillisch protesterede. For ham var det umuligt, at en tysker skulle sættes i spidsen for Slesvig, det ville være at opofre det, men ellers vedtog man, at Carl Moltke skulle med i et nydannet ministerium, om ikke lige som slesvigske minister så på en anden post.⁵⁸

Mens Bluhme og Tillisch lige stejlt holdt hver på sit, kompliceredes sagerne yderligere af, at Carl Moltke ikke uden videre ville lade sig

udnævne til minister for Slesvig. Han stillede Bluhme en række betingelser for at indtræde. På en enkelt gav han siden lidt efter, men de resterende blev antaget, og blev faktisk i form af en kongelig kundgørelse en slags provisorisk grundlov for monarkiet. Moltke krævede:

- 1) Gehejmestatsrådet fra før marts 1848 genoprettes, bestående af monarkiets udenrigs-, finans-, krigs- og marineminister, samt af kongerigets premierminister og de to ministre for hertugdømmerne. I gehejmestatsrådet tager ministrene sæde efter personlig rang.
- 2) Det i den danske grundlov nævnte statsråd består af kongerigets premier-, indenrigs-, justits- og kultusminister. De kun kongeriget vedkommende sager, som hører under udenrigs-, finans-, krigs- eller marineministeriet, forelægges i kongerigets statsråd af de pågældende ministre.
- 3) Under det slesvigske ministerium hører alle slesvigske sager, der tidligere hørte under Tyske Kancelli, og de forskellige tyske afdelinger af de andre centraladministrative organer.
- 4) Sager fælles for hertugdømmerne behandles i fællesskab af deres ministre.
- 5) Overappellationsretten i Kiel fortsætter med ikke at vedrøre Slesvig.
- 6) Belejringstilstanden i Slesvig hæves, så snart Holsten er udleveret, derefter vælges, så snart den nuværende valgperiode er udløbet, nye medlemmer til stænderforsamlingen.
- 7) Amnestien udvides.
- 8) I overensstemmelse med de forfatningsmæssige regler udstedes en kundgørelse om, hvorvidt love udstedt siden juli 1850 skal forelægges stænderforsamlingen.
- 9) Det meddeles ligeledes i en kongelig kundgørelse, at stænderforsamlingerne i hertugdømmerne afløses af beslutningsdygtige landdage, og at monarkiets helhed sikres ved en fælles forfatning.
- 10) Criminil skal være minister i Holsten og C. F. Hansen igen krigsminister.

Disse Carl Moltkes 10 bud kunne måske nok synes at være en stor mundfuld at sluge for statsrådets danske ministre. I virkeligheden var afstanden til deres program dog ikke så stor. Man havde allerede accepteret ikke-inkorporeringen og stænderforsamlingen i Slesvig og kunne, som det viste sig, godt gå med til belejringstilstandens ophævelse, udvidelse af amnestien, forelæggelse for stænderforsamlingen af Tillischs love og genoptagelse af C. F. Hansen i regeringen. De to første punkter stødte derimod på alvorlig modstand, da de blev forelagt

Sponneck, Scheel, Tillisch, Bang og A. W. Moltke. De vendte sig imod, at kongeriget med 3/5 af monarkiets befolkning kun skulle repræsenteres af sin premierminister i gehejmestatsrådet, mens hertugdømmerne med 2/5 af befolkningen skulle have to ministre. De fælles ministre for hele monarkiet var i øjeblikket danske, men det behøvede de ikke at være ifølge forslaget. De foreslog derfor, at der foruden de 4 fælles ministre i gehejmestatsrådet også skulle være 3 eller muligvis kun 2 ministre for kongeriget og 2 ministre for hertugdømmerne. Når fælles sager blev behandlet i gehejmestatsrådet skulle alle stemme, ved rent slesvigske eller holstenske sager skulle alene det pågældende hertugdømmes og de fælles ministre stemme. Man var villig til at strække sig meget langt for at komme Carl Moltke i møde, så langt, at man tilbød ham at blive udenrigs- og premierminister, mod at en dansker blev minister for Slesvig. Dette forslag var Bluhme i øvrigt helt indforstået med. Tillisch tilføjede, at han ikke ville kunne forblive i ministeriet efter Carl Moltkes udnævnelse til minister for Slesvig, og A. W. Moltke endvidere, at han var villig til at gå af for at lette forhandlingerne.⁵⁰

Det var nok rigtigt, hvad Bluhme og Sponneck sagde, at Carl Moltke var stejl og vanskelig at samarbejde med. Han havde heller ikke nogen grund til at give efter. Sådan som de tyske krav var formuleret, måtte den danske regering bøje sig for ham, og han behøvede ikke at indrette sig efter den. Han afviste i første omgang ganske de danske ministres modforslag. Gennem forhandlinger i dagene 15. og 16. januar 1852 lod han sig dog rokke til at modificere sine krav om gehejmestatsrådets sammensætning, men var ellers så lidet imødekommende, at Bluhme ville give op og rejse op til Frederiksborg, hvor kongen opholdt sig, for at indgive sin anmodning om demission. Baron Vrints synes imidlertid at have taget lidt afstand fra Carl Moltkes alt for hårde krav, og samtidig lykkedes det Sponneck at overtale Bluhme til at give efter. Enden blev, at Bluhme alligevel rejste til Frederiksborg ledsaget af alle ministre, ikke for at indgive demissionsbegæring, men for at meddele kongen resultatet af forhandlingerne.⁶⁰ Hver enkelt minister kom efter tur i audiens og fortalte kongen, hvad han burde gøre. Det hele varede 6 timer, og, som Wynn skrev, det må have krævet et stærkere hoved end Hans Majestæt var i besiddelse af at få nogen mening ud af de vidt forskellige råd, som blev givet.⁶¹

Bluhme sagde til Wynn, at hvad han gennemgik i disse dage overskred, hvad et menneske kunne bære,⁶² og nu viste det sig tilmed, da alt ellers syntes i orden, at der kom vanskeligheder, man ikke havde været forberedt på. Frederik 7. kunne af og til være irriteret over den

grundlov, han var gået med til at udstede, men han veg alligevel nødtigt fra den. Den 25. oktober havde han sagt til Ungern-Sternberg, at han aldrig ville gå med til, at grundloven skulle tages tilbage. Han havde frivilligt givet den, havde ikke handlet under tvang og ville ikke handle som kejseren af Østrig eller kongen af Preussen, der gik fra deres løfter, så snart de så en mulighed for det.⁶³ Her i januar-dagene var kongen taget til Frederiksborg, sikkert netop for ikke at blive ført til noget, som han senere vanskeligt kunne forsvare, og han nægtede ligefrem, efter den engelske gesandts vidende, at komme til København.⁶⁴ Det var derfor efter gehejmelegationsråd i udenrigsministeriet A. Skrikes mening heller ikke et forslag, Bluhme havde medbragt til kongen, men et ultimatum.⁶⁵ Frederik 7. nægtede imidlertid i første omgang at bøje sig for det. Han ville først rådføre sig med Tillisch og Bardenfleth, og blev det deres mening, han ville følge, så blev det også dem og ikke Bluhme og Carl Moltke, der måtte danne regering. Da Wynn talte med Frederik 7. den 19. januar, anede kongen ikke, hvad han skulle gøre. Han udtrykte sig i meget stærke vendinger om det sure æble, som Østrig og Preussen havde serveret for ham. De forlangte, at han skulle tage ministre, som havde oprørerne i Holstens tillid. Især ville han gerne have en anden som minister for Slesvig end Carl Moltke, som var uantagelig for det danske parti. »Jeg er nødt til at tage min beslutning i løbet af 48 timer«, sagde kongen. Wynn svarede ubarmhertigt: »hellere 24«. Først efter at Frederik 7. havde været konfronteret med alle stormagternes gesandter gav han efter, men da var der også sket det meget væsentlige, at Moltke havde haft en samtale med Tillisch, hvor Moltke antagelig havde lovet, at der ikke ville blive rørt ved den kurs, Tillisch havde lagt ud for det danske styre i Slesvig.⁶⁷ Almindeligvis skal man nok ikke tillægge Frederik 7. megen indflydelse, men her synes det, som om hans uvillighed til at opgive det tillischske system i Slesvig har ført til denne samtale mellem Tillisch og Moltke.

Tillisch forsvandt ud af regeringen. Før han kom til Slesvig som regeringskommissær, var han kendt som helstatsmand, under sit ophold dér fór han frem som en rasende ejderdansk, og så snart han kom tilbage til København, blev han igen helstatsmand. Det synes klart, at han udnyttede sin indflydelse og popularitet til at få gjort Bluhme til udenrigsminister. Det synes lige så klart, at Tillisch må have vidst, at notabelprojektet måtte opgives og med det Slesvigs nærmere tilknytning til Danmark. Hvorfor forlod han nu ministeriet? I et brev til Regensburg den 28. januar 1852 var Tillisch selv inde på dette: »De kan måske sige, hvorfor jeg da selv ikke bliver, og hertil kan jeg kun

sige Dem, at jeg umuligt kunne blive, jeg kunne det ikke uden at fornægte alt, hvad jeg hidtil har anset for rigtigt og hæderligt; jeg kunne, kort sagt, ikke sidde på en bænk med de kolleger, som jeg ville få ved at blive. Jeg kunne ikke heller sidde i statsråd, hvori Carl Moltke nu havde sæde som slesvigsk minister, i *enhver* anden stilling var jeg givet gået med ham.«⁶⁸ Trods de indledende højtflyvende ord og trods det, at brevet var en appel til Regenburg om ikke at forlade sin embedspost, kunne det af brevet synes, som om Tillisch alligevel ikke har været ganske utilbøjelig til at ville være i regering med Carl Moltke, når Moltke blot ikke var minister for Slesvig. Tillisch havde jo som nævnt også i statsrådet protesteret, da Bluhme meddelte, at udlandet forlangte Moltke som minister for Slesvig. Tillisch havde da sagt, »at han aldrig er gået ind i statsrådet under anden betingelse, end at grev Moltke-Nütschau skulle være minister for Holsten«. ⁶⁹ Hvem Tillisch havde tænkt sig som minister for Slesvig nævnte han ikke, det skulle blot ikke være nogen tysk mand. Det forekommer imidlertid sandsynligt, at han som denne ikke tyske mand har set sig selv, har tænkt sig muligheden af at vende tilbage til det slesvigske ministerium. Han ville der ved få oprejsning for den forsmædelige fjernelse, som havde såret ham så dybt, og han havde måske også ønsker om at kunne fastholde den kurs i Slesvig, som var blevet lagt ud af ham selv og Regenburg. Han kan have håbet, at hans voldsomme imødekommendhed over for de udenlandske gesandter skulle gøre dette muligt. Da udlandet holdt fast ved kravet om Moltke som slesvigsk minister, så Tillisch ikke nogen anden udvej end helt at forlade ministeriet. Måske var det mere, end han kunne tage, at en holstener skulle overtage Slesvig, måske har han fornemmet, at hans popularitet ikke ville overleve hans forbliven i et ministerium, hvor Carl Moltke var minister for Slesvig. Laurids Skau udtrykte det således: »Tillisch har gjort alt muligt for at afværge ulykken, og da han ikke har kunnet sejre, så trækker han sig stolt tilbage, medtagende nationens kærlighed, agtelse og velsignelse, så han altså ikke er umulig i fremtiden, når bedre dage kommer. Han bærer sig ikke ad som Sponneck, der besidder en så overvættes elasticitet, at han kan agere i og under alle systemer.«⁷⁰

Når Carl Moltke gik med til fastholdelsen af den hidtidige kurs i Slesvig, skyldtes det sikkert dels den gamle ærbødighed for kongens ønsker, dels uvilje mod at kompromittere den kongelige regering, også den Carl Moltke ikke var enig med, ved at tage regeringsdekreter tilbage. Regenburg var mange år senere inde på, at tyskernes manglende vilje til kompromis irriterede Carl Moltke og fik ham til stædigt at

holde fast ved, hvad der engang var blevet bestemt af hans forgænger. Det nationale var i øvrigt ikke af betydning for ham. Så sent som i august 1851 havde han været villig til at gå med til, at kirke- og skolevæsen i den dansktalende del af Slesvig lagdes ind under det danske kultusministerium.⁷¹ Han var nået til et rent helstatssynspunkt. Som han sagde det i statsrådet, havde begivenhederne overbevist ham om, at det vigtigste var, at Slesvig hverken kom nærmere til kongeriget eller til Holsten. Hvorvidt man vekslede med kirkesproget i nogle sogne i Mellemslesvig eller ej, har ligget under det, som Carl Moltke kunne lade sig anfægte af. Passede det kongen at have ønsker i denne eller i en anden retning, så måtte det være undersåtternes pligt at bøje sig, når alt blot gik ordentligt og lovligt til. I august 1851 havde Werther talt med Carl Moltke, der sagde, at han ikke billigede alt, hvad der skete i Slesvig, men sådan som den danske regering var sammensat, var det umuligt at ændre ved Tillischs bestemmelser.⁷² Den preussiske konge blev så glad over at læse Werthers rapport om denne samtale, at han befalede Werther at give Carl Moltke en personlig hilsen og takke ham for hans forsonlige holdning. Da Werther overbragte Friedrich Wilhelms hilsen, sagde Carl Moltke, at han altid ville virke for forsoning og mod vilkårlige bestemmelser, men han ville heller ikke lægge skjul på, at det var hans absolutte overbevisning, at Tyskland ikke havde nogen berettigelse til at blande sig i slesvigske forhold. Det slesvigske spørgsmål ville blive løst hurtigere, jo mindre Tyskland blandede sig i det.⁷³ Efter den besked fik Werther ikke flere hilsner at overbringe Carl Moltke. Det er også betegnende for Carl Moltke, at da Lorenz Fröhlich i 1852 skulle dekorere appellationsrettens sal i Flensborg, tvang Moltke Fröhlich til at ændre sit motiv. Fröhlich havde tænkt sig at anvende et motiv fra den nordiske mytologi, men Moltke fandt et hedensk billede ganske upassende i en kristelig retssal. I stedet forlangte han, med henvisning til de politiske omstændigheder, at Fröhlich lavede et billede af Frederik 4.s arvehyldning. Maleriet blev hængt op i retssalen, med kongen i ophøjet majestæt på sin trone og Slesvigs og Holstens adelsmænd ydmygt liggende for hans fødder, parat til på kongens bud at kravle frem for tronen og give den kongelige hånd det troskabsforpligtende hyldingskys. En mere massiv afvisning af hele den slesvig-holstenske teori kunne dårligt tænkes.⁷⁴

Efter at Bluhme og Carl Moltke var blevet enige, overdrog Frederik 7. det til den sidste at danne en ny regering.⁷⁵ Man kunne have ventet, at dette hverv var blevet pålagt konseilspræsidenten og ikke ministeren for Slesvig, men Bluhme var ikke konseilspræsident for monarkiet,

kun for kongeriget. Bluhme kunne undværes, det kunne Carl Moltke ikke, og derfor var det, at han kom til at danne regeringen.⁷⁶ Den 28. januar 1852 holdt man statsråd for sidste gang efter den gamle ordning. Mødet sluttede med, at kongen meddelte, at han havde besluttet sig til en anden politik, og da han vidste, at denne politik ikke kunne følges af flere af ministrene, så havde han bevilget konseilspræsident A. W. Moltke, indenrigsminister Tillisch, minister for Slesvig Bardenfleth, krigsminister Flensborg og marineminister van Dockum deres afsked. »Hans Majestæt forlod derpå statsrådssalen«, står der i protokollen, »og medlemmerne skiltes.«⁷⁷ Men nogle af dem mødtes igen samme dag i det gehejmestatsråd, hvor de tog sæde efter deres personlige rang, nemlig først ministeren for Holsten, grev Criminil, derefter ministeren for Slesvig, grev Carl Moltke, så krigsministeren, general C. F. Hansen, efter ham kom så udenrigsminister for monarkiet og premierminister for kongeriget Bluhme, finansminister Sponeck, marineminister Bille, indenrigsminister Bang og justitsminister Scheel. Det, der skete i gehejmestatsrådet, var, at »premierministeren fremlagde til Hans Majestæts approbation og underskrift en allerhøjest kundgørelse, idet han forelæste den såvel i dansk som tysk tekst; hvilken kundgørelse derefter forsynedes med Hans Majestæts allerhøjeste underskrift; tillige underskrevs den af samtlige ministre (efter rang) og dateredes den 28. januar.« Så hævdede man også mødet i gehejmestatsrådet.⁷⁸

Kundgørelsen af den 28. januar 1852⁷⁹ blev en midlertidig grundlov for monarkiet, indtil helstatsforfatningen gennemførtes i 1855. Den byggede på Carl Moltkes 10 bud, men var modificeret, sådan som forhandlingerne med Bluhme havde ført det med sig. I indledningen hed det, at forhandlingerne i notabelforsamlingen ikke havde ført til det ønskede resultat. Kongen havde derfor besluttet ikke at gå videre ad denne vej, men at sikre opretholdelsen af sit monarki gennem fælles bestyrelse af fælles anliggender og senere gennem en fælles forfatning. Udenrigs-, krigs-, marine- og finansminister skulle være fælles, justits-, indenrigs- og kultusministrene skulle kun varetage kongerigets anliggender, og Slesvigs og Holstens anliggender skulle bestyres af deres særlige ministre. Alle ministrene mødtes i gehejmestatsrådet, hvor kongen førte forsædet, og hvor forretningsgangen var som tidligere, d.v.s. med ministrenes sæde efter rang. Midlertidigt var udenrigsministeren udnævnt til kongerigets premierminister. Kongen udtalte sin faste vilje til at holde den danske grundlov. Med hensyn til Slesvigs og Holstens forfatning, så var det kongens hensigt at lade de rådgivende

stænderforsamlinger udbygge til besluttende myndigheder. Forfatningsudkastene ville blive forelagt stænderforsamlingerne til udtalelse. Den slesvigske forfatning skulle særligt sikre begge nationaliteter, og dansk og tysk sprog skulle kunne benyttes allerede på den første stænderforsamling. Videre lovedes det, at toldgrænsen ved Ejderen skulle blive ophævet, at belejringstilstanden ville ophøre, og at amnestien ville blive udvidet.

Det blev så Carl Moltke, der som Slesvigs minister kom til at stå for udførelsen af kundgørelsen. Naturligvis frygtede man hos forkæmperne for det danske styre i Slesvig, hvad han ville foretage sig. Gennem hans tilsagn til Tillisch om ikke at ændre ved styrets karakter var man dog allerede noget beroliget. Wegener skrev til Regensburg, at sprogordningen ville blive stående urokket. Kongen havde selv sagt til Wegener, at han skulle skrive til Regensburg, at han skulle blive på sin plads og med sindighed og retfærdighed gennemføre, hvad han var begyndt på. Som et særligt tegn på kongens fortsatte nåde ville Regensburg blive gjort til ridder af Dannebrog, skrev Wegener. Det skete også, allerede samme dag som Wegener skrev, den 27. januar, forelå resolutionen herom.⁸⁰

Regensburg fik endvidere opfordringer til at blive på sin post fra sine tidligere chefer, Tillisch og Bardenfleth.⁸¹ Fra Laurids Skau fik Regensburg en meget indtrængende anmodning om at forblive som leder af skole- og kirkevæsenet i Slesvig. Der havde i København været afholdt et møde, skrev Skau, hvori foruden Skau selv blandt andre Madvig, D. G. Monrad, Hall og Krieger havde deltaget. Man var under dette møde, hvis afholdelse Tillisch og Bardenfleth åbenbart var bekendt med, blevet enige om, at det vigtigste nu var, at Regensburg blev i slesvigske ministerium: »Går han bort, så er Slesvig tabt for Danmark, bliver han, så er der håb om at frelse samme«. Skau havde selv været hos Carl Moltke, der slet ikke syntes indstillet på at omstøde noget. Tværtimod erklærede han, at det var sandsynligt, at det meste af, hvad hans forgængere havde gjort, ligefrem havde været nødvendigt. Hvad sprogforholdene angik, havde Carl Moltke ikke nogen mening, førend han personligt havde undersøgt forholdene, men det var meget muligt, at hvis der overhovedet skulle ske nogen ændring, så blev det kun 2–3 steder.⁸² Carl Moltke skrev selv til Regensburg. Han lykønskede Regensburg med ridderkorset og bad ham komme til København, for at de kunne mødes. Der findes et notat om Carl Moltkes udtalelser under dette møde, som Regensburg 20 år senere skrev ned. (Notatet er her gengivet som bilag II). Ifølge dette notat erklærede Moltke sig

parat til at acceptere de fleste af de tillischske bestemmelser i Slesvig. Han forsikrede, efter hvad Regenburg har noteret, at udlandet ikke skulle få lejlighed til at blande sig i de slesvigske forhold, og at alle ændringer i bestående forhold ville blive forelagt Regenburg til udtalelse. Regenburg har noteret, at Carl Moltke også holdt disse løfter. I det hele taget blev der et udmærket forhold, præget af gensidig anerkendelse, mellem disse to mænd, begge noget selvrådige, stive og embedsmandsagtige.⁸³

Regenburg var under opholdet i København også i audiens hos Frederik 7., der lovede opretholdelse af »de til det danske elements beskyttelse i Slesvig trufne foranstaltninger«, d.v.s. af sprogordningen. Regenburg bad kongen om, ligesom Frederik 2. af Preussen skulle have lovet det til en embedsmand på en udsat post, at beskytte ham mod alle kabaler og baghold som en velaffektioneret konge.⁸⁴

Det viste sig hurtigt for de danske i Slesvig, at man ikke var værst tjent med Carl Moltke. »Man må forresten ikke være utaknemlig mod skæbnen, som nu har givet os en klog minister i stedet for en dansk ditto«, skrev en dansk flensborger, J. C. Christiansen.⁸⁵ Den danske præst i Flensborg, G. F. A. Graae, skrev til Regenburg: »Jeg kan ikke lide, at man stikler til ham i Fædrelandet, der foreligger jo ingen handling af ham som minister for Slesvig, der begrundet en sådan dom. Tværtimod!«⁸⁶ Blandt de tyske var skuffelsen stor.⁸⁷

Under Carl Moltke hævdedes som nævnt belejringstilstanden, så snart preusserne og østrigerne i februar havde forladt Holsten, og tallet på ikke-amnesterede indskrænkedes fra 33 fra Slesvig til 21 fra både Slesvig og Holsten,⁸⁸ men det var ikke ting, der skadede det, som Wegener og Regenburg kaldte den gode sag. Det danske styre og den danske sag blev derimod tilføjet stor skade af den konservative forfatning, som Carl Moltke selv skrev og lod forelægge stænderforsamlingen. Gennem de høje krav om ejendomsbesiddelse for at opnå valgret blev vælgertallet begrænset til de meget velstillede og hovedsagelig tyske kredse, mens alle de mindrebedemlede blev udelukket. Men det var netop de mindrebedemlede, der var dansksindede. »Skulle vi i Mellemlesvig syd for Flensborg have endog blot nogle stemmer,« havde Regenburg bemærket i oktober 1851, »må vi nødvendigvis søge dem hos husmænd, inderster og arbejdsfolk.«⁸⁹ Husmænd, inderster og arbejdsfolk fik ikke stemmeret efter Carl Moltkes system.

Regenburg summerede op den 27. januar 1852 i et brev til Krieger: »En ting burde man dog have frelst og have kunnet frelse af skibbruddet: den danske administration i Slesvig. Med den i gode hænder

havde man haft udsigt til at danne »Danmarks rige«, og havde man riget, var de øvrige nødvendige eller gavnlige ting vel også at opnå. Men nu går håbet om Slesvigs sammensmeltning med de øvrige danske lande i lyset tillige med alle de andre ting. Thi at man ved ofret af Slesvig ikke frelser grundlov, frihed etc., men tværtimod overleverer dem til sikker undergang, derom kan der vel ikke være ringeste tvivl.«⁹⁰ Tilfredsheden var større hos den magt, der havde gennemtvunget ordningen. Nesselrode skrev den 7. januar til Meyendorff, at Danmark og Preussen nu var enige. »Det danske spørgsmål nærmer sig sin afslutning. Gud være lovet!«⁹¹

Den tyske befolkning

Den tyske befolkning

Det slesvigske spørgsmål i tiden efter treårskrigen var ikke blot et udenrigspolitisk spørgsmål. Treårskrigen havde været en borgerkrig, hvor følelserne havde været pisket op til en tilstand af had og fanatisme, der simpelthen var nødt til at give alvorlige problemer efter krigens afslutning. De danske og de tyske, der havde befundet sig så vel ved at gå hånd i hånd med hinanden, som Jens Wulff mindedes det, de skulle nu efter stormagternes diktat igen gå sammen, og ville de ikke ligefrem gå hånd i hånd, en eller anden form for en omgangstone måtte de dog finde. Den danske befolkning i Slesvig voldte ikke vanskeligheder for regeringen, undtagen måske med ønskerne om »retsopgør«; forholdet til den tabende part, til den tyske befolkning, var derimod problematisk. Ikke blot skulle man nå til en udjævning af modsætningsforholdet, men man søgte også gennem en aktiv daniseringspolitik at ændre ved de nationale tilhørsforhold, hvilket naturligvis ikke bidrog til at skabe ro. Efter slaget ved Isted kunne det synes, som om opgaven ikke var så svær. Danmark var militært herre i Slesvig, og den tyske befolkning var afskåret fra forbindelse med landsmændene i Holsten. Bevidstheden om Holstens og det øvrige Tysklands eksistens kunne man imidlertid ikke berøve de tyske i Slesvig.

Bag Slesvigs tyske stod Holsten og bag Holsten resten af Tyskland, det er den stadige forudsætning for den styrke, hvormed det danske styre mødtes. Det kan derfor være vanskeligt eller ligefrem misvisende at undersøge sammenstødet efter treårskrigen mellem det danske styre og den tyske del af befolkningen i Slesvig isoleret fra lignende sammenstød i Holsten. En samlet behandling af begivenhederne i begge hertugdømmer ville imidlertid også støde på vanskeligheder. For det første håndhævede den danske administration en skarp adskillelse af de to hertugdømmer. Dernæst var denne administration af forskellig karakter. I Slesvig søgte man at fastholde de områder, hvor beboerne var danske, eller at genvinde allerede tabte, noget, der af gode grunde ikke lod sig gøre i Holsten, men som gav den tyske befolkning i de to hertugdømmer forskellige mål og midler i deres modstand. I Holsten

søgte tyskerne ved politiske midler at nå et politisk mål, nemlig Slesvigs og Holstens samling og udskillelse af det danske monarki. Dette stræbte man også efter i Slesvig, men først i anden række.

De tysksindede her kæmpede for deres eksistens som tyske eller for fremgang for deres nationalitet. I Slesvig ville en heldig tysk kamp give større resultat end i Holsten, og kampen blev derfor også heftigst der. Holsten var bagland, i Slesvig lå den forreste frontlinje. Forskellen i modstanden mod Danmark i de to hertugdømmer var meget mærkbar, den holstenske ytrede sig gennem politiske instanser som stænderforsamlinger og rigsråd, mens den slesvigske først og fremmest havde karakter af en folkebevægelse, der mere kom til udtryk ved passive end ved aktive midler. Det er antagelig netop på grund af dette, at de tyske bevægelser i Slesvig ikke i samme grad som de tilsvarende holstenske har efterladt sig kildemateriale, der belyser dem indefra. I landsarkivet i Slesvig og landsbiblioteket i Kiel findes flere privatarkiver stammende fra slesvig-holstenske politikere, der enten har virket i Holsten eller som emigranter andre steder i Tyskland i 1850'erne. Derimod findes der tilsyneladende ingen, der stammer fra Slesvig. Det kan forklares med, at de slesvigske ledere af frygt for de danske myndigheder har undladt at skabe sig arkiver, eller der kan gives mange andre forklaringer. Det er imidlertid mærkeligt, at der i holstenernes og emigranternes papirer ikke findes nogen korrespondance med slesvigske politikere. Også her kan frygten for de danske myndigheder naturligvis have spillet ind, men havde der eksisteret en politisk ledelse af de tyske bevægelser i Slesvig, ville den nok have fundet midler til at sætte sig i forbindelse med emigranterne eller meningsfællerne i Holsten. I alle tilfælde kan de tyske bevægelser i Slesvig i 1850'ernes første år i dag næsten udelukkende iagttages på samme måde, som de danske myndigheder dengang iagttog dem, nemlig i modstanden mod det danske styre.¹

Det er kun lidt, der er fundet af tysk materiale til belysning af de tyskes stemning lige efter krigen. Det fundne giver naturligt nok udtryk for håbløshed og smerte over nederlaget: »Efter Slesvig-Holstens undertrykkelse i 1851 bemægtigede en tung bedrøvelse sig alle sind, med stum resignation lod man komme, hvad man dog ikke kunne ændre.«² Tillige var der megen vrede mod Preussen og Østrig, der havde forrådt Slesvig-Holsten. I et indlæg i Altonaer Mercur den 22. juli 1851 beskrev en mand fra Sørup i Angel de lidelser, som befolkningen påførtes af danskerne, og undrede sig over, at Tyskland roligt kunne se til. Alligevel ønskede han ikke hjælp fra Tyskland, det havde man haft nok af.² Lignende stemninger skildres i den slesvig-holstenske politiker Chri-

stoph von Tiedemanns erindringer. Man var træt af krigen og accepterede det uundgåelige nederlag i en resigneret stemning. Bitterheden mod Danmark var egentlig ikke så stor, som den var mod Preussen. Hvis danskerne havde ønsket det, kunne de godt have vundet slesvig-holstenerne. Det ville ifølge Tiedemann have været let, hvis de blot havde ført en forsonende politik og givet nogle indrømmelser: »Den almindelige bitterhed rettede sig ikke mod Danmark, som man havde lært at kende og agte som en våbenduelig modstander, men mod de to tyske stormagter, navnlig mod Preussen, som man direkte beskyldte for forræderi mod den tyske og den slesvig-holstenske sag.«⁹

De indrømmelser, Danmark skulle have gjort, skulle nu nok have været meget betydelige for at stille slesvig-holstenerne tilfreds. Fru Asta Heiberg giver i sine erindringer ikke udtryk for, at lysten til at strides med danskerne blev mindre efter slaget ved Isted eller efter, at Holsten blev besat af Preussen og Østrig. Det er heller ikke forsoning, der lyder i Theodor Storms digte fra denne tid. »Grave ved kysten« fra efteråret 1850 er rettet til de faldne slesvig-holstenske soldater og udtrykker sorg over, at deres grave ikke må smykkes med slesvig-holstenske farver. Digteren trøster sig med, at de danske farver på de danske soldaters grave er en hyldest til de slesvig-holstenske soldater. Resignationen og sorgen over at være svigtet af Tyskland kendte han også, men han havde alligevel ikke opgivet håbet om, at Slesvig engang ville blive tysk, som det fremgår af følgende vers fra digtet »Im Herbste 1850«:

Und schauen auch von Turm und Tore
Der Feinde Wappen jetzt herab,
Und rissen sie die Trikolore
Mit wüster Faust von Kreuz und Grab;
Und müssten wir nach diesen Tagen
Von Herd und Heimat bettelnd gehn, –
Wir wollen's nicht zu laut beklagen;
Mag, was da muss, mit uns geschehn!
Denn kommen wird das frische Werde,
Das auch bei uns die Nacht besiegt,
Der Tag, wo diese deutsche Erde
Im Ring des grossen Reiches liegt.
Ein Wehe nur und eine Schande
wird bleiben, wenn die Nacht verschwand:
Dass in dem eignen Heimatlande
Der Feind die Bundeshelfer fand.

Det er smukt, trods den hadefulde og demagogiske tone. Kraftigst er modviljen mod danskerne udtrykt i det lille »1. Januar 1851«:

Sie halten Siegesfest, sie ziehn die Stadt entlang;
Sie meinen, Schleswig-Holstein zu begraben.
Brich nicht, mein Herz! Noch sollst du Freude haben;
Wir haben Kinder noch, wir haben Knaben,
Und auch wir selber leben, Gott sei Dank!⁴

I dette og det følgende afsnit forsøges der givet et billede af stemningen i den tyske befolkning i Slesvig, sådan som det danske styre mødte den, i tiden fra juli 1850 til 1853. Skildringen er bygget geografisk op. En kronologisk fremstilling havde nok været at foretrække, men forskellen i stemningen i de forskellige egne, den ret korte periode og materialets spredthed har umuliggjort dette. En sammenfatning til slut skulle hjælpe til at give lidt mere helhed i det noget brogede billede.

Man kunne have ventet at finde den mest danskfjendtlige stemning i det sydlige Slesvig, hvor befolkningen var rent tysk. Dette var imidlertid ikke tilfældet. I landskabet Ejdersted i Slesvigs sydvestlige hjørne fandt gendarmeriinspektør Leerbech, at stemningen var god blandt de »simple bønder«, hvilket dog kom af, at disse ikke havde interesse for politiske spørgsmål. De større ejendomsbesiddere og de mere dannede havde derimod slesvig-holstenske sympatier og var meget modtagelige for rygter, der lovede godt for slesvig-holstenismen. Også de unge og især de, der havde tjent i den slesvig-holstenske hær, var slesvig-holstenere. Mod øst i landskabet Stapelholm var stemningen ganske den samme.⁵ Den militære kommandant i Sdr. Stapel i Stapelholm mente, at hans distrikt var slemt, men en oberst Nielsen, der foretog en rejse rundt i Sydslesvig for at finde ud af, hvordan stemningen var, mente, at stemningen dér ikke var værre end andre steder i Sydslesvig.⁶

I Hohn herred ved Rendsborg opførte bønderne sig upåklageligt, selv om de slesvig-holstenske sympatier ikke var udryddet. De blev holdt i live af enkelte agitatorer, der ikke vovede at træde åbent frem, men indskrænkede sig til at opfordre til passiv modstand. Det kunne mærkes på herredet, at bønderne ligesom i Ejdersted ikke interesserede sig for politik. De ønskede kun at leve i fred og ro og var ret ligeglade med, hvem der regerede, når de blot ikke skulle betale mere i afgifter. I landsbyerne var stemningen ikke så god som uden for dem, dog med undtagelse af landsbyen Elsdorf i den sydligste spids af herredet, hvor en skovfoged havde virket til fordel for danskheden (hvorved der vel må menes loyaliteten). Præsterne og lærerne var for de flestes vedkommende slesvig-holstenere, men de foretog sig intet.⁷ Stadig ifølge

oberst Nielsen var der ro i landsbyerne omkring Rendsborg, selv om det kunne mærkes, at en del af mændene dagligt tog ind til Rendsborg for at arbejde på jernværket og dér kom under dårlig påvirkning.

Oberst Nielsen fandt, at der ikke i Dänischwohld blev ydet nogen modstand mod de militære bestemmelser, men at der alligevel mærkedes uvilje i holdningen.⁸ Leerbech fandt forholdene i Dänischwohld meget præget af de mange store godser.⁹ De fleste af godsejerne havde aktivt eller passivt støttet slesvig-holstenismen under krigen og var derfor ikke danskerne gunstigt stemt. De var tyskdannede og i nær forbindelse med Kiel. De frygtede for, at en nærmere forbindelse med det demokratiske Danmark skulle svække deres privilegier. Desværre var godsejernes uvilje af stor betydning, da de havde megen indflydelse på bønderne på deres godser, dels fordi de havde patrimonialjurisdiktion over dem, d.v.s. ledede rets- og politivæsenet, dels fordi fæsteforholdet satte bønderne i en meget afhængig stilling. Ingen bonde turde ytre nogen anden politisk mening end den, godsejeren hyldede, da han så satte sit ve og vel på spil. Imidlertid mente Leerbech, at netop denne stærke afhængighed gjorde, at bønderne ikke var danskfjendtlige. De håbede på en forbedring af deres kår, når det danske styre var konsolideret, og så en naturlig forbundsfælle i den danske regering. Tillige var de stadig i besiddelse af den gamle kongetroskab. Men ingen brød sig om at fremsætte sådanne meninger offentligt. Under de stænderforsamlinger, som blev afholdt inden 1864, kom dette modsætningsforhold mellem de tyske bønder og godsejere frem og blev udnyttet i det politiske spil af det danske parti, men regeringen drog aldrig direkte fordel af det. Godsforpagterne, der udgjorde en slags mellemstand, var også afhængige af godsejerne, men de havde lidt store tab under krigen og ønskede nu fred. Præster og lærere i Dänischwohld lyttede kun til, hvad der kom fra Tyskland, og gjorde for de flestes vedkommende fortræd. Det samme gjaldt de øvrige embedsmænd, der var under indflydelse fra Kiel, »hvor wühleriet har sit sæde«.¹⁰ Med »wühleriet« menes den slesvig-holstenske agitation. Ordet kommer af tysk »wühlen«, der betyder at grave eller rode. Det anvendtes meget ofte af de danske embedsmænd om slesvig-holstenismen. Slesvig-holstenerne kaldes »wühlere«. Undertiden oversattes det til »rodere«. Betydningen er den samme som i ordet »muldvarpe-virksomhed«, der blev brugt i Danmark under besættelsen under 2. verdenskrig.

I Husum amt på vestkysten var landbefolkningen lydig over for myndighederne, selv om stemningen ikke var danskvenlig. Passiv modstand mødte man kun sjældent, undtagen i de østlige landsbyer, Hjolde-

lund, Fjorde, Svesing og Ostenfeld, hvor indbyggerne var meget demoraliserede, fordi der havde hersket lovløse tilstande så længe. De unge var lige så danskfjendtlige som i Ejdersted.¹¹ Det er bemærkelsesværdigt, at Leerbech fandt stemningen værst netop i de sogne, hvor der endnu taltes dansk, eller hvor dansk først for nylig var udryddet eller døende, mens man var mere danskvenlig vestpå i amtet, hvor der taltes frisisk.

Om enkelte af landsbyerne haves der nærmere meddelelser. I Olderup følte den danske præst sig velkommen, da han i slutningen af 1850 kom dertil. Folk var ret ligeglade med, om de blev danske eller tyske, selv om det var sådan, at de ældre talte dansk, men de yngre tysk.¹² Ifølge en anden præst var stemningen knap så god i Olderup i foråret 1852. Der kom en skadelig politisk indflydelse fra Husum. Dog forholdt folk sig i ro. Krigen havde været byrdefuld, og man ønskede den ikke gentaget. Loyal var befolkningen dog ikke. Ganske det samme indtryk fik man i nabolandsbyen Fjorde.¹³ Fra præsten i Fjorde findes der et brev til Regensburg fra februar 1853. Pastor Mule var ikke utilfreds med sine sognebørn, der kom ham i møde med velvilje. Folk var rolige og besindige og gjorde hverken passiv eller aktiv modstand mod den nye tingenes orden. De enkelte tyske formåede ikke at skade stort.¹⁴

Som det var Leerbechs opfattelse, var det også de militæres, at stemningen i Husum amt var bedst blandt den frisiske del af befolkningen. I Bredsted i den nordlige del fandt man i 1851, at befolkningen var rolig; kun de flygtede embedsmænds familier forårsagede nogen uro.¹⁵ I september 1852 mente Altonaer Mercur, at der i denne by herskede en fuldkommen ro. Bredsted havde i øvrigt heller ikke spillet nogen fremtrædende rolle under krigen.¹⁶ Om hele den frisiske vestkyst sagde Altonaer Mercur i august 1851: »Ifølge en meddelelse fra Slesvigs frisiske vestkyst skal forholdene dér i det ydre være rolige og til at udholde. Der synes ikke at forekomme eller forekommer i hvert fald kun få af den slags sammenstød, man kender fra Angel. De dér indsatte præster synes at tage mere løst på tingene end i Angel.«¹⁷ Når præsterne på vestkysten syntes at være mere fremkommelige, er grunden antagelig den, at der ikke blev ført nogen national politik over for friserne.¹⁸

Øst for Husum amt lå Gottorp amt med herrederne Treja, Arns og Krop vest og syd for Slesvig by. Den anden halvdel af amtet, der strakte sig ud på Angel, vil senere blive omtalt. Fra Treja sogn er der flere breve fra 1853, da der tiltrådte en ny præst. Som sin nabo i Olderup følte han sig velkommen, da han kom til sognet. Alle kappedes om at

vise ham velvilje, og han mødte overalt venlige ansigter. Selv en overbevist slesvig-holstener var venlig og talte dansk til ham.¹⁹ Efter at have været i Treja nogle måneder kunne han sige, at han overhovedet ikke havde mærket modstand.²⁰ I Hollingsted sad der en tysk præst, der i august 1852 meddelte: »I denne egn er oprøret så temmeligt udryddet med rub og stub, og alle glæder sig over, at vi har fået vor konge igen. Det samme lader sig desværre ikke sige om byerne«. ²¹ Nærmere mod Slesvig by blev stemningen mere uvenlig, befolkningen var under påvirkning fra byen. I Haddeby var der en del frafaldne slesvig-holstenerne, der nu havde fået danske sympatier. Præsten dér mente i foråret 1851, at det nok kunne lykkes at påvirke befolkningen til det bedre, d.v.s. i mere danskvenlig retning, i hvert fald ville det være langt lettere, end det ville være længere nordpå.²² Generalmajor C. L. H. Flindt havde i 1852 ikke megen tiltro til befolkningen i omegnen af Slesvig. Stemningen var ikke god, hvilket han i nogen grad tilskrev embedsstanden, der ikke med lyst og iver virkede til fremme af danskheden. Tillige var han overbevist om, at de slesvig-holstenske ledere stadig havde beholdt deres greb om befolkningen.²³

Halvøen Svansen havde overhovedet ingen militær besættelse i maj 1851, og det blev heller ikke anset for nødvendigt at få soldater dertil, da ingen begivenheder gav anledning dertil.²⁴ Gendarmeriinspektør Leerbech ønskede, at de adelige godsejere på Svansen og i Dänischwohld kunne fratages deres politimyndighed, da de ikke varetog arbejdet omhyggeligt nok. Det var umuligt at komme politiske demonstrationer til livs uden støtte fra politiørigheden, og det var i det hele til skade for den offentlige sikkerhed, at politiet var ineffektivt.²⁵ Pastor Baadh i Kosel på halvøens vestlige del meddelte i slutningen af 1853 Regenburg, at befolkningen var uden videre interesse for politik. De var hverken venlige eller uvenlige, men behandlede ham med ligestyldighed. Han håbede, at det skulle lykkes ham at få sine søgne børn i tale, men hjerteligheden var størst hos de danske embedsmænds familier.²⁶

Til amtmand over Tønder amt var allerede før de danske troppers indrykning udnævnt Arthur Reventlow. Han var tysk opdraget, men havde været i den danske hær under krigen. Han var ret forsigtig i sin embedsvirksomhed og blev i begyndelsen modtaget med velvilje af de danske, men han syntes dem snart for eftergivende i sin optræden over for de tyske og blev kraftigt angrebet i aviserne. 1860 blev han forflyttet til Holsten. Han havde i januar 1851 udarbejdet en beretning om forholdene i amtet. Der var 4 herreder, nemlig Tønder, Højer, Slogs og

Kær, hvor befolkningen overvejende var dansk, og to, nemlig Viding og Bøking langs kysten syd for Tønder, hvor befolkningen talte frisisk. Øerne Før, hvis ene halvdel, og Sild, der med undtagelse af den nordlige spids hørte til amtet, havde også frisisk befolkning. De resterende dele af Før og Sild var kongerigske enklaver og hørte til Ribe amt. Grænsen mellem dansk og tysk kirke- og skolesprog skar før sprogreskripterne tværs gennem de 4 danske herreder.

Nord for den officielle sproggrænse havde befolkningen gennemgående stået på dansk side under krigen. Det var ikke tilfældet med dem, der boede syd for den: »De danskere, der bor her, og som har tysk skole- og kirkesprog, og den frisiske befolkning blev bestandig af de oprørske myndigheder regnet for »Schleswig-Holsteins« mest trofaste tilhængere.« Reventlow mente, at det havde været meget skadeligt, at en stor del af amtet havde været syd for demarkationslinjen under våbenstilstanden. Derved var det blevet muligt for de hemmelige foreninger at ophidse befolkningen til et ligefrem fanatisk had mod Danmark. Dertil kom, at mange unge var blevet udskrevet til tjeneste i den slesvig-holstenske hær, hvorved de var blevet gjort til slesvig-holstenerne.

Da Reventlow tiltrådte sit embede i juli 1850 var folk meget bange for danskerne. De tysktalende henvendte sig til ham på gebrokkent dansk eller undskyldte ængsteligt, at de kun kunne tysk. I den sydlige del af amtet blev der demonstreret mod de danske embedsmænd, men det hørte hurtigt op. Da indberetningen blev skrevet i januar 1851 var der ro og orden overalt. Der forefaldt enkelte små demonstrationer, men de blev ordnet af politiet. Det bidrog til at bevare roen, at folk havde bevaret den gamle respekt for kongens navn, selv om de egentlig var danskfjendtlige. Der cirkulerede stadig rygter om den slesvig-holstenske hærs genkomst, men ingen troede længere rigtigt på dem. Roen skulle imidlertid ikke tages som et udtryk for, at der nu var sympati for Danmark syd for den gamle sproggrænse. Hos flertallet var det modsatte tilfældet. Hos landbefolkningen var det sådan, at man affandt sig med det danske styre, fordi man havde erfaret, hvad det kostede at føre krig. Ønsket om fred var stærkere end trangen til at gøre oprør.²⁷

Også Leerbech fandt, at der var ydre ro i den sydlige del af Tønder amt, men at folk var danskfjendtlige. Besidderne af de adelige godser var ivrige slesvig-holstenerne, der dog ikke havde megen indflydelse på befolkningen, sådan som tilfældet var i den sydligste del af Slesvig. I Tønder, Slogs og Højer herreder syntes den langt overvejende del af

befolkningen at være dansk. Dog var stemningen knapt så god i landsbyerne nærmest Tønder. I Ravsted omtrent halvvejs mellem Tønder og Åbenrå var en lille slesvig-holstensk enklave i en ellers rent dansk egn.²⁸

I Læk syd for Tønder taltes højtyisk, plattysk, dansk og frisisk,²⁹ men befolkningens flertal var dansk. Præsten i Læk meddelte Regenburg, at der fandtes et tysk parti, der uden større fremgang søgte at vinde tilhængere, og at næsten alle de dannede og velhavende var tyske. En dansk soldat, der i februar 1851 blev indkvarteret i Læk, følte sig ingenlunde velkommen og fandt i modsætning til præsten, at byen var tysk.³⁰ I Nykirke sydvest for Tønder var de 3/4 af indbyggerne frisere og resten indvandrede danskere. Stemningen var danskvenlig.³¹ Hostrup sogn øst for Tønder var ifølge amtmand Reventlow meget dansk, mens danskheden i det nuværende grænsesogn Burkal lå i dvale og trængte til at blive vækket og inspireret.³² Pastor Kok i Burkal fandt, at stemningen blev stadig bedre. Der var dog nogle forvorne tyskere, som såede klinte i hveden, men han gjorde, hvad han kunne for at uskadeliggøre deres virksomhed.³³ Den ældre del af befolkningen i Tinglev sogn var demoraliseret, men præsten arbejdede på at tilføre dem sunde begreber. De fleste virkede loyale, men det var ikke let at se, hvad der var ægte, og hvad der var hyklet loyalitet.³⁴

Tønder amt grænsede mod øst til Flensborg og Åbenrå amter. Fra den del af Flensborg amt, der ikke hørte til Angel, d.v.s. Vis og Ugle herreder, er der kun fundet to meddelelser om tyske. I Valsbøl sydvest for Flensborg talte alle dansk. Præsten var imidlertid ikke sikker på alle sine sognebørns nationalitet. Han havde indtryk af, at der foregik en agitation i største hemmelighed, og det var ham ikke muligt at trænge til bunds i det. »For øvrigt er ulykken her som andetsteds, at de tysksindede er netop de formuende og dominerende i sognet«. De udøvede derfor en stærk indflydelse, der ikke stod i forhold til deres talmæssige styrke.³⁵ Nr. Haksted ligger noget vestligere end Valsbøl. Også her taltes der dansk af alle. I den første tid tog folk ikke så venligt mod den danske præst og forsøgte at vise, hvorledes deres nationale indstilling var, ved at holde sig til tysk, men de talte det kun dårligt og opgav det hurtigt igen.³⁶

I Åbenrå amt var der slesvig-holstensk sindede sognefogder i nogle af landsbyerne omkring Åbenrå by. De blev for de værstes vedkommende fjernet. Ellers var folk dansksindede, selv om præsten i Løjt sagde om dette sogn og nabosognene Nørre Løgum og Bjolderup, at der i befolkningen var både gross- og kleindeutsche og ultra- og moderat-

danske. Om amtet som helhed sagde Leerbech: »I Åbenrå amt er stemningen særdeles god, og den langt overvejende del af befolkningen er fuldkommen til at stole på. At der også her findes enkelte ildesindede er en selvfølge, men de har næsten ingen indflydelse og er under en kraftig øvrigheds bestyrelse ingenlunde farlige«. ³⁷ Der er ikke fundet nogen anden meddelelse om tyske på landet i Åbenrå amt. Fra Sønderborg amt er kun fundet én meddelelse om tyske blandt landbefolkningen. Den er fra Altonaer Mercur og går ud på, at der blandt de tyske på Sundeved opstod en glad og lettet stemning, da bestemmelserne fra kundgørelsen af 28. januar 1852 fremkom.

Angel og byerne er ikke nævnt endnu. Angel er halvøen mellem Flensborg fjord og Slien. Det var den del af Slesvig, hvor det danske styre mødte den hårdeste modstand. Generalkommandoen kaldte Angel et politisk barometer, hvorpå stemningen i hele Slesvig kunne aflæses. ³⁸ Leerbech fandt stemningen i Angel den mest danskfjendtlige i hele Slesvig. ³⁹ Med en vis tilfredshed kunne Altonaer Mercur i november 1850 meddele, at stemningen i Angel var så anti-dansk som overhovedet muligt, og at danskerne kun formåede at regere med den yderste strengthed. ⁴⁰ I marts det følgende år mente generalkommandoen, at der var ro på overfladen i Angel. Der var dog grund til at følge udviklingen med skærpet opmærksomhed, da det kunne blive nødvendigt at skride hårdt ind over for befolkningen. Et virksomt middel til at holde de urolige nede havde man i udstationering af soldater: »de forskellige distrikters umiddelbare belægning med militær må betragtes som et middel, der virker fordelagtigt på stemningen«. ⁴¹ I slutningen af året havde forholdene ikke ændret sig. Generalkommandoen mærkede, at de slesvig-holstenske ledere var i aktivitet over hele Angel, men de virkede hemmeligt, og det var umuligt at gribe dem. ⁴²

Leerbech angav flere grunde til, at stemningen var så danskfjendtlig i Angel. Der var for det første det, at den slesvig-holstenske agitation i mange år havde arbejdet meget effektivt i Angel under ledelse af hovedmænd i Slesvig by. De velhavende angelboere, som Leerbech ikke havde meget tilovers for, havde ikke kunnet modstå de venlige tilnærmelser fra de fine embedsmænd og de dannede i Slesvig: »De er i mange år indprentet had til og foragt mod alt dansk og til kun at søge hele deres frelse i slesvig-holstenismen.« Det var sådan, at bønder, der ikke kunne tysk, skammede sig og sørgede for, at deres børn i hvert fald lærte det. Endvidere mente Leerbech, at der stadigvæk blev agiteret, muligvis blev agitationen ledet fra Kiel. Det var ikke ens overalt, f. eks. var der nogle landsbyer, hvor en dansk skolelærer havde

formålet at dæmme op for tyskheden. Åbenlys modstand mod danskerne var der ikke tale om, den ytrede sig kun som passiv. Leerbech var dog ikke utilbøjelig til at mene, at Angel kunne vindes. Det gjaldt først og fremmest om, at embedsmændene optrådte med fasthed og var konsekvente.⁴³ Endnu i juli og august 1852 var Leerbechs indtryk af Angel det samme. Folk trodsede de danske præster i utrolig grad, hvilket var politisk farligt. De tyske embedsmænd, som var tilbage, skadede meget. Det gik efterhånden op for angelboerne, at regeringen ikke formåede at udrette meget, så længe modstanden blev holdt inden for visse grænser.⁴⁴

Leerbech anvendte flere gange udtrykket »passiv modstand« i sine indberetninger, hvorfor ministeriet spurgte, hvad der mentes dermed. Det voldte Leerbech nogen vanskelighed at svare præcist. Den passive modstand var svær at beskrive, da den navnlig bestod i, at folk undlod at gøre ting, som de ellers normalt ville have gjort, »men for os, der stedse færdes iblandt befolkningen især i den sydlige del af Slesvig, gør den sig dagligt bemærkbar.« For bedre at forklare sig anførte Leerbech nogle eksempler. For eksempel kunne han ikke få sine gendarmere indkvarteret, hvor der var passiv modstand, selv om der blev betalt for dem, og værterne fik overskud af indkvarteringen. I Nordslesvig var folk altid glade for at få indkvartering. Endvidere blev de enkelte danske isoleret af tyskerne. Hvis en dansker var næringsdrivende, ødelagde man hans forretning ved at udsprede rygter om den, eller man handlede et andet sted. De danske embedsmænd ville tyskerne overhovedet ikke have samkvem med. Når der blev afholdt en offentlig forlystelse, blev de hjemme, hvis der kom embedsmænd. De kom ikke i kirkerne, når der blev prædikeret på dansk, og deres børn holdt de hjemme fra skole. Når præsterne skulle betales for kirkelige handlinger, betalte de kun lige netop, hvad anordningerne krævede, skønt det altid havde været skik at betale betydeligt mere.⁴⁵

På lignende måde beskrives den passive modstand af forfatteren til skriftet »Der passive Widerstand in den Herzogthümern Schleswig und Holstein«, der udkom anonymt 1852 i København. Forfatteren, der virker som en dansk helstatsmand, er meget velorienteret om forholdene i hertugdømmerne. Han var ikke af den opfattelse, at den passive modstand blev organiseret af en central ledelse. Dertil var den for nem at arrangere og havde en for spontan karakter. Forfatteren fremhævede i øvrigt, at man ved at føre en politik, der gik ud på at tirre de danske embedsmænd og soldater, viste disse en meget stor tillid. Den passive modstand havde overhovedet ikke været mulig, hvis ikke embeds-

mændene havde været så tålmodige og hæren så mønsterværdig disciplineret.

En af de mest danskfjendtlige landsbyer i Angel var Sørup, der ligger midt i halvøen. Årsagen var, ifølge Leerbechs indberetning, at den kendte slesvig-holstenske politiker F. C. F. Jacobsen havde virket der.⁴⁶ Altonaer Mercur kaldte Sørup for brændpunktet for Angels tyske bestræbelser.⁴⁷ Præsten i Sørup frygtede for, hvad der skulle ske, når soldaterne blev trukket væk fra sognet. Han syntes, at hans virksomhed var et sisyfosarbejde.⁴⁸ Vest for Sørup i St. Solt sad pastor E. Hagerup. Han var i begyndelsen af 1852 jævnt godt tilfreds med sin menighed. De fleste talte han dansk med. Da soldaterne i marts 1852 blev trukket væk fra sognet, vakte det jubel.⁴⁹ I maj erkendte han, at de rige var tyskvenlige: »iblandt småfolk må jo dansken søge sine venner; »æ bøn'r«, gårdmændene, der petitionerer om at fris fra »den danske lære«. vil nok vogte sig, at deres fornemme tyske fingre ikke besudles af en dansk bog.«⁵⁰ I juni fandt han stemningen direkte dårlig. Der blev sunget slesvig-holstenske sange og al samtale hørte op, når han nærmede sig. Han mente, at der var tale om en krise, tyskerne var ved at miste tålmodigheden. Enkelte talte om, at der skulle gribes til våben mod danskerne. Det harmede især pastor Hagerup, at folk ikke hilste på ham, når han færdedes i sognet.⁵¹

I Adelby ved Flensborg var forholdene i foråret 1852 som i St. Solt. Præsten i Adelby skrev til Regenborg: »Jeg kan ikke beskrive Dem, hvor her »wühles« i denne tid. I mit sogn søger man fornemmeligt at indvirke på småfolkene.«⁵² I april kom det til modsætninger mellem de mere- og de mindrebemidlede. Gårdejerne indkaldte til et stort tyske møde, hvilket i høj grad opbragte de mindrebemidlede, der virkede ivrigt for den danske sag.⁵³ Midt på sommeren havde forholdene endnu ikke afklaret sig. Tyskerne glædede sig meget over et rygte, der sagde, at prinsen af Nør skulle i audiens hos dronning Victoria, og at dette ville resultere i engelsk hjælp til de tyske magter, så danskerne ville blive drevet ud, og de tyske soldater komme igen. Præsten støttede sig stadig på de fattigere i sognet, som han mente, han havde vundet for sig.⁵⁴ Sydøst for Flensborg i Hyrup blev der agiteret af slesvig-holsternerne, men det var umuligt for præsten at få noget at vide om det: »Ærgerligt er det, at de virkelig dansksindede, hvoraf her i sognet dog er nogle, ikke vil rent ud med sproget; alle, hvem jeg har spurgt derom, siger, de intet ved om dette.«⁵⁵ De danske var udsat for mange drillerier fra de tyskes side. Flere gik over, fordi deres koner ikke kunne udholde det stadig pres, som isolationen betød.⁵⁶

Demonstrationerne kunne også ramme de danske embedsmænd. I Lyksborg fandt præsten en død rotte hængt op på sin dør sammen med et brev om, at han ville blive hængt på samme måde, hvis han ikke rejste. I Munkbrarup, der ligger nær Lyksborg, holdt beboerne en fest i anledning af soldaternes afmarch, endnu inden disse var ude af byen. Soldaterne blev vrede og knuste vinduer hos de gladeste.⁵⁷ Historikeren Otto Vaupell, der som officer gjorde tjeneste i Angel, fortalte Regensburg følgende episode fra Bøl i Midtangel. De danske myndigheder satte en rød-hvid malet vejpæl op i landsbyen. Den blev omgående tjæret sort, hvorpå myndighederne lod den male igen. Dette gentog sig 3 gange. Da den sidste gang blev malet rød-hvid, fandt man den savet over næste morgen. Pælen blev så sat op igen, og Bøl fik en indkvartering på 10 mand, der skulle passe på den. Vaupell mente i øvrigt, at den overvejende del af beboerne i sognene Rylskov, Grumtofte, Adelby, Hyrup og Stenbjerg, alle i den nordlige del af Angel, var danskvenlige.⁵⁸

Pastor Aleth Hansen blev ansat i Husby allerede i november 1850. Han har i nogle erindringer givet en skildring af sin første tid i sognet. Ved modtagelsen lagde de fleste vægt på at tale tysk til ham for at gøre ham opmærksom på, hvorledes forholdene var, men de glemte det ret hurtigt og talte så dansk. Aleth Hansen syntes, at han kom til at stå i et godt forhold til sine sognebørn.⁵⁹ I oktober 1851 så han med fortrøstning på situationen. Hvis der blot ikke skete ændringer i politikken fra København, ville det lykkes at overbevise folk.⁶⁰ Roen i sognet i marts 1852 bekymrede ham. Der var et eller andet i gære, havde han indtryk af. Tyskerne begyndte at rejse hovederne, uden at det var ham muligt at indse, hvad der fik dem til det. I april var han ude for, at der blev råbt skældsord efter ham, når han var ude i sognet.⁶¹ Tyskerne kom ikke til altergang eller overhovedet i kirke; det var et led i deres politik, mente han.⁶² I tiden omkring valget til stænderforsamlingen var stemningen ikke god. Aleth Hansen søgte at sætte mod i sine få danske. Ved udgangen af 1852 mente han, at der var sket en ændring. Folk havde vænnet sig til de danske og fandt sig nogenlunde roligt i forholdene.⁶³

Det synes, som om militærets samling til byerne betød, at den tyske befolkning fattede nyt mod. Det er tidligere nævnt, at man enkelte steder ligefrem fejrede deres afmarch. I Havetoft sogn i den vestlige del af Angel havde der således været ro, så længe som soldaterne var der, men så snart de var væk, begyndte urolighederne igen, og det viste sig, at de tyske kun havde ventet på militærets afmarch, før de igen

begyndte urolighederne.⁶⁴ I nabosognene Sottrup og Ølsby gik det på samme måde. I Ølsby blev en faldet dansk soldats grav på kirkegården skændet, da soldaterne var væk. Præsten i Ølsby fandt, at hans sognebørn lagde ham hindringer i vejen og ikke var til at stole på.⁶⁵ Også i Arnæs ved Slien skete der en ændring med militærets forsvinden. Soldaterne drog bort, men det slesvig-holstenske parti blev, skrev præsten. Han mente, at folk blev opmuntret til den passive modstand sydfra. Heller ikke han var i stand til at give en nøjagtig definition af den passive modstand. Som Leerbech mærkede han den imidlertid tydeligt nok, nærmest som chikane.⁶⁶

I Regenburgs arkiv findes breve med eksempler på danskfjendtlig optræden fra næsten hvert sogn i Angel, men skildringerne varierer ikke meget fra, hvad der her er nævnt.⁶⁷ En særligt indgående vurdering af forholdene i sit sogn giver pastor Barfod fra Oversø i vestkanten af Angel. I maj 1852 var der temmelig roligt i sognet, hvad han dog troede mere skyldtes sommerens arbejds travlhed end et sindelagsskifte. Om vinteren havde han mærket den passive modstand: »Drillerier, indirekte trusler og andre småudgydelser af sindets bitterhed har jeg jo også hos mine sognefolk mærket en del til vinteren igennem.« Han havde imidlertid taget det roligt, hvorved ikke blot den ydre fred var blevet bevaret, men han troede også, at han havde vundet sognets agtelse. I Oversø var halvdelen af befolkningen dansk, hvad der netop gjorde, at sognet blev så slemt. Da både det tyske og det danske parti havde stærke ledere og et fortrinligt sammenhold, så blev modsætningerne større dér end andre steder.⁶⁸

Hvad pastor Barfod mente om Oversø, har formodentlig gyldighed på hele Angel. I det sydlige Slesvig, hvor den nationale kamp for længst var udkæmpet, kunne man tillade sig at vise om ikke venlighed, så dog ligegyldighed over for danskerne. I Angel var tyskheden næppe endnu grundfæstet i begyndelsen af 1850'erne. Hos de fleste af dem, der følte sig som tyske, var nationalitetsskiftet endnu i minde. De selv talte stadig dansk, eller deres forældre havde gjort det. De var ikke tilstrækkeligt sikre i deres tyskhed til at vise tolerance over for de danske. Angel forholdt sig til hele Slesvig, som Slesvig forholdt sig til Holsten. Dertil kom naturligvis, at der i store dele af Angel i det blandede sprogbælte blev ført en aggressiv dansk politik. Ganske vist var kirkesproget blandet, men skolesproget var som nævnt dansk med kun 4 ugentlige timer i tysk, og formålet var at sikre børnene for danskheden.

Den tyske befolkning i byerne

Byerne behandles for sig, fordi stemningen dér var anderledes end på landet. Det er flere gange nævnt, at de danske embedsmænd beklagede den uheldige indflydelse fra de sydslesvigske byer. Modstanden var altså hårdere. Tillige havde tyskheden en anden karakter, som det ikke er nemt nøjagtigt at bestemme. Stemningen i byerne har antagelig været præget af de tyske embedsmænd. Deres akademisk prægede slesvig-holstenisme, der var skabt i Kiel, var anderledes end den mere enkle modstand på landet. Den modstand, som de tyske i byerne viste, var af samme form som de anti-danske følelser, der herskede i Tyskland. I byerne var der ikke længere spor af den gammeldags kongetroskab, som man endnu kunne appellere til hos de tyske på landet. Men ligesom på landet var stemningen ikke så ophidset i de sydligste af byerne.

Ganske vist skulle der have været en meget ophidset stemning i Tønning i det sydvestlige Slesvig omkring tiden for det danske styres indrykning. Tønning-borgerne skulle ligefrem have sammensvoret sig om at slå den første præst ihjel, der bad den fastsatte kirkebøn for kongen.¹ I november 1850 håbede man ifølge Altonaer Mercur endnu på, at de slesvig-holstenske tropper snart ville vende tilbage. Folk var trykket af belejringstilstandens bestemmelser, og næringslivet lå fuldstændigt stille. Der var mange, der led nød, da der hverken var tilstrækkeligt med mad eller brændsel til vinteren.² Danskerne følte sig utrygge og stillede mange vagter ud, og byen blev ruineret, fordi handelen lå stille.³ Har stemningen været så danskfjendtlig i 1850, synes den at have ændret sig meget i de følgende år. Den tidligere citerede militære rapportør, oberst Nielsen, fandt i maj 1851 tilstanden rolig i Tønning. Belejringstilstanden blev administreret mildt, hvilket muligvis var årsagen til, at der blev vist »en slags tilgængelighed mod officererne, uden at de (borgerne) dog derved kan skjule, at deres sindelag ikke er bestemt for de bestående forhold«. I den nærliggende by Garding havde amnestien gjort et gunstigt indtryk.⁴ Langt fra at føle sig truet på livet var præsten i Tønning tilfreds med sit embede.

Han havde et behageligt forhold til menigheden, som han satte pris på. Han troede også, at han var vellidt af den. Det eneste, der generede ham, var, at Tønning var så tysk som noget sted i Tyskland, og han så gerne, at dette blev afhjulpet ved, at der blev indført undervisning i dansk.⁵

Frederiksstad havde taget megen skade af beskydningerne, da den i september og oktober 1850 blev angrebet af slesvig-holstenerne, halvdelen af husene var ødelagt af kanonkuglerne eller ildebrandene.⁶ Dertil kom, at byens handel blev ruineret af forbudet mod forbindelse med Holsten, hvorfor stemningen naturligvis var meget nedtrykt.⁷ Generalmajor Flindt fandt byen meget stille. Det var ikke til at blive klar over, hvad borgerne egentlig tænkte, da de danske embedsmænd ikke kunne komme i kontakt med dem og led under denne isolering.⁸ Leerbechs indtryk var, at »i stæderne Frederiksstad, Tønning og Garding, hvor en større intelligens er koncentreret, er stemningen mindre god, dog langt fra ikke så slet som i Slesvig, og bedre end i Eckernførde.«⁹

Husum virkede meget tysk. Det er nævnt, hvorledes der gik panik i folk, da de danske soldater rykkede ind. Også Theodor Storms digte fra Husum giver et indtryk af, med hvilke følelser overklassen i byen omfattede det danske styre. Modviljen kom tydeligt til udtryk, da man i 1851 fejrede årsdagen for slaget ved Isted. Borgerne afholdt sig fra enhver deltagelse.¹⁰ Flere danske kilder skildrede befolkningen som lydige, dog ikke af velvilje, men fordi den var tvunget til det. Som andre steder var det ikke muligt at erfare, hvad borgerne tænkte, da de var tavse og mistænksomme over for de danske. En tysk kilde taler om en vis træthed hos de tyske. Efter de tre krigsåre måtte man nu se i øjnene, at danskerne var kommet for at blive, i hvert fald i så lang tid, at man af hensyn til ro og orden og hverdagens krav måtte se at komme til en ordening med dem.¹¹ I 1854 kunne pastor Hasselriis med fortvivlelse se tilbage på 3 års virksomhed i byen. Han havde overhovedet ikke vundet terræn, men var blot i byen som en skive for de tyskes spot. Kirken var aldeles tom, når han skulle prædike.¹² Pastor Hasselriis var måske en af de slesvigske embedsmænd, som heller ikke ville have kunnet gøre sig i kongeriget, i hvert fald var det en af hans kollegers opfattelse, at hans vanskeligheder til dels var skabt af ham selv.¹³ Husums danskfjendtlige karakter skulle ikke komme af, at flertallet af indbyggerne var opfyldt af en egentlig tysk nationalitetsfølelse, det var der kun en meget fåtallige overklasse, der var.¹⁴ Måske havde en anden end pastor Hasselriis formået at vinde det mindrebemidlede flertal af borgerne.

Kommandanten i Frederiksort ved Kielerfjorden fandt befolkningen forekommende, hvad der dog nok mest skyldtes, at alle levede af at

handle med garnisonen. Hvad der foregik under overfladen, vidste han ikke, da der ikke var en eneste loyal mand, han kunne stole på.¹⁵ Også i Eckernførde fejrede militæret den 25. juli 1851 årsdagen for slaget ved Isted uden tilslutning fra borgerne. Tværtimod benyttede de lejligheden til at demonstrere. Butikkerne blev lukket, og folk holdt sig inde. De få, der viste sig på gaderne, var sørgeklædte. Der var ingen gæstgiver, der ville stille lokale til rådighed for festen, hvorfor man måtte lade den afholde uden for byen.¹⁶ Som straf herfor blev garnisonen fordoblet, og især fik de, der havde lukket deres butikker, ekstra indkvartering.¹⁷ Leerbech fandt stemningen dårlig i Eckernførde, men mente dog, at fjendtligheden mod det danske ikke stak så dybt. »For en kraftig øvrighed ville det sikkert ikke være vanskeligt lidt efter lidt at vinde befolkningen«. ¹⁸ Muligvis lykkedes det; i november 1853 blev der indgivet en adresse fra Eckernførde by til kongen, hvori man bad om, at der måtte blive lagt en kaserne i byen for at hjælpe på dens næringsliv.¹⁹

»Ligesom stemningen i Angel er den mindst gode i landdistrikterne, således er Slesvig iblandt dem, hvori slesvig-holstenismen har slået dybeste rødder«, skrev Leerbech i indberetningen. Han mente, at der i hele byen kun var 3–4 loyale borgere, resten var slesvig-holstenere. De havde i den grad levet sig ind i den slesvig-holstenske tankegang, at de havde vanskeligt ved at erkende nederlaget. Foreløbig ville de dog ikke prøve et nyt oprør: »De har følt krigens tryk og føler nu belejrings-tilstandens ulemper, og det går her som overalt, hvor dette er tilfældet, at man under ingen omstændigheder ønsker noget nyt oprør, medmindre man forud kan sikre sig en varig sejr.« De få loyale var udsat for trusler. I 1851 havde Altonaer Mercur noteret sig, at kongens fødselsdag kun blev fejret af en eneste borger med dansk flag.²⁰ En værtshusholder, der havde haft til hensigt at flage på kongens fødselsdag den 6. oktober det følgende år, blev truet, så han ikke turde gøre det.²¹ Da man i anledning af den kongelige fødselsdag forsøgte at arrangere en fest, var der flere borgere, der trak sig tilbage, da de fik at vide, at deres navn ville komme til at stå på en indbydelsesliste. Motiveringen var, at det ville ødelægge deres forretning, hvis det blev kendt, at de var danskvenlige.²²

Såvel Leerbech som de militære var sikre på, at der blev agiteret i byen: »Det er ingen tvivl underkastet, men afgjort, at der såvel i byen Slesvig som i Sydslesvig i almindelighed vedvarende agiteres. Det statsopløsende partis ledere er ikke uvirksomme og søger uafbrudt, først og fremmest hemmeligt, at indvirke på befolkningen og at vedligeh-

holde og forøge det hos en stor del af denne herskende fjendtlige sindelag imod alt dansk.«²³ Man havde et godt øje til de 3 selskabelige foreninger i byen, hvis ledere alle var »Wühlerer«.²⁴ Der har nu næppe allerede i begyndelsen af 1850'erne eksisteret nogen forening, der havde danskfjendtligheden som hovedformål.²⁵

Hovedmanden for agitationen i Slesvig by anså man den forhenværende advokat, dr. Carl Heiberg for at være.²¹ Leerbech ville gerne have Heiberg sat fast. Det ville være et godt eksempel, og hans fjernelse ville være gavnlig for stemningen.²⁷ Hvorvidt dr. Heiberg så tidligt som i 1852 har været indblandet i propagandaarbejdet mod Danmark, vides ikke. Da der i 1860 blev foretaget en razzia hos ham, måtte hans kone skjule to store sække med kompromitterende papirer.²⁸ Når der fra de danske embedsmænds side taltes om agitationen i Sydslesvig, synes det, som om der dermed mentes en velorganiseret agitation under en fælles ledelse og omfattende større områder. Noget sådant har næppe eksisteret. Snarere har der været agitation på den måde, at de enkelte tyske forsøgte at indvirke på deres omgivelser. Nogle af rapportørerne hældede til den anskuelse, at de var omgivet af hemmelige organisationer, der modarbejdede det danske styre, men de var aldrig i stand til at angive noget konkret. Også de holstenske eller tyske agitatorer eller »smitten fra Holsten« var man overbevist om eksisterede, uden at det dog nogensinde lykkedes at fange en eneste agitator. Leerbech synes i sin indberetning at være tilbøjelig til at tro på den organiserede modstand, men heller ikke han, der var leder af det politiske politi, kunne på forespørgsel fremvise andet end eksempler på den passive modstand. I et brev til politidirektør Bræstrup i København benægtede han direkte, at der skulle eksistere nogen organisation: »Til dato har jeg her intet sporet, der kunne tyde på nogen direkte revolutionær agitation enten fra ud- eller indlandet.«²⁹ Det er mest sandsynligt, at det forholder sig sådan, at den passive modstand har været så ubehagelig og ramt de danskere, den gik ud over, så hårdt, at de har opfattet den, som om der stod en ledelse bag den. Man havde en opfattelse af den sydslesvigske befolkning som egentlig ganske danskvenlig, hvis bare den ikke blev ophidset af slesvig-holstenske agitatorer, og tanken om de hemmelige organisationer støttede denne teori og bortforklarede modviljen.

Jens Wulff var i Tønder et par dage i efteråret 1850. Begge gange fandt han stemningen nedtrykt, »forknytt og forbitret«.³⁰ I april 1851 var de tyske i byen stadig nedtrykte ifølge Altonaer Mercur. Blot det at være tysk skulle af myndighederne blive betragtet som noget strafbart.

Man fandt det nødvendigt med et meget hårdt polititilsyn.³¹ Flertallet af indbyggerne var tyske »og kunne ingenlunde finde sig i den tanke, at Slesvig skulle træde i nærmere forbindelse med Danmark, hvilket de anser for en ulykke for landet.« Der var et lille dansk parti, men det bestod mest af »småborgere«, der var afhængige af de velhavende og led tab på grund af deres sindelag.³² I august 1851 havde det ændret sig således, at det nu var de danske, der var nedtrykte og mismodige, mens tyskerne var ved godt mod. Altonaer Mercur mente dog, at det ville hjælpe på de danskes humør, at byen havde fået en forlægning på 25 gendarmer.³³ Også amtmand Reventlow fandt Tønder meget tysk: »Jeg kan kun gentage, at jeg aldrig, ikke engang i Slesvig og Eckernførde, har set lignende eksemplarer af forrykt og fanatisk tyskhed.« Reventlow mente, at den stærke tyskhed skyldtes, at Tønder ikke havde nogen egentlig forbindelse med kongeriget. De få danske var så frygtsomme, at de f. eks. kun turde give bidrag til de sårede danske soldater, hvis deres navne kunne blive holdt hemmelige. Det var nok muligt at holde ro i byen, men om at regere ved fredeligere midler kunne der ikke være tale. Da Tillisch i februar 1851 besøgte Tønder skulle byen illumineres, men der var kun lys i få vinduer, og de få danske havde måttet indkalde forstærkninger fra Møgeltønder for at skabe lidt feststemning.³⁴

Borgmesteren i Tønder var den meget energiske C. A. Kiær.³⁵ I sine breve til Regensburg skildrer han byens tyskthed på samme måde som Reventlow. I april 1851 klagede han over, at han ikke kunne komme i kontakt med den danske del af byens borgere, da man ikke turde tale til ham af frygt for de tyske. I maj var det gået lidt fremad; man var stadig bange for at vise danske sympatier, men under 4 øjne havde man ikke mere noget imod at tale dansk med ham.³⁶ Kundgørelsen af 28. januar 1852 glædede de tyske så meget, at de fejrede den med et offentligt bal. Det var ellers begyndt at gå så godt, endog nogle slesvig-holstenere talte nu dansk.³⁷ Hertugdømmets lærerseminarium lå i Tønder. Undervisningen foregik på tysk med særskilt danskundervisning for elever fra dansktalende egne. Dets leder var professor C. A. Bahnsen, der var tysk helstatsmand. Fra dansk side så man ikke venligt på seminariet, der blev betragtet som slesvig-holstensk. Også Kiær så gerne, at det blev flyttet væk fra Tønder, seminaristerne havde en uheldig indflydelse i byen: »De er alt for billige tyske privatlærere og i det hele nogle slemme drenge.«³⁸

Under treårskrigen havde flertallet af Flensborgs indbyggere vist sig at være loyale. Embedsmændene, de gejstlige, lærerne og advokaterne var slesvig-holstenere, men købmændene, de næringsdrivende og deres

ansatte var kongetro. Der havde været mange stridigheder mellem partierne under krigen.³⁹ Det er tidligere nævnt, at der i nogle tyske bøger, som blev forbudt af censuren, blev gjort flensborgerne bebrejdelser for den holdning, de havde indtaget under krigen. Allerede under krigen havde slesvig-holstenerne i øvrigt udtalt deres utilfredshed med den manglende tilslutning i Flensborg. Omvendt havde de danske myndigheder haft grund til at være tilfredse med indbyggernes holdning, og efter krigen fik byen som nævnt adskillige belønninger og blev gjort til Slesvigs hovedstad med sæde for overøvrigheden, domstol, biskop, medicinaldirektør, centralkasse, generalkommando og stænderforsamling.⁴⁰ Havde flertallet af indbyggerne således været loyale, kan de alligevel ikke kaldes danske. Byen var så godt som udelukkende tysktalende, og det store flertal af indbyggere nærede ingen ønsker om at skifte sprog, deres trofasthed mod Danmark til trods. »Thi vel var Flensborg en overvejende loyal og kongetro by – især gælder det om den lavere borgerklasse og i den nordligere del af byen – men det var en *tysktalende* by, og de loyale flensborgere tålte ikke, at man fra dansk side rørte ved sproget.«⁴¹ Flensborg kom da heller ikke med i det blandede bælte, men vedblev at have tysk kirke-, skole- og administrationsprog. I stedet dannedes, i øvrigt på magistratens andragende, en fri dansk menighed og skole i Flensborg. Den lærde skole indførte ligelig undervisning i dansk og tysk. Det sidste medførte protester fra magistraten, der forgæves klagede til ministeriet for Slesvig over, at det danske havde fået overvægt. I hele tiden mellem krigen fik den danske menighed og skolen stadig flere medlemmer og elever. Forskellen i stemningen mellem Slesvig by og Flensborg var meget mærkbar for en dansk soldat, der i februar 1851 forlagdes fra den ene by til den anden.⁴³

Der er kun fundet få meddelelser om danskfjendtlige i Flensborg. Altonaer Mercur meddelte i juli 1851, at der havde fundet uroligheder sted mellem danske og tyske i Flensborg.⁴⁴ Åbenbart er slesvig-holstenerne her som andre steder livet betydeligt op ved kundgørelsen af 28. januar 1852, men har igen mistet modet, da der ikke skete større ændringer. Det synes at være dette, som Flensborgs politimester henryder til i et brev til Regensburg: »Her er alt ved det gamle, vore slesvig-holstenerne hernede er ikke så meget glade mere, og de pukker ikke så stærkt mere på, at det er deres parti, der regerer i Slesvig.«⁴⁵ Tilstedeværelsen af de ikke-loyale kan konstateres ved tilstedeværelsen af en privatskole, der efter kirkevisitatoriets skøn blev besøgt af børn af forældre, der hovedsagelig hørte til de bemidlede eller velhavende, eller

til de loyale, men for størstedelen dog til de mindre loyale og illoyale af befolkningen.⁴⁰ I 1851 havde denne skole 140 elever, 1852 næsten 200. I 1853 døde skolens leder, og hans enke fik kun tilladelse til at drive skolen videre som pigeskole, da der var mangler ved undervisningen, især i »den fædrelandske historie og geografi«. Ved en visitation på skolen i 1853 bemærkede visitatoriet, at der ikke blev lagt tilstrækkelig vægt på oplæringen til kærlighed til fædrelandet, og at der ikke var håb om fremgang på dette felt, da enken havde været medunderskriver på en adresse til dronning Victoria, hvori der blev bedt om, at Flensborg ikke måtte komme under det danske åg igen. Helt at lukke skolen frarådede visitatoriet dog, da allerede lukningen af dens drengesektion havde givet anledning til demonstrationer mod den lærde skoles dansk-undervisning.⁴⁷

De danske lærere ved den lærde skole mærkede »Wühlerierne« imod dem. De bestod i henvendelser til magistraten »med opfordring til, at den vil tage sig af skolesagen og gøre skridt til at hævde Flensborgs ret til en udelukkende tysk real- og latinskole!«⁴⁸ De loyale flensborgere sympatiserede ikke med de danske sprogbestræbelser i Slesvig og ønskede at holde fast ved deres tyske sprog og kultur. For så vidt var de altså tyske, men de ville alligevel ikke høre til en slesvig-holstensk stat. Deres nationalitet var den danske helstats, og de var fortsat i besiddelse af hengivenhed for kongen som monarkiets symbol. Antagelig var de heller ikke blinde for de fordele, som Flensborgs tilhør til Danmark bragte den flensborgske handel. Deres opfattelse var gammeldags, de havde befundet sig vel i helstaten og ønskede intet ændret. Som det blev sagt af Altonaer Mercur: »De såkaldte dansk-sindede i Flensborg er med få undtagelser mænd fra status quo ante eller tilhængere af fred for enhver pris.«⁴⁹ De egentlige danske så ikke med udelt sympati på de loyale. Redaktøren af det danskvenlige, tysk-sprogede »Flensburger Zeitung«, Claus Manicus,⁵⁰ havde ikke meget tilovers for dette parti, der måske nok var loyalt, men som alligevel satte sig imod alt dansk. Slesvig-holstenerne blev pacificeret af amnestipatenterne, men det såkaldte danske parti blev skuffet over at se dets modstandere slippe så billigt.⁵¹ Præsten ved den danske menighed mente, at de fleste flensborgere på deres vis var danske, men at man ikke skulle vente, at den ældre generation, »der havde levet under »Ægyptens trædom«, skulle få i sinde at vende sig bort fra dens »kødgryder«, f. eks. Mariekirkens store klokke eller lukkede stole.«⁵² Med andre ord, de ældre af de loyale tyske flensborgere var for indlevede i deres tyske kultur til at kunne opgive den for den danske.

I Sønderborg var det tyske parti ikke stærkt. Borgmesteren, H. Finsen, kunne tale om »de enkelte tyskere, vi har her.«⁵³ I 1851 var der nogle uroligheder, da der blev afholdt en fest til ære for de danske soldater. Et mindre antal af indbyggerne havde ikke illumineret deres huse, hvorfor de blev generet af de danske.⁵⁴ Det skal også være forekommet ved samme lejlighed, at en tysker fjernede et dansk flag.⁵⁵ En sønderborger, Bertha Hahn, har i nogle erindringer givet en skildring af forholdene i byen mellem krigene. Om de nationale forhold skriver hun: »Så lille vor by var, faldt den dog i to, skarpt adskilte dele. Grænselinjen var usynlig og trak sig lunefuldt ud og ind, men den var så håndgribelig virkelig som nogen: grænsen mellem »dansk og tysk«. Under denne skarpe adskillelse voksede børnene op; vi fødtes med at vide, hvem der hørte til her og hvem hist. Men der var atter to slags danske og to slags tyske. Der var de danskfødte embedsmænd og de få, fra Tyskland indvandrede familier, hvis standpunkt var givet, og der var den indfødte befolkning, af hvilken den større del var dansksindet, men hvoriblandt der også fandtes en del »hjemmetyskere«. Naturligvis var der også enkelte holdningsløse familier, der knapt selv vidste, hvor de hørte hen, men fandt det mere fint at være tysksindet eller dog tysktalende.«⁵⁶ Om sproget skriver hun, at det ikke var det, der bestemte folks nationalitet. Dog begyndte man efter 1848 at tale dansk eller tysk i overensstemmelse med, hvilket parti man hørte til. Det voldte vanskeligheder for de tyske, da en del af dem ikke var ret gode til tysk. Drengene fra de tyske familier var nødt til at gå i den offentlige skole, hvor lærerne var danske, men pigerne sendtes til en privatskole med en tysk lærerinde. I marts 1853 opgjordes tallet på drenge og piger, som sendtes til privat undervisning i tysk, til omkring 130.⁵⁷ De to partier holdt sig som regel fra hinanden; når de af og til mødtes, forløb det fredeligt. Alligevel havde hele livet i Sønderborg en egen spænding på grund af de nationale modsætninger.⁵⁸ I Augustenborg på Als, hvor hertug Christian August havde boet, var der nogle enkelte slesvig-holstenere. Ved en fest, der blev afholdt i marts 1852, blev der sunget slesvig-holstenske sange. De af deltagerne i festen, som også havde taget del i sangen, fik hver en bøde på 10 rd.⁵⁹

I Gråsten, hvor hertugen også havde haft et slot, blev der afholdt et offentligt bal i september 1851. Balsalen var smykket med de slesvig-holstenske blå, røde og hvide farver. De danske i byen blev vrede over at se slesvig-holstenerne føre sig således frem, og det kom til tumulter mellem parterne. Til sidst måtte gendarmerne gribe ind for at skaffe ro.⁶⁰ Siden viste det sig, at de fleste af deltagerne i ballet var kommet

fra Åbenrå.⁶¹ I G. Japsens »Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850« er der givet en meget udførlig og instruktiv redegørelse for de nationale forhold i Åbenrå i tiden før og under treårskrigen. Japsen redegør for, hvorledes alle i byen omkring 1800 havde haft helstatens nationalitet, men at åbenråerne i løbet af de følgende 50 år måtte vælge mellem dansk og tysk. I omtalen af forholdene i Tønder er det nævnt, at amtmand Reventlow beklagede, at Tønder havde så lidt forbindelse med kongeriget, hvilket naturligvis svækkede danskheden meget. Japsen fremhæver netop, hvilken betydning det havde, at Åbenrå stod i så livlige handelsforbindelser med København og det øvrige Danmark. I søfolkene og arbejderne på skibsværfterne havde Åbenrå en sikker dansk styrke. Den hårde kerne i det tyske parti dannedes af byens universitetsuddannede. Det var folk, der havde mere indflydelse end de danske sømænd og arbejdere, og derfor dominerede det tyske parti, trods det, at det var i mindretal. Først da treårskrigen kom, trådte de danske frem. Under krigen havde modsætningerne været meget skarpe.

De fremtrædende slesvig-holstenske embedsmænd blev afskediget efter krigen, men alligevel havde det tyske parti stadig den fordel fremfor det danske, at det havde folk, der ved uddannelse eller formue fik partiet til at syne af mere, end det var. En af lederne af det danske parti, redaktør F. Fischer,⁶² skrev 1850 til Regensburg: »Det vil være Dem bekendt, at vi her i byen ikke har overflod af gode kræfter, men snarere det modsatte.«⁶³ På kongens fødselsdag den 6. oktober 1851 var Åbenrå illumineret. Ligesom i Sønderborg benyttede de tyske borgere lejligheden til at demonstrere deres sindelag ved ikke at illuminere. Det ophidsede de danske at se deres mørke huse, og de knuste derfor systematisk alle de vinduer, der ikke var lys i. Til sidst måtte der sættes gendarmeri og militær ind mod de urolige.⁶⁴ Som i Flensborg og Sønderborg var de tyske utilfredse med, at deres børn skulle gå i de offentlige skoler, hvor de fik undervisning i dansk, og de arbejdede derfor på at få oprettet en tysk privatskole. Amtmanden i Åbenrå, E. S. E. Heltzen, der var klar over, hvor betydningsfuldt det var at vinde de toneangivende, så med bekymring på oprettelsen af privatskolen: »sker det, er det ude med at få ordentlige folks børn ind i de offentlige, d.v.s. danskheden indskrænker sig atter til de ringeste.«⁶⁵ Var det således kun nødtvungent, folk sendte deres børn til skolen, blev den danske gudstjeneste derimod godt besøgt. Borgmesteren i Åbenrå, P. J. J. Lunn, mente egentlig ikke, at der var behov for tysk gudstjeneste hver søndag. På grund af svigtende tilslutning kunne den indskrænkes til kun at finde sted hver anden eller tredje søndag. Det ville

også være en fordel at komme af med den tyske præst ved kirken, da han var en slags samlemærke for de tyske.⁶⁶

Haderslev var Nordslesvigs mest danske by.⁶⁷ Også der havde embedsmændene været slesvig-holstenske, og afskedigelserne blev meget grundige, da det danske styre vendte tilbage: »det hele kirke- og skolepersonale, ene med undtagelse af den ved kirken fungerende graver«, var blevet afskediget.⁶⁸ Som i Åbenrå var der også i Haderslev blevet knust vinduer hos de tyske, der ikke havde deltaget i en illuminering af byen.⁶⁹ Den eneste fundne meddelelse om byens tyske stammer fra en adjunkt ved den lærde skole. Han var af nogle danske familier blevet opfordret til at starte en pigeskole og søgte Regensburg om tilskud, skønt det ikke burde være nødvendigt: »Skolen kan egentlig let bestå ved egne kræfter, da der er børn nok her i byen; men de tilhører tysk-sindede borgere, der kun kommer, når de tvinges, og det sker ikke, tværtimod har de alt for mange skoler«. De forældre, som havde råd til at sende deres døtre til en pigeskole, foretrak altså de tyske skoler, mens der ikke var et tilstrækkelig stort og rigt dansk klientel til, at en dansk pigeskole kunne løbe rundt. Af tyske drengeskoler var der 3, en med 60 og en med 30 elever, der begge blev ledet af afskedigede lærere fra den lærde skole, og en med 5 elever, der blev drevet ulovligt, da læreren ikke måtte holde skole. Der var ikke givet tilladelse til oprettelse af tyske pigeskoler, men de eksisterede alligevel under navn af syskoler, hvor der ulovligt blev undervist i tysk. Adjunkten så det som de danske læreres opgave »at holde ud med de ildesindedes hårdnakkethed og enstemmighed. At de handler efter en plan, kan jeg skønne deraf, at 6 børn blev anmeldt, da pigeinstituttet blev oprettet; men de trak sig alle tilbage, da det kom til stykket, fordi de i en forsamling af tysksindede måtte love ikke at ville gøre denne tilnærmelse til os danske.« Da de tyske skoler i marts 1853 blev lukket, startede adjunkten sin skole. Han var nødt til at give lige så mange timer i tysk som i dansk for at få de tyske elever, som ellers ville blive sendt til Hamborg for i en skole dér at lære tysk.⁷⁰

Tilbage at omtale er Christiansfeld, Slesvigs nordligste by. Den var på grund af den herrnhutiske menighed, der havde forbindelse med Tyskland, meget tysk. De loyale borgere udgjorde et mindretal, og de var under hård påvirkning fra de tyskes side. Især de kvinder, der boede i det såkaldte Søsterhus, lagde et hårdt pres på de danske. Flere danske herrnhutere turde ikke søge omgang med andre danske af frygt for at blive ekskommuniceret af samfundet. Der var et modsætningsforhold mellem samfundet, fordi det var så tysk, og den ellers rent danske

egn.⁷¹ Det styrkede tyskheden i Christiansfeld, at mange tyske familier flyttede til den fra andre byer i Nordslesvig. I Christiansfeld havde man nemlig privilegier på at måtte have tysk som kirkesprog. Også mange børn af tyske forældre kom til Christiansfeld for at gå i tysk skole dér. Byen steg i velstand på grund af denne tilvækst i befolkningstallet.⁷²

Taget under et danner den tyske befolknings stemninger trods forskellene fra egn til egn alligevel et helhedsbillede. I sommeren og efteråret 1850 var de tyske naturligvis meget modløse. Først mistede slesvigholstenerne støtten fra Tyskland, dernæst tabte de slaget ved Isted, og til sidst måtte de kapitulere på grund af den preussisk-østrigske intervention. Altonaer Mercur fra den 16. oktober 1850 giver et sikkert rigtigt billede af stemningen i Slesvig. Det var især blandt de oplyste og i byerne, man mærkede nedtryktheden. Fjenden opførte sig civiliseret, men blot de danske soldaters tilstedeværelse var hård at tåle. Til følelsen af nederlaget kom tillige bevidstheden om, at hver dag, toldforbindelsen med Danmark varede, kom den økonomiske ruin nærmere. Man så, at der selv på embedsstandens laveste poster skete afskedigelser af tyske, og at danskerne blev sat ind i stedet. Ingen var i tvivl om, at Slesvigs inkorporering i Danmark var nær forestående. Når det skete, ville tyskheden hurtigt blive udryddet i Slesvig, de, der ikke ville bøje sig, ville blive tvunget til at udvandre. Både de civile og militære danske embedsmænd var enige om, at belejringstilstanden bevirkede, at den tyske del af befolkningen holdt sig i ro. I tiden omkring januar 1852 har embedsmændene set med fortrøstning på deres arbejde. Såvel civile som militære anbefalede ubøjelighed i behandlingen af tyskerne; det var det eneste, de respekterede. Fremfor alt frygtede de danske embedsmænd for, at udenrigspolitiske årsager skulle bevirke et omsving i regeringens holdning.⁷³

Men omsvinget i politikken kom og blev markeret med kundgørelsen af den 28. januar 1852. Det er klart, at den fuldstændig må have ændret billedet for den tyske befolkning. Før den havde tyskerne ikke kunnet opnå andet med deres modstand mod det danske styre end at besværliggøre tilværelsen for de danske og sig selv. De havde ikke kunnet håbe på, at uroen og klagerne i Slesvig ville gøre noget større indtryk på stormagterne. Nu så de pludselig, at stormagterne stadig havde opmærksomheden rettet mod Slesvig og havde tvunget Danmark til at give en række bestemmelser, som det aldrig ville have givet uden tvang udefra. Den nye minister for Slesvig var en tysker, som ikke kunne ventes at ville opretholde sprogordningen, og løftet om den nye stænderforsamling med besluttende myndighed må have åbnet meget

vide perspektiver for den tyske befolkning, som kunne regne med at få de fleste repræsentanter i forsamlingen, sådan som betingelsen for valget var. De danske embedsmænd mærkede meget tydeligt forskellen i den tyske befolknings holdning, og især hvor meget soldaternes tilstedeværelse havde betydet: »Så længe belejringstilstanden varede, syntes tilstanden så god, som man kunne ønske den og vente det efter den bevægelse, ophidselse og forstyrrelse, som krigsurolighederne havde medført, men så snart belejringstilstanden hævedes, viste det sig straks, at den upåklagelige tidligere tilstand kun havde været et skin og så godt som kun fremkaldt af frygt for militærautoriteterne.«⁷⁴

Den oplivende stemning satte sig imidlertid ret hurtigt, da man så, at der ikke fulgte nogen øjeblikkelig ændring efter kundgørelsen. Tilsyneladende har der ikke været så megen kraft i ophidselsen, at den har kunnet bære ud over skuffelsen over, at der ikke skete noget. Ifølge Altonaer Mercur var de tyske meget skuffede over Carl Moltke, som ikke ophævede sprogordningen. Tværtimod blev Regensburg udnævnt til justitsråd, hvilket man så som et tegn på, at intet ville blive ændret. At der ikke blev protesteret kraftigere i Slesvig, end tilfældet var, skulle dog ikke opfattes som ensbetydende med, at stemningen var blevet bedre. Man tav kun, fordi man havde indset det nytteløse i at protestere.⁷⁵ Fra sommeren 1852 synes det, som om de danske embedsmænd mærkede en afspænding i forholdet mellem sig og den tyske befolkning. Man begyndte at se i øjnene, at det danske styre var kommet for at blive, og at det ikke blev anderledes med sprogreskripterne foreløbig.⁷⁶ Fra efteråret og vinteren 1852 stilnede embedsmændenes klager over tyskerne også af. Antagelig er man fra begge parter side blevet kede af det spændte forhold og er nået frem til en slags omgangsform. De tyske opgav noget af den passive modstand og begyndte også at opgive deres utilfredshed med de danske gudstjenester. Syd for det blandede sprogbælte var der fuldstændig ro. Måske har den tyske befolkning også ventet på, at stænderforsamlingen, der skulle indkaldes sidst i 1853, skulle give den lejlighed til at fremsætte sit standpunkt. Heller ikke Altonaer Mercur meddeler noget om tysk modstand mod det danske styre, efter at der i sommeren og efteråret 1852 var faldet ro over forholdene. I februar 1853 syntes præsten i Oversø, at selv »de tyske tyskere« gav ham vidnesbyrd om uindskrænket tiltro, agtelse og hengivenhed. Kun stændervalget havde igen vakt noget af det politiske røre, selv om der dog var enkelte tidligere slesvig-holstenere, der havde stemt på en dansk kandidat.⁷⁷ Det, som især synes at have optaget sindene i sommeren 1853, var koleraepidemien. Om både

Slesvig og Holsten sagde Altonaer Mercur i september 1853, at »vort land befinder sig i en tilstand af fuldkommen indre ro, og de meget omtalte agitationer fra udlandet er pure opspind«. ⁷⁸

Betragtninger over, om den tyske del af befolkningen ville have affundet sig med forholdene og måske endog kunne være vundet for danskheden, såfremt den ikke gennem stænderforsamlingerne og udefra var blevet stimuleret i sin modstand, er temmelig ørkesløse, også fordi der ikke findes noget tysk materiale, der kan oplyse om stemningen. Den passive modstand kulminerede i foråret 1852, og modstanden mod sprogordningen blev også svagere, da der ellers var blevet ro i hertugdømmerne, hvilket kunne tyde på, at man var begyndt at blive lidt venligere mod det danske.

Ridderskabet

Det, som stormagterne i deres utallige henvendelser forlangte af den danske regering, var forsonlighed og fastholden ved det konservative princip. Danmark skulle komme de kredse i møde i Sydslesvig og Holsten, der var villige til en udsoning. Og de forsonlige var netop de konservative; de havde befundet sig godt i monarkiet, der havde budt dem flere muligheder end dem, Slesvig-Holsten som en ny småstat i Tyskland ville kunne tilbyde. Hertugdømmernes moderat dansk-venlige og moderat slesvig-holstensk-uenlige, dem som en preussisk observatør beskrev over for Bunsen i London som de såkaldte danske slesvig-holstenere,¹ var samlet i hertugdømmernes aristokrati, i ridderskabet.

Slesvig og Holsten havde haft landdage med repræsentanter for gejstlighed, adel og byerne. Ved reformationen blev 4 klostre, nemlig Skt. Johannes ved Slesvig og de tre holstenske, Itzehoe, Preetz og Ütersen, adelige frøkenklostre. Deres adelige kuratorer overtog under navn af prælater gejstlighedens tidligere plads på landdagene. I 1422 fik adelen sine første privilegier, hvorefter den ikke var pligtig at yde krigstjeneste uden for Slesvig og Holsten. Som alle senere privilegiebreve opbevarede dette i ridderskabets privilegiekiste i Itzehoe. Ved valget af Christian 1. i 1460 fik landdagene store privilegier. De kunne vælge, hvem af Christians sønner de ville, som hans efterfølger, og hvis ingen af dem ville stadfæste privilegierne, kunne de vælge en anden. De fik medbestemmelsesret ved skatteudskrivning og ret til hvert år at holde stændermøder. Kongen forpligtede sig til at holde Slesvig og Holsten udelt sammen. Efter 1460 blev landdagene holdt fælles for Slesvig og Holsten. I 1469 samledes 31 adelige familier i Kiel og vedtog at støtte hinanden gensidigt. Herved blev begyndelsen lagt til, at begrebet ridderskabet ikke var synonymt med hele adelen.

Christian 1.s efterfølgere blev alle hyldet, d.v.s. valgt af landdagen, og stadfæstede privilegierne; Frederik 1. udvidede dem betydeligt, idet han gav de adelige patrimonialjurisdiktion på deres godser, toldfrihed og eneret på lensmandsposterne, landdagen som helhed (d.v.s. adelen og byernes repræsentanter) skattebevillingsret. Fra omkring 1524 blev

ridderskabet et lukket korps, der ikke betragtede privilegierne som givet til adelen i al almindelighed, men kun til de slægter, som var i hertugdømmerne, da privilegierne blev udstedt. Da det tyndede ud i de gamle familier, optog man enkelte af de nye adelsslægter, og der opstod derved et skel mellem de ikke optagne adelige, »non-recepti«, og ridderskabet bestående af »originarii« og »recepti«. På landdagen i 1536 opnåede ridderskabet, at adgangsretten til de adelige klostre kun tilfaldt dets døtre, ikke som hidtil alle adeliges. Hertugdømmernes deling i 1544 betød ingen forringelse af ridderskabets stilling, snarere tværtimod, idet Christian 3. og hans to brødre i fællesskab blev landsherrer over de adelige distrikter. De tre fyrster blev alle hyldet og stadfæstede alle privilegierne. De senere delinger i 1564 og 1581 havde ingen indvirkning på ridderskabet. Ved Frederik 2.s hylding ville ridderskabet ikke anerkende ham som konge, men kun som hertug, og ydermere måtte han udvide privilegierne, bl. a. ved at oprette en retterdag.

Også Christian 4. måtte 1592 bekræfte privilegierne, men hertug Frederik 3. af Gottorp opnåede 1616 ved en appel til den tyske kejser, at stændernes valgret blev erstattet af arveretten, hvorved han begyndte de næste 200 års udhuling af privilegierne. I 1642 måtte ridderskabet acceptere, at også andre end dets medlemmer blev udnævnt til lensmænd. Frederik 3. lod sig hylde 1658, men der var heller ikke for konge-hertugens vedkommende mere tale om stændernes frie valg, og han udskrev 1660 skat uden landdagens billigelse. Også Christian 5. blev hyldet som arveherre, og adelsmændene aflagde troskabseden hver for sig, ikke som korporation. I 1709 enedes gottorperhertugen og kongen om ikke mere at indkalde landdagen, men ridderskabet gennemførte dog 2 sidste landdage i 1711 og 1712, hvor byerne ganske vist ikke var repræsenteret. Frederik 4.s omstridte arvehylding i 1721 ændrede intet for ridderskabet. Det gjorde derimod Christian 6.s, da nemlig kongen ikke bekræftede privilegierne for det samlede ridderskab, men for Slesvig og Holsten hver for sig og kun med følgende klausul for Slesvigs vedkommende: »såvidt det ikke strider mod Vor suveræne ene-regering over omtalte hertugdømme«. Da ridderskabet frygtede, at denne delte anerkendelse ville føre til dets sprængning, anmodede det om at få anerkendelse af det såkaldte »nexus socialis«. Nexus socialis indebar intet politisk, men sikrede kun medlemmerne fra begge hertugdømmer lige ret til klostrene. Frederik 5. og Christian 7. gav samme betingede bekræftelse som Christian 6. I 1775 blev der dannet den »vedvarende deputation« bestående af en prælat og 6 ridderskabelige medlemmer; deputationen skulle varetage opretholdelsen af korpsets

indre organisation og kom til at tjene som forbindelsesled til regeringen. Ridderskabet mistede endnu et af sine privilegier, da kongen i lighed med, hvad der var sket i kongeriget, ophævede hovedgårdenes skattefrihed i 1802.² Da Holsten i 1815 var blevet medlem af Det Tyske Forbund, krævede ridderskabet, at den gamle landdag blev genoplivet for begge hertugdømmer, skønt forbundspagten kun kunne berettigge kravet om stænderforfatning i Holsten. Ridderskabet nægtede med henvisning til privilegierne at betale skat og klagede til forbundsdagen, der imidlertid underkendte ridderskabets krav. I 1838 mistede ridderskabet sin toldfrihed. Ridderskabet havde således siden 1616 mistet alle sine politiske rettigheder som følge af aktioner fra kongen eller gottorperhertugens side. Det er ejendommeligt at se, hvordan disse for længst afdøde privilegier bestandigt blev trukket frem af østrigske og preussiske statsmænd og på trods af al logik blev anvendt som argumenter for hertugdømmernes uadskillelighed.

Ridderskabet var imidlertid endnu i 1850 en politisk faktor, om ikke af anden grund så af den, at det havde fået 4 kongevalgte medlemmer i hver af hertugdømmernes stænderforsamlinger. Dertil kom, at traditionen om ridderskabets magt og rettigheder levede videre også inden for monarkiet, længe efter at privilegierne var mistet. Det er karakteristisk for den måde, hvorpå man halvvejs anerkendte ridderskabets rettigheder, at Frederik 6., da man drøftede ridderskabets forhold til stænderforsamlingen, syntes, at det selv burde vælge sine repræsentanter og have dem siddende for livstid som en slags kompensation for privilegierne. Den samme ulyst til at forbigå ridderskabet kom frem igen i 1852, da man afskaffede patrimonialjurisdiktionen.

Trods sagen om skattefriheden og appellen til forbundsdagen havde forholdet til ridderskabet været udmærket på Frederik 6.s tid. De to brødre Cai og Fritz Reventlow trak sig tilbage fra administrationen som en protest mod regeringens holdning, men både kongen og størstedelen af ridderskabet betragtede spørgsmålene mere som juridiske problemer end som noget, der kunne bryde den gamle alliance imellem dem.³ Endnu i 1848 sad der mange medlemmer af ridderskabet på monarkiets højeste poster. Venerationen for ridderskabets traditioner var antagelig hurtigt hørt op, hvis det også havde mistet sine godser, men her skete der ingen ændring i ridderskabets position. Omkring 1850 levede godt 1/3 af Holstens og 1/5 af Slesvigs landbefolkning på de adelige godser.⁴ I 1860 bestod ridderskabet af 32 familier, der ejede lige ved 100 godser i begge hertugdømmer på tilsammen 266.000 tønder land og til en taksationsværdi af 29 mill. rd. Dertil kom korporationens besiddelse af

de 4 klostre, der var i alt på 63.000 tønder land og takseret til 5 mill. rd. Den reelle værdi af de private godser og klostrene oversteg 50 mill. rd. Korporationen rådede dertil over en kontant formue på 600.000 rd., som den havde fået som erstatning, da toldfriheden i 1838 var blevet ophævet.⁵ Til sammenligning kan nævnes, at hele Ærø var på 11.555 tønder land og takseret til ca. 1.448.000 rd.

Fra både dansk og tysk side har man været tilbøjelig til at tillægge ridderskabet en betydelig medvirken i treårskrigen. Fra dansk side har man ved at se slesvig-holstenismen som en aristokratisk bevægelse gjort den almindelige befolkning om ikke danskvenlig, så dog indifferent, fra tysk side har man ved at overbetone ridderskabets deltagelse taget afstand fra »revolutionen«. En af ridderskabets klosterforstandere, Friedrich Reventlow-Preetz, havde sammen med Wilhelm Beseler ledet den slesvig-holstenske regering fra begyndelsen i 1848 til enden i 1851, og ikke færre end 44 af ridderskabets omkring 150 mænd havde tid efter anden gjort tjeneste i den slesvig-holstenske hær,⁶ men korporationen havde ikke taget stilling, og flertallet af medlemmerne forholdt sig afventende. Den demokratiske grundlov, som landdagen under krigen vedtog for Slesvig-Holsten, huede ikke ridderskabet. 4 af dets medlemmer i forsamlingen protesterede, en nægtede at anerkende grundloven og blev derfor udstødt, og flere nægtede at betale krigsskat og blev derfor udpantet. Et medlem af ridderskabet kaldte i maj 1850 over for Sir Henry Wynn Slesvig-Holsten for en rød republik.⁷ I april 1850 var en del af ridderskabet mødt op i Kiel for at vedtage en henvendelse til statholderskabet om at sende en deputation til København for at få udvirket en forsoning. Ridderskabet sendte selv et af sine medlemmer, den tidligere danske gesandt i Skt. Petersborg, Otto Rantzau, til København. Otto Rantzau havde en samtale med den engelske gesandtskabssekretær, Peter Browne, der refererede Rantzaus udtalelser til Palmerston. Rantzau havde sagt, at ridderskabet holdt fast ved troskaben mod kongen af Danmark som deres hertug og ikke ønskede at forlade monarkiet. Ridderskabet var desuden skuffet over statholderskabets revolutionære tilbøjeligheder. Kom det endelig til det yderste, ville ridderskabets medlemmer hellere se Holstens forhold til Tyskland ændret end Slesvigs til Danmark. Men hvad man ønskede var, at Slesvig og Holsten blev sammen uden ændringer i forhold til Tyskland, men stadig inden for det danske monarki.⁸

Den 24. oktober 1850 havde ridderskabet et nyt møde i Kiel, hvor man tydeligt udtalte ønsket om at få krigen afsluttet.⁹ Man vedtog en erklæring om, at det dybt bekymrede ridderskabet, at der endnu ikke

var tegn til krigens afslutning, hvilket var så meget ulykkeligere, som der her var tale om en krig mellem to folk, der i århundreder havde haft samme hersker. Ridderskabet opfordrede landsherr (Frederik 7.), de tyske stater og de europæiske stormagter til at hjælpe med at skabe fred. Ridderskabet ville ganske afholde sig fra at udtale sig om basis for en fred, men vendte sig kun mod den krig, der forstyrrede enigheden mellem det danske monarkis tidligere så lykkelige lande.

I marts 1851 indgav ridderskabets vedvarende deputation en adresse til kongen. Adressen falder i to dele, hvoraf den første del indeholder en slags undskyldning. Det hedder nemlig, at ridderskabet takker Gud for, at det igen er den »angesamnte Landesherr«, der regerer hertugdømmerne, og man beklager, at bevægelserne ude i Europa også greb om sig dér og rev Slesvig og Holsten »mit in Verschuldung, mit in Verirrung«. I anden del af adressen går ridderskabet i forbøn for de hundreder fordrevne, der flakker om langt fra hjemmet, og de tusinder, der må lide under belejringstilstandens tvang. Skrivelsen er ikke langt fra at rette bebrejdelser mod kongen. Man ser med bekymring på, at der rejses skranker mellem de to hertugdømmer. Imidlertid har man dog fuld tillid til, at kongen vil regere på det faste og sikre grundlag, som den urgamle forbindelse mellem hertugdømmerne har dannet. Deputationen kaldte sig selv: »den vedvarende deputation, det for tiden eneste bestående organ for begge hertugdømmer«. ¹⁰

Adressen blev afleveret til grev Criminil i Holsten sammen med en til ham stilet klage over belejringstilstanden i Slesvig, udstedelsen af love uden stænderforsamlingens medvirken, toldlinjen ved Ejderen, ændringerne i retsvæsenet og indførelsen af dansk kirke- og skolesprog i de blandede sogne.¹¹ Criminil sendte adressen direkte til kongen, og først i slutningen af april blev den forelagt i statsrådet. Klagen over forholdene i Slesvig synes derimod ikke at være nået længere end til Criminil. Kongen var mest tilbøjelig til ikke at ville svare på adressen, men statsrådet mente, at dels kunne man ikke lade deputationens påstand om, at den var berettiget til at udtale sig på hertugdømmernes vegne, passere uden kommentarer, dels ville det stille regeringen i et uheldigt lys over for udlandet, hvis man ikke svarede på en skrivelse, der havde form som en loyalitetserklæring fra ridderskabet. I øvrigt havde Criminil allerede lavet et udkast til et svar.¹² Han fik af statsrådet at vide, at man ville svare på henvendelsen, men at svaret skulle ændres, så det kom til at indeholde en afvisning af ridderskabets påstand om, at den vedvarende deputation var berettiget til at optræde som repræsentation for hertugdømmerne. Man bad ham ændre sit

svarudkast i denne retning.¹³ I den russiske legation havde man fået en kopi af ridderskabets adresse. Ungern-Sternberg udtrykte over for Nesselrode sin glæde over den moderate tone, den var holdt i. Han havde drøftet den med Reedtz, der mente, at den havde gjort et godt indtryk.¹⁴ Imidlertid skrev A. W. Moltke til Tillisch, at man havde besluttet sig til at give en eftertrykkelig afvisning af ridderskabets påstand om, at den vedvarende deputation skulle være et organ med ret til at udtrykke sig politisk for begge hertugdømmer.¹⁵ Statsrådets svar kom til at lyde på, at kongen med glæde havde modtaget skrivelsen som et udtryk for de loyale følelser, der besjælede ridderskabet. Med hensyn til den måde, hvorpå der blev styret, ville kongen henvise til kundgørelsen af den 14. juli 1850. Criminil havde i sit udkast formuleret dette, så det indledtes med ordene: »i øvrigt giver Vi den vedvarende deputation at vide, at Vi . . .«. I statsrådets svar kom til at stå: »i øvrigt giver Vi den vedvarende deputation, hvis virksomhed indskrænker sig til det bestående nexus socialis for ridderskabet i Slesvig og Holsten, men som Vi på ingen måde kan betragte som et politisk organ for hertugdømmerne, at vide, at Vi . . .«¹⁶ Tillisch fik svarudkastet forelagt og kunne godt acceptere denne ordlyd, selv om han havde foretrukket, at afvisningen var blevet gjort endnu tydeligere; helst havde han set, at den havde fået plads i en hovedsætning og ikke i en bisætning.¹⁷

Den i formen høflige, men i realiteten hårde afvisning fik dog ikke ridderskabet til at opgive at indvirke på regeringen. Allerede i august samme år indsendte det en ny adresse, efter at det igen havde holdt et møde i Kiel under forsæde af Otto Rantzau, der var forstander for Ütersen kloster.¹⁸ Den nye adresse er længere end den foregående og holdt i en meget overdådig og værdig stil. I indledningen hedder det, at ridderskabet er besjælet af den samme troskab, som det altid har haft, og at det netop er hengivenhed for kongen, der driver det til at henvende sig til ham. Formålet er dels at henlede kongens opmærksomhed på visse farer, dels at anbefale ham ridderskabets privilegier. Som hovedmotiv for henvendelsen må kongen dog se ridderskabets omsorg for kongemagtens opretholdelse, da ridderskabet erkender, at landets ve og vel afhænger heraf. Adressens hovedstykke går ud på, at netop de sidste års beklagelsesværdige begivenheder må knytte kongemagten og ridderskabet sammen mod de truende farer. Ved en forsonende politik, hvor man afstår fra at søge skylden for treårskrigen hos nogen, vil det være muligt at berolige alle i hertugdømmerne. Imidlertid ser ridderskabet med beklagelse, at en anden ånd end den forsonende for øjeblikket er rådende. At forsøge på at adskille de to hertugdømmer, som

i århundreder har hørt sammen, mener ridderskabet ikke kan føre til noget godt. I det hele taget må netop gamle rettigheder og skikke være den grundvold, hvorpå man vil kunne bygge en ny stabil statsbygning. Til slut siges det i hovedafsnittet, at ridderskabet ser sig tvunget til at advare kongen mod at føre nogen anden politik end den forsonende og konservative, da han ved enhver anden ville spille landet »der Umsturzpartei in die Hände« og forårsage en ny revolution. I sidste afsnit gentages, at ridderskabet ikke har henvendt sig til kongen af egne interesser, men kun af hensyn til ham og monarkiet.¹⁹

Den nye adresse er altså nærmest en udvidelse af den første. Kongens rettigheder i hertugdømmerne anerkendes, og opfordringen til ikke at søge krigens ophavsmænd er en (godt indpakket) anerkendelse af, at disse var slesvig-holstenere. Det kan næppe have været oprørerne i København, ridderskabet beder kongen bære over med. Til gengæld for disse to indrømmelser opstiller ridderskabet krav om, at hertugdømmerne ikke adskilles, og at en ny grundlov vil tage hensyn til dets privilegier. Om der med grundlaget for statsbygningen menes en grundlov for hertugdømmerne alene eller for det samlede monarki, fremgår ikke klart. Skulle forfatningen imidlertid dække hele monarkiet, ligger der i de kraftige ord om konservatismen, at ridderskabet ikke ville kunne acceptere, at junigrundloven kom til at gælde i noget af hertugdømmerne. Notabelforsamlingen havde i juli 1851 netop afgivet sine betænkninger. Adressen, der kom godt en måned efter, indeholder intet om notabelprojektet, men hele dens indhold er en afstandtagen fra den plan, som regeringen havde forelagt forsamlingen, og som dens flertal havde accepteret. Tillige fik man, som det også blev fremhævet i statsrådet, demonstreret ridderskabets vilje til samarbejde over for udlandet, omend det forsonende led noget ved advarslen til kongen om ikke at forårsage en revolution.

I Skt. Petersborg diskuterede den danske gesandt og Nesselrode den nye adresse. Gesandten nævnte den som et eksempel på, hvad man kunne vente sig af den tyske befolkning i retning af overdrevne krav og misforstået pukken på gamle rettigheder. Nesselrode syntes også, at ridderskabet var gået for vidt, og han sagde, at ingen af stormagterne forlangte, at Danmark skulle rette sig efter det.²⁰ På statsrådet virkede skrivelsen alt andet end forsonende; Sponneck opfattede den som noget af det insolenteste, der endnu var set fra ridderskabets side. I svaret på den første skrivelse havde man tydeligt benægtet ridderskabets ret til at befatte sig med politik, og alligevel sendte det en ny adresse. Criminil var mest tilbøjelig til ikke at ville svare noget overhovedet. Tillisch

ønskede derimod, at det en gang for alle kunne blive gjort ridderskabet klart, at det ikke var et politisk organ, og at nexus socialis ville blive ophævet, hvis der kom flere adresser. Grev Criminil frarådede et sådant svar, da kongens regeringsmyndighed ikke var genoprettet i Holsten, og der derfor ikke ville være megen realitet bag eventuelle trusler. Skulle man tilkendegive, at henvendelsen ikke var velkommen, kunne det eventuelt ske ved, at kongen skriftligt misbilligede, at Criminil havde forelagt ham den. Da Østrig i en skrivelse til regeringen havde sammenblandet stænderforsamlingerne og ridderskabet,²¹ mente Sponneck, at man ville komme lettest ud over problemet ved i et svar til Østrig at redegøre for, hvad ridderskabet egentlig var. Hvordan man skulle sørge for, at skrivelsen blev kendt, gik man ikke ind på; den blev først trykt i slutningen af 1852. Men man svarede altså indirekte som foreslået af Sponneck og opnåede tillige, at Schwarzenberg trak sine påstande om ridderskabets politiske rettigheder tilbage.²² Ridderskabet selv lod sig ikke kue af den modstand, det mødte i København. Det indgav i juli 1852 til kongen endnu en klage over ændringen i retssystemet. Criminil fik som minister for Holsten en kopi. Da han forelagde den i statsrådet, rådede han kongen til at sende klagen uåbnet tilbage. På hans og Carl Moltkes forslag vedtog statsrådet at meddele ridderskabet, at den vedvarende deputation ville blive ophævet, hvis der kom flere adresser.²³ Da regeringen i 1853 havde kasseret ridderskabets medlemmer i den slesvigske stænderforsamling, som senere skal omtales, forsøgte det at omgå regeringen ved at vælge en af de kasserede stænderdeputerede til klosterforstander, hvorved han automatisk ville blive medlem, men da kongen heller ikke ville anerkende ham som klosterforstander, lykkedes planen ikke.

Der er i og for sig intet danskfjendtligt i ridderskabets politik. Kun for så vidt som kongeriget var blevet junigrundlovens land, havde man noget imod det. Intet i de to skrivelser har nationalt sigte; mens man fra alle andre sider brugte som argument, at man måtte komme den betrængte tyskhed til hjælp, var det eneste, ridderskabet protesterede mod, den administrative adskillelse af hertugdømmerne og en eventuel demokratisk styreform. Tvært imod at ville monarkiet til livs ønskede ridderskabet det genoprettet, som det havde været før marts 1848, eller måske snarere som det havde været før de nationale bevægelser begyndte i det 18. århundrede. Det er glimrende sagt af Bismarck og Erik Møller i forening: »De holdt på helstaten, fordi de her håbede at vinde fordele gennem deltagelse i styrelsen af monarkiet – så lille det end var; Bismarck gennemskuede dem øjeblikkelig, da han mødte nogle af disse

herrer i København 1857: »En tysk småstat vil de ikke vide af at sige; så foretrækker de den smule Europa-væsen i København.« Men den helstat, de holdt på, var den historiske, sådan som holstenerne opfattede den med de urgamle rettigheder, med hertugdømmerne nøje indbyrdes forbundne, med alle de hævdvundne standsprivilegier og i personalunion med kongeriget«. ²⁴ I den skikkelse var monarkiet imidlertid gået under i 1848, og det var kun på grund af stormagternes indgriben, at man i 1851–52 søgte at få stablet et nyt op, som dog langt fra kunne tilfredsstille ridderskabet. Ridderskabets politik i mellemkrigsårene blev at bekæmpe den bestående orden samtidig med, at det alligevel klyngede sig til helstaten.

Modstanden mod sproget

I august 1850 havde Altonaer Mercur fået det indtryk, at der allerede var indført dansk skolesprog i Åbenrå, og at forældrene under trussel om intet mindre end dødsstraf blev tvunget til at lade deres børn lære dansk.¹ Da den første af sprogbestemmelserne var udstedt i september 1850 om, at lærerne ikke længere havde pligt til at undervise 3 timer i tysk om ugen, hvor skolesproget ellers var dansk,² havde bladet reageret kraftigt. Man så nu, at daniseringsbestræbelserne var kommet frem i lyset, og at det åbenbart blev betragtet som en forbrydelse at kunne tysk. Sprogreskripterne blev ikke offentliggjort, men tilstillet kirkevisitatorerne, hvorfra præsterne fik besked om bestemmelserne; Regenburg var som nævnt overhovedet imod, at de blev omtalt.⁴ Det varede derfor noget, før man blev klar over, hvad de omfattede, og hvad de gik ud på. Godt 2 måneder efter indførelsen i Flensborg provsti og 1 måned efter indførelsen i Gottorp provsti fik Altonaer Mercur underretning om det. Forfærdelsen var stor. Det var rent tyske egne, kun i området nord for Flensborg kunne det tænkes, at man talte dansk. Ordningen var i klar modstrid med de løfter, som kongen selv havde givet om, at begge nationaliteter skulle have lige ret.⁵ Det, som det danske styre var i færd med, var at drive det slesvigske folk ud af kristendommen og lige ind i hedenskaben.⁶ I maj kunne man da også meddele, at der i et af de ramte sogne, Satrup, overhovedet ikke mere kom nogen til gudstjenesterne.⁷

Ude i sognene viste modstanden mod sprogordningen sig i aktiv og passiv form. Den aktive form bestod i, at man ved at indsende petitioner søgte at få sprogordningen tilbagekaldt. Under hele treårskrigen havde man indsamlet underskrifter til et utal af petitioner, og man var derfor vant til dem i befolkningen. De første protester kom allerede i foråret 1851. En af de tidligste stammer fra Nr. Haksted i midten af Slesvig, i den tunge ned i Sydslesvig, hvor folkesproget var dansk. Petitionen er underskrevet af 27 personer. De erklærer, at man er ved at tage det sprog fra dem, som de bruger, når de skal tale om alle højere ting. Deres forældre og alle deres forfædre, så langt man

vidste tilbage, havde haft tysk til kirkesprog, og det ønskede de også selv at blive ved med at have. Man havde lært dem tysk i skolen, og nu kunne man ikke pludselig forlange, at de skulle forstå gudstjeneste på dansk. Desuden var det dem, der lønnede præster og lærere, så de måtte vel også selv kunne bestemme, hvilket sprog der skulle tales. De havde al mulig agtelse for det danske sprog, men ville alligevel betragte det som en ulykke, hvis børnene ikke lærte tysk, da de så ikke kunne få noget rigtigt begreb om religionen. Til slut indeholder petitionen for så vidt en trussel, som det hedder, at naturligvis (»es liegt auf der flachen Hand«) ville kirken komme til at stå tom bortset fra enkelte nysgerrige, så længe sprogordningen opretholdtes.⁸

I en omtrent samtidig klage fra Stenbjerg sogn i Nordangel hævdedes, at der kun var få ældre folk i sognet, der talte dansk, og det var tilmed et slet og forvansket dansk, meget forskelligt fra det rigtige dansk. Disse ældre kunne imidlertid lige så lidt som de yngre forstå noget af de danske prædikener. Der var ganske vist enkelte af dem, der påstod andet, men det var en falsk og ubegrundet påstand. Adressen er underskrevet af sognets kirkeværger og 258 andre. I månederne februar til april 1851 indsendtes der 12 petitioner mod sproget til Tillisch.⁹ En række protester fra sognene Sterup, Sørup, Eggebæk, Valsbøl, Store Vi, Grumtofte og Husby fra foråret og sommeren 1851 varierer ikke meget fra Nr. Haksted og Stenbjerg petitionerne. Den fra Store Vi er af samme ordlyd som den fra nabosognet Nr. Haksted. Antagelig har man også villet petitionere i St. Vi, men ikke vidst, hvad der skulle stå, og så har man bedt om hjælp i Nr. Haksted. I adressen fra Eggebæk slog man på, at man nu ikke længere kunne følge børnenes fremskridt i skolen, da man ikke selv havde lært at læse dansk. »Samtlige kvinder i Sterup sogn« var inde på det samme i en skrivelse til kongen, de klager, »weil uns Mutter auf diese Ort alles entzogen geworden ist, um unsre Kinder zu Hülfe zu kommen.«¹⁰ Sproget var blevet det bedste agitationsmiddel mod det danske styre, hævdede generalkommandoen i en skrivelse fra oktober 1851 til ministeriet for Slesvig, hvori man også kunne oplyse, at 2 gårdmænd engang i sommeren var rejst til Kiel og havde klaget over sprogsagen til den preussiske kommissær.¹¹

Den eneste af de mange klager rettet til kongen, som nogensinde nåede frem til ham gennem slesvigiske ministerium, kom fra Tønder. Ministeriet har åbenbart betragtet den som en prøvesag, og da den på ministeriets indstilling blev afvist af kongen, har det ikke fremsendt flere. Underskriverne på Tønder-adressen bad om igen at måtte få indført gudstjeneste og skoleundervisning udelukkende på tysk, da

kirkelivet var gået tilbage med det uvante danske. Man havde ikke noget imod dansk, men det var »et sprog, som de ikke kunne have synderlig nytte af i den borgerlige samhandel, i hvilken henseende derimod det tyske sprog er dem aldeles uundværligt,« som det hedder i ministeriets referat. Ministeriet havde ladet foretage en undersøgelse i Tønder. Den havde vist, at det danske sprog var omgangssprog for de allerfleste af indbyggerne. Det »insurrektionelle parti« havde imidlertid stadig magten i byen, og antagelig var det det, der stod bag adressen. Tysk var ikke afskaffet, da der blev prædikeret på tysk hver anden søndag, og det tysk, som var nødvendigt af hensyn til handelen, kunne godt læres i skolen, hvor der også blev givet timer i tysk. Der var i øvrigt også kommet en anden adresse fra Tønder til støtte for sprogordningen; den havde ganske vist kun få underskrifter, men burde dog også tages i betragtning, hed det i indstillingen. Ministeriet frarådede kongen at følge ansøgningen, og kongen afviste den som nævnt.¹²

Foruden ved skriftlige ansøgninger søgte man også ved deputationer at få ophævet sprogordningen. En af Regenburgs kolleger har skildret, hvordan en sådan deputation kom galt af sted. Den var fra Grumtofte og bestod af 2 gårdmænd. De kom ind på Regenburgs kontor, henvendte sig til ham og forklarede, hvorfor de kom, og hvad de ville. De begrundede deres ønske med, at ingen kunne forstå den danske prædiken, men de begik den fejl selv at tale dansk. Da Regenburg foreholdt dem, at de jo udmærket kunne dansk, siden de nu stod og talte det med ham, slog de over i tysk, og Regenburg blev vred og smed dem ud.¹³ Regenburg har selv fortalt om en anden deputation, der kom til ham, mens han var i Flensborg. Den var fra Fjælde sogn i Bredsted herred og anmodede om, at sprogordningen måtte blive udstrakt til at omfatte hele Bredsted amt. Begrundelsen var, at Fjælde-boerne så ikke længere ville være til spot og spe for dem fra de andre sogne, som de nu var det, når de var de eneste i amtet, der skulle have dansk sprog.¹⁴ Fjældeboerne havde virkelig ret i, at man var til spot, når man skulle lære dansk. I Store Vi fortalte en skrædderkone sin tyske nabokone, at det kun var løn som forskyldt, når nabokonens børn nu skulle til at have dansk i skolen: »de kan jo nok vide, at de skal lide noget for deres oprør og derfor skulle lære dansk!«¹⁵

Efter at man havde opdaget, at det ikke nyttede at petitionere, blev der ro om sprogsagen, indtil kundgørelsen af 28. januar 1852 kom. Dens ord om, at en ny forfatning skulle »indeholde de til at yde og sikre den danske og den tyske nationalitet i dette hertugdømme fuldkommen lige berettigelse og kraftig beskyttelse nødvendige bestem-

melser«, og det, at den nye minister var holstensk, fik forhåbningerne til at blusse op igen. I Adelby sogn var man særlig ivrige og bragte sagen frem i menighedsrådet. Et af menighedsrådsmedlemmerne, i øvrigt en mand fra Nordslesvig, spurgte præsten, pastor H. C. Lassen, om der stadig skulle fremtures på samme måde i sprogsagen. Præsten bekræftede dette og kunne yderligere fortælle, at ældste klasse i skolen til næste år skulle have endnu flere dansktimer. Menighedsrådet mente så, at man nu måtte til at skride til handling. Der havde stået i Flensburger Zeitung, at Adelby var et af de sogne, hvor sprogordningen gav gode resultater, nu ville man gøre klart, at dette langtfra var tilfældet. En indvandret jyde i menighedsrådet klagede over ikke at kunne forstå den danske gudstjeneste, men trøstede sig dog ved, at Flensborg lå så nær, så man altid kunne tage derind til tysk gudstjeneste. Andre medlemmer fremhævede, at man aldrig havde set nogen ordre om sprogordningens indførelse, og at det stod sørgeligt til med børnenes undervisning i skolen. Præsten hævdede, at børnene lærte meget nemmere på dansk, hvortil svaret var, at så behøvede de jo netop ikke så mange timer på dansk. Menighedsrådet forlangte nu et klart svar af præsten, om han ville støtte dem eller ej. Ville han ikke, ville han i fremtiden have hele menighedsrådet imod sig. Da præsten afslog, vedtog man at holde et fællesmøde for menighedsråd og kommune- og skoleforstandere, hvor man ville skrive en petition til Carl Moltke. Hvis Moltke kom til Flensborg, ville man opsøge ham dér, om fornødent ville man sende en deputation til kongen i København, og hvis alt dette ikke hjalp, så skulle den kommende stænderforsamling nok få afskaffet sprogordningen. Præsten fik lejlighed til at se petitionen og mente, at den var brygget sammen efter tyske aviser.¹⁶

Ved en af skolerne ønskede skoleforstanderne ikke at skrive under, de blev sat under hårdt pres, og 4–5 medlemmer af menighedsrådet aflagde dem besøg for at få dem til at skifte mening.¹⁷ Da amtmanden i Flensborg, F. W. Wolfhagen, fik nys om sagen, indkaldte han underskriverne til et forhør i Flensborg. Der kom dog ikke andet frem, end hvad præsten allerede havde kunnet meddele, men amtmanden konfiskerede adressen.¹⁸ Det rørte nu ikke petitionisterne, da de straks lod skrive en ny adresse og lod en deputation rejse til København med den, hvor den blev overrakt Carl Moltke personlig. Ministeren gav deputationen en meget venlig modtagelse, skrev Altonaer Mercur.¹⁹ Petitionen var underskrevet af alle kirke-, kommune- og skoleforstandere. Den adskiller sig ikke fra de tidligere omtalte adresser bortset fra, at man kan henviser til kundgørelsen og fra følgende udråb: »Jetzt gnädigster

Herr Graf! beginnt man auch unsere Kirchenbücher in dänischer Sprache zu führen.« Der klages over, at den første petition var konfiskeret af amtmanden, hvorved der ganske vist var blevet lejlighed til at skaffe yderligere 3 underskrifter.²⁰ Det er muligt, at Moltke virkelig har taget venligt mod deputationen, men i hvert fald blev hans svar en afvisning. Præsten læste den op fra prædikestolen en søndag, og samtidig meddelte han, at danskundervisningen i ældste klasse nu ville blive udvidet, hvad de tyske troede var en direkte følge af, at de havde petitioneret.²¹ Det er ikke underligt, at præsten kort efter kunne meddele Regenburg: »ingen tør tale til mig om sprogsagen«. ²²

Også fra Husby sendte man en petition, men den havde en eller anden formel fejl, antagelig var den skrevet på ustemplet papir, så underskriverne fik foruden et afvisende svar en bøde på 184 mark, der skulle tilfalde fattigkassen.²³ Dette »forfejlede ikke i første øjeblik sin virkning – tysken hang med næbbet, men viste snart, at det ikke var for intet, at de var blevne indeksercerede i den passive modstand.« Man gik nemlig straks i gang med at indsamle pengene til bøden i hele sognet og havde megen morskab ud af det.²⁴ Altonaer Mercur meddelte, at husbyerne ville udskrive en tilsvarende mindre fattigskat, nu da kassen var beriget med bøden og man havde indsamlet beløbet i sognet.²⁵ På den måde blev bøden overhovedet ikke mærkbar.

Fra myndighedernes side gjorde man, hvad man kunne for at begrænse petitionernes antal. I Gottorp amt blev det forordnet, at der nok måtte samles underskrifter, men det måtte ikke ske ved, at man gik fra hus til hus, derimod måtte der gerne indkaldes til et møde.²⁶ Fra Store Solt forespurgte man amtmanden i Flensborg, om det var tilladt at indgive en adresse. Der blev svaret, at sogneforstanderne gerne måtte indsende én, men de måtte ikke lade alle sognets beboere skrive under. Petitionen indledes derfor med, at grunden til, at ikke alle havde skrevet under, var, at det var blevet forbudt at lade det ske.²⁷ I modsætning til myndighederne søgte Altonaer Mercur at opmuntre til petitionering. Meddelelsen om, at Adelby-deputationen var blevet venligt modtaget, må opfattes som et vink om, at også andre burde forsøge sig. I maj bragtes der en artikel, hvori det hed, at petitionerne var naturlige udtryk for folkets stemning, at tidspunktet netop var det rette til at sende dem ind, da belejringsstilstanden skulle ophæves og ministeren ville foretage en rejse i Slesvig.²⁸ Samme dag, som Altonaer Mercur bragte dette, udsendte Carl Moltke en bekendtgørelse, som tydeligt viste, at han ikke så med sympati på henvendelserne. Ministeriet havde bemærket, at lovbestemmelserne angående brug af stemplet papir til ansøgninger og

forordningen om, hvorledes der kunne gives fuldmagt til sådanne, ikke blev overholdt. Man ville derfor indskærpe, at deputationerne skulle rette sig efter bestemmelserne, »forsåvidt de ville undgå de skadelige følger, hvormed der i den nævnte forordning trues.«²⁹ I Sørup nægtede folk at tro, at det var Carl Moltke, der havde udsendt denne bekendtgørelse, den måtte stamme fra kirkevisitatoriet. »Gammelt vrøvl«, skrev Aleth Hansen.³⁰

Petitionerne lod sig dog ikke standse, men vedblev at strømme ind fra alle det blandede sprogbæltets sogne, også de nordligste. De er ret ens i deres form, hvad der dog ikke behøver at betyde, at inspirationen til dem kom direkte fra de emigrerede slesvig-holstenere, som præsten i Adelby formodede det.³¹ De kan være skrevet af efter samme tyske aviser, eller den samme sagfører kan have skrevet dem. En petition fra Oversø fik man sat op hos en advokat i Flensborg.³² Også fra det angelske sogn Hyrup søgte man til Flensborg, men nøjedes med at lade en vinkelskriver se den igennem. Der blev optaget forhør over bagmanden for Hyrup-adressen på amthuset i Flensborg, og manden, en gårdejer, forklarede, at sognet havde pålagt ham at affatte petitionen. Det hedder videre i rapporten, der er skrevet på tysk: »Adspurgt forklarede sigtede, at han selv havde forfattet petitionen, men da han ikke var det tyske sprog fuldstændig mægtig, havde han ladet den gennemse og renskrive af skriveren Hammann, der bor i nærheden af rådhuset i Flensborg.«³³

Også fra dansk side blev sprogordningen angrebet. Den betydningsfuldeste af modstanderne var den i Flensborg fødte københavnske professor i teologi H. Martensen. På grund af hans position som teolog, og fordi han havde taget et dansk standpunkt under krigen og kraftigt angrebet de slesvig-holstenske præster, blev der lagt megen vægt på hans stillingtagen. Efter at han i 1853 havde foretaget en rejse i det blandede område, lagde han ikke skjul på, at han var modstander af sprogreskripterne, uden at han i øvrigt angreb dem offentligt. Hans formål med rejsen havde været at se, hvorledes ordningen virkede, da han af Carl Moltke var blevet opfordret til at lade sig udnævne til biskop i Slesvig. Hans tilkendegivelse af, at han ikke ville kunne forene det med sin samvittighed, hvis han som biskop skulle opretholde sprogordningen, var et hårdt slag mod denne. I den slesvigske stænderforsamling i slutningen af 1853 blev Martensens navn brugt af de tyske i deres opposition. Først i 1883, da Martensen udgav sine erindringer, redegjorde han skriftligt for sin opfattelse. Efter at han havde meddelt Moltke, at han ikke ville være biskop, forholdt han sig tavs indtil da.

For så vidt blev sagen en sejr for Regenburg, som det lykkedes at fastholde Carl Moltke ved opretholdelsen af sprogreskripterne trods Martensens forsøg på at få ham til at skifte mening, men sprogsagen havde stået stærkere, hvis Martensen var gået ind for den.³⁴

Efter det forgæves stormløb på Carl Moltke blev der ro om sprogsagen igen, det var ligefrem Aleth Hansens indtryk, at man havde tabt interessen for den,³⁵ til røret om sprogsagen i stænderforsamlingen igen satte sindene i bevægelse. Ved et folkemøde i Oversø i oktober 1853 udlagde en taler det sådan, at regeringen så, at den havde gjort et misgreb, og nu gennem de stænderdeputerede ville have oplysninger om, hvordan folkets stemning var. Det var altså de stænderdeputerede magtpåliggende at få så mange oplysninger om sprogforholdene som muligt, og man skulle derfor sende dem petitioner. Hvad man skulle mene, kunne talerne også fortælle, da det måtte være klart, at alle forældre gerne ville have deres børn undervist i det samme sprog, som de selv havde lært i skolen. Der var ikke noget ulovligt i at skrive under på petitionerne, det var tværtimod en pligt over for regeringen, som »på anden hånd har spurgt om vor mening, for derefter at gøre en forandring i den af Tillisch indførte uoverlagte foranstaltning.«³⁶ Det var ikke alle steder, man gik så åbenlyst til værks; i Husby, hvor man jo også havde fået bøde for en petition, var det Aleth Hansen umuligt at trænge igennem den hemmelighedsfuldhed, hvormed man forberedte en ny petition.³⁷ I Gottorp amt blev det nu også forbudt at afholde forsamlinger med det formål at indsamle petitioner, hvad ellers før havde været tilladt. Arrangerede nogen en sådan forsamling, skulle de anholdes af politiet.³⁸

Fra Oversø sogn i Angel kunne man sende en petition med næsten alle sognets beboere som underskrivere, skønt sognet efter præstens udsagn dog var dansk nok.³⁹ Denne petition kom i stand på initiativ af en bolsmand fra Munkvolstrup, som det blev oplyst ved et forhør, Flensborg amthus lod foretage. Bolsmanden havde henvendt sig til egen stænderdeputerede, Hinrichsen, og spurgt, om det kunne gå an at indsende en adresse. Hinrichsen havde svaret, at de gerne måtte komme med den, og bolsmanden var så sammen med 2 andre taget til Flensborg, hvor de hos en sagfører havde fået skrevet en petition. De var derefter gået rundt i sognet med den, og efter at alle havde skrevet under, havde de bragt den til Hinrichsen. Flere af underskriverne blev afhørt. En af de afhørte vidste ikke, hvad der stod i petitionen, da han ikke læste så godt, og han var ærgerlig over, at han havde skrevet under, »men det går således med petitioner, at man synes, at når de

andre har underskrevet, så kan man heller ikke lade være at underskrive.« En anden havde fået petitionen præsenteret af sin nabo. Da han heller ikke var i stand til at overskue, hvad den drejede sig om, havde han bedt om at måtte beholde den lidt, så han kunne læse den igennem, men havde fået at vide, at det ikke gik an, da det hastede med at få den ind. Manden var husmand og, i hvert fald ifølge sin forklaring, ikke stemt for at skrive under, og havde han været gårdmand, så havde han heller ikke gjort det, men han havde kun 2 køer og ingen heste, og naboen havde før hjulpet ham. »Under sådanne omstændigheder må man rette sig efter de folk, man lever imellem.« En smed havde ikke skrevet under, men det havde han også måttet bøde hårdt for, da han mistede al sin næring. Det var nu kun præsten og degnen, der fik smedet hos ham, alle andre søgte andetsteds hen. Hvor han kom i sognet, blev han generet, og talte han til nogen, fik han ikke svar. Hans børn blev pryglet af de andre børn, og man råbte »danske pak« efter dem.⁴⁰ En hjulmand fortalte mod tavshedslofte præsten, at han kun havde skrevet under, fordi han ellers ikke kunne få nogen til at tage sin mælk med til Flensborg.⁴¹

Havde man engang skrevet under på en petition, havde man efter de tyskes mening også bundet sig til for tid og evighed at være modstander af det danske sprog. Man foreholdt underskriverne, at hvis de gik til dansk gudstjeneste eller lod de gejstlige handlinger udføre på dansk, så kom de til at stå som løgnere.⁴² Der sendtes petitioner med over 25.000 underskrifter mod sprogordningen til stænderforsamlingen i 1853.⁴³ Blot fra det nuværende danske grænsesogn Bov kom der petitioner med i alt 710 underskrifter med ønske om, »at det tyske sprog igen må komme til anvendelse som kirke- og skolesprog, således som dette har bestået her i sognet før 1848«. ⁴⁴ Sognet havde i 1855 1941 indbyggere,⁴⁵ af hvilket tal de 710 udgør 37%.

Sit første indtryk af, hvorledes det gik til i de blandede sogne, fik Aleth Hansen, da han i slutningen af 1850 tiltrådte sit embede i Husby. Folk tog ret pænt imod ham, men understregede kraftigt, at de havde været udmærket tilfredse med hans forgænger, der var blevet afskediget. Forgængeren havde været tysk, og det var de også selv. Al samtale foregik på tysk. Først efter nogle dage fik Aleth Hansen besøg af en dansktalende fra sognet, og det viste sig nu, at alle de, der havde talt tysk med ham, også udmærket kunne dansk.⁴⁶ Sprogordningen var blevet påtvunget beboerne i det blandede bælte, og foruden ved petitionerne kunne de kun tilkendegive deres modvilje ved at nægte deres kendskab til dansk eller ved at udeblive fra den danske gudstjeneste.

Desværre er der ikke fundet meddelelser om, hvorledes kirkebesøget var i den første tid efter sprogordningens indførelse. Den tidligste er en notits i Altonaer Mercur fra 1851, hvori det hedder, at der ved gudstjenesten i Tønder den 24. juli blev prædikeret på dansk om formiddagen, og da var der ingen tilhørere, men ved den tyske tjeneste om eftermiddagen var kirken fuld.⁴⁷ Præsten i Havetoft havde været godt tilfreds med kirkebesøget i den første tid, men da belejringstilstanden ophørte, hørte folk også op med at komme til den danske gudstjeneste.⁴⁸ I Åbenrå og Sønderborg havde flertallet af befolkningen accepteret ordningen i begyndelsen af 1852, og man var så småt begyndt at afkaste den tanke, at højere dannelse kun kunne komme til udtryk på tysk. Der var tillige sket en sprængning af det tyske parti, der havde bestået af købmands-, kaptajns- og håndværkerfamilier, men der havde været et socialt skel mellem de 2 første grupper og håndværkerne, og dette gjorde, at håndværkerne nærmede sig den danske befolkning, hvor de sociale forskelle ikke var så udtalte.⁴⁹

Siden A. D. Jørgensen i 1887 i sit samme år trykte foredrag »Den danske Regerings Politik over for Slesvig i Kong Frederik VII's Tid« tog afstand fra sprogreskripterne, har man hævdet, at resultatet af dem blev negativt. I Holger Hjelholts »Sprogordningen« hedder det sidste afsnit »Resultater og Vurdering«. Dr. Hjelholt når til, at det danske tryk ligefrem bevirkede, at det sønderjyske folkesprogs stilling blev svækket. Den danske sprogpolitik er også blevet behandlet i en utrykt dissertation fra universitetet i Kiel af Jochen Brackner. Som dr. Hjelholt mener dr. Brackner, at det danske sprogs stilling svækkedes på grund af modstanden mod sprogreskripterne. Det forekommer imidlertid, at de resultater, dr. Brackner gør opmærksom på, dog burde tyde på, at indførelsen af dansk kirke- og skolesprog ikke var ganske uden virkning. I Angel var man i februar 1864 blandt befolkningen bekymret for de danske præsters skæbne, flere sogne søgte om at måtte beholde deres præst. I Vis herred i Flensborg amt erklærede 844 husfædre sig mod det danske sprog, men 52 ønskede dansk og tysk i kirke og skole, og 195 ønskede dansk alene. Denne undersøgelse blev foretaget *efter* at det tyske styre var rykket ind, og gav altså trods dette til resultat, at 22,6 pct. var positivt indstillet over for bevarelsen af det danske sprog. Ved undersøgelserne af materialet til denne bog er set kilder, der belyser den senere del af mellemkrigsperioden, og det indtryk, man får, synes ikke umiddelbart at vise, at en så negativ vurdering af sprogreskripterne resultaterne holder stik. Dr. Hjelholt nævner for eksempel, at pastor Brasen i Treja i 1858 syntes, at det måtte være værre at virke som præst

i Sydslesvig end på Grønland.⁵⁰ I en lang række tidligere breve har Brasen prist den ham hengivne menighed og ment at få et godt resultat af sin virksomhed, mens bemærkningen om Grønland er knyttet til en ansøgning om at blive forflyttet til et økonomisk bedre kald. Om forholdene i 1855 i sit sogn, det sydligste i det blandede bælte, skrev Brasen: »selv til dansk prædiken har jeg ikke få tilhørere, uagtet kun omtrent en halv snes mennesker forstår en dansk prædiken; men jeg ser hver søndag, når der prædikes dansk, nye ansigter, og når jeg roser dem for deres gudsfrygt, svarer de, at de dog ville forsøge, om de ej kan forstå det, men de erklærer næsten alle, at de kun forstår navnene, som forekommer.«⁵¹ I 1861 så Brasen tilbage på 9 års embedsvirksomhed i Treja. Forudsætningerne for det danske sprogs indførelse havde været meget ringe, men han mente selv, at han havde løst sin vanskelige opgave så godt som nogen af sine embedsbrødre længere mod nord.⁵²

Af materiale til belysning af sprogsagens stilling i tiden indtil udgangen af 1853 er her kun benyttet præsternes breve til Regensburg. Bispevisitationerne startede nemlig først i 1854. Provstevisitationsberetningerne fra sognene i det blandede bælte er undersøgt, men de indeholder intet om sprogsagerne, før Aleth Hansen i 1856 blev provst. Præsternes indberetninger om deres sogne i anledning af visitationerne, der ligger i Åbenrå, er ikke undersøgt. I brevene til Regensburg kan man både finde citater, hvormed man kan underbygge en påstand om, at sprogordningen blev kvalt af den tyske modstand, og udsagn til støtte for, at det danske sprogs stilling blev styrket, endda i breve fra den samme mand. Hovedindtrykket af tidsrummet indtil udgangen af 1853 må imidlertid blive, at det i hvert fald i disse år virkelig lykkedes at standse det danske sprogs tilbagegang. Dette modsiges måske af det foranstående om de mange petitioner, men dels kan ikke alle underskrifter tages for gode varer, dels er det ikke sikkert, at det i og for sig så meget var sproget, man protesterede mod, som den måde, hvorpå man havde umyndiggjort befolkningen ved at gøre indførelsen af sprogordningen til en ren administrationssag. En vagtmester ved gendarmeriet havde i maj 1852 fået det indtryk, at »det ikke så meget er selve sagen som den regering, der har foranlediget forandringen, der er genstand for deres had.«⁵³

I Kær herred i Tønder amt og Vis herred i Flensborg amt besøgte dansk og tysk gudstjeneste af lige mange, i Sdr. Løgum kom der flest til den danske.⁵⁴ Gennemgående var kirkebesøget til de danske gudstjenester ikke så godt som til de tyske, men fra alle sider kunne præsterne dog melde om fremgang i det danske sprogs benyttelse både

af børn og voksne, da børnene begyndte at lære dansk i skolen, og om den lethed, hvormed børnene lærte. Et forsøg på en dokumentation for, at sprogreskripterne virkede efter deres hensigt i de første år indtil røret skabt ved stænderforsamlingen, ville imidlertid ganske sprænge dette arbejde og ville nok alligevel ikke lykkes i en sådan grad, at der ikke kunne rejses indvendinger. Det må altså tages for gode varer eller ikke, indtrykket er blevet, at sprogordningen snarere virkede, end at den ikke gjorde det. Et enkelt direkte resultat kan man måske pege på. Gustav Johannsen, der ledede danskheden i Slesvig i 1880'erne og 90'erne, var født i Sylvested i Treja sogn, hvor hans far var lærer. Gustav Johannsens far var af en angelsk lærerslægt, han talte dansk, men hjemmets sprog var plattysk, og da han skulle begynde at undervise på dansk, måtte han antage en dansk hjælpelærer. Uden sprogordningen var Gustav Johannsen således efter al sandsynlighed vokset op uden det kendskab til dansk, som han fik ved fra sit 11. år at have haft dansk i skolen, ved senere at have været hjælpelærer ved Treja, Hulvej og Adelby skoler og ved at have gået på seminariet i Tønder.

I det følgende refereres, hvad 3 af præsterne fra det blandede bælte har nævnt i brevene til Regensburg om udbyttet af deres arbejde, både de gode og de mindre gode resultater. Det synes ikke, som om de i særlig grad har stræbt efter at stille sig selv i et godt lys hos Regensburg; pyntede de for meget på deres resultater, ville det også komme den velunderrettede Regensburg for øre. De 3 præster er Aleth Hansen i Husby i den nordøstlige del. C. Clemmensen i Læk i den vestlige del og C. Mule i Fjælde i den sydlige del af det blandede bælte. Deres breve synes at være ret typiske for de breve, præsterne skrev.

Aleth Hansen skrev fyldigst og friest, han var også skolekammerat med Regensburg, men heller ikke hans indtryk var anderledes end de andre præsters. Den 23. februar 1851 bekendtgjorde han i sit sogn, at han den følgende søndag ville holde dansk gudstjeneste, og allerede næste dag lykkedes det ham at få lov til at holde en begravelse på dansk.⁵⁴ I oktober samme år skrev han, at det gik godt fremad, flere og flere børn kom til skolen, hvor de gjorde gode fremskridt i dansk. Han kunne vedlægge en kopi af et brev, som en pige på 11 år havde skrevet på dansk til sin mor. Pigen havde ikke kunnet tale et ord dansk, før hun begyndte skolen.⁵⁵ I november måned havde han en affære med en bolsmand, der havde lagt hånd på en dansk lærer, og han var meget opbragt på amtmand Wolfhagen i Flensborg, som ikke havde villet straffe bolsmanden tilstrækkelig hårdt.⁵⁶ I marts 1852 skrev han efter en længere redegørelse for petitionsvæsenet og den skade, det voldte:

»I øvrigt går sagen sin rolige gang fremad; den danske gudstjeneste vedbliver at være ret godt besøgt, d.v.s. af 30 til 40 mennesker, og i Husby skole navnlig går det excellent. Jeg har et par søndage katekiseret på dansk med børnene, og til menighedens store forbavselse svarede børnene i det mindste lige så godt på dansk som på tysk.« Alligevel mente Aleth Hansen ikke at kunne præstere mere end 15 underskrifter på en modadresse mod sprogpædagogerne. I nabosognet Grumtofte gik det særlig godt med den danske gudstjeneste, den blev ofte besøgt af 100–150 mennesker.⁵⁷

I slutningen af april fortalte han, efter en beskrivelse af sine fortrædeligheder med petitionisterne, om en skoleeksamen, han havde holdt. Der havde været 3 danske officerer til stede, og de var blevet forbløffet over, hvor godt børnene talte dansk. Dansk genfortælling havde børnene klarere omtrent lige så godt, som børn i en dansk skole ville have gjort det, skønt de kun havde lært dansk i et halvt år. Om forældrene måtte han derimod sige, at de ikke glædede sig over børnenes fremskridt, men blev ved at protestere. De var heller ikke høflige over for deres præst. I en anden af sognets skoler gik det ikke så godt som i Husby skole »af den simple grund, at skolelæreren ikke kan tale et dansk ord, og at hjælpelæreren er en klodrian.«⁵⁸ I juni 1852 bad han om at få denne lærer forflyttet, så skulle det nok også gå i denne skole. I Husby gik det stadig fint, det var ham en sand fornøjelse at være vidne til børnenes fremgang. Med den danske gudstjeneste var der derimod ikke sket fremgang: »Hvad gudstjenesten angår, da er det ved det gamle: tyskerne endnu halsstarrige og småfolkene bange og den tro hjord ikke forøget. Men det skal, som vi siger herovre, give sig.« Det var det samme i de andre sogne, også fra altergangen blev man væk.⁵⁹

Allerede næste måned mente han imidlertid, at der var ved at ske en forandring til det bedre. Selv nogle af de store gårdejere begyndte at snakke om, at de egentlig havde lyst til at besøge den danske gudstjeneste, da forholdene dog ikke blev anderledes. Foregik der noget særligt i kirken, kom de i hvert fald. Da Aleth Hansens kone efter en fødsel blev indledt i kirken på dansk, var hele våbenhuset og pladsen foran kirken fyldt med folk, der trængte sig på for at høre talen.⁶⁰ Tilsyneladende gik det endnu i oktober ikke fremad med besøget, der kom kun godt 40 til dansk gudstjeneste.⁶¹ Ved udgangen af året syntes Aleth Hansen dog, at menigheden fandt sig pænt i forholdene. Forældrene vedblev at sende deres børn til skole, og det var kommet så vidt, at han næsten aldrig talte et tysk ord med børnene. Det kunne mærkes på kirkegangen: »Med den danske kirkegang går det ret godt. Min lille

danske menighed rekrutteres nu også med den opvoksende ungdom.« Første juledag havde gudstjenesten været på dansk, og selv om det havde været et forrygende vejr, havde der alligevel været 150 mennesker i kirke, hvoraf de fleste var voksne.⁶²

Da Aleth Hansen i januar 1853 modtog sin tiende, havde han inviteret på kaffe, og selv flere af de store gårdejere, som før ikke havde været til at hugge eller stikke i, havde talt dansk med ham. Kun 2 i selskabet havde talt tysk.⁶³ Ved visitationen i juli måned samme år var det gået godt i sognets skoler. I alle fagene var børnene blevet hørt på dansk, og det virkede fuldstændig, som var det danske skoler, man havde besøgt. Med nogen triumf bemærkede Aleth Hansen, at det eneste, der ikke var gået så godt, var oversættelsen fra dansk til tysk. Visitationen i kirken var derimod foregået på tysk, og det havde ført til en del drillerier fra sognefolkens side, da de havde fået det indtryk, at det kun var Aleth Hansen, der drev på med det danske.⁶⁴ I julen 1853 havde han travlt med at forberede konfirmanderne til forårets konfirmation, der som den første skulle ske på dansk. Aleth Hansen havde megen fornøjelse af timerne, børnene svarede meget bedre på dansk, end de tidligere års konfirmander havde gjort på tysk.⁶⁵

Pastor Clemmensen i Læk skrev i marts 1852 til Regenburg om den modtagelse, han havde fået, da han kom til sognet. Hos de fleste havde han mødt velvilje, nogle havde vist kulde og tilbageholdenhed, men ingen havde gjort modstand mod ham. Det var hans indtryk, at menigheden både i sind og i tale var dansk, og kirken havde da også været godt besøgt, når han havde prædikeret på dansk. Fra selve Læk kom der dog ikke så mange, hvad der skyldtes, at der stadig var et tysk parti i byen. Der blev petitioneret en del, men han foretog alligevel mange kirkelige handlinger på dansk, og ingen talte andet end dansk til ham. Det gik ikke godt med skolerne, for ingen af lærerne kunne undervise i dansk, og kun få af dem havde lyst til at lægge sig efter det. Forældrene havde i øvrigt ikke noget imod, at børnene lærte dansk i skolen.⁶⁶

I maj samme år skrev han: »I det hele taget nærer jeg endnu stedse godt håb om en heldig udvikling af forholdene her; i alle landsbyerne her i sognet er stemningen til gunst for danskheden, og jeg har endnu ikke af én bonde hørt misfornøjelse over sprogforholdene; derimod er det modsatte tilfældet her i Læk selv, i det mindste med omtrent 1/3 af indvånerne.« Som et bevis på, hvor godt det gik ude i sognet, nævnte han, at man ved en af skolerne var gået med til at betale mere i skolepenge, så skoleåret kunne udvides fra 1. maj til 1. juli.⁶⁷ Efter sin høst-

gudstjeneste i september skrev han igen og fortalte Regenburg om den glæde, den havde beredt ham. Kirken havde været pyntet med blomster, og han havde ladet trykke nogle danske salmer, som blev delt rundt. Der havde været 150 mennesker, og de havde fulgt gudstjenesten med den største andagt. Den sidste gang i 1853, han omtalte sprogforholdene, i april, nævnte han, at der nu blev undervist i dansk i alle skolerne undtagen én, som han endnu ikke havde fået en dansk lærer til. Om den danske gudstjeneste skrev han: »Med kirkebesøget, når der er dansk gudstjeneste, kan jeg, Gud være lovet, ikke andet end være tilfreds; det er stadig i tiltagende, skønt det endnu lader en del tilbage at ønske; ligesom menigheden også søger mig som sjælesørger.«⁶⁸

Det var først i sommeren 1852, at pastor C. Mule blev ansat i Fjælde. Han var glad for sin menighed, skrev han, den havde fra den første stund mødt ham med velvilje og ikke siden skuffet ham. Han så lyst på fremtiden. Folk havde helst set, at de måtte bevare det tyske kirke- og skolesprog, men det skyldtes mest vanens magt. Man ringeagtede ikke det danske sprog i sognet, og »da folkekarakteren her er rolig og besindig, ytrer der sig ingen modstand, hverken aktiv eller passiv, mod den nye tingenes orden.« Der var nok nogle tyskere i sognet, men de havde ikke megen indflydelse. Der kom godt 300 mennesker til de tyske gudstjenester, men kun omkring 40 til de danske, af og til 50, der til gengæld udmærket forstod, hvad der blev sagt. Pastor Mule var i øvrigt udmærket tilfreds med dette tal. Flere og flere af sognefolkene begyndte at tiltale ham på dansk; han henvendte sig altid til dem på dansk, og kun i få tilfælde fik han et tysk svar. Også i menighedsrådet begyndte man at tale dansk, men man var dog også nødt til at tale tysk af hensyn til et par medlemmer, der ikke forstod andet. Han havde oprettet et sognebibliotek, der i de 3 måneder, det havde eksisteret, havde haft over 200 udlån. Sognet havde i alt 8 skoler, hvor der på de 5 blev undervist på dansk, ved de resterende 3 var der ingen, der kunne påtage sig det, men Mule håbede snart at få nye lærere også ved disse skoler.⁶⁹ Endnu i april var dette ikke sket, og det vakte en del misfornøjelse i den del af sognet, hvor undervisningen var dansk, at ikke alle var under samme vilkår. På de øvrige skoler gjorde børnene gode fremskridt i dansk.⁷⁰

Indtrykket af disse 3 præsters meddelelser må blive, at der skete fremskridt for det danske sprog. At sprogordningen imidlertid har krænket mange af de loyale, er der ingen tvivl om. I 1856 skrev præsten i Store Solt om de loyale tyskere, at de taget under ét ønskede sprogreskripterne ophævet. Deres loyalitet var ikke vid nok til, at de kunne

bære over med det danske styres bestræbelser til fordel for det danske sprog.⁷¹ En loyal flensborger sagde det således i 1860: »Vi var gode danske med vor tyske tunge, det har vi sandelig bevist i 1848! Men vil man ikke længer anerkende os med vort sprog som danske – godt – så er vi det ikke!«⁷² Indførelsen af sprogordningen tvang de loyale tyske, helstatsfolkene, til at give afkald på helstatsnationaliteten og vælge mellem dansk eller tysk, fremskyndede med andre ord opløsningen af helstaten. Også på en anden måde stillede den folk over for et valg. I landsognene havde man de fleste steder i det blandede bælte dansk som talesprog eller forstod dog dansk, men tysk som kirkesprog. Denne tvesprogethed blev umuliggjort ved, at skolesproget blev dansk. Hvis forældrene ville have deres børn til at forstå den tyske gudstjeneste, blev de nødt til selv at tale tysk med dem, da de ikke længere lærte det i skolen. Man måtte altså vælge, om man skulle opgive sit kirkesprog eller sit talesprog, hvilket også har fremskyndet opgivelsen af, som biskop Martensen sagde det: »Slesvig som Slesvig, som overgangslandet med det dobbelte sprogelement, der hører til dets ejendommelighed.«⁷³

Stænderforsamlingen

Valget til stænderforsamlingen

Det var blevet lovet i kundgørelsen af den 28. januar 1852, at hvert af hertugdømmerne skulle få »med hensyn til sine hidtil under de rådgivende provinsialstænders virkekreds hørende anliggender en stændersk repræsentation med besluttende myndighed.« Lovudkastet til disse nye stænderforsamlinger skulle forelægges i de rådgivende stænderforsamlinger efter bestemmelserne fra 1831 og 1834. I september 1852 besluttede man at udskrive valg til den slesvigske stænderforsamling. Samtidig blev der udnævnt nogle valgdirektører til at lede valgene.¹ Valgene skulle være afsluttet inden udgangen af januar 1853.² Stænderforsamlingen kom altså til at hvile på bestemmelserne fra 1831 og 1834. Kongen udnævnte ifølge dem 7 medlemmer til den slesvigske stænderforsamling, nemlig 2 gejstlige og 1 professor fra Kiel og 4 medlemmer af ridderskabet. Der var af valgte medlemmer 5 repræsentanter for de adelige og større godsers besiddere, 17 for de mindre landejendommers besiddere, 12 for købstæderne og 2 repræsentanter for de blandede distrikters ejendomsbesiddere på Ærø og Fehmern, i alt 43 medlemmer i stænderforsamlingen.

Valgret havde kun ejere og fæstere til fast ejendom af en vis værdi. I købstæderne skulle ejendommen være af en assuranceværdi på 1600 rigsdaler, i landdistrikterne på 3200 rd. For at være valgbar skulle man besidde ejendom til den dobbelte værdi af, hvad der krævedes for valgret. For valgret og valgbarhed i godsejernes klasse krævedes besiddelse af en ejendom til en værdi af 50.000 rd. Det var kun en meget lille del af befolkningen, der opfyldte kravene til valgret, i 1852 var det i købstæderne 2249, i landdistrikterne 6028, hvilket udgør 2,09% af det samlede indbyggertal i 1855.³ Procentdelen af de valgbare var naturligvis endnu mindre. Af personlige egenskaber forlangtes der, at vælgeren var 25 år gammel og havde et uplettet rygte, d.v.s. ikke havde gjort sig skyldig i nogen i den offentlige mening vanærende handling. Den valgbare skulle være fyldt 30 år og i 5 år have haft ophold i kongens lande.⁴ Disse personlige bestemmelser fik stor betydning, da man opstillede listerne over vælgerne. Det eneste nye i stænderfor-

samlingen var, at hertugen af Augustenborg, der tidligere havde været født medlem, mistede sit medlemskab, og at der blev lovet lige ret for dansk og tysk sprog.⁵

I instruksen til valgdirektørerne hed det, at de i særlig grad skulle sørge for, at »de valgberettigede ikke ved noget som helst skulle hindres i frit at ytre deres overbevisning i henseende til deres valg blandt de valgbare.«⁶ Dem, som havde taget del i rejsningen, ønskede man dog ikke således frit at lade ytre deres mening. Som nævnt krævedes det, at vælgerne skulle have et uplettet rygte. Spørgsmålet om, hvorvidt man kunne siges at have et uplettet rygte, når man havde været på den tabende side i treårskrigen, voldte valgdirektørerne mange kvaler. Amtmand Arthur Reventlow, der var valgdirektør for 9. købstadsdistrikt, Tønder, redegjorde i en »indberetning og forespørgsel« til slesvigske ministerium for nogle af de problemer, som spørgsmålet vakte. Man havde i Reventlows distrikt »bestræbt sig for at gå til værks med den største nøjagtighed og med samvittighedsfuld overvejelse af alle i betragtning kommende forhold, navnlig i henseende til udelukkelse af de personer, der ved bevisligt at gøre sig skyldige i oprørshandlinger under insurrektionsperioden synes at have tabt deres uplettede rygte, således at de ifølge forordningen § 3,4 hverken kunne anses som aktivt eller passivt valgberettigede.«

Imidlertid var det kommet til Reventlows kundskab, at et stort antal borgere i Tønder i august og september 1849 havde skrevet under på protester mod bestyrelseskommissionen. Således havde 257 tønderborgere underskrevet en protest, der ved den »frække tone, i hvilken Hs. Majestæt Kongens allerhøjeste proklamation af 27. august 1849 (om våbenstilstanden) deri omtales, må vække retfærdig harme hos enhver loyal og velsindet mand.« Nogle medlemmer af den valgbestyrelse, Reventlow havde udpeget, havde gjort ham opmærksom på, at 5 af underskriverne stadig fungerede som embedsmænd, hvilket måtte tages som et udtryk for, »at Hs. Majestæt Kongen har tilgivet dem det passerede.« Reventlow ville nu gerne have at vide, om han skulle slette alle underskriverne fra vælgerlisterne. Han gjorde opmærksom på, at han ikke kunne slette de embedsmænd, der fungerede, af listerne, da det ville være uholdbart med embedsmænd, der var berøvet deres rettigheder som borgere, og han kunne ikke lade dem alene få lov at stemme, men slette alle andre, da man med rette ville anse dette for uretfærdigt. Skulle han slette alle underskriverne, ville kun 1/4 af vælgerne være tilbage, og slettede han dem ikke, så ville han have overtrådt bestemmelsen om det uplettede rygte. Reventlow sluttede: »Under disse om-

stændigheder kunne der efter min uforgribelige formening opstå spørgsmål om, hvorvidt det overhovedet måtte anses for passende og hensigtsmæssigt, at der afholdtes et valg af en deputeret og suppleant for det 9. valgdistrikt af købstæderne i hertugdømmet Slesvig.«⁷ Nu havde jo bogstavelig talt hele Europa været med til at påtvinge Danmark dette valg til en stænderforsamling, så uanset hvad amtmanden i Tønder mente, måtte det afholdes, og ministeriet for Slesvig måtte give ham et svar, selv om man sikkert havde mest lyst til at bede ham klare sagerne efter egen konduite.

Svaret gav dog ikke megen støtte. Man så vanskelighederne, men ville ikke give en standardløsning, da man så ville berøve valgdirektørerne deres handlefrihed. Man skulle dog udtalte, »at de, som bevisligt har deltaget i oprøret uden senere ved Hans Majestæt Kongens nåde at være rehabiliterede, ikke er i besiddelse af et uplettet rygte.« Antagelig må der med deltagelse i oprøret forstås tjeneste i den slesvig-holstenske hær. Hvad meningen med udtrykket rehabiliterede ved kongens nåde er, ses ikke. Der kan ikke simpelthen tænkes på dem, der var amnesterede, for det var næsten alle slesvig-holstenere. Måske tænkes der på dem, som var blevet tvunget i slesvig-holstensk krigstjeneste. Endvidere gjorde man opmærksom på, at valgbarhed var betinget af 5 års ubrudt ophold i kongens lande. »Denne betingelse turde ikke anses for at være opfyldt af dem, som i de sidste år af politiske grunde enten frivilligt eller på kongelige autoriteters befaling har forladt Hans Majestæt Kongens riger og lande,« mente ministeriet. Endelig kunne man roligt udelukke dem, som kun opholdt sig i Slesvig i kraft af amnestipatenterne, da de nemlig kun måtte optræde som privatmænd, hvilket man ikke kunne kalde de stænderdeputerede. Svaret fik videre betydning, idet det tillige blev tilstillet amtmændene over Åbenrå og Haderslev amter, der også var valgdirektører.⁸

Amtmanden over Åbenrå amt, E. S. E. Heltzen, havde i øvrigt udarbejdet et forslag til en tolkning af spørgsmålet om det uplettede rygte. Forslaget blev indsendt til ministeriet, som imidlertid ikke benyttede det. Kun blev en afskrift »efter ministerens ønske privatim« sendt til amtmanden i Haderslev. Man kan vel gå ud fra, at Heltzen selv har fulgt sit forslag, ligesom det kan have været anvendt i Haderslev amt. I indledningen slår Heltzen fast, at »det trænger ikke til udvikling, at et slet rygte ikke, i det mindste ikke ubetinget, er afhængigt af offentlig undersøgelse, dom eller straf, men står i mangfoldige tilfælde aldeles uden for disse begreber«. På de følgende 8 sider udvikles dette så alligevel. Konklusionen er, at følgende kategorier må siges at have et plettet rygte:

1. De, der er afskediget fra deres embeder af kongen, bestyrelseskommissionen eller regeringskommissionen.
2. Advokater, der ikke har fået stadfæstet deres bestillinger.
3. De, der har siddet i ulovlige repræsentative forsamlinger eller har været med til at arrangere valg til sådanne.
4. De, der har modtaget embedsansættelse af ulovlige regeringer uden at være ansatte på ny af kongen.
5. De, der har deltaget i deputationer til fremmede magter.
6. De, der efter krigens afslutning er blevet afsatte som medlemmer af bykollegier eller landkommunale repræsentationer.⁹

Ministeriets vægring mod at give en nøjere instruks var højst uheldig. Ifølge generalkommandoen for Slesvig var rensningen af valg-listerne sket i meget forskellig grad. Derved var der kommet et skær af vilkårlighed over hele valget. Især i Gottorp amt var der mange kompromitterede, der ikke var blevet slettet af listerne, i Flensborg amt var man gået strengere frem. I Slesvig var fhv. advokat Heiberg blevet udeladt, men »denne opsætsige undersåt« ville protestere.¹⁰

Som nævnt var der 2 medlemmer af stænderforsamlingen, der repræsenterede gejstligheden, og 1 repræsentant for universitetet i Kiel, alle 3 var kongevalgte. For gejstligheden valgte man nu den konstituerede superintendent, provst C. C. J. Asschenfeldt og den senere biskop, provst U. S. Boesen. For universitetet valgtes juristen professor A. C. Schmid. Det var alle 3 mænd af prøvet loyalitet, deres udvælgelse kommenteres ikke i indstillingen til kongen.¹¹

Det var sværere at finde egnede repræsentanter for ridderskabet. Ifølge ministeriet for Slesvig kunne man ikke bruge nogen af de 4, som havde repræsenteret ridderskabet i den sidste stænderforsamling før krigen. En af dem havde været grev Theodor Reventlow til Jersbek, der havde optrådt som en fremtrædende slesvig-holstener under krigen. Han havde haft sin plads i kraft af sin egenskab af klosterforstander for Skt. Johannesklostret ved Slesvig, men havde frasagt sig denne post og måtte derfor anses for også at have frasagt sig sit medlemsskab af stænderforsamlingen. To andre af de 4 riddere havde søgt om at måtte blive afskediget som stænderforsamlingsmedlemmer, hvilke ansøgninger ministeriet kun kunne anbefale. Det sidste ridderskabsmedlem var H. W. Rumohr, der også havde været slesvig-holstener. Han ønskede ikke at opgive sit medlemsskab i stænderforsamlingen, hvad man i og for sig heller ikke gerne ville tvinge ham til for ikke at

krænke ridderskabet. Ministeriet mente dog, at da han dels ikke havde »holde sig fri for deltagelse i de insurrektionelle foretagender« og dels kun måtte opholde sig i Slesvig som privatmand ifølge amnestien, måtte man se sig nødsaget til at afskedige ham. Der skulle altså egentlig udnævnes 4 riddere til nye medlemmer af stænderforsamlingen, men da ridderskabet endnu ikke havde valgt en forstander for Skt. Johannesklostret, kunne man vente med den fjerde, til det var sket. I øvrigt var det ikke nemt at finde 3 egnede. Af samtlige det slesvigske ridderskabs valgbare medlemmer mente ministeriet, at kun 10 havde uplettet rygte. Af disse 10 valgte man: Grev F. Reventlow til Reventlow, kammerherre H. C. L. F. Ahlefeldt til Ludwigsburg og major C. A. v. Qualen til Wulfshagen.¹²

Ridderskabet fandt sig ikke uden videre i, at man kasserede et af dets medlemmer i stænderforsamlingen. Det valgte H. W. von Rumohr til den ledige post som klosterforstander for Skt. Johannesklostret, hvorved det blev meget vanskeligt for regeringen at gå uden om ham. Det var nemlig en, ganske vist uskreven, lov, at klosterforstanderne var fødte medlemmer af stænderforsamlingerne. Regeringen klarede sagen ved at lade kongen nægte at anerkende Rumohr som forstander for Skt. Johannes. I stedet valgtes en anden af de 10 loyale riddere, Conrad von Qualen til Damp, til medlem af stænderforsamlingen. Han nævnte selv netop det, der var grunden til, at man valgte ham, da han skrev i den takkeskrivelse, hvori han erklærede at ville påtage sig hvervet: »Skønt jeg hidetil ikke har beskæftiget mig med offentlige anliggender – – –«. ¹³

Valgene af de ikke af kongen udpegede medlemmer fandt sted i slutningen af 1852 og januar 1853. I den udstrækning, der er fundet materiale, vil valgene blive gennemgået i det følgende. Godsejerne valgte 5 repræsentanter. Der var 64 valgberettigede og valgbare gods-ejere, hvis godser var af 50.000 rd.'s værdi. Valget fandt sted i Flensborg den 21. januar.¹⁴ Ifølge Altonaer Mercur var et betydeligt antal ellers berettigede blevet strøget fra listen på grund af deres holdning under krigen. De valgte blev H. O. Ahlefeldt til Lindau, Dr. jur. R. Weber til Rosenkrantz, G. C. Radbruch til Warleberg, H. Thor Straten til Lütjenhorn og P. C. Schmidt til Friedensthal.¹⁵ Kun den første var adelig, resten borgerlige. Hvorledes stemmerne er faldet, vides ikke.

Det 1. landdistrikt havde valgsted i Gram i Nordslesvig. Distriktet havde 366 vælgere, men kun 210 mødte på valgdagen, altså en stemme-procent på 57. Den kendte dansk-slesvigske politiker H. A. Krüger, Bevtoft, blev valgt til deputeret.¹⁶ I 2. landdistrikt, der mødtes i Chri-

stiansfeld den 20. januar, valgte man gårdejer Christen Hansen Juhl til deputeret og Peter Raben til suppleant med henholdsvis 233 og 152 stemmer. Den med det tredjestørste stemmetal fik 72 stemmer. 35 stemmer faldt på andre kandidater. Der var mødt 246 vælgere, men hver afgav 2 stemmer, hvilket forklarer stemmetallet. Valgbestyrelsen slettede 3 mænd fra listen. Den ene havde skrevet under på en adresse, der var blevet sendt til nationalforsamlingen i Frankfurt, den anden havde under krigen forsøgt at få nogle naboer arresteret af de fjendtlige soldater. Den tredje havde sagt nogle fornærmende ting om kongen; han måtte i øvrigt afhøres på tysk, da han påstod ikke at kunne dansk, skønt han var fra Frørup nord for Christiansfeld. Det samlede vælgertal var 365, mødeprocenten altså 67.¹⁷ I 3. valgdistrikt fandt valget sted den 18. januar i Haderslev. Der var indgivet protester mod, at 17 vælgere figurerede på listerne, da de havde været på den forkerte side under krigen. En havde ved en fest udbragt en skål for Slesvig-Holsten, en anden havde opfordret sin nabo til at sende sin søn til Rendsborg som soldat, en tredje havde deltaget i en deputation til Berlin. Resten havde stemt ved ulovlige valg, d.v.s. valg udkrevet af den slesvig-holstenske regering. En af disse hævdede, at han havde været udsat for tvang. Om 3 kunne intet bevises, resten blev slettet. Der var mødt 235 vælgere, der valgte Laurids Skau med 207 stemmer og som suppleant Nis Lorentzen med 174. 10 andre kandidater måtte dele 88 stemmer.¹⁸

Det 4. landdistrikt stemte i Åbenrå. Der var mødt 247 vælgere af 409, stemmeprocenten var altså 60. Valgt blev gårdejer C. H. Møller med 190 stemmer og til suppleant P. H. Petersen med 178 stemmer. Den med det tredje højeste stemmetal fik 48 stemmer. Der var blevet strøget 4 fra listen; 3 havde deltaget i ulovligt valg, den fjerde var amnesteret og dermed afskåret fra offentlige hverv.¹⁹ I 5. landdistrikt, der havde valgsted i Ullerup på Sundevad, fandt afstemningen sted over 2 dage, den 20. og 21. december. Det samlede resultat blev, at man valgte parcellist Peter Petersen til deputeret med 210 stemmer, suppleanten Peder Bonefeld fik 130 stemmer, kun 17 mere end nr. 3, der fik 113. Nr. 4 og 5 fik begge 89 stemmer, mens den sidste kandidat kun fik 1 stemme. I dette distrikt er deputeret og suppleant altså ikke blevet valgt med nogen overvældende majoritet. De afgivne stemmetal svarer til et vælgertal på 316. En vælger var blevet afvist, fordi han under krigen som lægdsbestyrer havde virket til fordel for slesvig-holstenerne, 3 fordi de havde skrevet under på ulovlige adresser.²⁰ Valget i 6. landdistrikt skete i Augustenborg i dagene 13., 14. og 15. december. Deputeret blev synsmand H. C. Bladt, og suppleant blev Chr. Bonefeld, med

henholdsvis 350 og 238 stemmer. Deres nærmeste konkurrent fik 140 stemmer. Der blev kun slettet én vælger i dette distrikt, en mand fra Nordborg, der havde underskrevet en ulovlig adresse.²¹

Fra 7. landdistrikt, valgsted Tønder, haves ingen indberetning. Ifølge Altonaer Mercur var der 400 vælgere i distriktet, af hvilke 230 stemte, hvilket giver en valgdeltagelse på 58%. Valget var en tysk sejr. Stemmerne fordeltes således:

J. C. Mommsen	138
Mathiesen	138
P. Lund	79
Krüger	61

De to første var, stadig ifølge Altonaer Mercur, tyske, de to sidste danske. Ved lodtrækning afgjordes det, at Mommsen skulle være deputeret. Flere steder var der blevet afholdt vælgermøder og prøvevalg.²² Om 8. landdistrikt, der mødtes i Emmelsbøl sydvest for Tønder, haves kun den meddelelse, at der mødte 47 af 232 vælgere eller 20% på grund af de vanskelige kommunikationsforhold i marsken. Valgt blev Lütje Lützen.²³

Som nævnt blev der slettet mange fra listerne i Flensborg amt. I Solt sogn blev således alle underskriverne af den såkaldte anglerprotest mod bestyrelseskommissionen strøget, så der kun var 2 tyske vælgere tilbage mod 15 danske.²⁴ Også i Husby gik man grundigt til værks, som det fremgår af et brev fra Aleth Hansen: »Strygningen af mine fleste husbyere af valglisterne har ikke forårsaget videre bevægelse.«²⁵

Begge disse sogne hørte under 9. landdistrikt, der stemte i Flensborg. Gårdejer Peter Hinrichsen blev deputeret med 114 stemmer, L. Cordsen suppleant med 90. A. C. Schmidt fik 82 stemmer og H. A. Krüger 71. På andre valgbare faldt der 31 stemmer, i alt 388 stemmer.²⁶ Altonaer Mercur så med tilfredshed, at de 2 danske kandidater, Schmidt og Krüger, ikke havde formået at sejre over Hinrichsen og Cordsen. Hinrichsen skulle i øvrigt tidligere have været danskvenlig, men havde skiftet mening på grund af sprogordningen. Det var netop dette, som havde sikret ham flertallet af stemmerne.²⁷ Han var født i Flensborg, men i 1853 hjemmehørende i Adelby og talte efter sin sognepræsts udsagn bedre dansk end tysk.²⁸ Aleth Hansen erkendte nederlaget: »Deputerede og suppleanter har man altså fået fra vor egn. Valgene var betegnende nok. Alt muligt var gjort fra amtmandens, herredsfogdernes og præsternes side; men nej! Man vælger 2 mand, som begge har arbejdet ivrigt mod sprogløven; som sagt, det er aldeles betegnende. Den forbandede loyalitet, som er intet, eller intet uden fordærv! Jeg

tror næsten, at det havde været langt bedre, om de havde valgt 2 arrige tyskere. Jeg havde mine par loyale folk for mig og søgte at få dem til at stemme for Krüger, men de var ikke at formå dertil«. ²⁹

Det 10. landdistrikt, hvis valgsted var Bredsted på vestkysten, valgte den 19. januar gårdejer T. N. Redlefsen til deputeret med 63 stemmer. Suppleanten fik 57 stemmer og nr. 3 fik 18. To var blevet udelukket, fordi de under krigen havde været medlemmer af en slesvig-holstensk borgervæbning. I alt blev der afgivet 152 stemmer, hvad der svarer til 76 vælgere. Valgprocenten kendes ikke, da tallet på valgberettigede ikke kendes. Det lille tal på fremmødte tyder ikke på ivrig deltagelse. Ifølge Altonaer Mercur var interessen for stændervalget i det hele taget ringe i Sydvestslesvig. ³⁰

Fra de resterende 7 landdistrikter findes ingen indberetninger i slesvigske ministeriums arkiv i Rigsarkivet. De valgte navne findes i Stændertidende. Det var gårdmand J. P. Kielholz (valgt i Svabsted), lensmand B. M. Pauls (Witswort), J. H. Boeter (Garding), inspektør H. C. Beck (Krop), H. v. Wasmer (Eckernførde), gårdmand G. H. A. Werner (Løjt) og gårdmand A. Hansen fra Grumby (Eskris). Om valgene vides ellers, at der verserede rygter om, at der i landdistrikterne i Sydslesvig blev agiteret af de tyske, og at det i Gottorp amt blev forbudt at afholde forsamlinger til »rådslagning om valgene«. ³¹

Det 1. købstadsdistrikt, Flensborg, stillede 2 deputerede. Det kom på tale blandt de loyale i byen at opstille Tillisch som kandidat, og da han ikke var grundejer i Slesvig, blev han optaget som medlem af Skt. Nicolai skyttegildet, da han så ville komme til at stå som ejer af skyttegildets ejendomme og på den måde ville opfylde betingelserne for valgbarhed, som tidligere stænderdeputerede havde gjort det. ³² Planen blev imidlertid opgivet igen, i stedet blev Tillisch opstillet i Frederiksstad. I Flensborg blev der af listerne strøget nogle valgberettigede, der var flyttet fra byen, og nogle, der havde skrevet under på adresser til den preussiske konge. Der foregik en voldsom valgkamp, danske og tyske stod skarpt over for hinanden. Dagen før valget blev der på et vælgermøde afholdt et prøvevalg, der faldt ud til fordel for rådmand M. Holst og agent H. C. Jensen. Selve valget den 13. januar blev indledt med en tale af byens overpræsident, der fremhævede, at Flensborg var en patriotisk by, og at den ville vise sig værdig til den tillid, kongen havde vist den, da han gjorde den til Slesvigs hovedstad. Fra de 2 partiers side blev der gjort meget for at holde samling på medlemmerne under valghandlingen. Resultatet blev, at rådmand H. P. Schmidt og agent H. C. Jensen blev valgt til deputerede med 300 og 223 stemmer

og rådmand M. Holst og H. Boysen til suppleanter med 217 og 207 stemmer.³³

Også Slesvig by, 2. bydistrikt, stillede 2 deputerede. Alle, der var flygtet fra byen efter slaget ved Isted, og alle afskedigede embedsmænd mistede deres valgret, hvilket medførte mange klager til valgbestyrelsen. Også Carl Heiberg protesterede og gav møde for valgbestyrelsen, hvor han erklærede, »at han ikke ville bøje sig for de politiske luner hos de nuværende magthavere«. Ligeledes protesterede han mod, at man »tillagde den bevægelse, som havde været i de sidste år, navn af oprør«. Ved valget faldt 132 stemmer på senator Tüxen og 126 på forstanderen for døvstummeinstituttet, dr. Peter Paulsen, der blev valgt til deputerede. Dr. Paulsen var den samme, som i 1850 var blevet fængslet af militæret. Hans rygte har åbenbart ikke taget skade i valgbestyrelsens øjne. H. Henningsen og F. W. Funke, begge fra Flensborg, fik 120 og 118 stemmer og blev suppleanter. Tüxen ønskede imidlertid ikke at modtage valget og blev derfor erstattet af Henningsen.³⁴ Som embedsmand kunne dr. Paulsen ikke være deputeret uden kongens tilladelse, og han søgte derfor om orlov fra sit embede. Den blev ikke bevilget på grund af hans tvivlsomme holdning under krigen. Som officiel grund angav man, at han ikke kunne undværes ved døvstummeinstituttet.³⁵ Også den anden suppleant, F. W. Funke, rykkede altså op som deputeret. Fra 3. bydistrikt, Eckernförde, haves ingen meddelelser. Valgt blev købmand J. H. Dehn, Eckernförde.

I Frederiksstad, der var 4. bydistrikt, valgtes Tillisch som deputeret. Valget er forbløffende. Frederiksstad havde ikke været anset for en danskvenlig by, og alligevel valgte man den forhenværende regeringskommissær og minister for Slesvig til at repræsentere byen. Desværre findes der ingen indberetning fra valgbestyrelsen i Frederiksstad i Rigsarkivet, og der vides således ikke noget om, hvor mange slesvig-holstenere man har nægtet adgang til at stemme. Ifølge Altonaer Mercur var der kun mødt 34 vælgere af 84, hvilket ikke tyder på stor interesse for valget. Tillisch fik 31 stemmer og suppleanten, krigsråd Krey, fik 16. Advokat Storm fra Husum fik 3 stemmer.³⁶ Denne advokat Storm kan ikke være Theodor Storm, der på det tidspunkt havde mistet sin bestalling, men må være hans far, advokat Johan C. Storm, Husum, der tidligere havde været medlem af stænderforsamlingen, og som var kendt som en fremtrædende slesvig-holstener. Årsagerne til dette mærkelige udfald af valget må dels søges i, at Tillisch ikke var upopulær så langt mod syd som i Frederiksstad, hvor der ikke var noget sprogreskript, dels i den afspænding, der havde fundet sted i sidste

halvdel af 1852. Måske har det også betydet noget, at byen fik rigelig dansk støtte til genopbygningen, efter at slesvig-holstenerne havde skudt den i stykker.

I 5. bydistrikt, Sønderborg, blev 15 vælgere slettet, fordi de havde skrevet under på en adresse til den slesvig-holstenske regering om, at den skulle yde byen beskyttelse mod »die Dänenherrschaft«. Valgbestyrelsen fandt ikke, at dette i sig selv var så groft, at de 15 burde berøves deres valgret, men slettede dem alligevel »i betragtning af, at denne demonstration var den eneste måde, hvorpå en sønderborgsk borger under de daværende forhold, uden at forlade Als, kunne vise sin deltagelse eller sympati for oprørssagen«. Deputeret blev rådmand H. P. Hansen med 54 stemmer, suppleant jernstøber Petersen med 27 stemmer. En farver Schou fik 26 stemmer. 5 stemmer faldt på andre valg-bare.³⁷

I Åbenrå, der dannede 6. bydistrikt, fandt valget sted den 18. december. Der var 106 valgberettigede, men kun 78 mødte, stemmeprocenten blev altså 74. Før valget var der blevet indgivet en protest mod 14 valgberettigede, der blev betegnet som notoriske oprørere. Efter en undersøgelse blev de 12 nægtet valgret. De havde tjent i den slesvig-holstenske hær, protesteret mod bestyrelseskommissionen, deltaget i deputationer til udlandet, stemt ved ulovlige valg eller var amnesterede. Før afstemningen holdt amtmand Heltzen en tale til vælgerne. Han udtalte håb om, at det nu ville vise sig, at folkets stemme ikke tidligere havde kunnet udtrykke sig frit i Åbenrå. Man havde før valgt mænd, »der var kendetegnede ved en kold og spidsfindig form for lærdom og en fjendtlig holdning mod konge og fædreland«. Men nu var tvangen væk, og de loyale borgere kunne udtrykke deres virkelige mening om det mest afskyelige og grundløse oprør, som verden nogensinde havde set.³⁸ Talen må have virket mærkeligt på de tyske på baggrund af, at 12 af dem lige var blevet nægtet stemmeret. Rådmand M. Bahnsen blev valgt til deputeret med 52 stemmer, suppleanten, hvis navn var Mittelheus, fik 46 stemmer, mens de 2 følgende fik 24 og 22, 4 andre valg-bare måtte dele 12 stemmer.³⁹

Haderslev var 7. bydistrikt tillige med Christiansfeld. Valget fandt sted i Haderslev den 4. januar. Af 233 vælgere mødte de 189 (81 0/0). Gæstgiver Chr. Iversen blev deputeret med 81 stemmer, købmand H. C. Sohl suppleant med 77. Deres nærmeste konkurrenter var justitsråd Hammerich, der fik 63, og kirkeforstander Schmidt, der fik 53 stemmer. Før valget havde 44 vælgere protesteret mod, at 31 andre havde valgret, skønt de havde »kompromitteret sig under oprøret og krigen«. Af disse

31 blev 19 slettet efter en undersøgelse. Både Iversen og Sohl havde været blandt de 31, men anklagerne mod dem kunne ikke bevises. Iversen skulle have givet penge til den tyske flåde og været med til at starte tumulterne fra Bürgerverein den 25. marts 1848, Sohl skulle som magistratsmedlem have deltaget i et bevæbnet overfald på Haderslevs borgmester.⁴⁰ Altonaer Mercur kaldte udfaldet af valget for et afgjort nederlag for det danske parti. Det havde i øvrigt fra tysk side været hensigten at vælge Sohl, men vælgerne fra Christiansfeld var ikke gjort bekendt med dette og afgjorde valget til fordel for Iversen.⁴¹

I Tønder, 9. bydistrikt, var der kun 68 valgberettigede. Dette lave tal kunne tyde på, at Arthur Reventlow har besluttet sig til at gå grundigt til værks i sin rensning af valglisten. Ifølge Altonaer Mercur blev virkelig alle underskrivere af protestadressen strøget fra listen.⁴² Af de 68 vælgere mødte 54 (79%). Til deputeret valgte man L. N. Scheele, den tidligere præsident for lokalregeringen på Gottorp, senere »Fragment«-forfatter og nu bosat i Pinneberg i Holsten. Scheele fik 34 stemmer. Hugo Green fra Flensborg blev suppleant med 30 stemmer. Farvermester H. Jensen og redaktør Manicus fra Flensborg fik 15 og 14 stemmer. Valget af Scheele virker ret overraskende. Antagelig var det de loyale i Tønder, der gav ham hans stemmer. Suppleanten, Hugo Green, viste sig nemlig i stænderforsamlingen at være udtalt slesvig-holstensk. Scheeles holdning til sprogordningen må have været velset i Tønder. Scheele afslog imidlertid at modtage valget. Han erklærede, at han tidligere gerne havde gjort tjeneste i stænderforsamlingen, men at han nu ikke mente at kunne gøre det, da det stred mod hans overbevisning. Han havde allerede i 1851 udtalt, at han ikke sympatiserede med den måde, hvorpå Slesvig blev styret. Han havde ikke skiftet mening siden da og måtte bede sig fritaget for at skulle tage plads i stænderforsamlingen. I stedet blev suppleanten, Hugo Green, deputeret.⁴³ Det 10. bydistrikt, der bestod af Tønning og Garding, valgte August Petersen fra Garding til deputeret. Kun 25% af de valgberettigede var mødt til valget.⁴⁴ Tilbage at nævne er de to blandede distrikter, af hvilke Ærø valgte skipper C. H. Brandt fra Ærøskøbing og Fehmern dommer Carsten Micheel.⁴⁵

De valgte politiske stilling er ikke nævnt i det foregående. Valgets udfald var imidlertid en sejr for den tyske del af befolkningen. Først i stænderforsamlingen blev det klart, hvorledes alle de deputerede stod. Kun de deputerede fra de 6 nordligste distrikter af mindre landejendomsbesiddere og repræsentanterne for Åbenrå, Sønderborg, Ærø og Frederiksstad kunne det tyske parti vide var imod det. Det måtte end-

videre regne med, at de 2 flensborgske og de 7 kongevalgte medlemmer ikke ville støtte det. Tilbage var 24 af stænderforsamlingens 43 medlemmer, altså tilstrækkeligt til at danne et absolut flertal. Denne fordeling kan på ingen måde tages som et udtryk for styrkeforholdet mellem dansk og tysk i den sydslesvigske befolkning. Den høje census for valget gav kun en meget lille del af befolkningen valget, som nævnt ca. 2%. Da tyskheden især støttedes af de velstående, gav valgretsbestemmelserne det tyske parti en meget stor fordel. Omvendt var de danske blevet støttet af myndighederne ved sletningerne af slesvig-holstenerne. Det er dog ikke sikkert, at dette har haft så stor betydning. Hverken i Haderslev eller Tønder var det lykkedes at få valgt danske ind trods de kraftige sletninger. I Sønderborg ville de strøgnes stemmer ikke have været i stand til at forhindre valget af den danske kandidat. I Åbenrå, hvor stemmeprocenten var 74, kunne de 12 slettede derimod have ændret valgets udfald. Hvorvidt det er udelukkelse, som Tillisch kunne takke for sit valg i Frederiksstad, vides ikke. Stemmeprocenten dér havde i øvrigt kun været 40. I intet af landdistrikterne var udelukkelse af et sådant omfang, at de sikrede en dansk stænderdeputeret i stedet for en tysk. Har udrensningerne således ikke ændret meget ved fordelingen på nationalitet i stænderforsamlingen, kan de have haft den betydning, at der blev valgt mere samarbejdsvillige tyskere, end der ellers ville være blevet.

Det kom ikke som en overraskelse for nogen, at det blev det tyske parti, der fik flertallet i stænderforsamlingen. Det havde været visheden om dette resultat, der havde ligget bag de ejerdanskes hårdnakkede modstand mod stænderforsamlingen. Allerede i 1851, da de første rygter om indkaldelse af en stænderforsamling verserede, var man ligeledes fra tysk side klar over, hvorledes stillingen ville blive, hvis der ikke blev ændret noget ved valgreglerne.⁴⁶ Lige så meget som den tyske befolkning så frem til stænderforsamlingens indkaldelse, lige så meget frygtede de danske den. En række af udtalelser fra Regenborg om stænderforsamlingen vil vise, hvad de danske frygtede. I september 1851 skrev han til Krieger, at han anså stænderforsamlingens mulige indkaldelse for en ulykke. I Åbenrå var der kun 92 valgberettigede, og af dem var de 3/4 tyske, og de sad inde med 7/10 af al grundejendom. I Haderslev var det samme tilfældet, mens det så noget bedre ud i Sønderborg. Den 6. oktober skrev han, at det var nødvendigt, hvis der skulle komme noget godt ud af stænderforsamlingen, at man tog ordentlig fat på »wühlerne«, at der fandtes gode repræsentanter for universitetet i Kiel og for gejstligheden og valgtes egnede kongevalgte

medlemmer. Til Wegener skrev han, at stænderforsamlingen var en ulykke, galskab og vejen til fordærvelse, og igen i oktober til Krieger, at stænderforsamlingen efter al menneskelig beregning var den skadeligste institution for det danske styre i Slesvig. »Så meget står klart for mig«, skrev han, »og jeg tror for alle fornuftige folk her, at selv den laveste grænse for kravene til ejendomsbesiddelse vil være til stor skade for den danske sag.«⁴⁷ Der var kun én ting, som kunne trøste de danske, skrev Altonaer Mercur, og det var, at Tillisch skulle deltage i stænderforsamlingen.⁴⁸ Men det blev kun en stakket glæde.

Stænderforsamlingen

I august 1853 blev det besluttet at indkalde stænderforsamlingen.¹ Den mødte den 5. oktober i Flensborg. Til kongelig kommissarius var udnævnt amtmand Arthur Reventlow, Tønder.² Hans begyndelse i stænderforsamlingen blev dramatisk nok. Reventlows første handling var nemlig på dansk at opfordre medlemmerne til at fremkomme med eventuelle protester mod valgenes gyldighed. Da ingen sagde noget, ville han gå videre, men blev afbrudt af godsejer R. Weber, der gjorde opmærksom på, at han ikke forstod dansk og derfor heller ikke havde forstået Reventlows spørgsmål. Tilrettevisningen var på sin plads, eftersom kommissarius havde pligt til at tale på begge sprog. Weber protesterede derefter mod gyldigheden af valget af Tillisch med den begrundelse, at Tillisch ikke var grundejer, men kun som medlem af Skt. Nicolaigildet var optaget på valglisten. Mod valgets gyldighed talte foruden Weber inspektør Beck, Green og Ahlefeldt, for gyldigheden talte de to gejstlige medlemmer samt agent Jensen, Krüger og rådmand Hansen fra Sønderborg. Spørgsmålet blev sat under afstemning. For valgets gyldighed stemte 17, imod 23, hvorefter Tillisch måtte forlade stænderforsamlingen, og suppleanten, Krey, der hørte til de loyale, måtte indkaldes. Dermed var styrkeforholdet markeret, og det tyske parti havde opnået det ikke ringe resultat at vælte den tidligere regeringskommissær og minister for Slesvig, den mand, der fremfor nogen stod som repræsentant for den danske politik i Slesvig. Efter denne episode valgte man med 22 stemmer repræsentanten for universitetet i Kiel, professor Schmid, til præsident.³

For partidelingen i stænderforsamlingen er der redegjort i en artikel af Johan Plesner,⁴ og der er ikke grund til at gentage dette udførligt her. Johan Plesner gør opmærksom på, at der ved siden af eller rettere på tværs af de nationale brydninger gik en social brydning mellem godsejerne og de mest bemidlede bydeputerede på den ene side og bønderne og de mindst bemidlede bydeputerede på den anden side. Således kunne for eksempel det meget vigtige udkast til en forfatning for Slesvig, hvor sprogordningen var indordnet, blive anbefalet af de dansksindede i for-

ening med de ellers tyske riddere og godsejere mod de tyske by- og landdeputerede. Denne tværdeling gjorde sig gældende ved alle de sager, man behandlede, og gav en spænding, som stadig kan mærkes i de ellers tørre referater.

Den første sag, man tog under behandling, var patentet om oprettelsen af appelretten i Flensborg og ophævelsen af den slesvig-holstenske overappelrets virksomhed i Slesvig. Der blev valgt et udvalg, der kom til at bestå af provst Asschenfeldt og den loyale flensborger Schmidt og 3 fra det tyske parti. Da udvalget ville forelægge sin betænkning, blev det bremsat af Weber, der ikke følte sig overbevist om, at det virkelig kunne være regeringens hensigt at ophæve overappelrettens virke i Slesvig. Han ønskede dette nærmere oplyst og ville derfor foreslå betænkningen sendt tilbage til udvalget. Hans forslag blev vedtaget med 22 stemmer.⁵ Da udvalget igen forelagde en betænkning, var denne splittet i en flertalsbetænkning og en mindretalsbetænkning. De 3 tyske medlemmer mente, at kongen virkelig ønskede at høre forsamlingens mening om ophævelsen af overappelretten, siden han forelagde den udkastet. Kundgørelsen af 28. januars ord: »Suspensionen af den slesvig-holstenske overappellationsrets virksomhed med hensyn til hertugdømmet Slesvig vedvarer«, kunne man således se bort fra; at fællesskabet mellem hertugdømmerne i øvrigt absolut kun skulle indskrænke sig til de ting, der var nævnt i kundgørelsen, kunne man heller ikke antage, da det var nødvendigt med 3 instanser af hensyn til retssikkerheden. Mindretallet, Asschenfeldt og Schmidt, anbefalede patentet med den begrundelse, at der ikke var givet forsamlingen nogen anledning til at drøfte spørgsmålet om overappelretten, det var definitivt afgjort i kundgørelsen.⁶

Den kongelige kommissarius fandt sig nødsaget til at tage til orde mod flertalsbetænkningens opfattelse af, at der kunne ændres noget ved kundgørelsen. Når overappelretten ikke var nævnt som en fælles institution, så måtte det være indlysende, at den heller ikke kunne blive det. Flertalsbetænkningen stred mod ord og ånd i kundgørelsen og var altså aldeles nytteløs. Han måtte derfor indtrængende anmode forsamlingen om at behandle sagen med alvor.⁷ Præsidenten, professor Schmid, vendte sig også mod flertalsbetænkningen. Han mente ikke, at der var nogen som helst grund til »at gøre det afgjort forgæves forsøg på, om også kun med hensyn til ét punkt, at forandre den lovmæssige grundvold for statsbygningen, som var betegnet ved den kongelige kundgørelse af 28. januar 1852«. Forsamlingens flertal lod sig dog ikke rokke, men vedtog med 22 stemmer mod 19 at henstille til kongen, at

overappellen igen blev 3. instans for Slesvig. Flertallets standpunkt i denne sag var altså rent slesvig-holstensk. Der var intet nationalt i spørgsmålet, hvilket antagelig er forklaringen på den måde, stemmerne faldt på. De 19 stemmer imod stammede nemlig foruden fra de deputerede for de 6 nordligste landdistrikter samt Åbenrå, Sønderborg, Ærø, Frederiksstad og Flensborg og de 2 gejstlige og 3 af ridderne også fra gæstgiver Iversen, Haderslev, og gårdmand Peter Hinrichsen fra Adelby. De 2 sidste har ikke, skønt de var tyske, kunnet acceptere det slesvig-holstenske krav om fælles højesteret. Professor Schmid stemte ikke. Hans tro på »den lovmæssige grundvold for statsbygningen« har åbenbart ikke været så stærk, at han ville gå aktivt ind for den ved at forlade præsidentsædet under afstemningen.

De 2 næste punkter på stænderforsamlingens program, om ændring af toldforordningen og om udførsel af kampesten, gav ikke anledning til brydninger. Regeringens forslag blev anbefalet næsten enstemmigt.⁹ Udkastet til en lov om ophævelsen af de koncessionerede mølleeejeres eneret til at drive møllerivirksomhed og bøndernes pligt til at søge en bestemt mølle viste igen tydeligt, at det tyske parti ikke dannede en fast blok. Udvalget i sagen blev sammensat af både danske og tyske, hovedsagelig folk, som havde økonomiske interesser i møllerivirksomhed.¹⁰ I udvalget enedes man om at anbefale forslaget, dog ønskede man en stærkere hensyntagen til mølleeejerne. Under drøftelsen af betænkningen protesterede 2 bønder fra det tyske parti mod, at mølleeejerne fik for gunstige betingelser på bekostning af bønderne. Godsejer Weber fik drejet diskussionen, sådan at den kom til at opholde sig ved, om erstatningen til mølleeejerne skulle udredes af statens eller af Slesvigs kasse, under protest fra kommissarius, der gjorde opmærksom på, at Slesvig ikke var en selvstændig stat og altså ikke kunne have sin egen kasse. Det lykkedes Weber med 25 stemmer mod 11 at få vedtaget udtrykket »af Vor helstats-kasse« i stedet for »af vor kasse«. Hans forslag om, at mølleeejerne skulle have fuld erstatning for forskellige pligtige ydelser fra bønderne, blev derimod forkastet med 34 stemmer mod 2. Det endelige resultat blev, at man med 33 stemmer mod 3 vedtog at anbefale forslaget med de ændringer, som de 2 tyske bønder havde fået indsat. Det var et nederlag for Weber, som havde fået sit eget parti imod sig i et ikke-nationalt spørgsmål, hvor han søgte at beskytte sin egen stands interesser. Det sås nu, at der inden for den tyske del af forsamlingen, foruden modsætningsforholdet mellem den slesvig-holstenske fløj og den mere loyale fløj, også fandtes et modsætningsforhold mellem de 2 sociale fløje.¹¹

De 2 følgende forordninger blev anbefalet enstemmigt af stænderforsamlingen, de drejede sig om et skattespørgsmål og om afskaffelsen af nogle afgifter. Også patentet om den upopulære brændevinsbrænderibeskatning blev anbefalet med 32 stemmer mod 2 og det om toldenheden i hele monarkiet enstemmigt. Det var ellers sager, som man kunne have ventet, det ville have voldt besvær at få igennem.

Patentet om patrimonialjurisdiktionens ophævelse blev behandlet af et udvalg af lutter tyskere, hvoraf 3 var godsejere, én godsinspektør og den sidste gårdmand. I betænkningen afviste udvalget patentet. Det var stadig spørgsmålet om den fælles overappelret for begge hertugdømmer, man vendte tilbage til. Ophævelse af patrimonialjurisdiktionen var et led i reformeringen af Slesvigs retssystem og burde derfor vente, indtil det var endeligt afgjort, om overappelrettens suspension for Slesvigs vedkommende skulle vedblive. Endvidere burde ridderskabet have lejlighed til at udtale sig. Da professor Schmid gjorde opmærksom på, at det ikke drejede sig om et udkast til en lov, men om ophøjelse til lov af et patent, der allerede var i funktion, ændredes afvisningen til, at man ville anmode om, »at patentet af den 3. juni 1853 angående jurisdiktionen på de adelige godser, Skt. Johannisklostret og i de oktrojerede koge i hertugdømmet Slesvig vel må opretholdes provisorisk så længe, indtil det vil være definitivt afgjort, om overappellationsretten i Kiel skal bibeholdes«. Laurids Skau forsøgte at vælte forslaget ved at splitte det tyske parti. Han appellerede til de tyske bønder, som ikke kunne have nogen fordel af at opretholde godsejernes privilegier, men forgæves, anmodningen blev vedtaget med 24 stemmer mod 18.¹²

Også i den følgende sag satte det tyske parti sin vilje igennem, men her faldt det så mærkeligt ud, at det samtidig fornægtede en bestemmelse givet af den provisoriske regering i 1848 og støttede regeringen mod de fleste af de danske. Det havde hørt med til riddernes og godsejernes privilegier, at de havde besiddet jagtretten på de ejendomme, der lå i deres jurisdiktionsområder, også på privatejendomme. Dette privilegium var blevet ophævet af den provisoriske regering.¹³ Tillisch havde stadfæstet dette og bestemt, at jagtretten altid tilfaldt ejeren eller fæsteren af en ejendom,¹⁴ men Carl Moltke havde igen ophævet Tillischs bestemmelse¹⁵ og forelagde nu stænderforsamlingen udkastet til en ny forordning om jagtretten. Den nye forordning slettede det skete indgreb i »personers og korporationers velerhvervede rettigheder«, men gjorde det dog muligt for ejendomsbesidderne at afløse jagtretten. Det blev vedtaget at anbefale forordningen, men 7 af de danske medlemmer og

den tyske H. Henningsen, valgt i Slesvig, protesterede i en minoritetsbetænkning mod, hvad de kaldte forordningens indgreb i ejendomsretten. De ønskede, at jagtretten altid måtte tilfalde besidderen af ejendomme, ligesom det var tilfældet i kongeriget.¹⁶

Denne nye kombination af retningerne i stænderforsamlingen, samarbejdet mellem de konservative hen over de nationale skel, kom frem i en anden form i den næste betydningsfulde sag, der drejede sig om affattelsen af en ny matrikel.¹⁷ Det, der gav matrikelsagen dens betydning, var spørgsmålet om, hvorvidt den nye matrikel skulle danne grundlaget for påligningen af alle skatter. Da regeringen i 1802 sidst havde beskæftiget sig med sagen, havde man lovet, at dette skulle blive tilfældet ved en kommende revision af matrikelvæsenet, men nu hed det i regeringens forslag, at skatten stadig skulle lignedes efter de bestående regler, kun skulle alle fremtidige afgifter pålignes efter den nye matrikel. Udvalget, der behandlede sagen, kom til at bestå af gods-ejerne Schmidt og Radbruch, gårdmændene Lützen, Pauls, Redlefsen, Werner og Kielholz og de 2 danske Skau og Krüger. Flertallet af udvalget accepterede regeringens forslag, men de 4 bønder Lützen, Pauls, Redlefsen og Kielholz vendte sig imod, at den ny matrikulering ikke skulle medføre en ny ligning. Udvalget enedes dog om, at man burde foreslå at starte opmålingerne, og at spørgsmålet om skattens forhold til matriklen burde forelægges i en senere stænderforsamling.

Ved første behandling af sagen foreslog Weber, at man frarådede hele udkastet. Han blev støttet af udvalgets ordfører, godsejer Schmidt, der fremhævede, at en ny ordning af ligningen især ville være hård for godserne, hvoraf mange ikke var pålagt grundafgifter. Skulle de nu pludselig sættes i skat, måtte man i hvert fald give erstatning til de godsejere, der havde købt jorden under forudsætning af, at den var skattefri. Også Skau vendte sig nu mod sin egen betænkning og frarådede matrikuleringen, der ville have betænkelige følger for ejendomsretten og prisen på landejendomme. Den kongelige kommissarius protesterede mod den vending, sagen var ved at tage, og gjorde opmærksom på, at det var regeringen magtpåliggende at få påbegyndt matrikuleringen. Også forsamlingens bønder og mindre bemidlede købstadsrepræsentanter protesterede over for de konservative. De fremhævede, at den bestående ordning var uretfærdig, og at en ny var ønsket af flertallet af Slesvigs indbyggere. Fordi man havde sendt sagen i udvalg igen for at få oplyst, hvad matrikuleringen kom til at koste, var den blevet forsinket, og afstemningen blev derfor en af de sidste i stænderforsamlingen. Den gav til resultat, at de konservative led et

nederlag. Det blev nemlig vedtaget med 22 stemmer mod 17 at anbefale, at man påbegyndte en ny matrikulering.¹⁸

Stænderforsamlingen fik i alt forelagt 21 udkast til udtalelse. Foruden den allerede nævnte sag om den øverste domstol afviste man kun 3 sager til. Det tyske flertal førte altså ikke nogen visnepolitik, men var villigt til at samarbejde med det danske styre om ting, der ikke var tyske mærkesager. De 2 af de afviste sager fastsatte regler for civil- og kriminalsagers behandling ved første instans. De blev afvist med den begrundelse, at man ikke kunne tage stilling til dem, før overappelleren igen virkede i Slesvig. Den 3. angik en ændring af møntvæsenet. For fremtiden skulle mønterne være ens i hele monarkiet, og efter forslaget ville det blive sådan, at deres inddeling ikke ville være den samme som i de lübeckske og hamborgske mønter, som man hidtil havde benyttet i hertugdømmerne. Det nedsatte udvalgs flertal protesterede kraftigt mod dette, der ville skade hertugdømmernes handel med Tyskland alvorligt. Dertil kom, at det ville være et brud på Ribesoverenskomsten fra 1460, hvis forslaget blev til lov, for i overenskomsten hed det udtrykkeligt, at hertugdømmernes mønt skulle være den, som brugtes i Hamborg og Lübeck. Det var især forsamlingens købmænd, som protesterede. Enden blev, at man vedtog at anbefale forslaget, da man gerne ville have en fælles mønt i hele monarkiet, men der knyttedes et ændringsforslag til om en anden inddeling af mønterne, sådan at monarkiet i virkeligheden ville få mønt fælles med Hamborg og Lübeck.¹⁹

Medlemmerne af forsamlingen havde ret til selv at forelægge forslag, såkaldte privatpropositioner. En af disse gav anledning til megen forstyrrelse. Den blev stillet af godsinspektør Beck og gik ud på, at regeringen skulle opfordres til at påtage sig den gæld, som den slesvigholstenske regering havde stiftet gennem kommunerne i krigsårene. Beck havde anvendt udtrykket »den forrige regering« om den slesvigholstenske og derved ifølge Carl Moltkes mening sat den på linje med den regering, hvori Moltke selv var minister for Slesvig. I en skrivelse, som kommissarius læste op i salen, meddelte Moltke, at han havde givet Becks arbejdsgiver besked på straks at afskedige Beck, hvorefter Beck måtte udtræde af forsamlingen. Skrivelsen indeholder Moltkes kendte bandbulle mod oprøret, som han betegnede som »det skammeligste oprør, der nogensinde har fundet sted i noget som helst land, et oprør, der blev forberedt ved de mest uforskammede løgne og bagvaskelser, påbegyndt med det sorteste forræderi, fortsat med mageløs hårdnakket-hed, hovmod og grusomhed og endt med nederdrægtighed.«²⁰

Hovedformålet med at indkalde stænderforsamlingen havde været at forelægge den udkastet til den nye forfatning. Til forfatningsudvalget valgtes følgende medlemmer:

godsejer Weber	32	stemmer
godsejer H. O. Ahlefeldt	28	–
godsinspektør Beck	26	–
købmand Funke	26	–
gårdmand Lützen	27	–
dommer Micheel	27	–
gårdmand Mommsen	29	–
rådmand Schmidt	28	–
gårdmand Møller	28	–

Den sidste var dansk, den næstsidste loyal flensborger. Weber blev udvalgets formand. Da Beck forlod stænderforsamlingen, blev han afløst af købmand Henningsen.²¹

De 4 første paragraffer af forfatningsudkastet var det ikke tilladt forsamlingen at drøfte.²² Paragraf 1 fastslog, at Slesvig var et uadskilleligt tilbehør af den danske krone, og at arvefølgen var fastsat i tronfølgeoven fra juli 1853. Paragraf 2 nævnte, at Slesvig havde de sager fælles med det øvrige monarki, som sorterede under udenrigs-, finans-, krigs- og marineministerierne. Slesvig skulle dække 17% af de fælles udgifter, og det skulle overlades til dets egen stænderforsamling, hvorledes disse penge skulle udskrives. I § 3 fastsloges, at alle sager, som ikke hørte til under et af de i § 2 nævnte ministerier, var undergivet Slesvigs egen lovgivning og forvaltning gennem ministeriet for Slesvig. Den fjerde paragraf nævnte, at den evangelisk-lutherske kirke var Slesvigs landskirke.

Stænderforsamlingen behandlede ikke den resterende del af forfatningen under ét, men delte den op i grupper af paragraffer; de først behandlede var 5–7. Den første af disse bestemte, at kun evangelisk-lutherske kunne blive kirke- og skoleforstandere, og § 6, at man kun ved kongelig resolution kunne udtræde af sit bestående undersåtlige forhold, d.v.s. opnå indfødsret eller tilladelse til at emigrere. Paragraf 7 var den mest betydningsfulde af hele forfatningen. Den lød: »Lovbestemmelserne for Vort hertugdømme Slesvig udfærdiges også for fremtiden i det danske og det tyske sprog i den samme form som hidtil.

Begge udfærdigelser er autentiske. I henseende til kirke- og skolesproget, såvel som til rets- og forretningssproget, er der også fremdeles at forholde efter de for tiden gældende bestemmelser.« De »for tiden gældende bestemmelser« var aftrykt i et tillæg. Det var reskriptet fra december 1810, skoleforordningen fra 1814, sprogreskriptet om rets sproget i Nordslesvig fra 1840, bestemmelserne om retsvidenskabelig og teologisk embedseksamen fra 1851 og om skiftevis dansk og tysk prædiken i de nordslesvigske købstæder og endelig sprogreskripterne, der skabte det blandede bælte i februar og marts 1851. De sidste offentliggjordes her for første gang.²³ Om § 7 hed det i regeringens motiver, at den tjente til at sikre dansk og tysk lige ret i Slesvig; netop ved at optage bestemmelserne i forfatningen sikrede man sprogene den kraftigste beskyttelse. En revision af bestemmelserne havde man »af vægtige grunde ej kunnet anse for tilrådelig«. Men da netop udfindelsen af den rigtige sprogrænse fordrede et indgående lokalkendskab, som forsamlingen måtte besidde, så »ville de revisionsbemærkninger, der måtte være at gøre i henhold til de i de seneste år samlede erfaringer, på den mest passende måde af rette vedkommende være at fremsætte under udkastets drøftelse.«²⁴

I det væsentligste kunne udvalget acceptere paragrafferne 5 og 6. Behandlingen af § 7 havde derimod vist sig at være så vanskelig, at man var blevet nødt til at lade endnu 4 medlemmer af forsamlingen tiltræde udvalget. De 4 var alle fra det blandede bælte, nemlig gårdmændene Werner (valgt i Løjt), Hansen-Grumby (Eskriis), Hinrichsen (valgt i Flensborg) og Redlefsen (Bredsted). Udvalgets eneste danske medlem, C. H. Møller, forsøgte at få tilforordnet provst Asschenfeldt, men det blev afvist.²⁵ Det udvidede udvalg frarådede for det første principielt at optage sprogbestemmelserne i forfatningen med den begrundelse, at konsekvenserne ved overtrædelser ville blive for alvorlige. En lærers tilfældige forglemmelse af, hvilket sprog det var påbudt ham at tale, ville for eksempel blive gjort til en slem forbrydelse, da han ville have gjort sig skyldig i brud på forfatningen og dermed i landsforræderi. Dernæst mente man, at de gældende bestemmelser om sproget burde ophæves, og andre sættes i stedet, indtil en ny stænderforsamling havde taget stilling til, om sprogbestemmelserne havde deres plads i forfatningen eller ej.²⁶ Disse ændrede bestemmelser gik ud fra den forudsætning, at Tillischs sprogreskripter ikke kunne anses som love, men kun som administrationsregler. Heller ikke reskriptet fra 1810 var en lov, men kun et stykke af en korrespondance mellem kongen og kancelliet om kongens hensigter. Dertil kom, at disse administrations-

regler ikke var rimelige, da de angreb menneskets frie ret til at benytte, hvilket sprog han ville. Man måtte derfor anmode om, at sprogreglerne blev ført tilbage til, hvad de var før 1850.

Udvalget fandt ikke, at dette krævede nogen begrundelse for det områdes vedkommende, hvor indbyggerne talte tysk, men nok for den del af det bestående blandede bælte, »hvor der virkelig i det daglige liv og i omgangen tales en art dansk«. ²⁷ Dette område var imidlertid i så nært samkvem med de tyske områder, at beboerne var nødt til at kunne tysk, hvad de da også havde lært, så det kun var indbyrdes, man talte dansk. Det burde overlades til sognefolkene i dette område selv at bestemme, hvilket sprog man ville høre i kirken og lade børnene lære i skolen. Ligefrem at skride til en afstemning i sognene måtte udvalget dog fraråde, »men da de deputerede fra de nævnte distrikter nøjagtigt kender sammes forhold, så er disse også fuldkommen i stand til troligt og fuldstændigt at gengive deres distrikters meninger og anskuelser.« For at ingen skulle blive uretfærdigt behandlet, kunne man imidlertid lade gudstjenesten foregå skiftevis på dansk og tysk og undervise 6 ugentlige timer i dansk i disse sogne. Ligelig undervisning i begge sprog ville kun føre til, at intet af dem blev lært. I Haderslev, Åbenrå og Sønderborg kunne der derimod undervises på dansk og med 6 timers tysk om ugen i de offentlige skoler, hvis det blev tilladt at oprette private skoler, hvor undervisningen foregik udelukkende på tysk. Sproget skulle vedblive at være dansk ved den lærde skole i Haderslev. I de 3 nordslesvigske købstæder skulle der skiftevis være dansk og tysk gudstjeneste. Endvidere burde der i amterne Åbenrå, Flensborg og Tønder (med undtagelse af den frisiske del) og sognene Fjælde og Hjoldelund gives 4 timer ugentlig i det sprog, der ikke var undervisningssprog. Rets- og administrationssproget skulle følge kirkesproget og være blandet, hvor dette var det.

Til støtte for dets opfattelse af sprogsagen kunne udvalget fremlægge 109 petitioner fra 48 sogne i det blandede område med i alt 5505 underskrifter. Fra sognene Bylderup, Tinglev og Burkal var der kommet petitioner, der bad om, at der også måtte blive indført tysk undervisning dér. Kun 2 petitioner bad om, at den bestående sprogordning måtte blive bevaret. Den regenburgske sprogordning blev angrebet på det hårdeste. Den kunne kun være udsprunget af ringeagt for folket og misforstået tjenesteiver. Den var uretfærdig og ville, hvis den vedblev at bestå, tilintetgøre de sidste spor af religiøsitet, ødelægge civilisationen og undergrave agtelsen for lov og ret. Anklagen mundede ud i følgende: »Under foregivende af, at det danske sprog fortrænges, miskendes og

undertrykkes, stræber man efter at undertrykke det tyske sprog og den tyske nationalitet på en måde, som søger sin lige.«²⁸

Udvalget havde nu ikke meget at lade regeringen høre. Den hårdeste anke mod sprogordningens ophavsmænd var, at de havde skabt det blandede bælte ganske vilkårligt uden hensyn til beboernes ønsker. Udvalget tog selv afstand fra selvbestemmelsesretten og anbragte sig dermed ganske på sprogordningens linje. Hvorvidt den regenburgske eller udvalgets sproggrænse ramte rigtigst, er ikke til at sige. Som Regenburg havde gjort det blandede bælte for stort, havde udvalget udeladt sogne, især i Angel, hvor der vitterligt også taltes dansk. Udvalgets begrundelse for, at kirkesproget skulle være blandet i de sogne, hvor man talte »en art dansk«, var den meget ringe, at man dér havde samkvem med de tysktalende områder. Danskundervisningen ville man kun tilstå 6 timer i disse sogne samtidig med, at man slog fast, at halvdelen af timerne ikke ville være tilstrækkeligt til at lære noget af sprogene til bunds; det havde vel så været naturligt, at børnene først og fremmest lærte deres eget sprog. Udvalgets regel om, at der skulle undervises 4 timer i det andet sprog på begge sider af det blandede område, ville have indført 4 timers tyskundervisning i store områder mod nord, hvor overhovedet ingen talte tysk, og begrænset danskundervisningen i et område, der ikke strakte sig så langt mod syd, som det bestående blandede bælte gjorde det. Udvalgets ordning kan således ikke siges at være retfærdigere end den regenburgske, men kan måske opfattes mere som en udgangsstilling for en drøftelse end som noget, man havde håb om at få gennemført.

Første behandling af paragrafferne 5 og 6 gik glat igennem, man vedtog enstemmigt, at betænkningen indeholdt tilstrækkelig oplysning. Diskussionen om sprogsagen indledtes med en meddelelse fra kommissarius. Ministeren for Slesvig havde set betænkningen og måtte afvise flertallets indstilling. Der var ca. 55.000 indbyggere i det blandede bælte, men der var kun kommet 5505 underskrifter mod den bestående sprogordning. Man kunne altså roligt gå ud fra, at det store flertal, som ikke havde protesteret, var godt tilfreds.²⁹ Moltkes afvisning skadede kun sprogsagens stilling, da de tyske fandt det nødvendigt at bevise, at der nemt kunne skaffes flere underskrifter. Aleth Hansen skrev til Regenburg: »Grev Moltkes skrivelse til kommissarius har her i Husby sogn som i alle andre sogne fremkaldt eller foranlediget den største bevægelse. For at vise, hvor let det var at forskaffe et langt større antal end 5000 underskrifter, vel også fordi vedkommende står i den formening, at ministerens ytring er et vink til yderligere og grundigere

petitioneren, har man her i sognet gået om fra hus til hus og ladet alle, som er ude af skolen, sætte deres navn under petitionerne«. ³⁰

Initiativet til indsamlingen af de nye petitioner blev taget af stænderforsamlingens tyske. I boet efter en dr. Jensen fra Kværn i Angel fandt de danske myndigheder nogle breve, der viste, at lægen havde stået i forbindelse med de emigrerede slesvig-holstenere. ³¹ Tillige fandtes en skrivelse fra det tyske medlem af stænderforsamlingen, A. Hansen-Grumby. Skrivelsen er afgang fra Flensborg allerede den 30. december, dagen efter, at kommissarius havde meddelt Moltkes opfattelse af petitionerne. Der redegøres først for kommissarius' tale, dernæst siges, at de, der havde tiet af loyalitet mod regeringen, ikke kunne være tjent med at blive påduttet tilfredshed med sprogordningen. Den tyske befolkning måtte nu opfatte det som en pligt at protestere. Alle myndige skulle skrive under, dog måtte der ikke anvendes tvang. Skrivelsen er ikke rettet til Jensen, men affattet således, at han har kunnet overlade den til andre. Af en følgeskrivelse til Jensen fremgår det, at han har fået en række enslydende eksemplarer, som han skulle sætte i cirkulation i landsbyerne. ³² Ved 2. behandling af sprogsagen meddelte Hansen-Grumby selv om sin aktion. Det skete for at rense sig for mistanke, da gendarmene nemlig havde opsnappet en af hans skrivelser. Også fra anden side var der blevet lagt hindringer i vejen for de petitionskrivende, og han opfordrede kommissarius til at standse dette. Han fik intet svar af kommissarius. ³³ I løbet af vinteren 1854 blev der indsamlet yderligere 20.000 underskrifter mod sproget. ³⁴

Udvalgets betænkning blev forelagt af gårdmand P. Hinrichsen, der redegjorde for forholdene i det distrikt, hvor han var valgt, det 9. landdistrikt. Det omfattede 7 sogne og flækken Lyksborg i Nordangel samt Vis og Ugle herreder, nord og sydøst for Flensborg. I de angelske sogne var folkesproget tysk, kun af ældre folk blev der talt dansk. I Ugle herred talte man også hovedsagelig tysk, men nogle flere af de ældre talte dog dansk. I Vis herred taltes blandet dansk og tysk. Da man imidlertid derfra handlede i Flensborg, hvor sproget var tysk, var man nødt til at lære børnene tysk i skolen. Når jernbanen kom, og forbindelsen blev åbnet ud til Europa, blev det endnu mere nødvendigt at kunne tysk. ³⁵ Gårdmand J. F. Mommsen afviste den tanke, at skolesproget burde være dansk, hvor folkesproget var det, da dette ville betyde, at de børn, der lærte dansk, ville komme til at stå tilbage i åndelig udvikling for dem, der opnåede den højere udvikling, som tysken medførte. ³⁶ Professor Schmid ville ikke nægte, at sproget tidligere havde været dansk langt ned i Slesvig, men det var ikke det,

sagen drejede sig om, det var de nuværende forhold, man skulle tage hensyn til.³⁷ Hansen-Grumby ventede sig antagelig et godt udbytte af sin petitions-indsamling. Han benægtede, at petitionerne var så betydningsløse som hævdet af regeringen, de var netop rigtige udtryk for stemningen. Selv kunne han fremlægge en petition underskrevet af 337 mødre og hustruer fra Sørup. Ingen kunne tro, at disse kvinder interesserede sig for politik, det var kun omsorgen for børnene, der lå dem på hjerte. I øvrigt angreb han præsterne, som ofte udførte de kirkelige handlinger på dansk trods det, at folk protesterede, og ingen forstod et ord.³⁸ Gårdmand Redlefsen foreslog, at man sogn for sogn afholdt hemmelige afstemninger, det var den eneste måde, hvorpå sproggrænsen kunne trækkes.³⁹

Da det fra dansk side blev nævnt, at præsterne gjorde opmærksom på, at børnene klarede sig godt med dansk i skolen, sluttede Hansen-Grumby drøftelsen med igen at vende sig mod de danske embedsmænd. Hans indlæg er unægtelig frejdigt, når hans petitions-aktion tages i betragtning. Hans mening var, at man ikke kunne tillægge præsternes udsagn stor vægt, da deres udtalelse var fremkommet efter, at der var blevet tilsendt dem en masse papirer, som siden havde cirkuleret blandt dem.⁴⁰ Det var ikke for ingenting, at Hansen-Grumby blev leder af det tyske parti i de følgende stænderforsamlinger.

Heller ikke ved anden behandling voldte paragrafferne 5 og 6 kvaler. Professor Schmid åbnede diskussionen ved at erklære, at han »kunne og ville sørge for, at sandheden i sprogsagen blev foredraget for regeringen«. Som repræsentant for universitetet og som født i Tønder og opvokset i Angel og efter embedsvirksomhed dér mente han sig velegnet til det. Sandheden var, at folkesproget var dansk ned til grænsen mellem det danske og det blandede sprogområde, dog, at Tønder by også var dansktalende, og at en overklasse i de nordslesvigske købstæder talte højtysk. I det blandede område var dansk det fremherskende sprog i Ubjærg, Medelby, Ladelund, Sdr. Løgum, Humtrup, Brarup, Karlum, Klægsbøl, Læk og Avntoft i Tønder provsti og i Bov, Hanved, Valsbøl, Vanderup, Store Vi og Nr. Haksted i Flensborg provsti og i Hjoldelund og Olderup i Husum og Bredsted provsti. I disse sogne talte alle, også børnene, dansk. I Fjorde sogn taltes så blandet et sprog, at det ikke var til at sige, om det var dansk eller tysk. I sognene Enge (som var med i det blandede sprogbælte), Stedesand, Dagebøl, Dedsbøl, Fartoft, Lindholm, Nibøl, Risum, Emsbøl, Horsbøl, Klangsøl, Nykirke og Rodenæs og på øerne ved Slesvigs vestkyst var folkesproget frisisk, selv om friserne forstod og talte dansk og plattysk. I Flensborg og i

sognene Adelby, Lyksborg, Munkbrarup, Grumtoft, Nykirke, Kværn, Stenbjerg, Sterup, Eskris, Gelting, Hyrup, Rylskov, Husby, Sørup, Store og Lille Solt, Oversø, Siversted, Eggebæk, Jørl og Havetoft i Angel og Midtslesvig (alle med undtagelse af Flensborg i det blandede område) var folkesproget, og navnlig børnenes sprog, plattysk. Dog fandtes her rester af dansk, idet folk over 40 år forstod dansk, folk mellem 40 og 60 ofte talte dansk, og folk over 60 helst talte dansk. Men disse rester af dansk anvendtes udelukkende om dagligdags begreber, rets- og kirkesproget var tysk, og blev det dansk, ville det være uforståeligt også for de ældre. Alle andre steder var sproget høj- eller plattysk, også i Treja, Ulsby, Farensted, Satrup, Strukstrup, Tumbby, Bøl, Nr. Brarup og Svesing (alle i det blandede område). Schmid havde læst præsten i Lille Solt, E. Hagerups, »Om det danske Sprog i Angel«. Og mens der vist stort set var enighed mellem ham og pastor Hagerup om den beskrivelse af det danske sprogs stilling, som han lige havde givet, så kunne han ikke dele den anskuelse, at fordi der var levninger at finde af det danske sprog, så var det også berettiget at gennemtvinge dansk i skole og kirke. Det var de bestående forhold, man skulle tage hensyn til. Ligesom man ikke kunne genskabe fortidens forbindelser mellem de to hertugdømmer, således kunne man heller ikke genskabe danskens fortidige stilling i Slesvig. Schmid foreslog, at forsamlingen vedtog at forelægge regeringen hans erklæring om sprogforholdene, men det blev afvist med 27 stemmer mod 14.⁴¹ Hans indlæg havde fortjent bedre. Det var utvivlsomt udsprunget af en ærlig vilje til at give de to sprog, hvad der var deres, og selv om man kunne indvende, at også de over 40 år kunne have ret til at høre deres eget sprog i kirken, var der intet, der tydede på, at de havde ønsker herom.

Om forholdene i Tønder talte byens repræsentant, købmand Green. Det daglige sprog var ganske rigtigt dansk, men Tønders handel gik sydpå, hvorfor man var nødt til at kunne tale tysk. Tysk var også de danndes sprog.⁴² Hvor vanskeligt det overhovedet var for de tyske at indse, at det danske sprog burde have lige ret med det tyske, fremgår af gårdmand Redlefsens indlæg. Han talte om sognene Fjælde og Hjoldelund; i det første var sproget blandet som nævnt af Schmid; »i Hjoldelund var omgangssproget derimod mere og for største delen dansk«. Da det nu forholdt sig sådan, så fandt han det rimeligt, at børnene i de ældste klasser blev undervist 4 timer ugentlig i dansk. Kirke-, administrations- og retssproget og den øvrige undervisning skulle derimod være tysk: »Herved troede han, efter sin samvittighedsfulde overbevisning, at have opfyldt sine forpligtelser til begge sider, nemlig både mod folket og mod regeringen.«⁴³

Det sidste indlæg i sprogsagen fra tysk side var også det vægtigste. Det var den loyale flensborger C. H. Jensens. Hans tale var præget af smerte over, hvor fanatisk man havde vist sig at være i behandlingen af spørgsmålet, han så sit fædreland truet af partilidenskaber om et i og for sig ganske underordnet spørgsmål. For ham var det danske monarki det fælles fædreland, ligeegyldigt hvilket sprog man så talte. Monarkiet havde to sprog, og det kunne der ikke ændres ved. Han var ikke modstander af dansk og ønskede gerne kendskabet til det udbredt i Slesvig ved samkvemmet med de dansktalende landsmænd, men søgte man at påtvinge nogen dansk, så ville man skade kærligheden til konge og fædreland, og det var det, han vendte sig imod. Især måtte han protestere mod de danske deputeredes forsøg på at få Flensborg inddraget i det blandede bælte, blot fordi der fandtes en fåtallig dansk menighed dér. Med samme ret kunne den tyske menighed i København forsøge at få hovedstaden med. Han angreb den tankegang, der lå bag sprogordningen: »For evigt bandlyst måtte den fordom være, at det, at man talte dansk, i og for sig skulle være et vidnesbyrd om danske sympatier og et loyalt sindelag, at det danske sprog endnu skulle være faretruet, at vort monarkis lykke og beståen skulle afhænge af, at nogle hundrede tysktalende slesvigere blev dansktalende, som om vi ikke alle kunne nære lige stor hengivenhed for vor konge og vort fælles fædreland, om vi end opsendte vore bønner til himlen for dem i forskellige sprog.«⁴⁴

Man stemte først om paragrafferne 5 og 6. Det blev vedtaget med henholdsvis 32 stemmer mod 10 og 28 mod 14 at anbefale dem i lidt ændret form.⁴⁵ Afstemningen om sprogsagen fandt sted på den måde, at man først tog stilling til, om professor Schmidts redegørelse om sprogforholdene i Slesvig skulle forelægges regeringen. Det blev afvist med 27 stemmer mod 14. Der var 42 medlemmer til stede, Schmid stemte ikke selv, hvad alle de andre altså har gjort. Hvorledes stemmerne er faldet, kan ikke siges med bestemthed, efter den foregående diskussion og et minoritetsvotum at dømme ser det ud til, at redegørelsen er blevet afvist af tyske og danske i forening, men at den blev støttet af de loyale og enkelte tyske. Blandt dem, der har støttet den, må have været Weber, godsejerne Schmidt og Radbruch, gårdmændene Mommsen og Wasmer og flensborgeren Schmidt, der alle kan regnes til det tyske partis konservative fløj.⁴⁶ Dernæst stemte man punkt for punkt om udvalgets flertals og C. H. Møllers forslag. Resultatet blev en sejr for flertallet af udvalget. Hovedpunktet, flertallets definition af det blandede bælte, blev vedtaget med 24 stemmer mod 17.⁴⁷

Sprogsagen havde givet de tyske lejlighed til at gøre deres opfattelse af den bestående sprogordning klar. Schmids forsøg på at skabe grundlaget for en retfærdig løsning havde de afvist; deres alternative forslag til en sprogordning var så lidet imødekommende, at de ikke kan have ventet det gennemført. Sprogsagens betydning for dem blev således ikke det, der skete i stænderforsamlingen, bortset fra at denne gav dem et forum at tale i, men det, at der i det blandede bælte igen blev skabt røre om sprogordningen. Alene indsamlingen af de over 25.000 underskrifter må have skabt betydelig opstandelse blandt områdets 55.000 beboere.

Spørgsmålet om petitionerne blev i øvrigt behandlet i forfatningens § 8, hvor det hed, at de ikke måtte indgives af flere i fællesskab. Paragraf 9 angik forholdet mellem domsmagten og den udøvende magt. Domstolene fik ikke domsmagt over regering og embedsmænd. Motivering for § 8 var, at de fælles petitioner var blevet misbrugt til at »ophidse beboerne imod hinanden og imod regeringen«, for § 9, at man ville undgå kollision mellem den dømmende og den udøvende magt. Ethvert spørgsmål om, hvorvidt der var begået overgreb af regeringsmyndigheden, skulle derimod kunne forelægges kongen.⁴⁸ Paragraf 8 havde udvalgets flertal ikke noget at indvende mod, men C. H. Møller anså den for unødvendig og foreslog, at den bortfaldt. Paragraf 9 afviste flertallet; den enkeltes rettigheder ville ikke være tilstrækkeligt beskyttet af hans ret til at henvende sig til kongen, der måtte støtte sig til embedsmændenes indstillinger, når han skulle træffe sin afgørelse. I stedet ønskede man mulighed for at indbringe eventuelle klager for domstolene og sikre disses uafhængighed ved dommernes uafsættelighed. Endvidere fandt man anledning til i forbindelse med omtalen af embedsmændene at kræve bienniet genindført. Ved forelæggelsen af betænkningen harcelerede flere fra det danske parti over, at man pludselig vendte sig mod de fælles petitioner, som man ellers havde støttet sig så kraftigt på i sprogsagen. De danske medlemmer var betænkelige ved at indskrænke petitionsretten, skønt den var blevet misbrugt, da det var den eneste måde, hvorpå de ikke-valgberettigede kunne komme til orde. De fik støtte af to af de ikke-konservative tyskere, købmændene Petersen og Henningsen. Ved afstemningen vedtog man med 27 stemmer mod 14 at følge Møllers forslag.⁴⁹ Der skete altså igen et brud på den nationalitetsbestemte partideling. Udvalgsflertallets nye § 9 vedtog man at anbefale, anmodningen om at få genindført bienniet fik 26 stemmer mod 16.⁵⁰

Forfatningsforslagets nye stænderforsamling skulle have 43 med-

lemmer, hvoraf 5 skulle vælges af gejstligheden, 4 af ridderskabet, 5 af de større godsbesiddere, 10 af købstads- og 17 af landejendomsbesiddere og 2 af de blandede valgdistrikter (Ærø og Fehmern). Der skulle altså ikke længere være kongevalgte medlemmer. Stænderforsamlingen skulle indkaldes hvert 3. år. Slesvig by skulle kun vælge én repræsentant, Flensborg fortsat to.⁵¹ Udvalgets flertal afviste den sidste ændring. Man frarådede også at give gejstligheden 5 repræsentanter, da »denne værdige stand mere er henvist til sjælesørgerens ophøjede kald end til verdslige anliggender«. Antagelig ligger der det bag denne værdige frase, at man frygtede, at de 5 gejstlige ville komme til at danne en dansk eller loyal blok i kommende stænderforsamlinger. Universitetet i Kiel, det slesvig-holstenske landsuniversitet, som det kaldtes, burde fortsat have én repræsentant. Endvidere ønskede man forsamlingen indkaldt hvert år i stedet for hvert 3. år. Under diskussionen i forsamlingen strakte man sig til at ville lade gejstligheden vælge to repræsentanter, men ellers blev flertallets indstilling fulgt ved afstemningen, hvor der ikke viste sig brist i det tyske parti.⁵²

Paragrafferne 12–18 angik stænderforsamlingens beføjelser. I anliggender, der specielt angik Slesvig, skulle alle udkast til love forelægges stænderforsamlingen til vedtagelse eller forkastelse, men lovinitiativet lå hos regeringen. Stænderforsamlingen skulle kun kunne indgive andragender om nye love; dens medlemmer kunne altså ikke direkte forelægge den lovforslag. Skatteudskrivningsretten skulle ligge hos regeringen, men fordelingen af skattebyrden på stænderforsamlingen. Endvidere skulle regeringen kunne udstede provisoriske love, som dog skulle forelægges stænderforsamlingen første gang, den trådte sammen. Ministeren for Slesvig var ansvarlig for de provisoriske love og kunne af stænderforsamlingen indklages for appelretten i Flensborg, hvor han kunne dømmes til at fratræde som minister. I lovgivningen om de fælles institutioner for de to hertugdømmer skulle stænderforsamlingen kun være rådgivende. Endelig skulle stænderforsamlingen kunne starte og bestyre offentlige anlæg i Slesvig for hertugdømmets egne skattemidler.⁵³ Det var især skattespørgsmålet, udvalget beskæftigede sig med. Man mente, at Slesvig bidrog med et for stort beløb til hele monarkiets udgifter. Domæne- og toldindtægterne, der gik i fælleskassen, burde gå i Slesvigs kasse, og udgifterne til gendarmeriet burde afholdes af hele monarkiet, ikke specielt af Slesvig. En undersøgelse af disse spørgsmål var nødvendig, før den kommende fællesforfatning blev udstedt, mente man, og man ville derfor anmode om, at der blev indkaldt repræsentanter fra alle 3 rigsele til at drøfte dem. Hvis der

opstod uoverensstemmelser mellem regeringen og stænderforsamlingen om skattespørgsmål eller andre sager, ville man savne et organ til at træffe en retfærdig afgørelse, og man foreslog derfor, at der blev optaget en bestemmelse i forfatningen om, at eventuelle divergenser skulle forelægges en kommission bestående af 3 medlemmer af den danske rigsdag og 3 fra den holstenske stænderforsamling. Man protesterede også mod, at stænderforsamlingen kun skulle være rådgivende i sager om de fælles institutioner.⁵⁴ Drøftelsen i salen formede sig hovedsagelig som en diskussion mellem Weber og kommissarius om, hvorvidt stænderforsamlingen overhovedet havde ret til at beskæftige sig med statsbudgettet. Spørgsmålet om de fælles institutioner gav anledning til, at Weber antydede muligheden af en senere nærmere forbindelse mellem Slesvig og Holsten, hvorfor han blev angrebet af Skau, der med forbløffelse så en konservativ som Weber bevæge sig væk fra kundgørelsen af den 28. januar 1852. Ved afstemningen vedtog man at anbefale paragrafferne i den form, udvalget havde givet dem. Møllers forslag afvistes med 27 stemmer mod 14.⁵⁵

Det derefter behandlede afsnit af forfatningen angik valgretten til stænderforsamlingen, hvor reglerne ændredes betydeligt. Hvor der tidligere krævedes 5 års ophold i landet, krævedes nu 10. De amnesteredes udelukkelse blev optaget i forfatningen, hvor det hed, at de, der på grund af kongens nåde ikke var blevet tiltalt for begåede forbrydelser, ikke havde stemmeret. Kravet om ejendomsbesiddelse opretholdtes uændret for godsejernes vedkommende, men i købstæderne og landdistrikterne nedsattes census fra henholdsvis 1600 og 3200 til 300 rd. begge steder. Kravet til valgbarhed havde før været besiddelse af det dobbelte af, hvad der krævedes for valgret; i den nye forfatning var vælgerne også valgbare. Tallet på vælgere ville stige til 5800 i købstæderne og 22.000 i landdistrikterne eller til 7,04% af folketallet i 1855 mod 2,09% efter den gamle ordning.⁵⁶ Tallet på valgbare ville stige i et langt større forhold. Det blev fortsat forlangt, at embedsmænd skulle have kongens tilladelse til at modtage valg.⁵⁷

Udvalgets flertal protesterede naturligvis mod de amnesteredes udelukkelse og fik lejlighed til at bemærke, at utallige var blevet strøget af listerne ved valget af denne forsamling. Heller ikke den nedsatte census for ejendomsbesiddelse ville man acceptere, man anså »det for meget betænkeligt, når adgang til landets repræsentation endog skulle stå daglejerne åben«. Man ønskede derfor de gamle bestemmelser opretholdt, dog sådan at alle vælgere blev valgbare.⁵⁸ Da tyskheden især blev støttet af de mest bemidlede slesvigere, ville den nedsatte census anta-

gelig styrke det danske partis stilling i de kommende stænderforsamlinger. Spændingen må have samlet sig om, hvorledes de mindre bemidlede tyske deputerede ville forholde sig, om de ville stemme efter den nationale partideling og kunne stilles tilfreds af de konservatives nedsettelse af kravet til valgbarhed, eller om de ville støtte det danske parti. Man brugte ikke megen tid på sagen i forsamlingen. Ved første behandling foreslog den tyske købmand Green, at udvalgsflertallets ansættelse af census ændredes for flækkernes vedkommende, så den blev 1600 rd. som i købstæderne i stedet for 3200 rd. som på landet. Weber »fandt forslaget grundet i billighed og ville konferere med komiteen derom«. Da man havde accepteret Greens forslag, var der ikke nogen splittelse mellem det tyske partis to fløje. De mindre bemidlede tyske deputerede, som jo var valgt efter den gamle ordning, viste sig ikke at have nogen særlig trang til at repræsentere interesserne for den del af befolkningen, den mindst bemidlede, som de ikke selv var udgået fra. Resultatet blev, at udvalgsflertallets ændringsforslag blev antaget med 29 stemmer mod 12.⁵⁹

Forfatningens sidste del angik forretningsgangen i stænderforsamlingen og regler for forfatningsændringer. I modsætning til, hvad der hidtil havde været tilfældet, blev de kommende forsamlingers møder gjort offentlige, dog kunne kommissarius eller præsidenten beordre tilhørerne bort. Bestemmelserne om lige ret for dansk og tysk sprog i forsamlingen blev stadfæstet. Forfatningen skulle kunne ændres ganske som enhver anden lov for Slesvig ved forelæggelse og vedtagelse i stænderforsamlingen, dog med undtagelse af de 4 første paragraffer med bestemmelserne om Slesvigs forhold til kongeriget, der ikke kunne forandres. Uden at give nogen motivering udelod udvalgsflertallet denne undtagelse fra sin redaktion af paragraffen om forfatningsændring. Samtidig ville den heller ikke anbefale bortfaldet af forordningen af den 28. maj 1831 om stænderforsamlingerne, der jo nu ellers var afløst af den nye forfatning. De øvrige bestemmelser accepteredes med undtagelse af et enkelt ord; den sidste paragraf forpligtede embedsmændene til at overholde forfatningen, herunder nævntes de ansatte ved appellationsretten. Ordet appellationsret ønskede man erstattet af »Vor øverste domstol for Vort hertugdømme Slesvig«, altså en tilbagevenden til besværgelserne over overappellationsrettens suspension.⁶⁰

Grunden til, at man ikke havde villet anbefale afskaffelsen af 1831-forordningen, kom frem ved første behandling. Weber, der jo var jurist, drog forordningens § 4 frem, hvori det hed, at stænderforsamlingen skulle have forelagt »sådanne love, der har forandringer i personal-

og ejendomsrettigheder, i skatter og offentlige afgifter til genstand«. I den nye forfatnings § 2, som jo ikke var forelagt forsamlingen, stod der, at Slesvig skulle bidrage med 17% til hele monarkiets udgifter. Paragraffen omfattede altså skattelovgivningen og skulle følgelig forelægges stænderforsamlingen. Han blev fulgt op af købmand Petersen fra Garding, der konkluderede, at ingen af de 4 første paragraffer kunne få lovs kraft, da de ikke var forelagt stænderforsamlingen. Det var i virkeligheden et angreb på hele den ordening, som var skabt med kundgørelsen af den 28. januar 1852, og det blev også opfattet sådan af professor Schmid, der tog afstand fra denne aktion mod »den urokkelige grundvold for ordningen af den danske stats indre anliggender«. Også kommissarius fremhævede det nytteløse i at forsøge at ændre kundgørelsen og hævdede, at Webers tolkning af 1831-forordningen beroede på en misforståelse. Ved afstemningerne om dette sidste afsnit af forfatningen vedtog man med 26 stemmer mod 15 ikke at anbefale ophævelsen af 1831-forordningen, i overensstemmelse med udvalgsflertallet. Regeringens udkast til paragraffen om forfatningsændringer havde haft følgende indledning: »Mulige forandringer i nærværende forordning og dens tillæg, med undtagelse af de fra provinsialstændernes virkekreds udelukkende bestemmelser i de foranstående paragraffer 1–4, skulle behandles ligesom andre forandringer i Vort hertugdømme Slesvigs lovgivning – –«. I konsekvens af den foregående afstemning vedtog flertallet med 27 stemmer mod 14 at foreslå paragraffen ændret, så ordene fra »med undtagelse« til »paragraffer 1–4« bortfaldt. Dermed havde man opnået at få sagt, at man ikke kunne acceptere, at spørgsmålet om Slesvigs tilknytning til kongeriget ikke var blevet forelagt stænderforsamlingen.⁶¹

Med dette havde man afsluttet diskussionen om alle de punkter af forfatningen, som udvalget ikke havde kunnet opnå enighed om, og tilbage var nu en stillingtagen til forfatningen som helhed. Udvalgsflertallet havde afsluttet sin betænkning med nogle bemærkninger af principiel karakter. Man anerkendte, at lovinitiativet burde ligge hos regeringen, og mente i øvrigt, at den nødvendige konservative ånd i stænderforsamlingen kun kunne bevares ved at fastholde kravet til ejendom. Man måtte kræve af forfatningen, at den garanterede en kraftig beskyttelse af nationaliteterne og den personlige frihed, domstolenes uafhængighed, retfærdig regulering af skattevæsenet, samt fastsættelse af en bestemmelse, så der blev sikret retfærdig afgørelse af, hvorvidt et anliggende var specielt slesvigsk eller ej. Forinden en fællesforfatning blev udstedt, burde forholdet mellem monarkiets forskellige

dele drøftes af repræsentanter for disse, og når den var trådt i kraft, burde der kunne appelleres fra stænderforsamlingen til kongen, hvis landsdelens interesser blev trådt for nær. Efter disse bemærkninger ville udvalgets flertal tillade, at udkastet blev udstedt som lov, hvis alle de ændringer, det havde foreslået, blev fulgt. Undtagelsen omfattede også de 4 første paragraffer, som efter udvalgets mening ikke kunne blive lov ifølge forordningen om stænderforsamlingerne fra 1831, før de var forelagt i stænderforsamlingen.⁸²

I et forsøg på at skære gennem hele diskussionen om de 4 første paragraffer havde agent Jensen fra Flensborg foreslået, at man anbefalede det komplette udkast med de foreslåede ændringer, men det blev forkastet med 37 stemmer mod 4. Efter dette stemte man om, hvorvidt man skulle anbefale udkastet med ændringsforslag, men med undtagelse af de 4 paragraffer, som foreslået af udvalget. Dette blev også forkastet, med 28 stemmer mod 13. Afstemningerne syntes altså at vise, at forsamlingens flertal hverken på den ene eller den anden måde ville acceptere udkastet. Tilsyneladende var forfatningssagen dermed afsluttet, men præsidenten, professor Schmid, greb nu ind og gjorde opmærksom på, at man ikke havde taget stilling til de paragraffer, som udvalget ikke havde stillet ændringsforslag til, hvorefter han satte under afstemning, om forsamlingen ville anbefale dem. Det skete; forsamlingen anbefalede dem med 27 stemmer mod 14. Præsidenten pålagde Weber at skrive en betænkning til regeringen om udfaldet af sagen, hvorefter han hævdede mødet.

Hvad det egentlig var, der var sket ved den sidste afstemning, gik først op for flere af det tyske parti dagen efter, da Weber rettede et spørgsmål til præsidenten angående den betænkning, det var blevet ham pålagt at skrive. Flere af udvalget havde nemlig krævet, at udvalgsflertallets slutbemærkninger om hele forfatningen kom med i betænkningen, men det havde han afvist, da de ikke var blevet vedtaget af forsamlingen. Weber blev modsagt af gårdmand Mommsen, der hævdede, at ved afvisningen af agent Jensens forslag om, at man skulle anbefale hele udkastet med de vedtagne ændringer, »var overhovedet forfatningsudkastet blevet forkastet af forsamlingen«. Præsidenten gav nu en længere redegørelse for, hvordan sagen stod. Jensens forslag var blevet afvist af forsamlingen, antagelig fordi det indeholdt en stillingtagen til de 4 første paragraffer. Det samme var sket ved den næstsidste afstemning, hvor man havde afgjort, at man ikke ville anbefale udkastet med undtagelse af de 4 paragraffer. Om udkastet som helhed var der ikke stemt på noget tidspunkt. Derimod havde man

vedtaget en række ændringsforslag til enkelte paragraffer, og de paragraffer, som udvalget ikke havde stillet ændringsforslag til, havde man vedtaget at anbefale. Hansen-Grumby sagde, at han ikke var blevet klogere af præsidentens forklaring, men præsidenten anså sagen for afsluttet.⁶³

Det var således lykkedes de to jurister Weber og Schmid at liste forfatningen igennem i stænderforsamlingen. Der må have været en aftale mellem dem om, hvordan Weber skulle forelægge sagen, og hvordan Schmid skulle lede afstemningerne, ellers var det ikke lykkedes dem at narre de ikke-konservative tyske. Grunden til deres handling må være, at forfatningsudkastets konservative karakter har tiltalt dem. At de svigtede den tyske befolkning kan ikke påstås, da alle de vedtagne ændringsforslag om de nationale forhold blev optaget i betænkningen. Der havde under hele stænderforsamlingen været et modsætningsforhold mellem det tyske partis konservative og ikke-konservative fløje, og det fik altså betydning ved afgørelsen af den vigtigste sag, stænderforsamlingen fik forelagt. For regeringen havde det nok betydning, at udkastet ikke var blevet pure afvist, men man kunne alligevel kun vanskeligt henvise til stænderforsamlingens anbefaling uden samtidig at drage alle ændringsforslagene ind i billedet. Resultatet blev da også, at forfatningen blev udstedt som lov ganske i den form, hvori udkastet var forelagt, og uden nogen hensyntagen til ændringsforslagene. Det var den nu nok blevet, hvordan forsamlingen end havde forholdt sig. Carl Moltke var hverken til at hugge eller stikke i, og især havde han ikke en udpræget lyst til at ændre sine overbevisninger efter henstillinger fra konstitutionelle forsamlinger.

Stænderforsamlingens betydning for udviklingen i Slesvig lå overhovedet i, at den havde afsløret, at det tyske parti ikke var fast sammentømret. De danske havde lært, at de kunne opnå resultater ved at spille på modsætningerne, og de tyske, at der kunne opnås enighed inden for deres rækker i spørgsmål om nationale forhold, men ikke om sociale forhold. Det blev derfor deres politik i de kommende stænderforsamlinger især at angribe sprogsagen, hvorved de sikrede sig popularitet hos den tyske befolkning, generede det danske styre og ikke røbede, at de ikke var enige om alt. De følgende stænderforsamlinger fik stor betydning for stemningen blandt de tyske, man valfartede til Flensborg, og »Flensborg-Kappeler vejen lignede de dage, da sprogsagen ventedes at skulle for i stændersalen, et marked«, som det hedder i et brev fra Aleth Hansen til Regensburg fra 1857. Bortset fra det røre, der blev vakt ved indsamlingen af petitionerne, synes selve

denne stænderforsamling ikke at have ophidset sindene, men møderne var heller ikke offentligt tilgængelige, det blev de først efter den nye forfatning, folk måtte nøjes med de noget tørre referater i Stænder-tidende. I 1853 havde de fleste også endnu erindringer om treårskrigen og tiden efter den alt for levende til, at de igen ville tage del i en aktiv danskfjendtlig politik. Endelig må det ikke glemmes, at de stænderdeputerede i 1853 kun repræsenterede to procent af Slesvigs indbygger-tal. Det var de to procent, som regeringen ønskede at høre, men tonen i salen havde nok fået et andet præg, hvis ikke kun den hovedsagelig tyske overklasse havde kunnet komme til orde.

Slutning

Slutning

Det er ikke så tit i nyere tid, at Danmark har været i centrum for verdenspolitikken. Én af de gange, det er sket, var i årene efter treårskrigen, da hele Europa var optaget af udviklingen i det slesvigske spørgsmål.

Det kan vist roligt siges, at en borgerkrig sjældent har fået et fredssommeligere efterspil, end treårskrigen fik. Der forefaldt ubehagelige begivenheder, f. eks. fjernelsen af de slesvig-holstenske embedsmænds koner og børn fra Husum eller den latterlige affære med hilsepåbudet, men ellers gik alt ret stille af. Hvorvidt den danske regering havde farede hårdere frem, hvis den havde haft friere tøjler, kan man naturligvis fundere over; det er nok muligt, at straffene var faldet tættere, hvis det havde kunnet lade sig gøre. Amnestien var i hvert fald ikke blevet så omfattende, hvis ikke udlandet havde forlangt det. Lysten til at vise, hvem der havde sejret, var uden tvivl til stede hos de danske myndigheder. Den allerede citerede bemærkning af hærens overkommando peger i denne retning: »Det er også alene omstændighederne og ikke nogen ulyst hos overkommandoen til at anvende strengt inden for de lovlige grænser, som har bevirket, at intet tilfælde er forekommet, hvori et eksempel har kunnet statuere ved en af en standret afsagt dødsdoms øjeblikkelige fuldbyrdelse.«

Citatet viser i øvrigt også, at den ro, som den tyske befolkning udviste, ikke gav megen anledning til en særlig hård kurs. Trods den ydre ro har det danske styre i tiden lige efter krigen dog ikke været behageligt for den tyske befolkning. Rent bortset fra, at de danske soldaters tilstedeværelse var et stadigt minde om, at man havde lidt nederlag, var der mange ubehageligheder forbundet med belejringstilstanden og de militære myndigheders rigoristiske styre. Til gengæld har det været en heroisk tid for den tyske befolkning, hvor man kunne gøre sig til helt blot ved at gå med en kokarde med de slesvig-holstenske farver.

Sammenligner man det danske styre efter 1850 med det tyske efter 1864, kan der næppe være tvivl om, at det danske har været mildere mod mindretalsgruppen, end det tyske var det. Hans Delbrück, professor i historie ved Berlins Universitet, skrev i 1898 i *Preussische Jahr-*

bücher: »Når man i fremstillingen af Tysklands historie kommer til den slesvig-holstenske krig og vil skildre danskernes ugeringer mod den forrådte broderstamme, så tier stemmen, og ordet dør på tungen, for den pinlige sandhed lægger sig imellem: det var altsammen barneleg, hvad danskerne dengang gjorde, og som opvakte det tyske folks moralske vrede, sammenlignet med den voldsomhed, hvormed vi i dag regerer det selvsamme landskab.«

Der blev ført en daniseringspolitik i Slesvig. Den ramte ikke hele hertugdømmet, men kun de områder, hvor befolkningen talte eller for nylig havde talt dansk. Der blev ikke indført udelukkende danskundervisning til Ejderen, sådan som tyskerne i 1888 gennemtvang tyskundervisning til Kongeåen. I og for sig kunne det synes rimeligt nok, at gudstjenesten kom til at foregå skiftevis på dansk og tysk i de områder, hvor store dele af befolkningen var dansktalende, men i skolen var hovedsproget dansk, og hele sprogordningen var et overgreb, hvor man ikke spurgte befolkningen selv. Wegeners store tanke var sådan set rigtig nok, noget af alt det, der var forsømt, skulle genoprettes, og de danske slesvigere skulle støttes over for tyskheden, men hans plan led af én stor og alt afgørende fejl. Den kom for sent. Var den blevet gennemført 100 år tidligere, eller bare da Frederik 6. ventilerede reskriptet af 1810, havde forholdet mellem dansk og tysk i dag været anderledes i Sydslesvig. Det er til skade for Danmark, at forsøget ikke lykkedes. Et lille folk som det danske har hårdt brug for alle kræfter, og meget talent og megen intelligens er kommet Tyskland til gode fra Sydslesvig. Sydslesvigerne selv vandt de ubetvivlelige fordele, som er forbundet med at høre til en stor nation. Til gengæld måtte de deltage på den tabende side i to verdenskrige.

Det er vanskeligt at karakterisere den politik, som Danmark fulgte i det slesvigske spørgsmål, ja, det er dårligt nok muligt at tale om én politik. Målet var tydeligt angivet i »novemberministeriets fredsmål« paragraf 1: »Hertugdømmet Slesvig er uadskilleligt forenet med kongeriget Danmark under en fælles grundlov, – –«. Udarbejdelsen af fredsmålene havde imidlertid vist, hvor lidt enige man var, og dette blev mere og mere klart, jo mere udlandets modstand voksede mod fredsmålenes politik. Regeringen var splittet op i grupper, som kun havde lidt tilfælles. På venstre fløj stod de nationalliberale professorer Madvig og H. N. Clausen og på højre de konservative helstatsvenlige godsejere Reedtz, Carl Moltke og Criminil. Imellem dem befandt sig de moderate embedsmænd, Tillisch og Sponneck. Mens ingen af de to ydergrupper kunne bevæge sig ret langt, var det muligt for mændene i

midten at støtte en af siderne. Sponneck og Tillisch havde ladet sig rive med af ånden fra 48, men det gik hurtigt op for dem i tiden efter 1850, at de ideer, som de var gået ind for, nu var kendt døde ude i Europa. De blev begge grundigt belært om dette, Tillisch gennem reaktionen på hans administration i Slesvig, og Sponneck, da han var ude på sin rejse. Sponneck bevægede sig allerede et stykke i retning af helstatsløsningen med sit notabelprojekt, og han og Tillisch endte med at arbejde for den rene helstat. Madvig, Clausen, Tillisch og Sponneck var hæmmet af, at ingen af dem, på andre felter så fremragende, havde nogen erfaring i udenrigspolitikken. Det højeste, de kunne svinge sig op til, var Madvigs naive ønske om, at man skulle appellere til stormagternes *retsfølelse*, eller Sponnecks uforberedte og resultatløse rejse som agent i notabelprojekter.

Over for dem stod imidlertid helstatsmændene som en fast sammen-tømret gruppe med alt, hvad Danmark på den tid besad af diplomatisk erfaring, samlet hos mænd som Pechlin, i over 20 år gesandt ved forbundsdagen i Frankfurt, H. C. Reedtz, forhandler ved afslutningerne af våbenstilstanden i Malmø og freden i Berlin, Criminil, tidligere udenrigsminister, gesandterne C. H. Bille, H. Bille-Brahe, B. Bülow og Carl Moltke, den sidste kendt af udlandet for sin uangribelige konservatisme og fra diplomatiske missioner. Helstatsmændene stod ikke blot stærkere på grund af deres erfaring i udenrigspolitiske spørgsmål, de havde også udlandet bag sig, fordi de repræsenterede den tilbagevenden til status quo ante, som forlangtes. Tillige var de netop på grund af deres konservatisme på talfod med statsmændene i Østrig og Rusland, der fremfor alt ønskede at komme så langt væk som muligt fra alt, hvad der mindede om revolutioner. Trods alle forsøg på at tilsløre det var det dog en revolution, der havde fundet sted i København. En påmindelse om denne revolution var den danske forfatning med dens folketing og udstrakte valgret og den danske regering med dens ministre, der ikke alle var grever og baroner, men hvor også blot og bart professorer kunne træde frem. Alle fordelene var på de konservatives side, og de forstod at udnytte dem til eller ud over grænsen af det angribelige. Det var givet, at ejderdanismen måtte falde, og næsten kun overraskende, at det varede et år efter slesvig-holstenernes kapitulation, inden helstaten var en kendsgerning.

Kunne man have fundet en anden vej at tvinge udviklingen ind på? Det er næppe sandsynligt. Da Madvig forelagde sit delingsforslag i oktober 1850, mente Reedtz, at det ville være muligt at få delingen accepteret af stormagterne, men at den danske befolkning ikke ville

finde sig i den. Han tog utvivlsomt fejl på begge punkter. Det danske folk måtte finde sig i kundgørelsen af den 28. januar 1852. Den helstatsordning, som blev skabt hermed, var nok velset i de kredse, hvor man fandt, at Holsten var ens hjerte mindst lige så nær som Jylland og ikke holdt ubetinget af danskheden i dens nydanske former. Men for den store del af landet indbyggere lå der intet fristende i det billede, som de store magters repræsentanter stillede op, med Holsten som den rige og sikre gevinst ved helstatsordningen. Aldrig har der været mere uvillige erobrere end danskerne, da de vandt Holsten. En deling af Slesvig, også ved linjen omkring Tønder-Flensborg, kan ikke have været mere uantagelig.

Omvendt må man tvivle på, at det virkelig skulle have været muligt at gennemføre en deling på grund af stormagterne. England og Frankrig synes at ville have accepteret, at det slesvigske spørgsmål blev bragt til en afslutning på denne måde, og Preussen synes at ville have affundet sig med at vinde Holsten og måske Sydslesvig, men for Rusland og Østrig synes det at have været umuligt, at dette skulle blive preussisk interesseområde.

Den engelske premierminister sagde i 1850, at Preussen havde haft til hensigt at sætte sig i besiddelse af Slesvig, men det havde hverken retfærdigheden eller England kunnet tillade. Den engelske kærlighed til retfærdigheden var dog ikke så stærk, at man var villig til at hjælpe den aktivt. En hvilken som helst ordening var, som det også viste sig i 1864, set fra et engelsk synspunkt at foretrække for en europæisk stor-krig. Frankrig var ikke uvilligt til at støtte den danske sag eller andre sager, hvor Frankrig kunne vinde fordele, men følte sig ude af stand til at gøre det på egen hånd. Østrig ønskede ikke at se hertugdømmerne tilfalde Preussen, men måtte tillige tage hensyn til den offentlige mening i Tyskland. Dertil kom, at Østrig som Danmark var et monarki sammensat af stridende nationaliteter. Det måtte derfor være modstander af en deling efter nationalitetsprincippet.

Afgørende var imidlertid Ruslands holdning. Den russiske tsar havde en ideel interesse i at støtte den danske konge mod hans oprørske undersåtter og en reel interesse i at se det danske monarki bevaret ved indsejlingen til Østersøen så stærkt, at det kunne opretholde sig selv. Man ønskede Preussen reduceret til sin tidligere stilling som afhængig af Rusland, man ønskede ikke, at det skulle komme i besiddelse af flådehavnen i Kiel og det rige hertugdømme Holsten. Men efter Olmütz var den russiske sympati på Preussens side. Tsaren sagde selv, at Rusland ikke forlangte mere af Preussen, og at det nu var i Danmark,

man gjorde vanskeligheder. Den danske forfatning og de national-liberale ministre måtte nu fjernes som mindelser om februarrevolutionen. Danmark måtte ikke ved sit styre i Slesvig give Preussen anledning til at gøre det slesvigske spørgsmål aktuelt igen. Man forstod overhovedet ikke, hvorfor man i København modsatte sig den administrative forbindelse mellem Slesvig og Holsten, hvorved netop monarkiet blev knyttet tættere sammen. Den løsning, man nåede frem til, blev sådan, som man allerede havde været forberedt på det ved afslutningen af freden i Berlin i juli 1850, med kongeriget, Slesvig og Holsten-Lauenburg som 3 dele af monarkiet, den ene del ikke knyttet nærmere til den anden end til den tredje.

Når belejringstilstanden blev opretholdt syd for linjen fra Sliens munding til kysten ud for Før, var det ud fra den betragtning, at befolkningen her var fjendtligsindet mod det danske styre. Linjen angav også nogenlunde sprogrænsen. Det skulle imidlertid vise sig, at der også fandtes fjendtligsindede nord herfor, og at sprogrænsen ikke var nogen sindelagsgrænse. Den tyske befolkning i Slesvig i 1850'erne bestod af befolkningen i det sydligste af Slesvig, hvor man aldrig havde talt andet end tysk, af befolkningen fra egne, hvor sprogskiftet var sket i de sidste generationer eller i mands minde, men også af de slesvigere, der overhovedet ikke kunne tale tysk, men som følte sig som tyske.

At det danske sprog blev fortrængt fra store områder i Sydslesvig kunne, som Anders Sandøe Ørsted siger det, »opvække en smertelig følelse i det danske hjerte«. Også i dag forstår man, hvad det er, Ørsted mener. Det er imidlertid forståeligt nok, at sydslesvigerne ikke fandt, at noget bandt dem til deres danske nationalitet. Et stærkt tysk pres og dansk uformåenhed havde i århundreder givet tyskheden en overvældende vægt i hertugdømmets administration. Tillige var de kulturelle strømninger i lige så lang tid gået fra syd til nord. Hvad der fra Danmark blev givet til den europæiske kultur, gik ikke vejen om ad Slesvig. Administrative reformer og livegenskabets ophævelse kom nordfra, men de personer, der førte dette ud i livet, var dog tyske. Kirkesproget var tysk, og dermed var det sprog, hvorpå åndelige rørelser skulle komme til udtryk, blevet tysk. Når Jens Wulff skulle digte, så måtte han, som ellers skrev dansk, slå over i tysk. Denne udvikling, som havde været i gang meget længe, kulminerede omkring midten af forrige århundrede, da Tyskland var så stærkt, og da tysk kultur befandt sig på et højdepunkt, mens den højere danske kultur stort set var ukendt i Slesvig. Lige så stærkt Tyskland var, lige

så svagt syntes Danmark. Istedslaget kunne ikke tilsløre, at fremtiden måtte synes at høre Tyskland til. Som en af de stænderdeputerede sagde det: »når jernbanen kommer, får vi endnu mere brug for at kunne tysk«.

På mange punkter ligner de dansktalende, tysksindede slesvigeres holdning til kongeriget de hollandsktalende belgieres holdning til Holland. I Flandern og Brabant blev en gruppe af nederlændere igennem århundreder administrativt isoleret fra deres hovedstamme og bragt ind under den franske kulturkreds, idet de dog bevarede deres hollandske sprog som dagligt omgangssprog. Da Holland i 1814 generhvervede dette område, blev det invaderet af en hær af ivrige hollandske embedsmænd, der ville frelse disse vildfarne brødre fra at blive slugt af franskmændene. Det gik imidlertid her, som det nogle år senere skulle gå i Slesvig, de vildfarne ønskede absolut ikke at blive frelst, de blev krænket over den ringeagt for dem selv som mennesker, som de sporede bag embedsmændenes iver, og de forkastede den hollandske kultur, ikke fordi den var ringere end den franske, men fordi de havde vænnet sig til, at det hollandske kun blev benyttet som et hverdagsprog eller som en slags lokal dialekt, mens al dannelse måtte komme til udtryk på fransk. I 1830, da der udbrød et oprør blandt de fransktalende, sluttede de hollandsktalende sig til dem og rev sig løs fra Holland, ganske som de dansktalende sydslesvigere i store områder sluttede sig til slesvig-holstenismen.

Længere kan man imidlertid ikke parallelisere. I Belgien blev sproggrænsen, hvor den altid havde været, flamlænderne vedblev at bevare deres hollandske sprog, og i de sidste 30–40 år har en kraftig flamsk bevægelse gjort det hollandske sprog ligeberettiget med det franske i den belgiske stat. I Sydslesvig rykkede sproggrænsen derimod noget mod nord. Ganske vist syntes det under sprogordningens første år, som om der blev dæmmet op for fortyskningen. Selv om man stillede sig uvilligt til hele ordningen og tvangen, der lå bag den, kunne det ikke undgå at gøre indtryk, at det eget sprog nu kunne høres i kirke og skole. Efter den første stejle afvisning af det danske styre indtrådte der tillige en periode, hvor man nåede til en vis grad af forståelse og vilje til samarbejde.

Når dette blev afbrudt, skyldtes det sikkert stænderforsamlingen. Danmarks nederlag i 1852 lå ikke så meget i, at man måtte opgive inkorporeringen. Hvis det blot havde været muligt at skabe en forfatning som kongerigets, om også uden forbindelse med denne, havde meget været nået. Man havde undgået den ensartede fremgangsmåde i

hertugdømmerne, der skilte dem ud fra kongeriget, og havde samtidig kunnet markere ligheden mellem dette og Slesvig. En friere forfatning end stænderforsamlingens havde været et overbevisende argument for de slesvigere, der vaklede mellem dansk og tysk, for, at et demokratisk Danmark ville kunne give dem mere end de reaktionære tyske stormagter. Det værste ved stænderforfatningen var dog, at den stærkt begrænsede valgret begünstigede den tyske overklasse på bekostning af den danske del af befolkningen, der gennemgående ikke var så velstående. Valget til stænderforsamlingen gav, trods alle forsøg på at forhindre det, en sådan sammensætning i stændersalen, at tyskheden blev voldsomt overrepræsenteret. Stænderforsamlingen var imidlertid blevet hertugdømmets repræsentation, og den fremtrådte som næsten kun tysk. Det må have gjort et stort indtryk i Sydslesvig, at danskheden trods alle militære triumfer dog var så svag, at den fuldstændigt blev overdøvet i hertugdømmets repræsentative forsamling. Tillige fik stænderforsamlingen betydning ved, at den dannede et midtpunkt for de ellers uorganiserede tyske bestræbelser. Den passive modstand mod det danske styre i landsbyerne samledes til en aktiv modstand i stænderforsamlingen. Hvad der måtte være nået med sprogordningen, blev skubbet til side med fremlæggelsen af 25.000 underskrifter mod den i stænderforsamlingen.

Det store spørgsmål i dansk historie har altid været det slesvigske spørgsmål, fra Dannevirke blev bygget og til i dag. Det er vanskeligt for en lille nation at vedblive at eksistere, når den er nabo til en stor. Det kunne nemt være gået Danmark, som det f. eks. er gået Skotland. Den danske grænse mod syd har måttet rykke en 30–40 kilometer tilbage, men den er ikke i opløsning, og der eksisterer stadig en danskhed syd for den. Til forskellige tider har man søgt med forskellige midler at løse det slesvigske spørgsmål. I det 18. århundrede troede man at have fundet løsningen i opretholdelsen af det dansk-tyske monarki. Men monarkiet gik i opløsning i begyndelsen af det 19. århundrede, og dets to dele faldt uhjælpeligt fra hinanden i 1848. I 1850 havde man magt til at føre en kraftig politik og troede, at det slesvigske spørgsmål kunne løses ved en kraftanstrengelse. Både fordi udlandet forhindrede det, og fordi den tyske befolkning gjorde modstand, mislykkedes forsoget. Det slesvigske spørgsmål er af en sådan art, at det simpelt hen ikke lader sig endeligt løse.

Bilag I

Brev fra den engelske udenrigsminister Lord Palmerston til den engelske premierminister Lord John Russell, 30. okt. 1851.

(Public Record Office P.R.O. 30/22/9 G).

Panshanger 30th oct. 1851

My dear John Russell,

I have received your Box wit the Drafts about the Danish Question and the Correspondence between The Queen & yourself. I do not know that I can add anything to what you state in your Letter to The Queen, which contains in a few words the Pith of the Whole Matter Past present & future.

With regard to the Past the Transactions in regard to the Connection and Relations of Denmark Sleswig & Holstein to Each other have been so various and so complicated that you may pick out historical Events to bear out any Conclusion you may wish to Establish, and thinking from Memory I should say that the separate Existence of the Three, The Union of the Duchies distinct from Denmark, The Union of Sleswig with Denmark separate from Holstein, or the subjection both of Sleswig and Holstein to Denmark might all & Each of them be Established by Transactions which have taken Place at different Times.

With regard to Time present, it is to be observed that England has now for upwards of Three Years been acting as the accepted Mediator between Denmark and the Germanic Confederation upon these Matters. The first Thing which we had to do, was to find some Basis of settlement which both Parties would agree to, as Ground on which to negotiate; We proposed Two Principles of arrangement which failed, we then proposed a Third which was accepted by both Parties, & that Third Scheme was that Sleswig should have a Constitution separate from that of Denmark and from that of Holstein – This Scheme having been agreed to by the Belligerent Parties, was adopted in the Treaty of Peace which under the active Mediation of England was negotiated concluded, signed; & ratified by all the States of Germany.

The Execution of the Treaty was resisted by an armed Force collected in Holstein consisting of a Medley of various Countries; but the leading Men and the best Troops in that army were adventurers from different Parts of Germany in no way connected with the Duchies.

This selfconstituted army broke the Treaty & invaded Sleswig, and the German Governments faithful to their Engagement at last employed Force to coerce this army & compel them to observe the Treaty. But it is to be observed that this was not done till the Danes by repeated victories had stopped the Progress of the Invaders.

It is quite true that the Duchies have suffered great Misery; but that Misery has been occasioned not by Denmark but by the violent Proceedings of a Knot of agitators who got Possession of Power in Holstein, and who have half ruined the owners of Property in Holstein by heavy Contributions levied for carrying on the war; and who have laid waste a great Part of Sleswig by the Hostilities which they have carried into that Duchy; and even yet the legitimate authority of the King Duke is not reestablished in Holstein which is still occupied by foreign Troops.

I have said that the Basis on which the Treaty rests & which was proposed Two Years ago by England was agreed to by Germany & Denmark, but more than that, Denmark was called upon to act upon it, and the Danish Government framed a Draft of Constitution for Sleswig which was discussed with the Prussian Government acting for Germany. At that Time Prussia was acting under Influences which have ceased to prevail, and the Prussian Government then wanted to make the Relations between Norway & Sweden the Model for the future Relations between Sleswig & Denmark.

We argued, if you remember strongly against the fancied analogy between the Two Cases, & we concluded that Sleswig is too small to have in Miniature alle the separate Establishments of an Independent State.

But the opinions which then prevailed at Berlin, & which prevented any Result at that Time & have thus prolonged the state of agitation which the Treaty was intended to put an End to, have ceased to direct the Prussian Government; and it is now acknowledged as I understand that instead of Three armies one for Holstein, one for Sleswig & one for Denmark, one army may do for all Three, and other Points would probably be now susceptible of arrangement.

With regard to the Future it is quite true as The Queen says that there are Material, or what have been called in the Course of the Nego-

tiation non Political Interests between Sleswig & Holstein, which ought to be cared for. There are some Social Institutions which ought have been in Common, and the Question of Tariff & Custom Houses is one of great Importance. But upon this last the Germans seem disposed to be conciliatory and if I mistake not are inclined to let the Custom House Line be between Holstein & Germany instead of between Holstein and Sleswig. But all these Minor Details would be more easily arranged, if the more important Questions of Constitution & Succession were settled.

What you say about the views of Austria in regard to these Matters I take to be well founded; there seems Reason to think that the Austrian Government in its Crusade against Parliamentary Constitutions would like to avail itself of these Danish Questions in order to drive the Danes out of their newly acquired Constitution, and to prevent Sleswig from having any deliberative assembly.

I would submit then as the Result of what I have said above, that the proposed Drafts are in accordance with the Policy we have pursued the Language we have held and the Plan of arrangement we have proposed, and with the stipulations of the Treaty negotiated through our Mediation, and with Proceedings already had in Pursuance of the stipulations of the Treaty.

It may nevertheless happen that Austria may still carry her Point of preventing Sleswig from having a Constitution, and of confining that Duchy to an assembly very much restricted in its Functions; but if the People of Sleswig find themselves thus circumscribed while their neighbours in Denmark are in Enjoyment of larger Privileges that Contrast may perhaps increase the number of Sleswigers who are for a union with Denmark.

Yours sincerely
Palmerston.

Bilag II

Notat af T. A. J. Regenburg angående et møde mellem ham selv og ministeren for Slesvig, Carl Moltke. Notatet må på grund af henvisningen til H. Martensen: Af mit Levned II dateres til efter 1882.

(Statsbiblioteket i Århus. Håndskriftsamlingen, pakke nr. 40, fragmenter af T. A. J. Regenburgs arkiv)

I Henhold til Carl Moltkes Opfordring tog jeg til Kjøbenhavn i Begyndelsen af Februar 1852 og indfandt mig hos ham.

Han sagde, at han vel vidste det var min Tanke at træde tilbage fra min Virksomhed i Slesvig, men at det var hans som Kongens Ønske, at jeg skulde vedblive.

Jeg bemærkede, at min Stilling i Slesvig fra Begyndelsen af var beregnet paa at være midlertidig, at jeg ønskede at træde tilbage i min Stilling i Justitsministeriet, som derfor var holdt aaben, og som lovede en rolig Bane, der stemmede med min Tilbøielighed, medens der i Slesvig kunde ventes det modsatte, at jeg ogsaa hidtil havde haft et saa anstrængende for ikke at sige opslidende Arbeide, at jeg nok kunde have Krav paa Afløsning, og at jeg kun havde kunnet paatage mig det, fordi den Vei der var indslaaet, stemmede med min Overbevisning, saa at det, hvis Mening var heri at foretage nogen Forandring, var bedst at give mig min Frihed.

Hertil svarede CM: »Jeg gaaer ud fra at de af mine Forgængere trufne Foranstaltninger ere rigtige; jeg ønsker ikke deri at foretage nogen Forandring; men det er jo dog ikke udelukket fra Muligheden, at der i en eller anden Henseende kan have fundet en Feiltagelse Sted. Skulde dette blive godtgjort og jeg blive overbevist derom, maatte jeg jo handle efter min Overbevisning; andet kan De jo efter Deres Udtalelser heller ikke vente; men en Ting vil jeg love Dem: ethvert herhenhørende Spørgsmaal skal blive prøvet samvittighedsfuldt og upartisk og De skal have Leilighed til at udtale Dem derom.

Herpaa troede jeg at burde gaae ind. CMs Spørgsmaal om jeg personlig stillede nogen Betingelse besvarede jeg benægtende, og da jeg

havde berørt at en af de Omstændigheder der vanskeliggjorde Stillingen i Slesvig var udenlandsk Indblanding, sluttede han med de Ord: Ogsaa dette kan jeg love Dem, at Udlandet ikke skal blive nævnt i Slesvigs indre Anliggender saalænge jeg er Minister; skeer det tager jeg min Afsked; det har jeg allerede sagt til Udenrigsministeriet.

Dette blev ogsaa holdt saavel som hans andet Løfte. Der er neppe noget navnlig Sprogforholdende vedkommende Spørgsmaal, som ikke er blevet forhandlet og prøvet, og naar det bestaaende blev opretholdt var det ikke fordi CM var udelukket fra at kunne. Tværtimod holdt han fast paa den Forudsætning at en Forandring kunde skee naar han blev overbevist om dens Rigtighed, lige indtil Forfatningen blev givet. Havde den tydsktalende Majoritet i Stænderne vist sig maadeholden kunde den maaske endog have opnaaet nogle Indrømmelser. Dens Urimelighed afskar enhver Overenskomst; Sprogordningen blev i sin Helhed optaget i Forfatningen, og fra dette Øieblik blev den af CM anseet som urokkelig fastslaaet.

Hvad Martensen skriver (Af mit Levnet II, 163) kan derfor kun være rigtig under Forudsætning af at den der omtalte Ytring af CM er faldet efter Forfatningens Udstedelse; paa et tidligere Standpunkt er den umulig. Den Maade, hvorpaa Martensen var kommet i Berøring med Sprogsagen saarede hans udprægede Selvfølelse for ikke at sige Oplæsthed for stærkt til at han kunde dømme roligt.

Jeg har kun engang talt med Martensen, angaaende hans paatænkte Ansættelse som Biskop i Slesvig. Han nævnte da ikke Sprogsagen, men vel andre Fordringer navnlig at Frue Kirke i Flensborg maatte være Kathedralkirken, hvori der kunde prædikes dansk; »det troer jeg at forstaa«.

Bemærkninger om benyttet materiale

Begivenhederne omkring det slesvigske spørgsmål i 1850 og årene derefter er kildemæssigt godt belyst. Der har næppe været nogen anden tid, hvor man skrev så gerne og så ofte, og hvorfra så meget kilde-materiale er blevet bevaret. Selv mennesker, der daglig så hinanden, udvekslede tanker gennem breve; telefonen var man jo af gode grunde afskåret fra at bruge. Mangfoldigheden i kildematerialet rummer en fare for, at historikeren løber vild i sit hurtigt opsvulmende noteapparat. En ligegyldig oplysning som den, at den engelske hær i 1850 udlånte et antal tæpper til den danske hær, ville kunne underbygges med flere hundrede henvisninger til materiale i danske og udenlandske arkiver. I stedet for at meddele hele materialet må man indskrænke sig til at meddele det originale, hvor det har været muligt at komme til det, eller hvor oplysningen ellers er fundet. Angående f. eks. en meddelelse fra den engelske gesandt i København til Lord Palmerston må der henvises til gesandstens originale depeche i det engelske udenrigsministeriums arkiv. Det er her ikke meddelt, når der findes kopier af en sådan depeche f. eks. i Wynns eget, i Palmerstons eller i det danske udenrigsministeriums arkiver, medmindre naturligvis det skønnes at have betydning, at kopier er blevet givet.

Henvisninger til utrykt materiale er her givet ved en forkortet angivelse af arkivaliegruppens betegnelse, en dato, der placerer det enkelte dokument i den kronologiske rækkefølge, og en angivelse af, hvem skribenten er, hvis en sådan er opgivet, og hvis dette ikke fremgår af teksten. F.O. 22/183 Wynn 22. juli 50 henviser således til Foreign Office's arkiv i Public Record Office, London, underafdelingen General Correspondence: Denmark, hvor depecher fra gesandten i København er samlet, bind nummer 183, en skrivelse fra Sir Henry Wynn, dateret den 22. juli 1850.

Materiale fra Public Record Office er enten betegnet ved bogstaverne P.R.O. eller F.O. og bindets nummer.

Materiale fra Royal Archives, Windsor, er betegnet ved angivelsen Windsor og bindets nummer.

Materiale fra Berlin er betegnet ved angivelsen Berlin og bindets eller pakkens bestillingsnummer.

Materiale fra Merseburg er betegnet ved angivelsen Merseburg og bindets eller pakkens repertoirebetegnelse.

Materiale fra Landsarkivet for Slesvig-Holsten er betegnet ved angivelsen La Sch og bindets eller pakkens nummer.

Materiale fra Statsbiblioteket i Århus er betegnet ved angivelsen Århus og pakkens nummer.

Materiale fra Rigsarkivet, København, er kun betegnet ved en angivelse af bindets eller pakkens udskrift.

Det danske materiale fra denne periode lider af, at administrationsforholdene var forvirrede på grund af omlægningen fra kancellistyret til ministerierne. Det slesvigske materiale er i særlig grad vanskeligt at benytte. For det første var administrationen af Slesvig yderligere kaotisk på grund af krigen og de urolige tider. For det andet er arkivalierne nu delt mellem Danmark og Tyskland, eller de har været udleveret til Tyskland, er blevet omordnet dér og er siden tilbageleveret til Danmark. Officielle papirer vedrørende Slesvig må i Rigsarkivet søges i Tyske Kancelli, Indenlandske Afdeling, Regeringskommisærens arkiv eller Slesvigske ministerium, hvis man da ikke skal gå til Tillischs privatarkiv, hvori findes papirer henhørende til regeringskommissionen, eller til Regenburgs samlinger, hvori findes sager af særlig historisk interesse plukket ud af deres sammenhæng af Regensburg og nu enten anbragt som et tillæg til Tyske Kancelli, Indenlandske Afdeling eller i Regenburgs samlinger, der imidlertid ikke er anbragt i håndskriftsamlingen, men som et tillæg til Regenburgs privatarkiv.

Udenrigsministeriets arkiv er i Rigsarkivet ud fra et i og for sig udmærket princip stadig anbragt i den orden, hvori det er blevet afleveret, og hvori det er blevet benyttet af ministeriet. Desværre er denne ordning meget vanskelig at arbejde med. En uheldig opdeling efter et sagligt princip gør det umuligt systematisk at følge en indkommen skrivelse og dens behandling. F. eks. Reedtz' skrivelse fra Warszawa om hans forhandlinger om styrelsen af Slesvig kunne man vente at finde i de sagligt ordnede pakker angående Slesvig, Holstens pacifikation eller monarkiets ordning. Imidlertid har Reedtz også drøftet arvefølgesagen i Warszawa, og hans beretning er derfor kommet ind blandt papirer vedrørende denne sag. Kun arkivpersonalets aldrig svigtende hjælpsomhed gør det muligt at få et resultat under disse forhold.

Det er af meget stor betydning, at det er lykkedes at bevare så

mange af tidens ledende personers privatarkiver, som tilfældet er. Af hovedpersonerne i denne fremstilling er kun Sponnecks arkiv gået fuldstændig tabt. Det blev efter hans eget ønske brændt efter hans død. De bevarede arkiver er ikke alle lige omfattende, men meget kan stadig findes. En ren guldgrube er Regenburgs arkiv i Rigsarkivet, hvor der kan findes mængder af oplysninger om Slesvigs indre forhold. En mindre del af Regenburgs papirer, hovedsagelig udnævnelser og bestallinger, findes i Statsbiblioteket i Århus.

Af det trykte materiale er publikationen af statsrådsprotokollerne af uhyre værdi, og benyttelsen lettes af de gode registre. Protokollerne gengiver ikke ordret, hvad der er blevet sagt i statsrådet. Da alle ministrene imidlertid havde adgang til at kontrollere protokollerne, kan man gå ud fra, at intet er blevet indføjjet, som ikke er blevet sagt. Derimod er en del antagelig blevet sagt, som ikke er kommet med; sproget er blevet dæmpet ned før den officielle indføjelse. (Se Niels Petersens anmeldelse af Statsrådets forhandlinger I–VII i *Historisk Tidsskrift* 12. r. II, 1967 s. 500–01 og jvf. her s. 154, 166). Af fremstillingerne har Niels Neergaards *Under Junigrundloven* stadig betydning. Til den her foreliggende fremstilling er der fundet mere støtte, end det fremgår af henvisningerne, i Povl Bagges værk om Madvig og Erik Møllers Helstatens Fald. Der er her ikke henvist til oplysninger hentet fra *Dansk Biografisk Leksikon* af rent biografisk karakter.

Af *engelsk materiale* er først og fremmest benyttet udenrigsministeriets arkiv. Foreign Office gennemgik ingen omlægning i disse år, og dets akter er derfor nemme at benytte. Tillige er de, hvad der ikke er uden betydning, nemme at læse, skrevet som de er med stor og klar skrift. Det engelske diplomatiske personale havde den gode skik at begrænse skriftlige udfærdigelser til kun at rumme ét emne. Det betød, at depecherne lod sig indordne sagligt, uden at systemet sprængtes, og for historikeren betyder det, at man slipper for at pløje sig gennem irrelevant materiale. Sager vedrørende det slesvigiske spørgsmål må i første omgang søges blandt indberetningerne fra København. Sir Henry Wynn havde gode kontakter efter 25 års ophold, især i konservative og holstenske kredse, skrev frit og gerne med en underliggende humor, der ikke gør hans indberetninger kedelige. I december 1850 oprettede udenrigsministeriet en særlig række af protokoller vedrørende Slesvig-Holsten, hvori samledes ikke blot Wynns skrivelser om dette emne, men også skrivelser fra gesandterne i andre hovedstæder. Skrivelser til Wynn findes i det københavnske gesandtskabs arkiv. Indtil december 1850 findes betydningsfuldt materiale i indberetningerne fra general-

konsulen i Hamborg, efter denne dato er de indgået i den almindelige række angående Slesvig og Holsten.

Dronning Victorias arkiv i Royal Archives, Windsor, indeholder en del materiale vedrørende Slesvig og Holsten, men især kopier af depecher, hvis originaler findes i Public Record Office. Dog er der i arkivet på Windsor adskillige vigtige breve til dronningen fra premierminister John Russell og Lord Palmerston såvel som breve fra dronningen til disse, hvilke breve efter modtagernes død er gået tilbage til det kongelige arkiv. Palmerstons arkiv, i privateje, og John Russells, i Public Record Office, har breve vedrørende det slesvigske spørgsmål. Palmerstons efterfølger som udenrigsminister og de to gesandter Cowley og Bloomfield har efterladt sig privatarkiver, der er i Public Record Office. De indeholder enkelte brugbare oplysninger. Sir Henry Wynns arkiv er afleveret til det walisiske nationalbibliotek i Aberystwyth. Det er righoldigt, hvad angår årene 1848–50, med blandt andet en kopibog over halvofficiel korrespondance, men fattigt for de følgende år.

Det preussiske materiale er blevet splittet eller er gået tabt på grund af begivenheder under eller efter 2. verdenskrig. (Se Walter Nissen: *Das Schicksal der ausgelagerten Bestände des Preussischen Geheimen Staats-Archivs und des Brandenburg-Preussischen Haus-Archivs und ihr heutiger Zustand*, i *Archivalische Zeitschrift* hrsgb. vom Bayerischen Hauptstaatsarchiv in München, 1954). Hovedbestanden af det preussiske udenrigsministeriums arkiv findes i Deutsches Zentralarchiv i Merseburg i Østtyskland, men de vigtigste akter vedrørende dette emne findes dog i det konkurrerende foretagende, Geheimes Staatsarchiv der Stiftung Preussischer Kulturbesitz i Vestberlin. Her ligger gesandtskabsindberetningerne fra København. De er ikke så interessante som de engelske. Gesandten, baron Werther, skrev ikke så godt som sin engelske kollega, og som mere direkte impliceret fik han mindre at vide. Ligesom det engelske udenrigsministerium havde det preussiske en særlig protokolrække med papirer vedrørende Slesvig og Holsten, hvori samledes indberetninger fra gesandterne i hele Europa om dette, kopier og kladder til udgående skrivelser, indgivne memoirer fra privatpersoner med mere. Denne protokolrække indeholder fra maj 1851 især papirer vedrørende den preussiske hær i Holsten, af megen betydning for dette hertugdømmes historie, men uden megen interesse i den her foreliggende forbindelse. Den preussiske general rapporterede ikke til Berlin om forholdene i Slesvig. De preussiske gesandter brugte ikke som deres engelske kollegaer at skrive nye indberetninger for hvert nyt emne, og meget må derfor findes i de almindelige rækker af indberet-

ninger fra England, Frankrig, Rusland og Østrig sammen med andre emner. Disse indberetninger er nu splittet op år for år mellem arkiverne i Merseburg og Berlin.

I Merseburg findes den preussiske konges privatarkiv tillige med Radowitzs, Manteuffels og Bunsens arkiver. En del af materialet fra disse arkiver er publiceret (se fortegnelsen over trykt materiale), men noget vedrørende det slesvigske spørgsmål er stadig upubliceret.

Der er ikke benyttet originalt *russisk eller østrigsk materiale*, medmindre da Rigsarkivets afskrifter af indberetningerne fra den russiske gesandt i København kan betegnes som materiale af original karakter. Afskrifterne er taget af den danske komité for fælles nordisk udforskning af de russiske statsarkiver efter 1. verdenskrig. Indberetningerne er skrevet på fransk og af meget stor betydning for det foreliggende emne. De er skrevet af den russiske gesandt baron Ungern-Sternberg, og under hans langvarige sygdom i 1851 af førstesekretæren Tergoborski. Både Nesselrodes og gesandten i Berlin og Wien, Meyendorffs, privatarkiver er publiceret (se fortegnelsen over trykt materiale). Johan Albrecht von Rantzaus *Europäische Quellen zur Schleswig-Holsteinischen Geschichte im 19. Jahrhundert, I, Akten aus dem Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv* giver meget værdifuldt materiale fra det østrigske arkiv, især uddrag af indberetningerne fra København og fra indkomne skrivelser til gesandtskabet fra Wien. I publikationen af den østrigske gesandt i Berlin, Prokesch von Ostens privatarkiv findes en korrespondance med Schwarzenberg med oplysninger vedrørende det slesvigske spørgsmål.

Fortegnelse over arkivalier og håndskrifter

Forkortelse

	Rigsarkivet, København <i>Kongehusarkivet:</i> Frederik 7.s arkiv
Prem res SJ	<i>Premierministerens og statsrådets sekretariat:</i> Premierministerens reskripter og resolutioner Statsrådets journalsager
	<i>Udenrigsministeriet:</i> Dossiersager, Arvefølgesagen nr. 1
Holst pac	Dossiersager, Sager ang. Holstens pacifikation
Mon ord	Dossiersager, Sager ang. monarkiets ordning
Sl 1-3	Dossiersager, Sager ang. Slesvig 1-3
Engl dep	England II depecher
Preus dep	Preussen II depecher
Rusl dep	Rusland II depecher
Engl ordr	Gesandtskabsarkivet London, ordrer
Westmorlands ark	Dossiersager, England II Tillæg Westmorlands arkiv
	<i>Krigsministeriet:</i>
Dir f. p.	Direktionen for armeens personel. Protokol IV, indkomne sager
F. mil d	Afleveringer 1916. Første militære distrikt, indkomne skrivelser, justitssager
	<i>Tyske kancelli indenlandske afdeling:</i> Institutioner i tilknytning til kancelliet, 5. Den slesvig-holstenske provinsialregering I. Almindelig afdeling, akter vedr. brugen af dansk sprog, IV 35-50 (Af Regenburgs samlinger)

Forkortelse

	<i>Regeringskommissærens arkiv:</i> Sager af særlig historisk interesse og karakter
Amnestisager	Krieg und Politica. Amnestisachen
	<i>Slesvigske ministerium:</i>
SM Vorst	Sekretariat. Vorstellungen
Sek pol	Sekretariat. Politik
	1. departement A. Sager vedkommende sprogforholdene i Slesvig
	1. departement A. Politik II
3. dep D–T K–S sprog	3. departement. Sager angående dansk og tysk kirke- og skolesprog
	3. departement. Nyere sprogsager
SM Abt 79 ^a	Abteilung 79 ^a 11. Akter henhørende til stænderforsamlingen, b. Valg til stænderforsamlingen
	<i>Den danske komité for fælles nordisk udforskning af de russiske statsarkiver:</i>
Rus ges	Gesandtskabsrelationer København–Skt. Petersborg
	<i>Håndskrifts- og fotosamlingen:</i>
Pechlins mem.	Nr. IV Q 13, F. C. F. Pechlins memoirer, 1854 (Kopi)
Bülows ark	Afskrifter af breve til Bernhard von Bülow (Film)
	<i>Privatarkiver:</i>
Bluhmes ark	C. A. Bluhmes arkiv
Bræstrups ark	C. J. C. Bræstrups arkiv
Hjorts ark	Peter Hjorts arkiv
Høgsbros ark	Sofus Høgsbros arkiv
Kriegers ark	A. F. Kriegers arkiv
Madvigs ark	J. N. Madvigs arkiv
Moltkes ark	Carl Moltkes arkiv (Med tilladelse venligst givet af greve C. A. Moltke)
Reg ark	T. A. J. Regenburgs arkiv
Reedtz' ark	H. C. Reedtz' arkiv

Forkortelse

Tillischs ark	F. F. Tillischs arkiv
Treschows ark	W. F. Treschows arkiv
Bille-Brahes ark	Landsarkivet for Fyn, Odense Brahesminde godsarkiv, H. Bille-Brahes arkiv
Århus	Statsbiblioteket, Århus Håndskriftpakterne nr. 40 og 41, fragmenter af T. A. J. Regenburgs arkiv
Akt arm	Hærens arkiv, København Den aktive armé 1850–51, overkommandoens indkomne sager
	Public Record Office, London <i>Foreign Office:</i>
F.O. 22/182–200	General Correspondence: Denmark 1850–53
F.O. 97/120–134	Supplement to General Correspondence: Schleswig-Holstein Question 1851–55
F.O. 211/53–59	Embassy and Consular Archives: Denmark 1850–52
F.O. 33/125–126	General Correspondence: Hamburg 1850
F.O. 356/29–31	John Arthur Douglas Bloomfield, 2nd Baron Bloomfield. Correspondence 1850–52
F.O. 519/163–164	Henry Richard Charles Wellesley, 1st Earl and 2nd Baron Cowley. Semi-official and Private Correspondence 1850–51
	<i>Gifts to the Public Record Office:</i>
P.R.O. 30/29/20	George Granville Leveson Gower, 2nd Earl Granville. Miscellaneous Correspondence: Denmark
P.R.O. 30/22/8F–9J	John Russell, 1st Earl Russell. General Correspondence 1850
Windsor	Royal Archives, Windsor <i>Victorian Archive:</i> Germany 1850–51, I vol. XX–XXVI (By gracious permission of Her Majesty Queen Elizabeth II)

Forkortelse

- Palmerstons ark   Historical Manuscript Commission, London
The Palmerston Papers
(By permission of the Trustees of the Broadland Archives)
- Wynns ark   National Library of Wales, Aberystwyth
The Sir Henry Watkin Williams Wynn Papers
- Deutsches Zentralarchiv, Merseburg
(Dette arkiv skal ifølge dets bestemmelser citeres med flg. angivelse: Ehem. Preuss. Geh. Staatsarchiv, heute: Deutsches Zentralarchiv, Abt. Merseburg, und Ehem. Brandenburg-Preussisches Hausarchiv, heute: Deutsches Zentralarchiv, Abt. Merseburg.)
- Repositur 81, Gesandtschaftsarchive:*
Merseburg Rep   Archiv der Gesandtschaft in Kopenhagen, Politische
81 I Nr. 158–61   Korrespondenz 1850–53
- Repositur Auswärtige Amt Zentralbüro:*
Merseburg Rep   Österreich. Wien. Politischer Schriftwechsel mit der
AAZB Nr. 71–76   königlichen Gesandtschaft daselbst 1851–52
- Merseburg Rep   Frankreich. Paris. Politischer Schriftwechsel mit der
AAZB Nr. 173   königlichen Mission daselbst Juni–Dez. 1850
- Merseburg Rep   Frankreich. Paris. Politischer, vertraulicher Schriftwechsel
AAZB Nr. 174   mit der königlichen Mission daselbst Jan.–Dez. 1850
- Merseburg Rep   Russland. St. Petersburg. Politischer Schriftwechsel mit
AAZB Nr. 382   der königlichen Gesandtschaft daselbst Jan.–Dez. 1850
- Merseburg Rep   Russland. St. Petersburg. Politischer, vertraulicher
AAZB Nr. 383   Schriftwechsel mit der königlichen Gesandtschaft daselbst
Jan.–Dez. 1850
- Merseburg Rep   Russland. St. Petersburg. Politischer Schriftwechsel mit
AAZB Nr. 385–86   der königlichen Mission daselbst 1851–52
- Repositur 75, Archiv der Bundestagsgesandtschaft:*
Merseburg Rep   Schleswig-holsteinische Angelegenheiten Mai 1851–
75 A Nr. 767   Dez. 1853
- Merseburg Rep   Schleswig-holsteinische Angelegenheiten 1850–51
75 C Nr. 24

Forkortelse

**Friedrich
Wilhelms ark**   *Repositur 50, Haus Archiv:*
König Friedrich Wilhelm (Rep 50 J. 246, 247, E 1 Nr. 6)

Bunsens ark   *Repositur 92, Nachlässe:*
Karl Josias v. Bunsen

Manteuffels ark   Otto v. Manteuffel

Radowitzs ark   Joseph Maria v. Radowitz

Geheimes Staatsarchiv der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Berlin

*Hauptabteilung III, Preussisches Ministerium des
Auswärtigen, I, Akten vor 1867:*

Deutschland:

Berlin 74   Sendung Grafen von Brandenburg nach Warschau Okt.–
Nov. 1850

Dänemark:

Berlin 346   Schriftwechsel mit der Regierung der Herzogtümer
Schleswig–Holstein April–Nov. 1850

Berlin 350   Kopenhagen. Politischer, vertraulicher Schriftwechsel
Aug. 1849–Dez. 1850

Berlin 363–69   Die Schleswig-holsteinische Frage Juni 1850–Dez. 1851

Berlin 444, 446–47   Kopenhagen. Politischer Schriftwechsel 1850–51

Österreich:

Berlin 701–02   Wien. Politischer Schriftwechsel Jan. 1850–51

Berlin 703–04   Wien. Politischer, vertraulicher Schriftwechsel Jan. 1850
–Jan. 1851

England:

Berlin 832, 835   London. Politischer Schriftwechsel 1850–Sept. 1851

Frankreich:

Paris: Politischer Schriftwechsel 1851

Schleswig-Holsteinische Landesarchiv, Slesvig

Abt. 167. Amthaus Flensburg:

La Sch 167, 418   418. Polizeiwesen. Politische Polizeisachen. Betreffend
einzelne verdächtige oder bei den deutschen resp. dänischen
Behörden misliebige Persönlichkeiten

Forkortelse

- La Sch 167, 420   420. **Betreffend die anordnete Ablieferung von Waffen**
- La Sch 168, 298   *Abt. 168. Amthaus Gottorp:*
298. **Politische Polizeisachen. Betreffend Ueberwachung der Presse, sowie Verbot von einzelnen Büchern, Zeitungen und sonstigen Druckschriften**
- La Sch 168, 299   299. **Politische Polizeisachen. Betreffend Ueberwachung öffentliche Versammlungen**

Fortegnelse over litteratur og trykte kildeskrifter

Forkortelse

- Aktstykker** Aktstykker betræffende det Tydske Forbunds Intervention i Hertugdømmet Holsteen, 1852
- A.M.** Altonaer Mercur
- C. Appel:** »Det er slet ikke Lige for Lige«. Sjy Årb 1893 s. 51–88
- Bagge** Povl Bagge: Johan Nicolai Madvig. Levned og politisk virksomhed. Et Mindeskrift I, 1955, s. 1–184
- Børge L. Barløse: Borgmester August Jørgensen og »Den gode Sag«. Sjy Årb 1964 s. 181–98
- (Christopher Benson and Viscount Esher) The Letters of Queen Victoria II, 1907
- Louis Bobé: Die Ritterschaft in Schleswig und Holstein, 1918
- Bracker** Jochen Bracker: Die dänische Sparchpolitik 1850–1864 und die Bevölkerung Mittelschleswigs. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Christian Albrechts Universität zu Kiel, 1966
- Otto Brandt: Geschichte Schleswig-Holsteins, 1957
- C. C. J. Freiherr von Bunsen. Aus seinen Briefen und nach eigener Erinnerung geschildert von seiner Witwe, III, 1871
- Chr Saml** Chronologisk Samling af de udkomne Love og Bekjendtgørelser for Hertugdømmet Slesvig/Chronologische Sammlung der ergangenen Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein
- H. N. Clausen: Det danske Sprogs Enemærker i Slesvig, 1854
- Clausen** H. N. Clausen: Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie, 1887

Forkortelse

- Corr** Correspondence respecting the Affairs of Denmark
1850–53, 1864
- Dansk Biografisk Leksikon
- Jens Engberg: Slesvig-holstenernes våben. Våbenhistoriske Årbøger XI s. 308–47, 1963
- N. N. Falck: Handbuch des Schleswig-Holsteinischen Privatrechte II, 1831
- Fasting** L. Fasting: Breve om det slesvig-holstenske Ridderskab, 1861
- Troels Fink: Den kirkelige sprogrænse. Sjy Årb 1964
- Flensborg Bys Historie II. Red. H. Hjelholt, J. Hvidtfeldt, K. Kretzschmer, 1955
- Flensburg** Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. Herausgegeben von der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, 1966
- Otto Fock: Schleswig-Holsteinische Erinnerungen, 1863
- Friedjung** Heinrich Friedjung: Österreich von 1848 bis 1860 II, 1912
- Generalstaben** Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848–50 III. Udg. af Generalstaben
- H. P. Giessing: Danmarks Historie fra Christian den Ottendes Død til Statsheehedens Gjenoprettelse (1848–1852), 1854
- Graef** Fritz Graef: Die dänische Bürgerschule und die dänischen Privatschulen in Flensburg. Z Sch-H Gesch 61
- H. V. Gregersen: Haderslevs, Åbenrås og Sønderborgs krav om dansk retssprog efter 1850. Sjy Årb 1962
- H. V. Gregersen: Fra den nationale vækkelse i landsognene omkring Åbenrå, Sjy Årb 1951
- Herm. Hagenah: Schleswig-Holstein im Jahre 1851. Der Schleswig-Holsteiner XXII, 1941
- Bertha Hahn: Minder fra Sønderborg og Als, 1913
- Aleth Hansen: Erindringer. Kirkehistoriske Samlinger 4. r. III
- Heiberg** Asta Heiberg: Erinnerungen aus meinem Leben, 1897

Forkortelse

- Heisch**   Günter Heisch: Geschichte der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft. Band 4. Privilegien und Recht von 1775 bis zur Gegenwart, 1966
- Hjelholt: B. M.**   H. Hjelholt: British Mediation in the Danish-German Conflict 1848–1850 I-II, 1965–66
- Hjelholt:
Carl Moltke**   H. Hjelholt: Carl Moltke og dannelsen af helstatsministeriet i januar 1852. Hist T 11. r. V
- H. Hjelholt: Fra tiden mellem krigene. Sjy Arb 1929
- Hjelholt:
Hilsepåbudet**   H. Hjelholt: Hilsepåbudet i Angel. Festskrift til H. P. Hanssen den 21. Februar 1932
- H. Hjelholt: Martensen og sprogreskripterne. Hist T 9. r. III
- H. Hjelholt: Om enevældens gyldighed i hertugdømmet Slesvig. Sjy Arb 1945
- Hjelholt:
Sprogordningen**   H. Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene (1850–1864), 1923
- Hjelholt:
Sønderjylland**   H. Hjelholt: Sønderjylland under treårskrigen I-II, 1959–61
- Japsen**   G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850, 1961
- H. Jensen**   Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie 1830–1848 I-II, 1931–34
- J. Jensen**   Johannes Jensen: Nordfriesland in den geistigen og politischen Strömungen des 19. Jahrhunderts, 1961
- A. D. Jørgensen: To foredrag om Sønderjylland. Historiske afhandlinger IV, s. 80–116, 1899
- Bjørn Kornerup: Breve fra C. F. Wegener til T. A. J. Regenburg og M. H. Rosenørn 1843–49. Da Mag 7. r. I
- Krieger**   A. F. Kriegers Dagbøger. Udgivet af Elise Koppel, Aage Friis, P. Munch, I, IV, 1920. 1925
- G. N. Kringelbach: Den civile Centraladministration 1848–93, 1894
- P. Lauridsen: Sønderjydske Førere i 1850'erne. Hist T 9. r. II s. 233–80
- Linvald**   Axel Linvald: Novemberministeriets Fredsmaal. Festskrift til Kristian Erslev 1927

Forkortelse

- Bo V:son Lundqvist: Palmerston och Londonprotokollet av år 1850. Svensk Historisk Tidskrift 1934
- Madvig Livserindringer af J. N. Madvig, 1887
- Malling H. A. Malling: Efterladte Erindringer og Betragtninger, 1887
- Martensen H. Martensen: Af mit Levned III, 1884
- Meddelelse Meddelelse til Rigsdagen om Rigets politiske Stilling. 28de October 1851
- Meinecke Friedrich Meinecke: Radowitz und die deutsche Revolution, 1913
- Meyendorff (Otto Hoetzsch) Peter von Meyendorff. Ein russischer Diplomat an den Höfen von Berlin und Wien. Politischer und Privater Briefwechsel II, 1923
- Møller Erik Møller: Helstatens fald I-II, 1958
- Neergaard Niels Neergaard: Under Junigrundloven. En Fremstilling af det danske Folks politiske Historie fra 1848 til 1866, I, 1892
- Nesselrode A. de Nesselrode: Lettres et Papiers du Chancelier Comte de Nesselrode. Tome X, 1850-1853, 1911
- Nyholm Asger Nyholm: Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid, 1958
- Flensborgeren, Professor Christian Paulsens Dagbøger ved Knud Fabricius og Johs. Lomholt-Thomsen, 1946
- Der »passive Widerstand« in den Herzogthümern Schleswig und Holstein, 1852
- Petersen H. F. Petersen: A. Regenburg og Sønderjylland. Sjy Arb 1936
- Willy Philipsen: Um Sprache und Volkstum in Kirche und Schule in Struxdorf in der Zeit von 1850-1864. Jahrb Angeln 1958
- Johan Plesner: Partidannelsen i de slesvigske Provinzialstænder i Tiden mellem de to dansk-tyske Krige. Sjy Arb 1925
- H. v. Poschinger: Preussens auswärtige Politik 1850-1858. Unveröffentliche Dokumente aus dem Nachlasse des Ministerpräsidenten Otto Freiherrn von Manteuffel. I, 1. November 1850-2. Dezember 1852, 1902

Forkortelse

- H. v. Poschinger: Unter Friedrich Wilhelm IV. Denkwürdigkeiten des ministers Otto Freiherrn von Manteuffel I-II, 1901
(Anton Graf Prokesch von Osten) Aus den Briefen des Grafen Prokesch von Osten 1849–1855, 1896
- Rantzau J. A. von Rantzau: Europäische Quellen zur Schleswig-Holsteinischen Geschichte im 19. Jahrhundert, I, Akten aus dem Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv 1818–1852, 1934
- Reg-Weg A. Regenburgs og C. F. Wegeners Brevveksling (1849–52) om den slesvigske Sprogordning. Ved H. Hjelholt. Da Mag 7. r. IV
- Rosenørn Mathias H. Rosenørn: Løsrevne Blade af Livsminder, 1888
- Scharff: Sprachpol. Alexander Scharff: Die dänische Sprachpolitik in Mittelschleswig 1851–1864. Z Sch-H Gesch 91
Alexander Scharff: Schleswig-Holsteins Erhebung im Spiegel französischer Akten. Aus Schleswig-Holsteins Geschichte und Gegenwart; Festschrift für Volquart Pauls, 1950
Alexander Scharff: Zur Entstehungsgeschichte des ersten Londoner Protokolls. Festschrift für Otto Scheel, 1952
- Scheele L. N. von Scheele: Fragmente in zwanglosen Heften II, 1851
- Schmeisser Felix Schmeisser: Eeine westschleswigsche Stadt in den Jahren 1848–51, 1914
E. N. Schnittger: Erinnerungen eines alten Schleswigers. Herausgegeben von H. A. C. Philippsen, 1904
- Skau (H. V. Gregersen): Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København, 1966
Peter Skautrup: Det danske sprogs historie III, 1953
Sigvard Skov: Småtræk fra Istedslaget, Sjø Arb 1964
N. C. Smith: Forholdene i et vestslesvigsk sogn for 100 år siden. Sønderjysk Månedskrift 1954
- Stemann Priv Recht C. L. E. Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privatrechts des Herzogthüms Schleswig, 1866
- Str Statsrådets forhandlinger II-V ved Harald Jørgensen, 1956–62

Forkortelse

	Theodor Storm: Gesammelte Werke I, 1955
Sybel	Heinrich von Sybel: Die Begründung des Deutschen Reiches durch Wilhelm I, I-II, 1889–90
Sønderborg I	Sønderborg bys historie I, 1960. Red. af Holger Hjelholt.
Stænder	Tiden for Forhandlingerne ved den syvende Provindsialstænderforsamling for Hertugdømmet Slesvig
Stænder I	Tiden for Forhandlingerne ved den syvende Provindsialstænderforsamling for Hertugdømmet Slesvig, Anhang I
Stænder II	Tiden for Forhandlingerne ved den syvende Provindsialstænderforsamling for Hertugdømmet Slesvig, Anhang II
Sjy Hist IV	Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk IV. Tidsrummet 1805–1864. Knud Fabricius
Tiedemann	Chr. v. Tiedemann: Aus sieben Jahrzehnten I, 1905
Trap Slesvig	J. P. Trap: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig I-II, 1864 J. Venedey: John Hampden und die Lehre vom gesetzlichen Widerstande, 1844 J. Venedey: Schleswig-Holstein im Jahre 1850 I, 1850 E. C. Werlauf: Danske, især kjøbenhavnske, Tilstande og Stemninger ved og efter Overgangen til det nittende Aarhundrede. Efterladte Optegnelser ved Professor F. Schiern. Hist T 4. r. IV M. Vesterdal: En fourers oplevelser i 1850. Uddrag af en fynsk jægers dagbog under treårskrigen. Sjy Årb 1950
M. Vesterdal: Glimt	M. Vesterdal: Glimt fra Sønderjylland i tiden mellem krigene. Sjy Årb 1967
Winding	Kjeld Winding: Treschow. Advokat. Godsejer. Politiker. 1786–1869, 1951
Wulff	Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog. I uddrag ved Peter Kr. Iversen, 1955 Gustav Zimmermann: Das wahre Rechtsverhältniss der Herzogthümer Schleswig und Holstein zu einander, zu Deutschland und zu Dänemark, 1854
Ørsted	Anders Sandøe Ørsted: For den danske Stats Opretholdelse i dens Heelhed, 1850
Åbenrå II	Åbenrå bys historie II. Red. af Johan Hvidtfeldt, 1967

Henvisninger

Det danske styre

Baggrunden og forberedelser

1. Wulff s. 211
2. E. C. Werlauf: Danske, især københavnske, Tilstande og Stemninger ved og efter Overgangen til det nittende Aarhundrede. Efterladte Optegnelser ved Prof. Dr. F. Schiern. Hist. T. 4. r. IV, s. 245–412; Clausen s. 7–11; Martensen s. 166; Møller I s. 109; Ørsted s. 337
3. Jvf. Hjelholt: B.M. II s. 210–15; Meinecke s. 249–51, 430–36
4. Neergaard s. 468–69
5. F.O. 33/125 Hodges 15. juli 50; Berlin 363 Bunsen 10. juli 50
6. George Lloyd Hodges døde 18. dec. 1862 i Brighton. Hans ejendele arvedes, ifølge testamente bekræftet 3. juni 1863 (Somerset House, London), af hans nevø, Edward Lloyd af Mallow, Cork, Irland. Det er ikke lykkedes at finde papirer efterladt af Hodges. Ang. Hodges se i øvrigt Hjelholt: B.M. I–II og Sønderjylland I–II. Nekrolog i Brighton Gazette 25. dec. 1862
7. F.O. 33/125 Hodges 4. og 15. maj, 4., 10. og 23. juli 50; F.O. 22/183 Wynn 22. og 25. juli 50; Berlin 703 Bernstorff 20. juli 50
8. F.O. 22/183 Wynn 29. juli 50
9. Manteuffels ark David Hannemann 27. juli; Prokesch-Osten s. 149, P.–O. til Schwarzenberg 27. juli 50
10. H. P. Giessing: Danmarks Historie fra Christian den Ottendes Død til Statsheelhedens Gjenoprettelse, 1854, s. 447
11. Generalstaben s. 679–80 og bilag s. 101; Merseburg Rep 81 I 158 Vol III Werther 29. juli 50
12. M. Vesterdal: En fourers oplevelser i 1850. Uddrag af en fynsk jægers dagbog under treårskrigen. Sjy Arb 1950 s. 210–63 og 1951 s. 114–54
13. Som 12; Neergaard s. 496
14. SJ 50 nr. 89
15. Rus ges 27. juli; Madvig s. 191
16. Engl dep 3. aug.; Rusl dep 1. aug.; Preus dep 30. juli; F.O. 519/163 H. C. Mellish 1. aug. 50
17. F.O. 33/125 Hodges 27. juli 50
18. F.O. 211/53 Palmerston 17. sep. 50; Berlin 350 Werther 27. juli 50; Berlin 703 Bernstorff 29. juli 50; Merseburg Rep 81 I 158 Vol III Schleinitz til Werther 2. aug. 50
19. Heiberg s. 141–43; J. Venedey: Schleswig–Holstein im Jahre 1850 I, 1850, s. 115, 145–46; A.M. 3. aug. 50
20. J. Jensen s. 213; A.M. 13. aug. 50; Schmeisser s. 83–84

21. Wulff s. 196
22. Om bestyrelseskommissionen se Hjelholt: B.M. og Sønderjylland II
23. Otto Fock: Schleswig–Holsteinische Erinnerungen, 1863, s. 236–37; Tiedemann s. 115–17; Schmeisser s. 59–61; J. Venedey: John Hampden und die Lehre vom gesetzlichen Widerstande, 1844; Tillischs ark Bardenfleth 11. juni 50 og M. Davids 10. juni 50; Sl 2 10. juli
24. Meyendorff s. 312
25. Hjelholt: B.M. II s. 222–41; Neergaard s. 472–74; Bo V:son Lundqvist: Palmerston och Londonprotokollet av år 1850, (Svensk) Historisk Tidskrift 1934
26. Hjelholt: B.M. I s. 212–16
27. Windsor I 20, 105 Albert til John Russell 2. juli; Windsor I 22, 37 Victoria til Palmerston 21. feb. 51
28. Palmerstons ark Victoria 22. juni 50; Herm. Hagenah: Schleswig–Holstein im Jahre 1851. Der Schleswig–Holsteiner XXII s. 95 hævder, at England ønskede et splittet og svagt Tyskland
29. F. eks. Windsor I 21, 8 Baron Stockmar til Albert 5. aug. 50; Windsor I 21, 20 Dr. Meyer til Albert 7. aug. 50
30. Berlin 363 Perponcher (London) 26. aug.; Berlin 444 Werther 2. aug.; Berlin 363 Bernstorff 2. aug.; Friedrich Wilhelms ark Bunsen 6. juli; Merseburg Rep 81 I 158 Vol III Bunsen 26. juli; Berlin 363 Bunsen 3. aug. og Hatzfeldt 7. aug. 50
31. Bunsens ark Palmerston 2. juli 50, jvf. F.O. 97/121 Palmerston til Bloomfield 18. feb. 51
32. Bunsens ark, Bunsen til Palmerston 21. juni, 3., 4. og 5. juli, 1. aug. 50; Berlin 363 Bunsen 4. juli og Rochow 18. juli 50; Merseburg Rep 75 C Nr. 24 Schleinitz til Bernstorff i Wien 9. juli, og til von Pencker i Frankfurt 12. juli 50; Merseburg Rep 81 I 158 Vol III Schleinitz til Werther 30. juli 50
33. Berlin 363 instruktion til Bernstorff 9. juli og Bernstorff 13. juli 50; Merseburg Rep 81 I 158 Vol III Bunsen 27. juli 50; F.O. 519/163 Magenis 10. aug. 50; Windsor I 21, 2 Palmerston til Victoria 3. aug. 50
34. Berlin 363 Bunsen 21. juli 50. Se i øvrigt uddragene fra Bunsens arkiv i C.C.J. Freiherr von Bunsen. Aus seinen Briefen und nach eigener Erinnerung geschildert von seiner Witwe, III s. 133–40; Corr nr. 28, 30, 32, 37–64; Rusl dep 1. aug. 50
35. Corr nr. 80
36. Rus ges 18. juli og 9. aug. 50
37. Christopher Benson and Viscount Esher: The Letters of Queen Victoria II, 1907, s. 307; P.R.O. 30/29/20 Wynn 5. feb. 52; Wynns ark H. C. Mellish 18. nov. 51
38. Meddelelse nr. 11
39. Berlin 363 Perponcher (London) 7. aug. og Hatzfeldt 8. aug. 50; Berlin 364 Palmerston til Perponcher 27. aug. 50; Berlin 444 Werther 5. aug. 50; Berlin 350 Werther 4. aug. 50
40. Windsor I 20, 160 kladde til depeche til Howard
41. Windsor I 20, 159 Victoria til John Russell 31. juli 50

Henvisninger til side 19–29

42. Str II s. 530
43. SJ 50 nr. 56; Tillischs ark konseilspræsidenten 11. juli; Frederik 7.s ark Tillisch 6. juli; SI 2 10. juli 50
44. Madvig s. 198
45. Str II s. 533; F.O. 22/183 Wynn 25. juli 50; F.O. 22/184 Wynn 26. aug. 50
46. Tillischs ark 13. juli; Chr Saml s. 52–55
47. Manteuffels ark Eulenburg 25. juli 50; Merseburg Rep 81 I 158 Vol III Schleinitz til Werther 22. juli 50
48. Rus ges 18. juli 50
49. Tillischs ark journalsager 11. april og 11. juli 50
50. Holger Hjelholt: Om enevældens gyldighed i hertugdømmet Slesvig, Sjø Arb 1945 s. 1–19
51. F.O. 22/183 Wynn 28. maj 50
52. F.O. 22/184 Wynn 12. dec. 50; Bagge s. 69
53. F.O. 22/189 Wynn 4. feb. 51; F.O. 97/126 Hodges 24. okt. 51
54. Str II s. 525, 533–36
55. Tillischs ark 11. juli 50
56. Frederik 7.s ark
57. F.O. 97/124 A. W. Moltkes udtalelse til Wynn, 5. juli 51
58. Str II s. 221
59. Frederik 7.s ark T. til F.7. 31. aug. 50
60. SJ 50 nr. 56
61. Linvald
62. Som 55, jvf. Berlin 444 Werther 8. juli 50
63. Rosenørn s. 52, Clausen s. 377
64. Str II s. 526–27
65. Str II s. 531
66. Chr Saml 1848 nr. XXXIV
67. Clausens og de andre ministres forslag ligger som SJ 50 nr. 75
68. Str II s. 539
69. Bagge s. 91 og 177
70. Meyendorff s. 313
71. Str II s. 539, 543
72. Pechlins mem., om P. se Hjelholt: B.M. I–II
73. F. eks. Str II s. 547 og 567; Clausen s. 377–79; Rosenørn s. 57; Pechlins mem.
74. Clausen s. 378
75. Chr Saml 50 s. 59–60
76. Rus ges 9. aug. 50; Merseburg A A Z B Nr. 174 Hatzfeldt 24. aug. 50; Berlin 444 Werther 3. sep. 50
77. SJ 50 nr. 88
78. Tillischs ark 25. juli
79. Akt arm 14. juli; Hjørts ark Davide Ebert 1. nov. 1860
80. Bunsens ark G. H. Gieveking 4. jan. 51

Belejringstilstanden

1. Akt arm 1. juli
2. Akt arm 9. juli
3. Chr Saml 50 s. 70–71
4. Preus dep 22. okt.
5. Jens Engberg: Slesvig-holstenernes våben. Våbenhistoriske Årbøger XI 1963, s. 308–47
6. SJ 50 nr. 117; Sigvard Skov: Småtræk fra Istedslaget, SJy Arb 1964, s. 122
7. Rus ges 17. aug.
8. Str II s. 564, 571
9. Akt arm 19. juli; Chr Saml 50 s. 67
10. Chr Saml s. 66
11. Chr Saml s. 70–71; Dir f. p. 50 nr. 673
12. Se s. 150
13. A.M. 31. juli, 2. aug. 50; Heiberg s. 147–48; Schmeisser s. 86–87
14. Akt arm 13. juli 50
15. A.M. 16. aug. 50
16. Dir f. p. 50 nr. 852
17. Dir f. p. 51 nr. 517
18. A.M. 1., 8., 28. aug. og 11. sep. 50; Heiberg s. 147
19. A.M. 13., 14. og 16. aug. 50
20. Dir f. p. 50 nr. 83, jvf. A.M. 3. dec. 50 og 28. marts 51
21. Dir f. p. 50 nr. 1308, jvf. A.M. 27. sep. 50 og Reedtzt' ark F. W. Treschow 20. sep. 50
22. Dir f. p. 50 nr. 952, A.M. lader nogle nedgravede kanoner blive fundet i Tønder, 24. dec. 50
23. Heiberg s. 146
24. Dir f. p. 50 nr. 1205
25. LA Sch 167, 420 marts 51
26. Hjelholt: Hilsepåbudet s. 170
27. F. mil d indeholder talrige anmodninger om tilladelse til at holde fest
28. F. mil d 1. sep. 51
29. F. mil d 24. sep. 51
30. F. mil d Udat. ordre fra oberst C. du Plat, jvf. Chr Saml 1850
31. F. mil d 10. og 13. okt. 51
32. F. mil d 10. okt. 51
33. Dir f. p. 50 nr. 566, jvf. A.M. 27. nov. 51
34. F. mil d 14. okt. 51
35. SJ 50 nr. 106
36. Chr Saml s. 64–66
37. F. mil d. 30. sep. 51
38. Reg ark E. Hagerup 7. marts 52
39. Dir. f. p. 50 nr. 824, jvf. samme nr. 766 og 1259; La Sch 167, 420 11. marts 51

Henvisninger til side 38–45

40. M. Vesterdal: Glimt s. 161
41. Dir f. p. 50 nr. 825
42. Dir f. p. 50 nr. 826, 873, 884, jvf. A.M. 31. aug. og 3. sep. Tallet på de borttransporterede angives her til 60; Schmeisser s. 90–92
43. Heiberg s. 152, A.M. 8. og 9. aug.
44. Str III s. 4
45. SJ 50 nr. 89
46. SJ 50 nr. 113
47. Akt arm 1. sep. 50
48. Akt arm 4. sept. 50
49. SJ 50 nr. 114
50. Tillischs ark journalsager 2. sep. 50
51. Akt arm 2. sep.
52. Tillischs ark journalsager 4. sep.
53. Dir f. p. 50 nr. 1259 og 1265
54. Dir f. p. 50 nr. 1349; Generalstaben s. 1347
55. Som 51
56. Str II s. 413, 543
57. Bræstrups ark Leerbech 16. dec. 50
58. Str III s. 175

Administrationen i Slesvig

1. Frederik 7.s ark 10. apr. 51; jvf. Flensburg s. 319–20
2. Frederik 7.s ark 25. apr. 51
3. G. N. Kringelbach: Den civile Centraladministration 1848–1893, 1894, s. 220–24, Hjelholt: Sønderjylland I s. 56–58
4. Str III s. 309
5. Hjelholt: Sønderjylland I s. 36
6. Hjelholt: Sønderjylland I s. 159–61
7. Frederik 7.s ark, F.7. til Tillisch
8. 3. sep. 50
9. Frederik 7.s ark Tillisch 19. juli 50
10. Madvigs ark Laurids Skau 12. juli og 14. aug. 50
11. SJ 50 nr. 128; Flensburg s. 318
12. 20. nov. 50
13. Frederik 7.s ark Tillisch 27. juli 50
14. Officiel Tidende for Hertugdømmet Slesvig 1850, 17. aug. 50
15. A.M. 21. jan. 52; jvf. Flensburg s. 317–18, 326 og 328 og Åbenrå II s. 213
16. SM Vorst 51 nr. 42, Chr Saml 51 s. 31
17. SM Vorst 51 nr. 122
18. Sjø Hist IV s. 459 opgives tallet til 32 af 58. Forestillingen er imidlertid den endelige afgørelse. Også A.M. 21. jan. 52 opgiver tallet til 18
19. A.M. 12. sep. 52

20. Chr Saml 53 s. 39
21. A.M. 3. og 17. apr. 53
22. J. Jensen s. 224–29
23. Heiberg s. 166
24. Chr Saml 1768 s. 5 og 1774 s. 111
25. Tillischs ark udat., jvf. Sjø Hist IV s. 411
26. SJ 51 nr. 4
27. SJ 50 nr. 143 og 162; Tillischs ark journalsager 16. og 19. okt. 50; Hjelholt: Sprogordningen s. 225–26
28. Chr. Saml 50 s. 166 og 51 s. 75
29. SM Vorst 51 nr. 316
30. Str III s. 518–19
31. Kriegers ark Regensburg 15. sep. 51 og Madvigs ark 6. sep. 51
32. Børge L. Barløse: Borgmester August Jørgensen og »Den gode Sag«, Sjø Arb 1964 s. 181–98
33. Christian Paulsen. Flensborgeren, Professor Christian Paulsens Dagbøger ved K. Fabricius og Johs. Lomholt-Thomsen, 1946 s. 376
34. Chr Saml 1834 s. 369–73
35. SM Vorst 52 nr. 112
36. Som 35
37. 15. feb. 51, trykt i Sønderjydske Månedsskrift 1953 s. 94 og H. V. Gregersen: Fra den nationale vækkelse i landsognene omkring Åbenrå, Sjø Arb 1951 s. 196
38. I SM Vorst; jvf. Bracker s. 7–8
39. A. D. Jørgensen: To foredrag om Sønderjylland. Historiske Afhandlinger IV s. 80–116
40. Malling s. 122
41. C. Appel: »Det er slet ikke Lige for Lige«. Sjø Arb 1893, s. 51–88
42. Bertha Hahn: Minder om Sønderborg og Als, 1913, s. 25
43. Chr Saml 50 s. 72–74
44. Chr Saml 1834 s. 303–55
45. Chr Saml 50 s. 74. Også overappellationsretten var oprettet i 1834, Chr Saml 1834 s. 198–200
46. Som 43
47. Chr Saml 50 s. 178–79
48. Stemann Priv Recht II s. 327
49. Sm Vorst 53 nr. 195
50. Som 48
51. Chr Saml 50 s. 142–45
52. SM Vorst 52 nr. 122; Chr Saml 52 s. 34–37
53. Som 33 s. 375–78
54. Som 48
55. Bræstrups ark Leerbech 23. marts 52. Leerbech blev forskrækket over forespørgslen. Han frygtede at have fornæmet C. Moltke, der selv var adelig godsejer. Indberetningen var skrevet til Bardenfleth og kom p. gr. af ministerskiftet i jan. C. M. i hænde

Henvisninger til side 52–61

56. SM Vorst 53 nr. 263
57. Chr Saml 53 s. 133–36
58. Otto Brandt: Geschichte Schleswig–Holsteins, 1957, s. 215
59. Heiberg s. 185–89; A.M. 31. okt. 52
60. Tiedemann s. 178–79
61. La Sch 167, 418 og A.M. 2. juni 52
62. Heiberg s. 149
63. A.M. 16. okt. 53
64. Sjø Hist IV s. 430
65. Reg ark Aleth Hansen 14. nov. 51 og 31. marts, 26. apr., 18. okt. 52
66. A.M. 25. jan. 51
67. J. Jensen s. 219–20
68. A.M. 16. aug. 53
69. Willy Philipsen: Um Sprache und Volkstum in Kirche und Schule in Struxdorf in der Zeit von 1850–1864. Jahrb Angeln 1958
70. Tillischs ark Sponneck 4. jan. 51
71. Str III s. 325; Bræstrups ark Leerbech 16. dec. 50
72. Str. III s. 155–56
73. Chr Saml 51 s. 9–14, organisationsplan for gendarmeriet § 19
74. Str III s. 156
75. Organisationsplanen § 21
76. Som 75 § 14
77. Chr Saml 51 s. 21–26, instruktion for gendarmeriet
78. Bræstrups ark Leerbech 23. marts 52
79. A.M. 1. aug. 52
80. Mallings s. 83, jvf. A.M. 26. marts 51
81. Bræstrups ark Leerbech 16. dec. 50
82. Chr Saml 50 s. 101–05
83. Wulff s. 206 og 227, jvf. A.M. 16. og 28. okt., 15. dec. 50, 13. feb. 51 og Neergaard s. 759
84. Chr Saml 50 s. 165–66
85. P. Lauridsen: Sønderjydske Førere i 1850'erne. Hist T 9. r. II s. 233–280, 1921–23
86. Chr Saml 53 s. 280
87. A.M. 3. og 7. nov. 50
88. Forbud mod aviser: Chr Saml 50 s. 54, 51 s. 43 og 72, 52 s. 65 og 80, 53 s. 9 og 21. Forbud mod bøger: Chr Saml 51 s. 87 og 88, 52 s. 137 og 138, 53 s. 304
89. A. C. Petersen: Allerhöchst privilegierter gemeinnütziger Almanak auf das Jahr 1852
90. La Sch 168, 298
91. Allgemeine deutsche Real-Encyklopädie für die gebildete Stände IV, 1852
92. Neuer Nekrolog der Deutschen 1851, 1853
93. Se navneregistret til Hjelholt: Sønderjylland
94. Som 93
95. A.M. 3. juli 52

96. F. mil d 22. og 23. sep. 51
97. La Sch 168, 298 7. feb. 53, 19. maj 52
98. Som 85 s. 234–35
99. La Sch 168, 298 13. okt. 53
100. A.M. 31. maj 53
101. Tillischs ark journalsager udat.
102. Bræstrups ark Leerbech 16. dec. 50
103. Str III s. 230, 302, 600
104. Der »passive Widerstand« in den Herzogthümern Schleswig und Holstein, 1852 s. 13
105. Sek pol Indberetning fra Knudsen, sekondløjtnant, marts 52
106. 3 Dep D-T K-S sprog 26. dec. 51

Regenburg og sprogordningen

1. Madvigs ark Tillisch 3. sep. 50; SJ 50 nr. 106
2. Tillischs ark Flor 15. jan. og 16. feb. 50
3. Reg-Weg s. 271–72; Kriegers ark Regenburg 28. okt. 51; Århus 40
4. Petersen s. 21–23; Madvigs ark Tillisch
5. Skau s. 118
6. Skau s. 116 og 118; Madvigs ark Skau 14. aug. 50
7. Hjelholt: Sprogordningen s. 14
8. Reg-Weg s. 271–72
9. Høgsbros ark Flor 1. okt. 51
10. Troels Fink: Den kirkelige sproggrænse. Sjy Arb 1964 s. 275–85; Scharff s. 203
11. Chr Saml 1848 s. XVI
12. Hjelholt: Sprogordningen s. 22 og 25; Åbenrå, se Japsen
13. Sammenlign Scharff s. 200–202; Bracker s. 10–11
14. Japsen s. 15; A.M. 1. maj 52; Peter Skautrup: Det danske sprogs historie III, 1953, s. 118–24
15. Lindvald s. 495–97; Bagge s. 74–75; Str II s. 123–24
16. Lindvald s. 504–07; Bagge s. 75; Str II s. 307
17. Chr Saml 50 s. 68
18. Hjelholt: Sprogordningen s. 18–30; H. V. Gregersen: Haderslevs, Åbenrås og Sønderborgs krav om dansk retssprog efter 1850. Sjy Arb 1962 s. 155–66; Sønderborg I s. 304–6
19. Tyske kancelli indenlandske afdeling. Institutioner i tilknytning til kancelliet. 5. Den slesvig-holstenske provinsialregering I. Almindelig afdeling. Akter vedr. brugen af dansk sprog, IV 35–50, 1845–49 (Af Regenburgs samlinger)
20. Århus 41, Tillisch til Regenburg 6. marts 1851, jvf. Petersen s. 25
21. Str III s. 185
22. Madvigs ark Regenburg 6. sep. og 13. nov. 51
23. Bagge s. 75
24. Hjorts ark H. N. Clausen 6. maj 51
25. Reg-Weg s. 295

Henvisninger til side 72–85

26. Tillischs ark Frederik 7. udat.
27. Sjø Hist IV s. 411; Tillischs ark udat.
28. Bjørn Kornerup: Breve fra C. F. Wegener til T. A. J. Regenburg og M. H. Rosenørn 1843–49, Da Mag 7. r. I s. 306
29. Reg-Weg s. 291
30. Reg-Weg s. 277
31. Reg-Weg s. 309, 311, 324, 329
32. Nyholm s. 29
33. Reg-Weg s. 275
34. Reg-Weg s. 260–62
35. Reg-Weg s. 266
36. Reg-Weg s. 261, 268, 285, 289, 290, 292
37. Petersen s. 8
38. Se karakteristikken af Regenburg hos Scharff s. 197–98
39. Frederik 7.s ark 30. juli, 16. sep. 50, 15. maj 51; SJ 50 nr. 88, 106, 187
40. 1. sep. 50
41. Kriegers ark Regenburg 14. okt. 51, 27. jan. 52
42. Kriegers ark Regenburg 15. okt. 51

Tillisch og L. N. Scheele

1. Tillischs ark journalsager 11. juli 50
2. SJ 50 nr. 88
3. Str II s. 550
4. F.O. 22/184 Wynn 26. aug. 50
5. SJ 50 nr. 89; Str II s. 564
6. Tillischs ark kopibog 18. aug. 50
7. F.O. 22/184 Wynn 26. aug. 50
8. Scheele
9. SJ 50 nr. 106; Str III s. 4; Madvigs ark Tillisch 3. sep.; Frederik 7. ark Tillisch 31. aug. 50
10. F.O. 211/54 Palmerston til Wynn 17. sep. 50
11. F.O. 22/184 Wynn 23. sep. 50
12. Engl ordr 30. sep. 50
13. Str III s. 274–75
14. Str III s. 421–25
15. Str III s. 427–31
16. SJ 51 nr. 85
17. Erichsen og Krarups »Dansk historisk bibliografi« I nr. 4496 s. 262 anfører, at hæfte nr. 2 udkom i aug. 51. Det står der også på hæftets forside. Det er ikke rigtigt. Statsrådets diskussion foregik i midten af sep., og da var hæftet under pressen, efter hvad Carl Moltke vidste. Af avisernes anmeldelser ses da også, at hæftet udkom i midten af nov.
18. Bracker s. 72
19. Str III s. 568–70

Notabelprojektet

1. Pechlins mem.; Palmerstons ark Wynn 12. aug. og 28. dec. 50
2. Clausen s. 379
3. Neergaard s. 515
4. Str II s. 564
5. Str II s. 545; Reedtz' ark Bardenfleth 3. jan. 51
6. Berlin 350 Werther 31. juli 50
7. Berlin 350 Werther 24. juli 50
8. SJ 50 nr. 109; Str III s. 5
9. Str II s. 547; Tillischs ark Bardenfleth 29. jan. 51
10. SJ 50 nr. 109
11. Str II s. 547
12. Str III s. 10–11, jvf. Bagge s. 89
13. SJ 50 nr. 78
14. Notabler for Slesvig var: Borgmester G. F. Lassen, Flensborg, Agent H. C. Jensen, Flensborg, Landfoged S. H. Jensen, Sild, Godsejer M. Hagemann, Udmark, Baron A. Blome, Falkenberg, Professor C. Paulsen, Flensborg, Gårdejer H. A. Krüger, Bevtoft, Læge C. Manicus, Eckernförde, Kammerjunker Ahlefeldt, Ludvigsborg. Notabler for kongeriget var: Højesteretsadvokat W. F. Treschow, Professor C. N. David, Professor J. E. Larsen, Generalauditør A. W. Scheel, Overauditør C. C. Hall, Overauditør W. W. Stockfleth. Notabler for Holsten var: Kammerherre A. Moltke, Regeringsråd L. G. Heinzelmann, Landkommisær T. Prehn, Etatsråd F. C. Prehn, Greve J. C. Baudissin-Borstel, Amtmand C. E. Kardoff
15. Str III s. 23–25
16. SJ 50 nr. 146
17. Bagge s. 80
18. Pechlins mem.
19. Mon ord, læg mærket Korrespondance vedr. diverse forfatningsudkast; SJ 50 nr. 140, 188, 189
20. Clausen s. 378
21. Dansk Biografisk Leksikon XVI s. 54–55
22. Str III s. 93–97
23. Rus ges 28. dec. 50
24. Mon ord 22. dec. 50
25. Str III s. 106–07
26. Str III s. 107–12

27. Uddrag af erindringerne er venligst meddelt mig af rigsgreve W. Sponneck, Charlottenlund
28. Str III s. 112–20; Pechlins mem.
29. Tillischs ark Sponneck 11. jan. 51

Stormagterne, Olmütz

1. Str II s. 558, 566–68; Rus ges 4. aug. og Engl ordr 19. aug. 50; Pechlins mem.
2. Pechlins mem.
3. Rantzau nr. 191
4. H. Jensen II s. 416–17; Gustav Zimmermann: Das wahre Rechtsverhältniss der Herzogthümer Schleswig und Holstein zu einander, zu Deutschland und zu Dänemark, 1854, s. 404–07
5. Holst pac, Pechlins rapport 9. sep. 50. De fleste papirer vedr. Pechlins sendelse ligger i et særligt læg mærket: Pechlins Sendelse til Wien i August 1850, enkelte dog i lægget: I, i Almindelighed
6. Berlin 364 Bernstorff 4. sep. 50
7. Holst pac, Pechlins rapporter 16. og 18. sep. 50, jvf. Pechlins og Schwarzenbergs meningsudvekslinger, Rantzau nr. 221 og 222, og Pechlins mem.
8. Rusl dep 30. aug. 50
9. Windsor I 21, 36, Palmerston til Albert 18. aug. 50
10. Berlin 350 Werther 3. aug. 50
11. Ungern-Sternbergs rapport om mødet Rus ges 17. aug. 50
12. Rusl dep 30. aug. 50
13. Berlin 364 Hatzfeldt 29. aug. 50; Merseburg Rep AAZB Nr. 174 Hatzfeldt 31. aug. 50
14. Berlin 364 Bernstorff 26. aug. 50; Rusl dep 1. sep 50
15. Berlin 364 Rochow 6. sep.; Rusl dep 13. sep. 50
16. Rusl dep 9. sep. 50
17. F.O. 22/187 Palmerston 15. aug. 50
18. Windsor I 21, 45 Udkast af Palmerston til depeche til Howard; samme steds nr. 50, Palmerston til Victoria og Albert 21. aug. 50
19. Merseburg Rep AAZB nr. 383 Rochow 22. aug. 50
20. Palmerston ark Bloomfield 26. nov. 50
21. Holst pac, sagen om henvendelsen til Frankrig ligger dels i et læg mærket: Schlegels Sendelse, dels i lægget: I, i Almindelighed
22. Koncept dat. 25. sep.
23. Koncept dat. 25. sep.
24. Generalens navn var Schlegel; der udfærdigedes pas for ham 26. sep., han afgav foreløbig rapport 5. okt. og var tilbage igen og aflagde mundtlig rapport 13. okt. 50
25. Merseburg Rep AAZB Nr. 174 Hatzfeldt 26. juli og 10. aug. 50
26. Holst pac 28. sep.

27. Berlin 364 Hatzfeldt 14. aug. 50
28. Palmerston ark Normanby 19. sep. 50; F.O. 211/54 Normanby 19. sep. og 3. okt. 50
29. Holst pac 30. sep. 50
30. Holst pac 30. sep. 50
31. Engl dep 27. sep. 50
32. Engl ordr 19. og 22. aug. 50
33. Rapporten ligger ikke i rækken af depecher fra London, den er omtalt i Engl dep 2. sep. 50
34. Palmerstons ark Brunnow 30. sep. 50
35. Merseburg Rep AAZB Nr. 174 Hatzfeldt 26. juli 50, refererende udtalelse af Normanby
36. Wynns ark H. Addington 24. okt. 51
37. Merseburg Rep AAZB Nr. 173 Hatzfeldt 31. juli 50
38. F.O. 519/292 22. nov. 50
39. Palmerston ark, P. til Normanby 30. sep. 50
40. Rantzau nr. 229
41. Moltkes brev til Reventlow af 3. oktober og koncept til Reventlows svar ligger ved Engl dep 12. okt. 50
42. Str II s. 566–67
43. F.O. 211/53 Palmerston til Wynn 20. aug. 50; Engl dep 8. aug. 50
44. Berlin 704 Bernstorff 22. sep. 50
45. Berlin 364 Bernstorff 3. sep.; Berlin 365 Bernstorff 21. okt.; Berlin 702 Bernstorff 21. okt. 50
46. Berlin 364 Bernstorff 17. sep. 50
47. Holst pac 14. okt.; Berlin 74 Brandenburg til Friedrich Wilhelm 22. okt. 50; Berlin 704 Bernstorff 2. nov.; Pechlins mem.
48. Holst pac 19. okt. 50
49. Berlin 704 Bernstorff 2. nov. 50
50. Str II s. 558; Rus ges 4. aug.; Neergaard s. 502–03
51. Berlin 363 Bunsen 26. juli 50
52. Engl dep 12. okt. 50; Windsor I 22, 31 Palmerston til Victoria 13. okt. 50
53. F.O. 22/186 Palmerston til Reventlow 16. okt. 50
54. Windsor I 22, 37 Victoria til Palmerston 16. okt. 50
55. F.O. 211/54 Kopi af skr. fra La Hitte til Drouyn de Lhuys, 12. okt. 50
56. Windsor I 22, 38 Palmerston til Russell 17. okt. 50
57. Alexander Scharff: Schleswig-Holsteins Erhebung im Spiegel französischer Akten. Aus Schleswig-Holsteins Geschichte und Gegenwart; Festschrift für Volquart Pauls, 1950 s. 188–89
58. Windsor I 22, 58 Russell til Albert 23. okt.; Windsor I 22, 61 Palmerston til Victoria 23. okt. 50; F.O. 211/54 Palmerston til Normanby 1. nov. 50
59. Windsor I 22, 82 Albert til Russell 2. nov.; Windsor 22, 83 Russell til Albert 3. nov. 50
60. Merseburg Rep AAZB Nr. 174 Hatzfeldt 7. nov. 50
61. Palmerstons ark, P. til Normanby 30. okt. 50; Berlin 365 Bunsen 24. okt. 50

62. Berlin 365 Bunsen 25. og 24. okt. 50
63. F.O. 211/54 Palmerston til Howard i Berlin 22. okt. 50
64. Berlin 365 Bernstorff 26. okt.; Berlin 704 Bernstorff 27. okt.
65. F.O. 221/54 Bloomfield 30. okt. 50
66. Berlin 365 Rochow 25. nov. 50
67. Manteuffels ark Thümen 9. marts 51
68. Holst pac 14. og 19. okt. 50; Palmerstons ark, Palmerston til John Russell 6. sep.; Corr nr. 84; Windsor I 21, 82 John Russell til Victoria 10. sep.; nr. 83 udkast af Palmerston til depeche til Howard; nr. 88 Victoria til Russell 12. sep.; og nr. 90 Russell til Palmerston 12. sep.
69. Hjelholt: B. M. II s. 203
70. Radowitzs ark Usedom
71. Berlin 364 Bernstorff 5. sep. 50
72. Radowitzs ark Willisen
73. Radowitzs ark Gerlach 19. nov. 50
74. Berlin 364 koncept af Radowitz, 9. sep. 50
75. Pechlins mem.
76. Holst pac 19. okt. 50
77. Pechlins mem.
78. Holst pac 23. okt. 50; Walter Möring: Josef von Radowitz. Nachgelassene Briefe und Aufzeichnungen zur Geschichte der Jahre 1848–1853, 1922, nr. 262, 267–68, 270; Meinecke s. 477
79. Pechlins mem.
80. Holst pac 25. okt. 50
81. Merseburg Rep 81 I 158 Vol IV Radowitz 4. okt. 50
82. Som 81, 17. okt. 50
83. Merseburg Rep 75 C Nr. 24 Radowitz 23. okt.; Berlin 346 Radowitz 23. okt. 50
84. Merseburg Rep 81 I 158 Vol IV Radowitz 24. okt. 50
85. Holst pac I, i Almindelighed 29. okt. 50; Berlin 444 Werther 30. okt. 50
86. Pechlins mem.
87. Berlin 364 G. H. Sieveking 22. aug. 50
88. Berlin 365 Hahn 26. okt. 50
89. Berlin 346 statholderskabet til Radowitz 28. okt. 50
90. Berlin 346 Radowitz 30. okt. 50
91. Bunsens ark Radowitz 30. okt. 50
92. Berlin 365 Bunsen 15. okt. 50
93. Bunsens ark Radowitz 30. okt. 50; Merseburg Rep AAZB Nr. 174 Hatzfeldt 2. og 7. nov. 50
94. Berlin 365 Bunsen 24. okt.; Palmerstons ark John Russell 21. og 30. okt. og Bunsen 29. okt.
95. Berlin 365 Bunsen 29. okt.; Berlin 832 Bunsen 30. okt.; jvf. PRO 30/22/8 F Palmerston 29. okt. 50
96. Berlin 704 Bernstorff 27. okt. 50
97. Prokesch-Osten s. 176
98. Manteuffels ark Gerlach 25. nov.; Prokesch-Osten s. 182

99. Berlin 444 Werther 30. okt. 50
100. Holst pac 24. okt. 50
101. Rusl dep 8. nov. 50
102. Berlin 74 Flemming (Brandenburgs sekretær) til Radowitz 20., 21. og 22. okt.; Berlin 74 Brandenburg til Friedrich Wilhelm 22. okt. 50
103. Sybel II s. 5–6; Meinecke s. 471–74
104. Berlin 365 Rochow 14. nov. 50; Merseburg Rep AAZB Nr. 382 Rochow 14. dec. 50
105. Berlin 74 Brandenburg 30. okt. 50
106. Sybel II s. 19–27, 34; Meinecke s. 491–93
107. Radowitzs ark ref. af statsrådsmødet 3. nov.; jvf. Meinecke s. 498
108. Holst pac 8. nov. 50
109. Windsor I 22, 97 Brunnow til John Russell 6. nov. 50
110. Friedjung s. 553
111. Neergaard s. 505–08; Meinecke s. 453–503; Friedjung s. 559
112. Merseburg Rep 75 A Nr. 767 30. dec. 50

Sponnechs rejse- og notabelforsamlingen

1. Madvig s. 361; Bagge s. 90; Winding s. 204
2. Rus ges 11. og 14. jan. 51
3. F.O. 97/120 Wynn 13. jan.; Berlin 446 Werther 11. og 12. jan. 51
4. Rusl dep 1. feb. 51
5. Preus dep 16. jan. 51
6. Merseburg Rep 81 I Nr. 159 Vol I Manteuffel 18. jan. 51
7. F.O. 97/120 Magenit 20. jan. 51
8. Str III s. 121
9. Bagge s. 90
10. Rusl dep 24. marts 51, jvf. Clausen s. 385 og Neergaard s. 610–14
11. Rus ges 14. jan. 51
12. Rus ges 10. sep. 51
13. Str III s. 161
14. Berlin 368 Meyendorff til Manteuffel 16. juli 51
15. Mon ord kopi af depeche fra Meyendorff til Nesselrode
16. Madvigs ark Sponeck 30. jan. 51
17. Den senere Christian 9. skal ifølge Pechlins mem. selv have foreslået, at man tog Konstantin
18. Meyendorff s. 375–76
19. Sponeck skrev 6 depecher til udenrigsministeren under sit ophold i udlandet. Af disse er kun fundet de to, der ligger i Mon ord, læg mrk Sponnecks sendelse. Af en ved sagen liggende fortegnelse ses, at de 4 første depecher på et tidligere tidspunkt forgæves har været eftersøgt. De 4 manglende depecher har imidlertid været benyttet af Sponnecks søn, diplomaten Wilhelm Sponeck, der gjorde nogle uddrag, der venligst er blevet mig meddelt af rigsgreve Sponeck,

- Charlottenlund, sammen med uddrag af Sponnecks dikterede erindringer om sendelsen til Wien.
20. Jvf. Berlin 366 Bernstorff 19. jan. 51
  21. Str III s. 161–62, og som note 19
  22. Mon ord 25. og 28. jan.; aktstykkerne som Sponeck gav Schwarzenberg, Meddelelse nr. 6, 7 og 8; F.O. 22/189 Wynn 4. feb. 51
  23. Berlin 366 Bernstorff 21. jan.; F.O. 97/120 Magenis 28. jan. 51
  24. F.O. 97/120 Magenis 27. jan. 51
  25. Berlin 366 Bernstorff 26. jan. 51
  26. Manteuffels ark Bernstorff 28. jan.; F.O. 97/120 Magenis 21. jan. 51
  27. Rantzau nr. 256–57; Mon ord 27. jan.; Manteuffels ark Bernstorff 28. jan. 51
  28. Møller I s. 55
  29. F.O. 97/120 Westmorland 24. jan. 51
  30. Manteuffels ark Bernstorff 28. jan. 51
  31. Meyendorff s. 369–72
  32. F.O. 97/120 Westmorland 30. jan. 51
  33. Berlin 366 Sponeck til Manteuffel 2. feb. 51
  34. Str III s. 162–63; Mon ord 28. jan. 51; som note 19
  35. Hjelholt: Sønderjylland I s. 172–73
  36. Mon ord har kopier af korrespondancen
  37. Berlin 366 Bernstorff 21. jan. 51; som note 19
  38. Mon ord, aftrykt som Meddelelse nr. 9 og 10, jvf. Rantzau nr. 260–61 og Merseburg Rep 81 I Nr. 159 Vol I Manteuffel til Werther 8. feb. 51
  39. Rusl dep 5. feb. 51
  40. Clausen s. 383
  41. F.O. 97/121 Bloomfield 4. og 19. feb.; Berlin 367 Skt. Petersborg 19. feb. 51
  42. Som note 19
  43. F.O. 22/189 Wynn 4. feb.; Berlin 446 Werther 4. feb. 51
  44. Str III s. 160–63
  45. Manteuffels ark Thümen 12. maj 51
  46. Berlin 446 Werther 11. og 18. feb. 51
  47. Str III s. 180–81
  48. Bagge s. 91
  49. Mon ord 13. feb. 51
  50. F.O. 97/122 Wynn 24. marts; Berlin 446 Werther 28. marts 51
  51. Berlin 444 Werther 14. april 51
  52. Mon ord 28. jan. 51
  53. Str III s. 144
  54. Reedtz' koncept Mon ord 1. feb. 51
  55. Mon ord 28. jan. 51
  56. Str III s. 201
  57. Str III s. 201; Notabler for kongeriget blev Folketingsformand Andræ, Landstingsformand Bruun, Overauditor Hall, Professor Krieger, Generalauditor Scheel, Stiftamtmand Grev Sponeck, for Slesvig Etatsråd Paulsen, Dr. Manicus, Distriktsdeputeret Hagemann, Etatsråd Prehn, Agent Jensen, Grosserer C.

Christiansen, Gårdmand Krüger, Gårdmand Skau, Amtmand Davids, for Holsten Klosterprovst Grev Otto Rantzau, Kammerherre Ad. Moltke, Overappellationsråd Wiese,, Grev Baudissin-Borstel, Gårdmand Scharmer, Købmand Reincke.

58. F.O. 97/123 Wynn 10. maj 51
59. Berlin 444 Werther 14. april 51
60. Neergaard s. 521
61. Bagge s. 91–92
62. Berlin 446 Werther 11. feb.; Berlin 444 Werther 25. april; Merseburg Rep 81 I Nr. 159 Vol 2 Manteuffel til Werther 18. april 51
63. F.O. 22/189 Wynn 1. april, jvf. Str III s. 216
64. Bagge s. 92
65. F.O. 97/122 Magenis 8. april; Mon ord 9. juni 51
66. Berlin 444 Werther 16. april 51, jvf. Str III s. 224
67. Berlin 444 Werther 2. maj 51, jvf. Bernstorff om Bille-Brahe Merseburg Rep AAZB Nr. 71, 7. april 51
68. Str III s. 209, jvf. Bagge s. 90
69. F.O. 97/122 Wynn 16. april 51. Cowley i Frankfurt udtalte sig på lignende måde om B.-B., F.O. 97/123 Cowley 28. april 51
70. Berlin 447 Werther 9. juli 51
71. Sjø Hist IV s. 419–24
72. Mon ord 11. juni 51

Angreb på Tillisch, amnestien

1. Holst pac 25. okt. 50
2. Rus ges 6. nov. 50
3. Rusl dep 10. nov. 50
4. Treschows ark 17. sep.; jvf. Winding s. 202
5. Reedtz' ark Treschow 20. sep.
6. F.O. 22/184 Wynn 23. sep. 50
7. Berlin 350 Werther 23. sep. og 22. nov.; Berlin 364 G. H. Sieveking 22. aug.; Bunsens ark G. H. Sieveking 4. jan. 51; F.O. 97/122 Wynn 24. marts 51
8. Manteuffels ark 17. marts 51
9. Preus dep 5. dec. 50
10. F.O. 22/184 Wynn 11. dec. 50
11. Sl 3 kopi af skr. fra Nesselrode til Ungern-Sternberg 20. jan. 51
12. Rusl dep 1. feb. 51
13. F.O. 211/56 Palmerston 7. jan. 51; Engl dep 20. jan. 51
14. Tillischs ark 5. marts 51, bestillingen
15. Str III s. 189
16. F.O. 97/132 Wynn 23. marts 53
17. Str III s. 198
18. Str III s. 199

19. Berlin 444 Werther 10. marts 51; F.O. 22/189 Wynn 4. feb. 51
20. Rus ges 14. juli 51
21. Merseburg Rep 81 I Nr. 159 Le Coq 10. jan.; Berlin 446 Werther 17. jan. 51
22. Chr Saml 50 s. 75, 80–100
23. SM Vorst 51 nr. 136
24. F. eks. A. M. 28. og 29. aug., 3. og 5. sep.
25. La Sch 167, 418
26. Str III s. 309
27. Str III s. 129–30
28. Chr Saml 51 s. 2
29. Chr Saml 51 s. 3
30. Bræstrups ark Leerbech 8. feb. 51 og indberetningen, der ligger som indlæg til brevet af 23. marts 52; Bracker s. 60–61
31. Chr Saml 52 s. 32
32. SM Vorst 53 nr. 3
33. Reg ark Aleth Hansen 12. april 53
34. Str III s. 140, 205, 208, 280, 282
35. Bracker s. 3
36. Amnestisager Krogh til Tillisch feb. 51 nr. 383
37. La Sch 167, 418
38. Amnestisager
39. Str III s. 165
40. Str III s. 176, Tillischs ark 12. og 26. feb. 51
41. Str III s. 194
42. Tillischs ark kopibog 4. marts 51
43. Sværskrivelse ligger i pakken »Krieg und Politica. Betr. die Rückkehr der Schleswiger nach Schleswig. 1851. Norm. Amnesti« i regeringskommissærens arkiv
44. Pakken »Sager af særlig Historisk Interesse« i regeringskommissærens arkiv
45. F.O. 211/56 Palmerston 31. jan., 13. og 20. maj 51; Merseburg Rep 81 I Nr. 159 Manteuffel 18. april; Berlin 367 Skt. Petersburg 28. april 51
46. Str III s. 275–76, 281
47. Hertugen modtog 3 mill. rd. som erstatning for sine godser mod at love ikke at foretage sig noget, der kunne forstyrre den glückborgske arvefølge, Neergaard s. 740–41, Str IV s. 518. Man rørte ikke prinsen af Nørs godser (Str III s. 206), men han kunne kun nyde indtægterne fra dem, da han aldrig blev amnesteret
48. SM Vorst 51 nr. 71
49. Chr Saml 51 s. 63–65
50. Chr Saml 51 s. 65–66
51. Amnestisager Heltzen til Tillisch feb. 51 nr. 230
52. Frederik 7.s ark Tillisch 11. feb. 51
53. Som 44, Criminil til Tillisch 2. juni 51 nr. 197
54. Reg ark Aleth Hansen 4. april 51
55. Berlin 444 Werther 13. maj 51

56. F.O. 97/123 Hodges 17. maj 51
57. F.O. 97/123 Wynn 28. maj 51
58. F.O. 97/122 Magenis 15. april 51

Tillischs forsvar, Hodges

1. Str III s. 269–71
2. Hjelholt: Hilsepåbudet s. 166
3. A. M. 29. maj, 17. og 18. juni 51
4. Bræstrups ark Leerbech 16. dec. 50
5. Tillischs ark Bardenfleth 23. maj, i øvrigt Hjelholt: Hilsepåbudet og Tillischs ark A. W. Moltke 23. maj 51
6. Hjelholt: Hilsepåbudet s. 170
7. Sager af særlig interesse og karakter 1849–51, regeringskommisærrens arkiv. Instruksen er dateret 31. maj. Den er mærket 1 Dep 3050
8. Str III s. 306–13
9. Rusl dep 23. juni 51
10. Frederik 7.s ark Tillisch 15. maj
11. Dir f. p. 52 nr. 109
12. SM Vorst 52 nr. 74; Chr Saml 52 s. 27
13. A. M. 17. juni 51
14. Dir f. p. 51 nr. 281
15. Reg ark f. eks. J. C. Christiansen 17. marts, T. H. Hamburger 23. juni, C. C. Jensen 17. nov., C. L. Mohr 19. marts, J. C. L. Plenge 18. marts, F. S. C. Vedel 29. marts, alle 1852
16. Petersen: Die Schleswigschen Geistlichkeit unter den wechselnden Staatsgewalten, Kiel 1851
17. Preus dep 4. og 13. april; F.O. 97/123 Westmorland 13. maj 51
18. Windsor I 25, 97 Victoria til Russell 21. maj 51
19. Windsor I 25, 97 Russell til Victoria 22. maj 51
20. Rusl dep 16. april 51; F.O. 97/122 Bloomfield 16. april 51
21. F.O. 97/122 Wynn 12. april
22. Rus ges 12. april 51
23. Neergaard s. 541–43
24. Preus dep 4. april 51
25. Str III s. 257
26. F.O. 211/56 Bloomfield 7. maj; Merseburg Rep AAZB Nr. 385 Rochow 20. maj 51
27. Krieger I s. 69
28. F.O. 97/131 Wynn 11. okt. 52; P.R.O. 30/22/9 G Palmerston til Russell 30. okt. 51
29. Berlin 444 Werther 14. og 25. april; F.O. 97/123 Wynn 26. april
30. F.O. 97/122 Wynn 24. marts; F.O. 97/123 Wynn 26. april 51
31. Berlin 444 Werther 25. april 51

Henvisninger til side 154–165

32. Nesselrode s. 45
33. Sl 2 14. april 51
34. Str III s. 253
35. Meddelelse nr. 24
36. F.O. 97/123 Hodges 1. maj 51
37. F.O. 97/123 Westmorland 13. maj 51
38. Krieger I s. 69
39. Reg-Weg s. 264
40. Str III s. 262–68
41. Meddelelse nr. 26–30
42. F.O. 22/190 12. maj 51
43. Clausen s. 384
44. F.O. 33/125 Hodges 22. juli 50; Engl dep 30. sep. 50
45. Engl dep 24. okt. og 2. dec. 50
46. Windsor I 22, 63 Albert til Russell 24. okt. 50
47. Windsor I 24, 44 Victoria til Russell 20. jan. 51
48. Westmorlands ark Hodges 19. maj 51
49. Engl dep 29. maj 51
50. F.O. 97/123 Hodges 14. maj 51
51. Westmorlands ark Hodges 19. maj 51
52. Preus dep 6. marts 51
53. F.O. 97/122 Hodges 6. marts 51
54. Preus dep 22. maj; F.O. 97/123 Hodges 20. maj 51
55. F.O. 97/123 Westmorland 21. maj 51; Berlin 367 instruks til Thümen 20. maj 51
56. Westmorlands ark Hodges 27. maj
57. Sl 3 29. maj, ekstrakten ligger i dansk oversættelse
58. F.O. 97/124 Hodges 29. maj 51
59. Rus ges 10. sep. 51
60. F.O. 22/184 Wynn 17. okt. 50
61. Se Carl Roos' anmeldelse i HT 10. r. I 1930–31 s. 216–29
62. Kopi af Hodges' brev, Reedtz' ark 24. maj; Rus ges 26. maj; F.O. 211/56 Hodges til Wynn 24. maj 51
63. F.O. 97/124 Magenis 7. juni 51
64. F.O. 97/124 Westmorland 5. juni 51
65. Madvigs ark Laurids Skau 16. juni; Tillischs ark Laurids Skau 9. juni; SJ 51 nr. 68

De konservatives sejr

Reedtz' rejse og Tillischs afgang

1. Mon ord 12. maj 51; Meddelelse nr. 12; Str III s. 284
2. Rus ges 14. maj

3. Mon ord 12. maj
4. Tillischs ark Sponneck 25. maj
5. Str III s. 283–85
6. Str III s. 286
7. Str III s. 286–98
8. Kriegers ark Madvig 21. maj 51
9. Som 4
10. Kriegers ark Madvig 24. maj 51
11. Berlin 444 Werther 21. og 22. maj; F.O. 97/123 Wynn 22. maj 51
12. Mon ord 22. maj
13. F.O. 97/123 Westmorland 23. maj 51
14. Mon ord 28. maj
15. Som 14
16. Udenrigsministeriet 1848–56, Almindelig del, Dossiersager, Arvefølgesagen nr. 1, læg mærket Forhandlingerne vedr. Warszawa-protokollen, 10. juni 51
17. Reedtz' ark koncept 19. juni 51
18. Reedtz' ark 22. maj–29. juni 51
19. Reedtz' ark G. Quaade 19. juni 51
20. F.O. 97/124 Bloomfield 3. juni; F.O. 97/124 Westmorland 7. juni
21. F.O. 211/57 Bloomfield 6. juni 51
22. Nesselrode s. 48
23. Reedtz' ark G. Quaade 19. juni 51
24. Kriegers ark Madvig 28. juni 51
25. Som 23
26. Tillischs ark Sponneck 25. maj 51
27. F.O. 97/124 Magenis 10. juni 51
28. Merseburg Rep AAZB Nr. 71 Arnim 10. juni 51
29. Rantzau nr. 290–91
30. Rantzau nr. 289; jvf. Merseburg Rep 75 A Nr. 767 Schwarzenberg 19. juni 51
31. Corr nr. 110
32. Merseburg Rep 75 A Nr. 767 Meyendorff til Nesselrode, kopi
33. F.O. 97/124 Westmorland 19. juni 51
34. Møller II s. 212
35. F.O. 97/124 Cowley 24. juni 51. Brevet var privat, men Palmerston havde før ladet private breve fra Cowley angående Bülow indgå i udenrigsministeriets arkiv, jvf. F.O. 519/164 R. C. Mellish til Cowley 5. feb. 51
36. F.O. 211/57 27. juni 51
37. F.O. 97/124 Wynn 5. juni 51
38. Bagge s. 69; Kriegers ark Madvig 28. juni 51
39. Mon ord 23. juni 51
40. Reedtz' beretning og forhandlingen. Str III s. 322–30
41. Tillischs ark Sponneck 23. juni 51; jvf. Hjelholt: Carl Moltke s. 250
42. Berlin 446 Werther 27. juni 51
43. Berlin 447 Werther 16. juli; Berlin 368 Werther 21. juli; F.O. 97/124 Wynn 12. juli 51

Henvisninger til side 173–181

44. Berlin 447 Werther 2. juli 51
45. Optegnelser på fransk af Reedtz om ministeriets fornyelse, Reedtz' ark 14. juli 51
46. Kriegers ark Madvig 15. juli 51
47. Se Bagge s. 70–72 ang. Madvigs forbliven
48. Reedtz' ark C. H. Bille 29. juli 51
49. F.O. 97/125 Buchanan 22. juli; F.O. 97/125 Bloomfield 31. juli
50. Rus ges 13. juli 51
51. Rusl dep 26. juli 51; F.O. 97/125 Wynn 18. aug. 51
52. Som 48
53. Som 50
54. Berlin 447 Werther 13. juli 51
55. F.O. 97/125 Bloomfield 4. sep. 51
56. Krieger I s. 141
57. Hjelholt: Sprogordningen s. 54
58. Som 50
59. Berlin 447 Werther 15. juli 51
60. Reg-Weg s. 303
61. Hjelholt: Sprogordningen s. 56
62. Som 60
63. Kriegers ark Madvig 15. juli 51
64. Reg-Weg s. 305
65. F.O. 97/125 Hodges 5. aug. 51

Reedtz' forsøg

1. Str III s. 350
2. Rus ges 22. juli
3. F.O. 97/125 Wynn 18. sep. 51
4. Rus ges 7. aug.
5. Rus ges 26. juli 51
6. Berlin 368 Meyendorff 16. juli 51
7. Sl 3 23. juni 51
8. Sl 3 30. juli, også Budberg i Berlin skrev. Palmerston pressede på i en samtale med den danske gesandt den 23. aug. 51
9. Nesselrode s. 53
10. Meddelelse nr. 33 og 34
11. Reedtz' ark Pechlin 4. aug. 51
12. Str III s. 358–61
13. Rus ges 7. aug. 51
14. Str III s. 412; Bille-Brahes ark 11. sep. 51
15. Rus ges 22. aug. 51; C. Moltke var enig med Reedtz om den parallelle fremgangsmåde, jvf. Krieger VI s. 292
16. Str III s. 416; Meddelelse nr. 35, jvf. Rus ges 27. aug. 51

17. Berlin 447 Rechenberg 12. sep. 51
18. Rusl dep 31. aug. 51
19. F.O. 97/125 Magenis 9. sep.; F.O. 97/125 Wynn 7. sep. 51
20. Rus ges 4. og 8. aug.
21. Preus dep 8. sep. 51
22. Preus dep 5. sep. 51
23. Rantzau nr. 296
24. Corr nr. 139; F.O. 97/125 Bloomfield 4. sep. 51
25. Rantzau nr. 298–303, jvf. Neergaard s. 558–59
26. F.O. 97/125 Bloomfield 11. sep. 51; Mersenburg Rep 81 I Manteuffel 14. sep. 51
27. F.O. 97/126 Howard 2. okt. 51
28. F.O. 97/125 Magenis 16. sep. 51
29. Preus dep 14. sep. 51
30. Bunsen til prins Albert 29. sep. 50, kopi i Bunsens ark; Manteuffel til Bunsen 29. dec. 51, kopi i Manteuffels ark
31. Rus ges 7. aug. 51
32. Bille-Brahes ark Carl Moltke 11. sep. 51
33. Rantzau nr. 85
34. Berlin 447 Werther mellem 26. sep. og 2. okt. 51
35. F.O. 97/126 Cowley 30. sep. 51
36. Meddelelse nr. 37 og 38
37. Bille-Brahes ark Reedtz 17. sep. 51
38. Str III s. 439
39. Nesselrode s. 55
40. F.O. 211/58 Seymour 7. okt. 51
41. F.O. 211/56 4. feb. 51
42. Berlin 835 Bunsen 4. feb. 51
43. Berlin 368 Bunsen 1. aug. 51
44. F.O. 97/126 Howard til Palmerston 20. okt. 51
45. Windsor I 26, 94
46. Windsor I 26, 93
47. Windsor I 26, 92 Victoria til Russell 28. okt. 51
48. Windsor I 26, 95 Russell til Victoria 28. okt. 51
49. Windsor I 26, 96 Victoria til Russell 29. okt. 51
50. Palmerston ark John Russell 29. okt. 51
51. P.R.O. 30/22/9 G Palmerston 30. okt. 51
52. Windsor I 26, 100 Victoria til Russell 4. nov. 51
53. Windsor I 26, 104 Palmerston til Russell 7. nov. 51
54. F.O. 97/126 10. nov. 51
55. Kriegers ark Madvig 17. maj 51
56. Bille-Brahes ark Reedtz 17. sep. 51
57. Koncept af Bille-Brahe Mon ord 19. sep. 51
58. Prokesch s. 228
59. Mon ord 21. sep. 51
60. Str III s. 482–98

Henvisninger til side 191–199

61. Koncept i Reedtz' ark 3. okt.
62. Bille-Brahes ark Reedtz 2. okt. 51
63. Bille-Brahes ark koncept 7. okt. 51
64. Winding s. 206
65. F.O. 97/126 Wynn 6. okt. 51
66. Berlin 447 Werther 10. okt. 51
67. Rus ges 9. okt. 51
68. F.O. 97/126 Wynn 6. okt. 51
69. Rantzau nr. 312
70. Berlin 447 Werther 15. okt. 51
71. Berlin 369 Werther 17. okt. 51
72. Berlin 447 Werther 12. okt. 51
73. Prem res 18. okt. 51
74. Berlin 364 Werther 21. nov. 51
75. Rus ges 13. okt. 51
76. Rus ges 16. okt. 51
77. Prem res 18. okt. 51
78. F.O. 97/126 Cowley 28. okt. 51
79. Berlin 369 Werther 10. nov. 51
80. Bille-Brahes ark Reedtz 17. sep. 51
81. Bille-Brahes ark 17. okt. 51
82. Bülow's ark A. Skrike 18. sep. 51
83. Hjelholt: B. M. I s. 147–48
84. Hjelholt: B. M. I s. 211–12
85. Hjelholt: B. M. II s. 109
86. Hjelholt: B. M. II s. 117–30
87. Str II s. 191–92, jvf. Bagge s. 69

Monarkiets ordning

1. Berlin 368 Rechenberg 15. sep.; Berlin 447 Werther 19. og 21. okt. 51
2. Str III s. 519–27
3. Prem res 18. okt. 51
4. F.O. 97/126 Wynn 16. okt. 51
5. Merseburg Rep 81 I 159 Manteuffel 21. okt.; Manteuffels ark Friedrich Wilhelm 22. okt.; F.O. 97/126 Howard 20. okt. 51
6. Merseburg Rep 81 I 159 Manteuffel 22. okt. 51
7. F.O. 97/126 Howard 25. okt. 51
8. Rantzau nr. 313; Berlin 369 Arnim 28. okt.; F.O. 97/126 Westmorland 28. okt.; F.O. 97/126 Howard 28. okt. 51
9. Sl 3 Schwarzenberg 27. okt. 51
10. Nesselrode s. 62, 63; Berlin 369 Rochow 24. okt. 51
11. Sl 3 Budberg 22. okt. 51
12. Sl 3 Westmorland 3. nov. 51

13. Rus ges 21. okt. 51
14. Bülow's ark A. Skrike 20. okt.; jvf. F.O. 97/126 Cowley 28. okt. 51
15. Bülow's ark Bille 23. og 27. okt. 51
16. Bülow's ark A. Skrike 24. okt. 51
17. Berlin 369 Werther 27. okt. 51
18. Str III s. 527–33
19. Str III s. 535–37
20. F.O. 97/126 Wynn 24. okt. 51
21. Rus ges 26. okt. 51; Krieger I s. 255
22. F.O. 22/191 Wynn 24. okt.; F.O. 97/126 Wynn 24. og 26. okt. 51
23. F.O. 97/126 Hodges 24. okt. 51
24. Berlin 369 Werther 27. og 31. okt.; F.O. 97/126 Westmorland 4. nov.; F.O. 97/126 Howard 6. nov. 51
25. Berlin 369 Rochow 1. nov. 51
26. Nesselrode s. 64
27. Neergaard s. 562–63
28. F.O. 97/126 Wynn 1. nov. 51
29. F.O. 97/126 Wynn 8. nov. 51
30. Berlin 369 Werther 7. nov. 51
31. Berlin 369 Werther 10. nov. 51
32. F.O. 97/126 Wynn 13. nov.; Berlin 369 Werther 11. nov. 51
33. Berlin 369 Werther 7. nov. 51
34. F.O. 97/126 Wynn 8. nov.; Berlin 369 Werther 7. nov. 51
35. Berlin 369 kopi af skr. fra Vrints til Prokesch 8. nov. 51
36. Str III s. 573–83
37. Str III s. 574–78
38. Neergaard s. 563
39. Preus dep 14. sep. 51
40. F.O. 97/122 Wynn 24. marts 51
41. F.O. 97/125 Wynn 7. sep. 51
42. Hjelholt: Carl Moltke s. 253
43. Str III s. 587
44. Hjelholt: Carl Moltke s. 254–55
45. Aktstykker s. 1–40, Møller I s. 63–64
46. Bluhmes ark koncept 5. dec. 51; jvf. Hjelholt: Carl Moltke s. 257
47. Berlin 369 Werther 5. dec. 51
48. Merseburg Rep 81 I 159 Manteuffel 15. nov. 51
49. F.O. 97/127 Wynn 13. dec. 51
50. F.O. 97/127 Wynn 20. dec. 51
51. Merseburg Rep AAZB Nr. 385 Rochow 26. dec. 51
52. Nesselrode s. 75; F.O. 97/128 Howard 5. jan 52
53. Hjelholt: Carl Moltke s. 253; Aktstykker s. 40–56; F.O. 97/127 Westmorland 23. dec. 51
54. Manteuffels ark prins Wilhelm 12. dec. 51
55. Bunsens ark Manteuffel 29. dec. 51

Henvisninger til side 211–220

56. Merseburg Rep 81 I 160 Manteuffel 30. dec. 51
57. Hjelholt: Carl Moltke s. 262
58. Str III s. 607–08
59. Bluhmes ark læg H 14; Hjelholt: Carl Moltke s. 269–74
60. Hjelholt: Carl Moltke s. 275–76
61. F.O. 22/194 Wynn 16. jan. 52
62. F.O. 97/128 Wynn 17. jan. 52
63. Rus ges 25. okt. 51
64. F.O. 97/128 Wynn 17. jan. 52
65. Bülow's ark A. Skrike 19. jan. 52
66. F.O. 97/128 Wynn 19. jan. 52
67. Hjelholt: Carl Moltke s. 278–79
68. Århus 40
69. Str III s. 607
70. Århus 40 Skau til G. F. Lassen 25. jan. 1852
71. Se bilag II; Str III s. 392
72. Berlin 368 Werther 3. aug. 51
73. Berlin 368 Werther 21. aug. 51
74. Henny Glarbo: Lorenz Frøhlich og hans Billeder i Appellationsrettens Sal i Flensborg. Tilskueren 1930 s. 210–21
75. Prem res 22. jan. 52
76. Jvf. Hjelholt: Carl Moltke s. 279–85
77. Str III s. 619–20
78. Str IV s. 4
79. Chr Saml 52 s. 2–7; Neergaard s. 571–74
80. Reg-Weg s. 353–55
81. Århus 40 Tillisch 28. jan.; Århus 41 Bardenfleth 28. jan.
82. Århus 40 Skau til Regenburgs svoger, overpræsident i Flensborg G. F. Lassen, 25. jan. 1852
83. Århus 41 Carl Moltke til Reg. 30. jan.; udat. notater af Reg. i pakkerne Århus 40 og 41, og Hjelholt: Sprogordningen s. 59–60
84. Udat. notater af Regenborg i pakkerne Århus 40 og 41
85. Reg ark J. C. Christiansen 9. april 52
86. Reg ark G. F. A. Graae 7. april 52
87. F. eks. A. M. 28. feb. 52. Der vendes senere tilbage til den tyske befolkningsreaktion
88. Str IV s. 73 og 69, SM Vorst 52 nr. 85; Str IV s. 77; Chr Saml 52 s. 29–31
89. Kriegers ark Regenborg 14. okt. 51
90. Kriegers ark Regenborg 27. jan. 51
91. Nesselrode s. 123

Den tyske befolkning

1. Sammenlign Bracker s. 80, 88
2. E. N. Schnittger: *Erinnerungen eines alten Schleswigers*. Herausgegeben von H. A. C. Philippsen, 1904, s. 187
3. Tiedemann s. 201
4. Theodor Storm: *Gesammelte Werke I*, 1945, s. 72–76
5. Leerbechs indberetning til slesvigske ministerium af den 23. marts 52
6. Dir f. p. 51 nr. 395
7. Leerbechs indberetning
8. Dir f. p. 51 nr. 395
9. Trap Slesvig II s. 629–30, 633
10. Leerbechs indberetning
11. Som 10
12. Reg ark G. Ehrenreich 20. jan. 51
13. Reg ark J. I. Momme 28. maj 52
14. Reg ark C. Mule 5. feb. 53
15. Dir f. p. 51 nr. 395
16. A. M. 5. sep. 52
17. A. M. 7. aug. 51
18. J. Jensen s. 248
19. Reg ark C. Brasen 19. marts 53
20. Reg ark C. Brasen 23. aug. 53
21. Reg ark J. R. F. Augustiny 2. aug. 52
22. Reg ark S. B. Lundt 24. marts 51
23. Dir f. p. 52 nr. 266 a, 8. nov.
24. Dir f. p. 51 nr. 395
25. Leerbechs indberetning
26. Reg ark E. A. Baadh 11. dec. 53
27. SJ 50; jvf. Nyholm s. 29–30
28. Leerbechs indberetning
29. Hjelholt: Sprogordningen s. 34
30. Reg ark C. F. Clemmensen 27. marts, 21. maj 52; M. Vesterdal: *Glimt* s. 158
31. Reg ark J. E. E. Jensen 29. jan. 52
32. Reg ark A. Reventlow 12. og 26. okt. 52
33. Reg ark J. G. E. Kok 19. dec. 51
34. Reg ark I. Friis 17. okt. 52
35. Reg ark E. Brask 29. april 52

Henvisninger til side 231–237

36. Reg ark C. B. K. Høeg 31. dec. 51
37. Leerbechs indberetning; H. V. Gregersen: Fra den nationale vækkelse i landsognene omkring Åbenrå. Sjøy Årb 1951
38. Slesvigske ministerium. Almindelig del. 1. departement A. 1850–63, sager vedk. sprogforholdene i Slesvig, 26. dec. 51, 6404
39. Leerbechs indberetning
40. A. M. 5. nov. 50
41. Dir f. p. 51 nr. 281
42. Som 38
43. Leerbechs indberetning
44. Reg ark J. E. Leerbech 11. juli og 15. aug. 52
45. Leerbechs indberetning, bilag dat. 14. marts 52
46. Se Hjelholt: Sønderjylland II s. 235–43
47. A. M. 29. aug. 51
48. Reg ark F. S. C. Vedel 29. marts 52
49. Reg ark E. Hagerup 7. jan., 7. marts 52
50. Som 49 11. maj 52
51. Som 49 2. og 18. juni 52
52. Reg ark H. C. Lassen 11. marts 52
53. Som 52 14. april 52
54. Som 52 6. aug. 52
55. Reg ark J. H. Jessen 14. marts 52
56. Som 55 13. april 52
57. Reg ark J. C. Christensen 17. marts 52
58. Reg ark O. Vaupell 20. marts 52
59. Aleth Hansen: Erindringer. Kirkehistoriske samlinger 4. r. III, s. 219
60. Reg ark A. Hansen 13. okt. 51
61. Som 60 31. marts, 26. april 52
62. Som 60 17. juni 52
63. Som 60 18. okt., 30. dec. 52
64. Reg ark A. Brandt 14. april 52
65. Reg ark J. C. L. Plenge i Sottrup 18. marts, 25. april, 10. juni 52, C. L. Mohr i Ølsby 19. marts, 17. juli 52; M. Vesterdal: Glimt s. 177
66. Reg ark T. H. Hamburger 23. juni 52
67. F. eks. Reg ark H. I. G. Bock 13. april, 8. juni, C. Ewaldsen 31. maj, J. Hansen 16. maj, C. C. Jensen 17. nov., S. J. Juhl 18. feb., J. H. Luplau 5. dec., alle 52
68. Reg ark I. Barfod 26. maj 52

Den tyske befolkning i byerne

1. J. Jensen s. 244–45
2. A. M. 28. nov. 50
3. A. M. 15. dec. 50
4. Dir f. p. 51 nr. 395

5. Reg ark P. W. Christensen 15. maj 52
6. Fra regeringens side blev der ydet byen stor hjælp til genopbygningen, bl. a. 2 års skattefrihed og betaling af alle krigsskader, der i øvrigt var vurderet til 472.000 rd. SM Vorst 51 nr. 48 og 247, 53 nr. 3
7. A. M. 13. feb. 51
8. Dir f. p. 52 nr. 266 a
9. Leerbechs indberetning
10. A. M. 31. juli 51
11. Dir f. p. 51 nr. 395 og 52 nr. 266 a, samt Leerbechs indberetning; Schmeisser s. 116
12. Reg ark G. A. W. Hasselriis 13. sep. 54
13. Reg T. H. Hamburger 23. juni 52
14. J. Jensen s. 246
15. Dir f. p. 52 nr. 266 a
16. A. M. 29. juli og 1. aug. 51
17. A. M. 5. aug. 51
18. Leerbechs indberetning
19. A. M. 18. nov. 53
20. A. M. 14. okt. 51
21. Dir f. p. 52 nr. 266 a
22. Reg ark J. E. Leerbech 4. nov. 52
23. Dir f. p. 52 nr. 266 a
24. Som 22 og 23
25. Der blev startet en i 1859, »Die Brüder der Schlei«, hvis medlemmer mødtes til møder, hvor man drak øl, diskuterede politiske spørgsmål og sang patriotiske sange. E. N. Schnittger: *Erinnerungen eines alten Schleswigers*. Herausgegeben von H. A. C. Philippsen, 1904, s. 187–95
26. Som 23
27. Reg ark J. E. Leerbech 15. aug. 52
28. Heiberg s. 199
29. Bræstrups ark Leerbech 23. marts 52
30. Wulff s. 207–09
31. A. M. 17. april 51
32. Leerbechs indberetning
33. A. M. 29. aug. 51
34. Reg ark A. Reventlow 27. dec. 50; jvf. Nyholm s. 29–30; M. Vesterdal: *Glimt* s. 163
35. Jvf. Nyholm s. 14–15
36. Reg ark C. A. Kiær 13. april 51
37. Som 36 2. feb. 52
38. Som 36 9. nov. 51. Seminariet flyttedes til Eckernførde i 1855, i 1858 åbnedes et dansk seminarium, Nyholm s. 109, 175
39. Hjelholt: *Sønderjylland I* s. 165–173
40. *Flensborg Bys Historie II*. Red.: H. Hjelholt, J. Hvidtfeldt, K. Kretzschmer, 1955, s. 189–206, 177–89

Henvisninger til side 242–252

41. Som 40 s. 222
42. Hjelholt: Sprogordningen s. 175; s. 167–81; Graef
43. M. Vesterdal: Glimt s. 156
44. A. M. 27. juli 51
45. Reg ark K. W. Garlieb 10. marts
46. Kirkevisitoriet 19. aug. 51, Graef s. 339
47. Graef s. 340–41
48. Reg ark Chr. Monrad 9. marts 53
49. A. M. 5. feb. 52
50. Manicus var som født i Angel og som tysktalende flensborger en udmærket repræsentant for de loyale i byen. Han var nærmest helstatsmand
51. Reg ark K. Manicus 18. april 52
52. Reg ark G. Graae 19. juli 52
53. Reg ark H. Finsen 29. aug. 54
54. A. M. 16. feb. 51
55. A. M. 18. feb. 51
56. Hahn s. 6–7
57. Hahn s. 9; Sønderborg I s. 307
58. Hahn s. 10–15
59. A. M. 14. marts 52
60. A. M. 7. sep. 51
61. A. M. 19. sep. 51
62. Om Fischer se Japsen s. 161–68
63. 11. sep. 50
64. A. M. 10. okt. 51, A. M. opfordrede 15. okt. myndighederne til at få straffet rudeknuserne
65. Reg ark E. S. E. Heltzen
66. Reg ark P. J. J. Lunn 27. marts 53; jvf. Åbenrå II s. 216
67. Hjelholt: Sprogordningen s. 21
68. Som 67 s. 94
69. M. Vesterdal: Glimt s. 168
70. Reg ark A. Krøyer 13. jan., 27. marts 53
71. Reg ark U. S. Boesen 5. feb. 52
72. A. M. 17. okt. 52
73. F. eks. Reg ark Aleth Hansen 13. okt. 51
74. Regenburgs samlinger N II 3 A. Brandt, præst i Havetoftø i aug. 52
75. A. M. 28. feb. 52
76. F. eks. Reg ark Aleth Hansen 6. juli og E. Hagerup 2. juni 52
77. Reg ark I. Barfod 25. feb. 53
78. A. M. 20. sep. 53

Ridderskabet

1. Bunsens ark P. Paulli 12. jan. 51; jvf. F.O. 97/120 Hodges 3. jan. 51
2. Der henvises til Louis Bobé : Die Ritterschaft in Schleswig und Holstein, 1918;

- N. N. Falck: Handbuch des Schleswig–Holsteinischen Privatrechte II, 1831;
C. L. E. Stemmann: Geschichte des öffentlichen und Privatrechts des Herzogthums Schleswig, 1866, og Heisch
3. Møller I s. 34–36
  4. Møller I s. 16, Trap Slesvig I s. 17
  5. Fasting s. 9–11
  6. Fasting s. 19–20
  7. Wynns ark, kopibog, til Palmerston 15. maj 50
  8. F.O. 22/182 Peter Browne 12. og 19. april 50; Palmerstons ark Browne 19. april 50
  9. Berlin 365 G. H. Sieveking 1. nov. 50; F.O. 33/126 Hodges 8., 10. og 18. okt. 50, 5. nov. 50; Fasting s. 13; Neergaard s. 505; Heisch s. 113
  10. SJ 51 nr. 77
  11. Heisch s. 113–14
  12. SJ 51 nr. 58
  13. Str III s. 255–56
  14. Rus ges 25. marts 51
  15. Tillischs ark 5. maj 51
  16. SJ 51 nr. 77
  17. SJ 51 nr. 58
  18. Rus ges 27. aug. 51; A. M. 23. aug. 51; F.O. 97/195 Hodges 25. aug. 51
  19. Prem res 51 nr. 140; F.O. 97/195 Hodges 29. aug. 51
  20. Rantzau nr. 298
  21. Str III s. 441–45; Aktstykker s. 19–21
  22. Rantzau nr. 311
  23. Str IV s. 237–38; Heisch s. 116
  24. Møller I s. 109, jvf. Manteuffels ark Bismarck 7. juni 51

Modstanden mod sproget

1. A. M. 16. aug. 50
2. Chr Saml 50 s. 148–49
3. A. M. 28. sep. 50
4. Hjelholt: Sprogordningen s. 47
5. Måske proklamationen af 26. marts 48, hvor der lovedes lige berettigelse for dansk og tysk sprog både på rigsforsamling og landdag, Chr Saml 48 s. LVI
6. A. M. 2. og 6. april 51
7. A. M. 15. maj 51
8. SM 3. dep nyere sprogsager 6. marts 51 nr. 1293. Ved denne ligger en anden petition fra samme sogn med 82 underskrifter, hvori der bedes om, hvis stats-hensyn virkelig kræver danskundervisning, at den så kun må blive givet i de ældste klasser
9. Bracker s. 38–39
10. SM 3. dep nyere sprogsager 1293

11. Sager af særlig historisk interesse og karakter 1849–51. Regeringskommissærens arkiv, 5188
12. SM Vorst 51 nr. 305
13. Holger Hjelholt: Fra tiden mellem krigene Sjy Årb 1929
14. Regenburgs samlinger N II 4
15. Reg ark E. Hagerup 2. juni 52
16. Indberetning fra pastor H. C. Lassen, Adelby, SM 3. dep nyere sprogsager nr. 3034, 4. marts 52. En omtrent enslydende beskrivelse af mødet sendte Lassen til Regenborg 5. marts 52
17. Reg ark H. C. Lassen 11. marts 52
18. Som 16
19. A. M. 23. april 52
20. Som 16
21. Reg ark H. C. Lassen 1. juni 52
22. Reg ark H. C. Lassen 19. juli 52
23. Kladder til skr. til amtmanden i Flensborg, SM 3. dep nyere sprogsager
24. Reg ark Aleth Hansen 26. april 52
25. A. M. 1. maj 52
26. Regenburgs samlinger N II 3, 28. april 52
27. SM 3. dep nyere sprogsager 4242
28. A. M. 6. maj 52
29. Chr Saml 52 s. 37–38
30. Reg ark Aleth Hansen 17. juni 52
31. Reg ark H. C. Lassen 14. april 52
32. Reg ark I. Barfod 26. maj 52
33. Skr. fra Flensborg amthus 16. april 52, SM 3. dep nyere sprogsager 2764
34. Martensen, jvf. Holger Hjelholt: Martensen og sprogreskripterne, Hist T 9. r. VI, s. 364–413
35. Reg ark Aleth Hansen 17. juni 52
36. Reg ark I. Barfod 24. okt. 53
37. Reg ark Aleth Hansen julen 53
38. La Sch 168, 299, 20. okt. 53
39. Som 36
40. Slesvigske ministerium. 1. departement A. Politik II. Læg mrk. petitionsvæsenet i Flensborg amt, udskrift af amtshusets forhørsprotokol. Actum i Oversø kro 7. dec. 53
41. Reg ark I. Barfod 9. dec. 53
42. Reg ark H. C. Lassen 22. nov. 53
43. Se side 299–300
44. Stænder I s. 434
45. Trap Slesvig II s. 464
46. Aleth Hansen: Erindringer. Kirkehistoriske samlinger 4. r. III, s. 219
47. A. M. 10. aug. 51
48. Regenburgs samlinger N II 3, A. Brandt aug. 52
49. Slesvigske ministerium. 1. departement A. Sager vedk. sprogforholdene i Slesvig, E. S. E. Heltzen 12. jan. 52

50. Hjelholt: Sprogordningen s. 205
51. Reg ark C. Brasen 23. aug. 53
52. Som 51 28. aug. 1861
53. Regenburs samlinger N II 3. Rapport til herredsfoged Ries 12. maj 52 fra vagtmester Møller
54. Bracker s. 48
55. 24. feb. 51
56. 13. okt.; 14. nov. 51
57. 31. marts 52
58. 26. april 52
59. 17. juni 52
60. 6. juli 52
61. 18. okt. 52
62. 30. dec. 52
63. 25. jan. 53
64. 13. juli 53
65. Julen 53
66. 27. marts 52
67. 21. maj 52
68. 26. april 53
69. 5. feb. 53
70. 30. april 53
71. Reg ark E. Hagerup 7. jan. 1856
72. Hjelholt: Sprogordningen s. 214
73. Martensen s. 166

Stænderforsamlingen

Valget til stænderforsamlingen

1. Str IV s. 335–36
2. Chr Saml 52 s. 66
3. Stænder I sp. 212, Trap Slesvig I s. 17
4. H. Jensen I s. 260–62
5. Ifølge kundgørelsen af 28. jan., Chr Saml 52 s. 6. Bestemmelserne om sproget stadfæstet i Chr Saml 53 s. 205–06; det blev sådan, at enhver deputeret kunne benytte hvilket sprog han ville. Protokollerne skulle føres på begge sprog og forsamlingens præsident og den kongelige kommissarius skulle sige alt på begge sprog
6. SM Vorst 52 nr. 333
7. SM Abt. 79^a 3. dec. 52
8. Koncept ved Reventlows skrivelse

9. SM Abt. 79^a, mrk. 1. dep. 7019. At den er sendt til amtmanden i Haderslev ses af en vedføjet koncept til en følgeskrivelse
10. Dir f. p. 52 nr. 302
11. SM Vorst 53 nr. 378
12. SM Vorst 53 nr. 377
13. SM Vorst 53 nr. 483 og SM Abt. 79^a indstilling til kongen mrk. SM 21060. Heri også von Qualens takkeskrivelse
14. SM Abt. 79^a SM 18686
15. A. M. 21. nov. 52, Stænder I sp. 2
16. A. M. 28. jan. 53, Stænder I sp. 2
17. SM Abt. 79^a 24. jan. 53, A. M. 23. jan.
18. SM Abt. 79^a 26. jan.
19. SM Abt. 79^a 18. dec. 52, Ahlmann og Tønder se Nyholm
20. SM Abt. 79^a, mrk. 1. dep. ad 8566
21. SM Abt. 79^a 18. dec. 52
22. A. M. 19. og 20. jan. 53, J. Jensen opgiver procenten af valgdeltagere til 59
23. A. M. 23. jan. 53, Stænder I sp. 2
24. Reg ark E. Hagerup 31. nov. 52
25. Reg ark 30. dec. 52
26. SM Abt. 79^a 21. jan. 53
27. A. M. 25. jan. 53
28. Reg ark H. C. Lassen 22. nov. 53
29. Reg ark 25. jan. 53
30. A. M. 11. og 18. nov. og 31. dec. 52, 1. jan. 53
31. A. M. 23. okt. og 3. nov. 52, La Sch 168, 299 14. nov. 52
32. A. M. 4. nov. 52
33. A. M. 11. og 18. nov. 52, 12., 14. og 15. jan. 53; Flensburg s. 320
34. A. M. 17. og 21. nov., 5. dec. 52, 13. jan. 53
35. SM Vorst 53 nr. 362
36. A. M. 1. jan. 53, jvf. J. Jensen s. 262–63
37. SM Abt. 79^a, mrk. 1. dep. ad 8567; Sønderborg I s. 311–12
38. A. M. 10. dec. 52
39. SM Abt. 79^a, mrk. 18380; Åbenrå II s. 216
40. SM Abt. 79^a 5. jan. 53. Om affæren med Bürgerverein se Hjelholt: Sønderjylland I s. 53
41. A. M. 6. jan. 53
42. A. M. 19. nov. 52
43. SM Abt. 79^a 5. jan. 53, jvf. Nyholm s. 82
44. Stænder sp. 3, J. Jensen s. 262–63
45. Stænder sp. 3
46. A. M. 9. nov. 51, 30. sep. 52, 10. aug. 53
47. Kriegers ark Regenburg sep., 6. okt. og 7. nov. 51, Reg-Weg s. 325–26
48. A. M. 10. aug. 53

Stænderforsamlingen

1. SM Vorst 53 nr. 376
2. Stænder s. 4–5
3. Stænder s. 5–7
4. Johan Plesner: Partidannelsen i de slesvigske Provinsialstænder i Tiden mellem de to dansk-tyske Krige. Sjy Arb 1925
5. Stænder s. 79–80
6. Stænder II s. 45–51
7. Stænder s. 195–97
8. Stænder s. 353
9. Stænder s. 125 og 97
10. Som 4 s. 237
11. Udvalgets betænkning Stænder II s. 65–76, 1. og 2. behandling Stænder s. 252–72 og 305–36
12. Betænkningen Stænder II s. 115–24, 1. og 2. behandling Stænder s. 397–407 og 441–451, afstemning stænder s. 452
13. Stænder I s. 82
14. Chr Saml 50 s. 149–50
15. Chr Saml 53 s. 211–14
16. Betænkningen Stænder II s. 21–31, 1. og 2. behandling Stænder s. 205, 208 og 221–233, afstemning s. 233–35. Mindretalsbetænkningen Stænder II s. 368–69
17. 3 sager der angik postforsendelser, jøders forhold og værnepligtsloven blev anbefalet ensstemmigt, næsten ensstemmigt og med 32 stemmer mod 3
18. Betænkning Stænder II s. 85, 1. og 2. behandling Stænder s. 407, 418 og 422–38. Fornytt 1. og 2. behandling Stænder 628–34. Afstemning Stænder s. 634
19. Udkastet Stænder I s. 372–73, 1. og 2. behandling Stænder s. 785–98 og 820–26, afstemning Stænder s. 826–28
20. Becks proposition Stænder s. 40–41, Moltkes svar s. 109–10
21. Stænder s. 179
22. Stænder s. 31
23. Endvidere er aftrykt mindre betydende sprogbestemmelser, f. eks. om flytning af seminariet i Tønder, eller om sprogbrugen i administrationen, f. eks. i forvaltningen af statsskovene
24. Stænder I s. 192
25. Stænder s. 74
26. Stænder II s. 132–33
27. Til dette ville man regne sognene Bov, Hanved, Valsbøl, Ubjerg, Medelby, Ladelund, Brarup, Karlum, Klægsbøl, Læk, Avntofte, Løgum og Humtrup
28. Stænder II s. 168–77, citat s. 171. Det danske medlem af udvalget, C. H. Møller, afgav en mindretalsbetænkning til støtte for en udvidelse af det dansk-sprogede og det blandede bælte
29. Stænder 513–15
30. Reg ark Aleth Hansen 10. jan. 54

31. Det tidligste er fra 1856. Jensens opgave har tilsyneladende været at forsyne dem med materiale til aviser og skrifter om tilstandene i Slesvig
32. Regenburgs samlinger I, 6
33. Stænder s. 667–68
34. Sjy Hist IV s. 442
35. Stænder s. 517–19
36. Stænder s. 524–25
37. Stænder s. 527
38. Stænder s. 532–34
39. Stænder s. 545
40. Stænder s. 549
41. Stænder s. 635–41, 686, jvf. H. N. Clausen: Det danske Sprogs Enemærker i Slesvig, 1854 s. 13
42. Stænder s. 650–51
43. Stænder s. 652
44. Stænder s. 670–74
45. Det der skilte var spørgsmålet om, hvorvidt evangeliske kunne være forstandere for kirke og skole, og om den form hvori man skulle søge om tilladelse til at emigrere
46. Stænder s. 683–86
47. Stænder s. 693
48. Stænder I s. 129–30 og 192–96
49. Om § 8's bortfald
50. Udvalgsbetænkningen om paragrafferne 8 og 9, Stænder II s. 134–39 og 183–84, 1. og 2. behandling Stænder s. 575–89 og 710–26. Afstemningen Stænder s. 729–33
51. Paragraf 10 og 11 Stænder I s. 130–31 og 152
52. Betænkningen Stænder II s. 142–45, 1. og 2. behandling Stænder s. 575–89 og 710–26, afstemningen Stænder s. 729–33
53. Stænder I s. 131–32
54. Stænder II s. 145–58. C. H. Møller stillede kun mindretalsforslag angående det sidste punkt, hvor han støttede regeringens forslag
55. 1. og 2. behandling Stænder s. 590–604 og 738–42, afstemning s. 742–43
56. Stænder I s. 212, Trap Slesvig I s. 17
57. Stænder I s. 132–34
58. Stænder II s. 158–64, C. H. Møller ønskede kravet om 10 års ophold erstattet med krav om indfødsret og støttede regeringens forslag for de andre punkters vedkommende
59. 1. og 2. behandling Stænder s. 604–10 og 743–50, afstemning s. 750–53
60. Paragrafferne 23–28, Stænder I s. 134–36, betænkning Stænder II s. 163–68
61. 1. og 2. behandling Stænder s. 611–628 og 753–63, afstemning s. 763 og 764
62. Stænder II s. 166–68
63. Stænder s. 798–807
64. Reg ark Aleth Hansen 7. marts 1857

Person- og stednavneregister

- Adelby 234-5, 262-4, 269, 283, 292, 302
Ahlefeldt, H. C. L. F., kammerherre, stænderdep. 281
Ahlefeldt, H. O., stænderdep. 281, 290, 296
Ahlmann, Michael, provst, 70-1
Albert, prins, 15, 158
Alexander 1., russisk tsar, 186
Als 57, 151, 244, 286
Angel 31, 35, 38, 54, 61-2, 67, 69, 85, 148-9, 155, 157, 159, 224, 228, 231-6, 239, 265, 298, 300-2
Andræ, C. C. G., folketingsformand, 194
Appel, C., præst, højskolemand, 50
Arns herred 228
Arnæs 236
Asschenfeldt, C. C. J., provst, stænderdep., 280, 290-1, 297
Augustenborg 244, 282
Avntoft 70, 301
Baadh, E. A., præst, 229
Bagge, Povl, dansk historiker, 133-4
Bagger, P. G. M., embedsmand, 76
Bahnsen, C. A., professor, 241
Bahnsen, M., rådmænd, stænderdep., 286
Bang, Herman, forfatter, 81
Bang, P. G., minister, 208, 213, 217
Bardenfleth, Carl Emil, justitsminister, minister for Slesvig, 21-3, 26-7, 47, 68, 91-4, 98, 148-9, 160, 165-6, 173-6, 180-1, 190-1, 205, 208, 214, 217-8
Barfod, Immanuel, præst, 236
Barsbøl 20
Beck, Vilhelm, teolog, 76
Beck, H. C., godsinspektør, stænderdep., 284, 290, 295-6
Belgien 320
Berlin 12-16, 28, 31, 89-90, 95, 100, 109-10, 113, 115, 119-20, 123-4, 127, 129-30, 136, 144, 151, 153-5, 158-9, 165, 167, 169, 171, 173-4, 178, 181-7, 190, 194-9, 201, 208-10, 282, 317, 319
Berling, Carl, kammerherre, 81
Bernstorff, A., greve, preussisk gesandt i Wien, 109, 114, 119, 128
Beseler, Wilhelm, slesvig-holstensk politiker, 117-253
Bettführ, godsinspektør, 36
Bielke, F. H. R., dansk gesandt i Berlin, 155
Bille, C. H., direktør i udenrigsministeriet, gesandt i Wien, 20, 27, 95, 174, 193, 200, 209, 211, 317
Bille, S. A., marineminister, 217
Bille-Brahe, Henrik, greve, dansk gesandt i Wien, kommissær ved notabelforsamlingen, 124, 134-5, 156, 172, 181-6, 189-92, 194-5, 197, 207, 211, 317
Bismarck, Otto von, preussisk gesandt i Frankfurt, 185, 257
Bjolderup 231
Bladt, H. C., synsmand, stænderdep., 282
Bloomfield, John A. D., baron, engelsk gesandt i Skt. Petersborg og Berlin, 104, 130, 182-3
Bluhme, Christian Albrecht, udenrigsminister, 194, 197-204, 206, 208-17
Boesen, U. S., provst, stænderdep., 280, 290
Boeter, T. H., stænderdep., 284
Bogense 144
Bonefeld, Chr., supp. til st.fors., 282
Bonefeld, Peder, supp. til st.fors., 282
Boysen, H., supp. til st.fors., 285
Bov 66, 266, 301

- Brabant 320
 Bracker, Jochen, tysk historiker, 267
 Brandenburg, F. W. von, greve, preussisk ministerpræsident, 119-20
 Brandt, C. H., skipper, stænderdep., 287
 Brarup 70, 301
 Brasen, Carl P., præst, 267-8
 Brede 9
 Bredsted 79, 228, 284, 297
 Bredsted amt 51, 261
 Bredsted herred 260
 Bredsted provsti 69, 301
 Brix, Jacob, præst, 58
 Broadlands 109-11
 Browne, Peter, engelsk gesandtskabssekretær i København, 253
 Brunnow, Philip I., baron, russisk gesandt i London, 14, 16, 103, 106-7, 109-10, 121, 195
 Bræstrup, C. J. C., politidirektør i København, 56, 240
 Budberg, Andreas, baron, russisk gesandt i Berlin, 153-5, 199, 210
 Bunsen, C. K. T., friherre, preussisk gesandt i London, 15-17, 109, 112, 118, 120, 184, 186, 211, 250
 Burkal 231, 298
 Bylderup 298
 Bülow, Bernhard Ernst von, dansk gesandt ved Det Tyske Forbund, 172, 184, 194-5, 200, 211, 317
 Bøking herred 230
 Bøl 235, 302
 Charlotte Feodorovna, russisk kejserinde, 130
 Cherbourg 105
 Christian 1. 250
 Christian 3. 251
 Christian 4. 251
 Christian 5. 251
 Christian 6. 251
 Christian 7. 161, 251
 Christian 8. 19-20, 45, 58, 60, 101, 161
 Christian 9. 170
 Christian August, hertug af Augustenborg, 18, 33, 58, 78, 83, 142, 145, 152, 244, 278
 Christiansen, J. C., 219
 Christiansfeld 246-7, 281-2, 286-7
 Clausen, H. N., minister, 21-3, 25-6, 28, 47, 65, 68, 70-2, 76, 79, 84, 90-1, 93-5, 97, 100, 126-8, 132, 153, 156-7, 165-8, 170, 172-4, 207, 316-7
 Clausen, H. V., dansk historiker, 49
 Clemmensen, C., præst, 269, 271
 Cordsen, L., supp. til st.fors., 283
 Cowley, Henry R. C. Wellesley, baron, engelsk gesandt ved Det Tyske Forbund, 107, 172
 Criminil, H. A., Reventlow-Criminil, greve, regeringskommisær i Holsten, minister for Holsten, 90-3, 95, 97-100, 109, 117, 132, 134, 138, 141, 144, 146, 154, 159, 165, 175, 177, 180, 184, 190-1, 204, 209-12, 217, 254-7, 316-7
 Czekoslovakiet 100, 121
 Dagebøl 301
 Danner, Louise, lensgrevinde, 79, 81, 140
 Dannevirke 93, 321
 Dedsbøl 301
 Dehn, J. H., købmand, stænderdep., 285
 Delbrück, Hans, tysk historiker, 315
 Dockum, C. E. van, marineminister, 22, 173, 205, 217
 Drouyn de Lhuys, E., fransk gesandt i London, udenrigsminister, 106, 109-11, 118
 Dänischewohld 227, 229
 Eckernførde 58-9, 61, 102, 114, 238-9, 241, 284-5
 Eggebæk 260, 302
 Ejderen 9-10, 13, 17, 30-1, 34, 56, 66, 89, 102, 109, 116-8, 120-1, 128, 157, 160, 180, 195, 205, 218, 254, 316
 Ejdersted 13, 34, 79, 157, 226, 228
 Elsdorf 226
 Emmelsbøl 283
 Enge 301
 England 12, 15-18, 81, 89, 95, 102-3, 105-6, 109-13, 115-6, 119-20, 126, 138, 149, 152, 185-9, 318
 Emsbøl 301
 Eskris 284, 297, 302
 Eulenburg, B. H., preussisk regeringskommisær i Slesvig, 20

- Farensted 302
 Fartoft 301
 Fehmern 277, 287, 303
 Feilberg, H. F., præst, folklorist, 50
 Fibiger, Jacob Scavenius, krigsminister, 173, 191, 194
 Finsen, H., borgmester i Sønderborg, 244
 Fischer, F., redaktør
 Fjølde 67, 69, 228, 261, 269, 272, 298, 301-2
 Flandern 320
 Flensborg 11, 13, 36, 38, 42, 44-6, 48, 51, 58-9, 61, 65-7, 72-4, 80, 84, 92, 117, 130, 136-7, 160, 173, 176, 216, 219, 231, 234, 241-3, 245, 259, 261-2, 264-6, 269, 281, 283-5, 287, 290-2, 297, 300-3, 305, 308, 310
 Flensborg amt 35, 38, 51, 53, 57, 231, 267-8, 280, 283, 298
 Flnsborg fjord 232
 Flensborg provsti 45, 69, 259, 301
 Flensborg, Carl Julius, krigsminister, 194, 205, 217
 Flindt, C. L. H., officer, 229, 238
 Flor, Christian, professor, 63-6, 85
 Frankfurt 60, 172, 184, 194-5, 200, 282, 317
 Frankrig 12, 15-17, 89, 103-6, 109-13, 116, 119, 149, 186, 199, 211, 318
 Franz Joseph, kejser af Østrig, 120, 165, 182, 214
 Frederik 1. 51, 250
 Frederik 2. 251
 Frederik 3. 251
 Frederik 4. 60, 216, 251
 Frederik 5. 251
 Frederik 6. 69, 81, 161, 252, 316
 Frederik 7. 18-20, 22-4, 27, 42-6, 72-3, 76, 78, 80, 82, 99, 105-6, 117, 143, 145-6, 151, 161, 173, 185, 194, 197, 209, 213-4, 216-9, 254, 260
 Frederik 2., konge af Preussen, 219
 Frederik 3., hertug af Gottorp, 251
 Frederiksborg 213-4
 Frederiksstort 238
 Frederiksstad 33, 61, 238, 284-5, 287-8, 292
 Friedrich Emil August, prins af Nør, 33, 78, 142, 145, 234
 Friedrich Wilhelm 4., konge af Preussen, 113-4, 120-1, 152, 165, 172-3, 214, 216
 Frølich, Lorenz, 216
 Frørup 282
 Funke, F. W., stænderdep. 285, 296
 Færøerne 20
 Før 31, 319
 Gagern, Heinrich von, tysk politiker, 60
 Garding 237-8, 284, 287, 308
 Geibel, Emanuel, forfatter, 60
 Gelting 302
 Gerlach, L. von, forfatter, officer, 59, 119, 125, 177
 Gottorp 48, 50, 70, 78, 81, 97
 Gottorp amt 31, 33, 51, 61, 78-9, 228, 263, 265, 280, 284
 Gottorp provsti 69, 71, 259
 Graae, G. F. A., præst, 219
 Gram 281
 Gram herred 59
 Green, Hugo, stænderdep., 287, 290, 302, 307
 Grumtofte 73, 235, 260-1, 270, 302
 Grundtvig, N. F. S., præst, digter, 63, 76, 140
 Grækenland 15, 187
 Grønland 268
 Gråsten 244
 Haddeby 229
 Haderslev 44-5, 59, 67, 69, 73, 246, 282, 286-8, 292, 298
 Haderslev amt 51, 59, 279
 Hagerup, E., præst, dialektforsker, 50, 234, 302
 Hahn, Bertha, forfatter, 244
 Hahn, Karl F. L. von, preussisk general, 111, 115-7, 121
 Hall, C. C., politiker, 218
 Hamborg 10, 93-4, 130, 146, 157, 295
 Hammann, skriver, 264
 Hammerich, justitsråd, kand. til st.fors., 286
 Hansen, A., gårdmand, stænderdep., 284, 297, 300-1, 310
 Hansen, Aleth, præst, 53-4, 73, 235, 264-6, 268-71, 283, 299, 310
 Hansen, C. F., krigsminister, 22, 30, 32, 38-41, 68, 94, 98, 100, 102-3, 108,

- 117-8, 125, 148-51, 166, 170, 173-4, 196, 212, 217
- Hansen, H. P., stænderdep., 286, 290
- Hansen, Jacob, præst, 73
- Hansen, Jep, superintendent, 48
- Hanved 301
- Hasselriis, G. A. V., præst, 238
- Hatzfeldt, Maximilian F. K. F. von, greve, preussisk gesandt i Paris, 103, 105, 111, 118
- Havetoft 235, 267, 302
- Havetoftløjt 35
- Heiberg, Asta, forf., 46, 225, 240
- Heiberg, Carl, forf., politiker, 46, 52-3, 240, 280, 285
- Helgesen, Hans, officer, 53
- Heltzen, E. S. E., amtmand i Åbenrå amt, 48-9, 146, 245, 279, 286
- Henningsen, H., stænderdep., 285, 294, 296, 304
- Herlufsholm 201
- Hinrichsen, Peter, gårdejer, stænderdep., 85, 265, 283, 292, 297, 300
- Hjelholt, Holger, dansk historiker, 16, 66, 69, 72, 267
- Hjoldelund 227, 298, 301-2
- Hjort, Peter, professor, 64, 72
- Hodges, George Lloyd, engelsk konsul i Hamborg, 10, 12-3, 18, 20, 22, 146, 156-61, 168, 171, 173, 176, 202
- Hohn herred 226
- Holland 320
- Hollingsted 229
- Holst, M., rådmand, supp. til st.fors., 284
- Holsten 9-10, 12, 15-8, 25-6, 29, 34, 38, 48-9, 52, 56, 60, 79, 85, 89-93, 95-106, 108-15, 117-21, 124-5, 130-1, 135, 137-9, 141, 143-4, 146, 151, 153, 155, 157, 165, 167, 169, 171, 178-90, 195, 198-9, 201, 204-5, 207, 209, 211-2, 214, 217, 219, 223-4, 229, 236, 240, 249, 250-5, 257, 287, 306, 318-9
- Hostrup 231
- Howard, Henry Francis, sekretær ved det engelske gesandtskab i Berlin, 187, 198
- Humtrup 70, 301
- Husby 53-4, 73, 235, 260, 263, 265-6, 269-70, 283, 302
- Husum 13, 29, 34, 38, 45-6, 53-4, 67, 103, 105, 114, 227-8, 238, 285, 315
- Husum amt 31, 51, 78-9
- Husum provsti 69
- Hyrup 234-5, 264, 302
- Hütten amt 51, 78-9
- Hütten provsti 69
- Højer 54, 117
- Højer herred 229-30
158
- Ischl 183
- Island 182
- Isted 11-12, 59, 75, 113, 145, 223, 238-9, 247, 285
- Itzehoe 78, 81, 250
- Iversen Chr., gæstgiver, stænderdep., 286-7, 292
- Jacobsen, F. C. F., slesvig-holstensk politiker, 234
- Japsen, G., dansk historiker, 245
- Jels 20
- Jensen, læge, 300
- Jensen, H., farvermester, kand. til st. fors., 287
- Jensen, H. C., agent, stænderdep., 284, 290, 303, 309
- Jessen, familien, 37
- Johansen, Gustav, politiker, 269
- Juhl, Christen H., gårdejer, stænderdep., 282
- Jørgensen, A. D., dansk historiker, 49, 267
- Jørgensen, T. A. B., politimester, 73
- Jørl 302
- Kappel 39
- Karlum 70, 301
- Kaukasus 169
- Kiel 10, 13-14, 46-8, 50-3, 63, 72, 85, 96-8, 104, 113-4, 117-8, 120, 151, 159, 169, 199, 205, 212, 224, 227, 232, 237, 250, 253, 255, 260, 267, 277, 280, 288, 290, 305, 318
- Kielerfjorden 238
- Kielholz, J. P., gårdmand, stænderdep., 284, 294
- Kier, Otto, forf., herredsfoged, 59

- Kierkegaard, Søren, filosof, 76
 Kiær, C. A., borgmester i Tønder, 73, 241
 Klangsbøl 301
 Klægsbøl 70, 301
 Kok, J. G. E., præst, 231
 Kongeåen 9, 56, 157, 316
 Konstantin, russisk storfyrste, 126
 Kosel 229
 Krey, krigsråd, stænderdep., 285, 290
 Krieger, A. F., politiker, professor, 47, 64, 76, 81, 154, 156, 166, 174-6, 189, 207, 218-9, 288-9
 Krogh, Christopher G. von, general, 30-2, 38-41, 45, 117, 137, 148-9, 154
 Krop 284
 Krop herred 228
 Kropperhede 74
 Krüger, H. A., politiker, 44, 65, 281, 283-4, 290
 Kværn 300, 302
 Kær herred 230, 268
 København 9-11, 18-20, 28, 34, 38, 42, 46-7, 58, 72-3, 76, 78, 80-3, 89, 91-2, 101-2, 109, 113-4, 116-9, 123-31, 138, 149, 153-5, 160-1, 165, 169-73, 175, 178, 181, 183-7, 192, 197-9, 202-3, 214, 218, 233, 240, 245, 253, 256-8, 262, 302, 317, 319
 Ladelund 66, 70, 301
 La Hitte, Jean Ernest Ducos, viscomte, fransk udenrigsminister, 103-5, 110-2, 118
 Lassen, H. C., præst, 262
 Lauenborg 9, 15, 90, 93, 95-6
 Leerbech, J. E., politiløjtnant, gendarmerichef, 41, 44, 51, 54-5, 61, 148-9, 226-30, 232-4, 236, 238-40
 Lehmann, Orla, politiker, 152
 Lille Dannevirke 143
 Lille Solt 50, 302
 Lindholm 301
 London 12, 15, 18, 79, 89, 90, 102-3, 106-7, 109, 112, 118-9, 136, 139, 158-9, 195, 197-8, 211, 250
 Lorentzen, Nis, supp. til st.fors., 282
 Lornsen, Uwe Jens, politiker, 58
 Louis Napoleon, se Napoleon 3.
 Lund, P., kandidat til st.fors., 283
 Lundquist, Bo V:son, svensk historiker, 15-6
 Lunn, P. J. J., borgmester i Åbenrå, 245
 Lübeck 38, 93, 295
 Lüders, Th., forfatter, auditor, 59-60
 Lyksborg 141, 235, 300, 302
 Lützen, Lütze Duysen, stænderdep., 283, 294, 296
 Læk 69-70, 231, 269, 271, 301
 Løgumkloster amt 51
 Løjt 231, 284, 297
 Madvig, J. N., kultusminister, 21-3, 26-8, 44, 47-8, 63, 68, 70-1, 79-80, 83-5, 92-5, 97, 100, 123, 126, 128, 130, 132, 140, 153-4, 156, 165-8, 170, 172-5, 181, 189, 191, 194, 201-2, 204-8, 218, 316-7
 Magenis, Arthur Charles, engelsk gesandt i Østrig, 124, 127, 147, 162, 171, 183
 Malmø 317
 Manicus, Claus, redaktør, 243, 287
 Manteuffel, Otto T. von, friherre, preussisk ministerpræsident, 120-1, 124, 127-32, 134-5, 138, 156, 159, 162, 169, 172, 181-5, 187, 192, 197-8, 201-2, 210-1
 Martensen, H., teolog, 76, 264-5, 273
 Mathiesen, supp. til st.fors., 283
 Medelby 66, 70, 301
 Meyendorff, Peter von, russisk gesandt i Berlin og Wien, 14, 28, 95, 97, 100, 108, 113, 115, 119, 121, 125-31, 133, 153, 167-70, 177-9, 183-4, 186, 190, 198-99, 203, 210, 220
 Micheel, Carsten, dommer, stænderdep., 287, 296
 Middelheus, supp. til st.fors., 286
 Moltke, A. W., greve, konseilspræsident, 18-9, 22-3, 27-9, 39, 68, 75, 80, 83, 92, 94, 98, 146, 149, 166, 170, 173, 191, 193-4, 197, 205, 213, 217, 255
 Moltke, Carl, greve, minister, minister for Slesvig, 19-20, 78-9, 83, 97-9, 165-6, 168, 174, 179-81, 184, 187, 190-4, 197, 203-4, 208-19, 248, 262-5, 293, 295, 299-300, 310, 316-17

- Moltke, E. C. L., greve, dansk gesandt i Paris, 104-5, 107
- Mommsen, J. F., stænderdep., 296, 300, 303, 309
- Monrad, D. G., 218
- Monrad, C. F., lærer, 73
- Mule, C., præst, 228, 269, 272
- Munkbrarup 235, 302
- Munkvolstrup 265
- Murat, Joachim, 153
- Mynster, J. P., teolog, 76
- Møgeltønder 241
- Møller, C. H., gårdejer, stænderdep., 282, 296-7, 303-4, 306
- Møller, Erik, dansk historiker, 257
- Napoleon 3., fransk kejser, 105-6, 110, 112, 186
- Neergaard, Niels, dansk historiker, 15, 90, 133, 157
- Nesselrode, K. R., greve, russisk udenrigsminister, 100-1, 103, 109, 119, 123, 125-6, 130, 136, 139, 150, 153-4, 157, 160, 165, 167-9, 171, 174, 178-9, 181, 186, 191, 198-9, 202-4, 210, 220, 255-6
- Nibøl 301
- Nielsen, N. J. E., forhenværende superintendent, 138
- Nielsen, V. T. W., officer, 226-7, 237
- Nikolaj 1., russisk tsar, 18, 102-4, 112-3, 119-20, 124, 126, 149, 154, 165, 167, 169-70, 172-3, 175, 178, 204, 318
- Nordborg 283
- Normanby, Constantine H. Phipps, marquis, engelsk gesandt i Paris, 105, 107
- Nyborg 34
- Nykirke 231, 301-2
- Nør 31
- Nr. Brarup 143, 302
- Nørre Løgum 231
- Nr. Haksted 231, 259-60, 301
- Olderup 67, 69-70, 228, 301
- Oldmütz 121, 125, 165, 167, 318
- Ostenfeld 228
- Oversø 141, 236, 248, 264-5, 302
- Palmerston, Henry J. Temple, viscount, engelsk udenrigsminister, 12, 15-9, 79-81, 90, 102-4, 106-13, 118, 139, 145, 154, 157-9, 172, 186-9, 253
- Paris 89, 103-5, 107, 111, 119, 136, 139
- Pauls, B. M., lensmand, stænderdep., 284, 294
- Paulsen, Christian, professor, 21, 47-8, 51, 63
- Paulsen, P., forstander, 34, 285
- Pechlin, F. C. F. von, baron, gesandt, 27-8, 90, 94-5, 97-8, 100-1, 108-9, 115-7, 119-20, 136, 154, 179-80, 317
- Petersen, jernstøber, supp. til st.fors., 286
- Petersen, August, stænderdep., 287, 304, 308
- Petersen, Fr., præst, forf., 151-2
- Petersen, Peter, parcellist, stænderdep., 282
- Petersen, P. M., supp. til st.fors., 282
- Pinneberg 287
- Plat, P. H. C. du, officer, 148-50, 159-60, 169
- Plesner, Johan, dansk historiker, 290
- Plessen, Otto von, baron, gesandt i Skt. Petersborg, 102-5, 119, 123, 130, 132, 136, 139, 165
- Polen 120, 165, 169
- Preussen 10-4, 17, 20, 25, 28, 30, 89, 98, 104, 106-14, 116-9, 121, 124, 127, 130-1, 133-4, 138-9, 141, 149, 165, 170, 179-81, 183-6, 188, 190, 193-5, 197-9, 204, 209-11, 214, 224-5, 318-9
- Preetz 250
- Prokesch-Osten, Anton von, baron, østrigsk gesandt i Berlin, 119-20, 182-4, 186, 190-2
- Qualen, C. A. von, stænderdep., 281
- Qualen, Conrad von, stænderdep., 281
- Raben, Peter, supp. til st.fors., 282
- Radbruch, G. C., stænderdep., 281, 294, 303
- Radowitz, Joseph Maria von, preussisk udenrigsminister, 113-20
- Rantzau, Otto, greve, forhenværende gesandt, klosterprovst, 253, 255
- Ravsted 231
- Reedtz, H. C., udenrigsminister, 18-9, 23, 80, 89-90, 92, 94-5, 97-100, 102, 104-

- 8, 115, 117-8, 123, 131-4, 136-41, 145, 149, 153-5, 157-8, 165-74, 77-87, 189-97, 200, 203, 205, 207, 255, 316-7
- Redlefsen, T. N., gårdejer, stænderdep., 284, 294, 297, 301-2
- Regenburg, T. A. J., departementschef i minister for Slesvig, 43, 47, 49, 63-6, 69, 71-6, 84, 94, 156, 160, 175-6, 207, 214-5, 218-9, 228-30, 235-6, 241-2, 245-6, 259, 261, 263, 265, 268-9, 271-2, 288-9, 299, 310
- Rehloff, J. A., forhenværende superintendent, 138
- Rendsborg 20, 53, 59, 103, 211, 226-7, 282
- Reventlow, Arthur, greve, amtmand, 229-31, 241, 245, 278, 290-2, 294, 299-300, 306
- Reventlow, Cay, greve, minister, 252
- Reventlow, F., greve, stænderdep., 281
- Reventlow, Frederik Ditlev, greve, dansk gesandt i London, 106-10, 158
- Reventlow, Fritz, greve, diplomat, 252
- Reventlow, Theodor, greve, slesvig-holstensk politiker, 117, 280
- Reventlow-Criminil, Heinrich, se Criminil
- Reventlow-Farve, Ernst C., greve, slesvig-holstensk udsending til Wien, 129-30
- Reventlow-Pretz, Friedrich, slesvig-holstensk politiker 253
- Rhinen 111
- Rhin-provinser, preussiske, 112
- Ribe 60, 74
- Ribe amt 112
- Riga 103
- Ringkøbing amt 20
- Risum 301
- Rochow, T. H. R. von, preussisk gesandt i Skt. Petersborg, 103-4, 201, 203
- Rodenæs 301
- Rosenørn, M. H., indenrigsminister, 22, 25-7, 73, 92-3, 156, 166, 170, 173-4
- Rumohr, H. W. von, slesvig-holstensk politiker, 280-1
- Rusland 10, 15-8, 27, 46, 89, 95, 101, 103-4, 106, 108-13, 115-7, 119-20, 121, 124-5, 128, 135-9, 154, 165, 174, 178, 185-7, 190, 198-9, 203-4, 317-8
- Russell, John, Earl Russell, engelsk premierminister, 111, 121, 152, 188-9, 318
- Rylskov 235, 302
- Rødding 63
- Skt. Johanneskloster 250, 280-1, 293
- Skt. Petersborg 12, 18, 89, 102-3, 105, 119, 123, 125, 130, 132, 135-7, 153, 162, 165, 201, 203, 253, 256
- Satrup 259, 302
- Scharff, Alexander, tysk historiker, 16
- Scheel, A. W., generalauditor, justitsminister, 95, 173, 191, 205, 208, 213, 217
- Scheele, L. N., embedsmand, politiker, 78-85, 137-8, 287
- Schlesien 111-2
- Schmid, A. C., professor, stænderdep., 47, 280, 290-3, 300-4, 308-10
- Schmidt, kirkeforstander, kand. til st. fors., 286
- Schmidt, A. C., kandidat til st.fors., 283
- Schmidt, H. P., rådmand, stænderdep., 284, 291, 296, 303
- Schmidt, P. C., stænderdep., 281, 294, 303
- Schou, farver, kandidat til st.fors., 285
- Schwarzenberg, Felix von, fyrste, østrigsk ministerpræsident, 11, 99-101, 107-9, 115, 119-21, 123-4, 126-35, 147, 156-7, 162, 167, 169, 170-2, 178, 181, 183-4, 186, 198-9, 202-3, 210-11, 257
- Seymour, Sir George H., engelsk gesandt i Skt. Petersborg, 186
- Sieveking, G. H., preussisk observatør i Holsten, 138
- Sild 230
- Siversted 302
- Skau, Laurids, politiker, 44, 65, 73, 162, 215, 218, 282, 293, 306
- Skotland 321
- Skrike, Adolph, gehejmelegationssekretær, 195, 200, 214
- Slesvig amt 33

- Slesvig by 12-4, 30, 32-3, 38, 42, 45-6, 51-3, 61, 67, 73, 93, 160, 224, 228-9, 232, 238-9, 240-2, 250, 280, 285, 291, 303
- Slien 12, 31, 67, 69, 71, 232, 236, 319
- Slogs herred 229-30
- Sohl, H. C., købmand, supp. til stænderdep., 286-7
- Solt 283
- Sorgfloden 117
- Sorø 63-4, 74, 156
- Sottrup 236
- Spanien 10, 158
- Sponeck, W. C. E., greve, finansminister, 19, 22-3, 25-8, 44, 54, 68, 73, 75, 79-80, 82-3, 85, 90, 92, 94-5, 97-100, 123-33, 135, 144, 148, 154, 156-7, 165-7, 169-70, 173-4, 177-80, 184, 191-4, 197, 200-8, 211, 213, 215, 217, 256-7, 316-7
- Stapelholm 226
- Stedesand 301
- Stemann, Poul Christian, gehejmestatsminister, 21, 64
- Stenbjerg 235, 260, 302
- Sterup 53, 260, 302
- Stockholm 193
- Stolk 201
- Store Heddinge 201
- Store Solt 50, 234, 263, 302
- Store Vi 50, 260-1, 301
- Storm, Johan, advokat, 285
- Storm, Theodor, digter, 46, 225, 238, 285
- Strukstrup 53, 302
- Stuttgart 59
- Sundeved 232, 282
- Svabsted 284
- Svensen 36, 229
- Sverige 15, 89, 102, 111
- Svesing 67, 69, 228, 302
- Sylvested 269
- Sønderborg 69, 244-5, 267, 286-8, 290, 292
- Sønderborg amt 53, 232, 298
- Sdr. Brarup 58
- Sdr. Løgum 66, 70, 268, 301
- Sdr. Stapel 226
- Sørup 224, 234, 260, 264, 301-2
- Talleyrand-Périgord, C. M. de, 153
- Tarup 85
- Teplitz 100
- Tergoborski, Julius von, russisk legationssekretær i København, 123, 130, 160, 169, 175, 177, 180-1, 184
- Thor Straten, H., stænderdep., 281
- Thümen, V. H. H., preussisk forbundskommissær i Holsten, 122, 131, 158-9, 162
- Tiedemann, Christoph von, politiker, 225
- Tillisch, Frederik Ferdinand, regeringskommissær, minister for Slesvig, indenrigsminister, 19-21, 23-6, 28-9, 32, 38-48, 50-1, 54, 56, 61, 63-6, 69, 71-2, 74-6, 78-85, 89, 92-4, 99-100, 133, 136-46, 148-60, 165-70, 172-6, 181, 191-4, 200-2, 205-8, 211-5, 217-8, 241, 255-6, 260, 265, 284-5, 288-90, 293, 297, 316-7
- Tinglev 231, 298
- Treja 67, 69, 228-9, 267-9, 302
- Treja herred 228
- Treschow, W. F., godsejer, højesteretsadvokat, 123, 134, 137-8, 157
- Tumby 302
- Tyskland 12, 15, 17-8, 28, 31, 38, 42, 60, 98-100, 102, 105, 108, 111, 113-4, 116, 126, 132, 134, 138-9, 144, 151, 154, 168, 170, 181-2, 188-9, 194, 199-200, 208-9, 223-4, 227, 238, 246-7, 250, 253, 316, 318-20
- Tüxen, senator, stænderdep., 285
- Tønder 9, 13, 33, 67-9, 73-4, 230-1, 240-1, 245, 260-1, 267, 269, 273-4, 283, 287-8, 290, 301-2
- Tønder amt 57, 229-31, 268, 298
- Tønder herred 229-30
- Tønder provsti 69-70, 301
- Tønning 237-8, 287
- Tårsted 61
- Ubjærg 66, 70, 301
- Ugle herred 231, 300
- Ullerup 282
- Ulsby 302
- Ungarn 103

- Ungern-Sternberg, Ernst von, baron, russisk gesandt i København, 18, 28, 30, 98, 102-4, 108, 119, 123, 130, 135-9, 141, 153-4, 161, 165, 167, 175, 181, 192-4, 199-202, 206-7, 214, 255
- Usedom, Guido von, greve, preussisk diplomat, 113
- Valentiner, C. A., præst, 58
- Valsbøl, 50, 231, 260, 301
- Vanderup 301
- Warnsted, C. L. von, forhenværende amtmand, 136-7
- Warszawa 120, 162, 165-7, 170, 172, 177-8, 194
- Wasmer, H. von, stænderdep., 284, 303
- Waterloo 10
- Vaupell, Otto F., officer, historiker, 235
- Weber, R., dr. jur., stænderdep., 281, 290-2, 294, 296, 303, 306-7, 309-10
- Wegener, C. F., gehejmearkivar, 64, 69, 72-5, 156, 175, 207, 218, 289, 316
- Venedey, Jacob, forfatter, 14
- Werner, G. H. A., stænderdep., 284, 297
- Werther, Carl A. P., baron, preussisk gesandt i Københ., 91, 117, 123, 131-4, 138, 140, 146, 154, 167, 173-4, 185-6, 192-4, 197, 201-2, 204, 209-11, 216
- Vesterhavet 69, 103, 111
- Westmorland, John Fane, Earl, engelsk gesandt i Berlin og Wien, 95, 97, 124, 129, 158-9, 167, 171-2, 199
- Victoria, dronning af England, 15-6, 18-9, 110, 152, 158, 186-9, 234, 243
- Viding herred 230
- Wien 89, 98-101, 108-9, 113, 115, 118-9, 124-7, 129, 131, 134, 136, 144, 147, 155, 156, 162, 165, 169-72, 174, 177-8, 181-2, 193-4, 198-9, 201, 208-10
- Wilhelm, preussisk prins, 211
- Willisen, Wilhelm von, general, 10-1, 59, 114, 119
- Willkomm, Ernst, forfatter, 59
- Wilster, Ernst, officer, 37, 73
- Vis herred 231, 267-8, 300
- Witswort 284
- Wolfhagen, F. H., amtmand i Flensborg amt, 262, 269
- Vrints-Trucenfeldt, M. A., østrigsk gesandt i København, 82, 131, 135, 185, 193, 200-2, 204, 207-8, 213
- Wulff, Jens, kniplingskræmmer, 9, 13, 29, 56, 223, 240, 319
- Wynn, Sir Henry W. W., engelsk gesandt i København, 18, 21-2, 79-80, 90, 118, 123, 126, 131-5, 138-40, 146, 153-4, 157, 159, 161, 167, 172, 174-5, 177, 181-2, 187-8, 192, 197, 201-4, 207, 213-4, 253
- Ütersen kloster 250
- Zahrtmann, C., marineminister, 22
- Ærø 253, 277, 287, 292, 303
- Ærøskøbing 287
- Ølsby 236
- Ørsted, Anders Sandøe, 319
- Østersøen 102-4, 111, 185
- Østvig 12, 17, 89, 98, 100-1, 106, 108-12, 114-21, 124-5, 127, 130-4, 139, 149, 165, 170-1, 179-80, 182-6, 189-90, 193-4, 198-9, 204, 214, 224-5, 257, 317-8
- Åbenrå 48, 63, 67, 69, 231, 245-6, 259, 267-8, 282, 286-8, 292, 298
- Åbenrå amt 51, 53, 231-2, 279, 298
- Ålborg amt 20, 201
- Århus 64

Summary

In March 1848 civil war broke out in the Danish Monarchy which consisted of the Kingdom of Denmark proper, the Duchy of Slesvig connected with Denmark, and the Duchies of Holstein and Lauenburg connected with the German Confederation. The two German duchies as well as South Slesvig (where the population was mainly German) claimed Slesvig included in the German Confederation and establishment of a Slesvig-Holstein state loosely tied to Denmark, whereas the Kingdom and North Slesvig (with a predominantly Danish population) wanted a union between Denmark and Slesvig and separation from Holstein. During the civil war the Slesvig-Holsteiners got support from Prussia, but in July 1850 under pressure from Russia, Prussia had to conclude peace with Denmark. The Danish army was not allowed to advance into Holstein, but the peace treaty referred Denmark to the German Confederation for assistance to pacify Holstein. On 25th July 1850 the Danish army defeated the Slesvig-Holstein army in Slesvig, and the way seemed open for Denmark to incorporate Slesvig. This could not be done because the German population in South Slesvig harboured hostile feelings towards the advancing Danish administration, and the Great Powers would not tolerate the incorporation. On 2nd August 1850 a protocol was signed in London by Russia, England, France, Sweden, and later on Austria, unanimously declaring it to be desirable that the Danish Monarchy continued to exist in its entirety. The English Foreign Secretary, Lord Palmerston, had previously opposed similar declarations. He may have had two reasons for accepting the London protocol; firstly that through this concession to Russia he wanted to prevent Russia from giving Denmark active support in Holstein, secondly that he managed to have the protocol formed in such a way that it did not involve any express guarantee. While the London protocol was being drawn up, démarches were sent to the Danish Government from the Great Powers saying that a lenient rule in South Slesvig towards the German population was expected.

F. F. Tillisch was appointed to be in charge of the Danish administration in Slesvig, he had been member of the former Danish-Prussian-English Administrative Commission which had worked in Slesvig during the truce. Tillisch was called upon to exercise the authority of the King in Slesvig where still absolutism prevailed. His orders would, however, be given through the Danish Cabinet, whose powers rested on the Constitution of the Kingdom of June 1849. Tillisch declared his aim to be establishment of the closest possible ties between the Kingdom and Slesvig and the widest possible separation from Holstein. A Royal proclamation to the inhabitants of Slesvig was issued. Those in the Cabinet in favour of an incorporation of Slesvig, that is, the »Eider-Danish«, demanded a promise of an impending incorporation to be included in this proclamation. The supporters of the United Monarchy in the Cabinet managed to prevent this, at the same time while, at the request of Russia, a proclamation was issued to the Holsteiners, in which the principle of non-incorporation was clearly expressed. The Prime Minister, however, told Tillisch that this proclamation had only been issued in consideration of the demands from abroad. The situation prior to the re-establishment of the Danish administration was as follows: The population in South Slesvig was hostile; the Danish Government Commissioner was determined to further the incorporation; the Great Powers were equally determined not to let this happen; and the Danish Government failed to formulate its policy.

The Danish Government had very strongly enjoined on the commander-in-chief of the army not to tolerate any infringement of the civilian population in South Slesvig. The army, however, was in a difficult situation, since the Great Powers would not allow it to pursue the Slesvig-Holsteiners into Holstein, and as it had to guard the Eider in a thin line right across Slesvig. Measures were therefore taken to protect the army against the dangers that confronted it from the hostile German population. The commander-in-chief was authorized to pass death sentences through courtmartialing, and in the whole of South Slesvig martial law was imposed: It was ordered to give up all arms; it was forbidden on pain of death to contact the Slesvig-Holstein army; all gatherings and traffic in the open after nightfall were not allowed. The occupation passed off without any infringements on part of the soldiers, and no sentences of death were passed, a fact, however, which was more attributable to the quiet conduct of the population than to scruples on part of the military to employ this means. Some short-term imprisonments, on the other hand, were sentenced for violation of

the regulations imposed by martial law, or in cases where someone had shown their pro-German feelings too openly. Without authority from the Cabinet the Minister of War directed the commander-in-chief also to attend to the ordinary police supervision. This was an interference with Tillisch's sphere, and a strife arose when the military had a large number of wives and children of fled Slesvig-Holsteiners transferred to Copenhagen. On the whole, the military leaders were dissatisfied with the civil administration which they found to be too lenient with the German population.

The civil administration of Slesvig was directed from the offices of the Government Commissioner in Flensburg. The local administration was hampered by two things: the many officials who fled, and the fact that Tillisch did not want to employ the officials who had also served the Slesvig-Holstein Government. Many were dismissed. Instead of the dismissed, new officials were appointed, mainly from the Kingdom. The provision that a person was to have studied at the University of Kiel for two years in order to be qualified for an appointment in Slesvig was repealed. It was decided that candidates for Slesvig offices were to pass a test in Danish as well as in German, and at the University of Copenhagen lectures were given on Slesvig law. The provisions were unimpeachable in their impartiality towards Danish and German, but in practice it worked out so that a Danish applicant was preferred to a German, sometimes even in cases where the German applicant had the best qualifications. Generally, the Danish officials were highly qualified, but not very often did they succeed in establishing good relations with the South Slesvig population, something caused not only by the national contrasts but also by the attitude of the officials. An arrangement of the complex situation within the jurisdiction was made, and the patrimonial jurisdiction of the landowners was revoked. The Supreme Court in Kiel was suspended as far as Slesvig was concerned, and another court domiciled in Flensburg was set up. The new courts do not seem to have taken any active part in the danization efforts; they were, however, used for proceedings against persons who expressed pro-German feelings. A gendarmerie corps of about 300 men was formed. The gendarmes were stationed all over the southern part of Slesvig, where their particular duty was to watch those known to be German sympathizers. In November 1850 the Chief Constables in Slesvig were ordered to supervise what was published of books and newspapers. Beyond what was locally confiscated, a number of newspapers and books were banned in the whole of Slesvig. By subsidizing

an Altona paper the Government tried positively to influence public opinion in South Slesvig, but people did not want to read that paper.

In September 1850 Tillisch placed the administration of education and Church in Slesvig under a special department headed by his former secretary, August Regenborg. Up till then the language used in the assembly of the Estates had been German, as it was in Church, schools and Courts south of a line going through Slesvig to the north of Flensburg. Danish was, however, spoken in a large area in Central Slesvig south of that line. In Angel (south of the line) both Danish and German were spoken. In February and March 1851 Regenborg got Tillisch to introduce alternating Danish and German in the churches and Danish in the schools in a large area south of the official linguistic frontier. The area included parishes where Danish was spoken by very few people, and the change was made without any prior consultation of the population. Opinions of rural deans and prefects were asked for, but not considered since they were against the change. The originator of the Language Act was C. F. Wegener, Keeper of the Public Records, who as Regenborg's former teacher had continued to exert an influence on him, and who in his capacity of historiographer to the King was able to influence him as well. Tillisch did not let the sphere of application of the Language Act extend as far south as Regenborg had wanted, but principally he accepted the Act and received the popularity aroused in Denmark by its introduction.

One of the first things Tillisch did in his capacity of Commissioner was to ask the Danish Government to let him have L. N. Scheele as his assistant, who was a Holsteiner and former president of the local Government in Slesvig and Holstein. The plan was that, supervised by Tillisch, Scheele was to administer the southern part of Slesvig. Scheele was, however, unpopular in Slesvig, and out of consideration for the Great Powers the Government dared not employ him. Only after repeated applications did Tillisch achieve that Scheele was offered the appointment. Scheele went to Slesvig, but did not want to be installed right away. Instead he made a tour of inspection, after which he declared that Tillisch's rule was of such a kind that it was impossible for him to take part in it. Caused by information from the English Minister in Copenhagen about the intended employment of Scheele, Lord Palmerston lodged a protest with the Danish Government. Scheele's refusal came just in time for the Government to answer back that Scheele would not be appointed for any office in Slesvig. During the winter of 1850 Scheele published a pamphlet about the administration of Slesvig

and gave out that he intended it to be continued. The Government tried to stop him, but nevertheless Scheele published a second volume with a very strong attack on Tillisch and the administration, particularly the Language Act. Probably Scheele resented that Tillisch's post had not been offered to him instead, but also as a Holstein adherent of the United Monarchy he must have looked upon the attempt administratively to separate Slesvig from Holstein with anxiety and anger.

The wing of the Danish Cabinet in support of the United Monarchy was strengthened, when in August 1850 H. C. Reedtz was appointed Minister for Foreign Affairs, and Count H. A. Criminil was installed as Commissioner for Holstein. It proved impossible for the Cabinet to agree on a plan to be submitted to the distinguished men from all three parts of the Monarchy who were to discuss the future organization of the Monarchy. Several plans were put forward in the Cabinet. The national liberal Minister of Ecclesiastical Affairs, J. N. Madvig, suggested a division of Slesvig, but this was rejected by the »Eider-Danish« as well as by the adherents of the United Monarchy. Count Criminil and Fr. Pechlin, a diplomat, presented a plan that the Monarchy was to consist of three separate parts, viz. the Kingdom proper, Slesvig and Holstein of which each one was to have equal relations with each one of the others, apart from the rather insignificant things which were to be common to Slesvig and Holstein. The »Eider-Danish« ministers insisted on the incorporation. Against this Count Sponneck brought forward a proposed compromise according to which Slesvig was to have a diet with legislative power for home affairs, but when dealing with affairs of common concern the diet should convene with the Rigsdag of the Kingdom. Already in July 1850 during the negotiations for peace with Prussia in Berlin Pechlin discussed his plan with the English and the Russian Minister. Both had they approved of the plan, whereas it was doubtful whether Sponneck's plan would be accepted by the Great Powers. Since it proved impossible to agree on any plan, the Minister for Foreign Affairs threatened to resign. Before the Cabinet broke up, however, Reedtz got the idea of sending Count Sponneck to the Great Powers in order that he himself could present his plan. Both the »Eider-Danish« and the adherents of the United Monarchy accepted the idea. But Reedtz did not believe that Sponneck would succeed in getting the approval of the Great Powers, he only hoped that Sponneck would come to realize that his plan was impracticable.

Before sending Sponneck the Danish Government made various

attempts to get out of its predicament. In August 1850 efforts were made to induce the Austrian Prime Minister, Prince Schwarzenberg, to influence the German Confederation to enjoin its Member Country Holstein to lay down arms. Schwarzenberg declined. In September 1850 the Danish Government tried to get help from the other signatories of the London Protocol. Through the Russian Minister in Copenhagen Russia was requested to send an auxiliary corps to Slesvig. A hint was given that similar assistance would be given from France. In Paris the French Foreign Minister had given the Danish Minister to understand that a request for military assistance would not be unwelcome. The end of it was, however, that the Russian as well as the French Government refused the Danish requests. This was due to English opposition. In October 1850 talks were held between the French and the Russian Ministers in London and Lord Palmerston. The latter managed to prevent Russia and France from launching an attack against Prussia with the intention of forcing her to stop supporting Holstein. Simultaneously, a rapprochement between Russia and Austria was taking place, and influenced by this Prussia decided to come to terms with Denmark to save whatever possible. The Prussian Government sent a special envoy to Holstein to order the Slesvig-Holstein Government to cease fire. The Duchies were to be divided by a line of demarcation. This plan was accepted by Denmark and Holstein and by England and France. Nevertheless, it was not carried out, since Russia and Austria would not agree to a disintegration of the Danish Monarchy which would mean that Prussia would get possession of Holstein. At the meeting in Olmütz Russia and Austria forced Prussia to take part in the military occupation of Holstein.

Sponneck's mission met with disapproval from all the Great Powers who had rather seen a more moderate man than Sponneck as Danish negotiator. Sponneck arrived in Vienna in January 1851. First he had talks with the Russian Minister, Meyendorff, who agreed to Sponneck's project being used as a starting point. In his discussions with Schwarzenberg Sponneck believed to have achieved Schwarzenberg's acceptance of the project. However, what Schwarzenberg accepted was only that the project might be put before the Notables, but unaccustomed to diplomatic usage Sponneck did not realise this. In Berlin, too, Sponneck thought to have succeeded in persuading the Prussian Prime Minister, Manteuffel, but like Schwarzenberg Manteuffel would only agree to the project being used as a starting point. After Sponneck's return the Danish Government at first followed Sponneck in his optimism. When

news from abroad about the reactions to Sponneck's mission arrived a change of opinion, however, came about. Replacements within the Assembly of Notables took place to the effect that people from among the »Eider-Danish« replaced the more conservative. Nobody expected a fruitful result of the discussions in the Assembly of Notables, and in fact the end of it was that the Holsteiners declared against Sponneck's project, whereas the Slesvigiers and the Danes declared for it. Again the initiative was back with the Great Powers.

In the autumn of 1850 the Great Powers lodged complaints with the Danish Government against Tillisch's rule in Slesvig. Since the Foreign Minister, H. C. Reedtz, met the complaints with nothing but mild protests and as it was imperative to England and Russia that the Danish policy in Slesvig gave no occasion for Prussia to impede the occupation of Holstein, the complaints were intensified. The Great Powers got the information from expelled Slesvig-Holsteiners, the Prussian observers in Holstein, the conservative Danish ministers and the conservative members of the Cabinet. The complaints were particularly about the treatment of the former Slesvig-Holstein soldiers. They were subject to special police supervision or called up for service in the Danish army, while the officers were exiled. At the advance of the Danish troops into South Slesvig about 4000 Slesvigiers had fled to Holstein. When trying to return these people were rebuffed by the Danish lines of outposts. Under pressure from the Great Powers, however, Tillisch had to let most of the refugees come back. Originally he intended to exclude several hundreds, but in May 1851 he was forced to issue a proclamation of amnesty to the effect that all but 33 wellknown Slesvig-Holsteiners were allowed to return to Slesvig. Before getting in, the amnestied had to sign a submissive application to the King; they were to abide by the rules given by the police authorities, and did not fully retrieve their civil rights. The proclamation of amnesty did not satisfy the Great Powers, and another had to be issued which reduced the number of not amnestied to 21.

In May 1851 news appeared that an officer in Angel in South Slesvig had given the order that all civilians should greet the Danish officers by raising their hats. The officer in question was dismissed at once, and the Minister of War had to apologize to Tillisch. Although the responsibility for this affair rested with the military, the affair was made the most of in the attacks on Tillisch. In the Danish Cabinet it was decided to curtail the authority of the army and to ease the regulations of the martial law imposed. In March 1852 martial law was definitively

repealed. Also on account of the Language Act, several attacks were made on Tillisch. King Friedrich Wilhelm of Prussia, Queen Victoria of England and the Russian Foreign Minister, Nesselrode, spoke about the atrocities which were believed to be committed in Slesvig, in a way that it became necessary for Tillisch to protest. At first it was done by furnishing the Danish ministers in Vienna and Berlin with exact information about the provisions of the Language Act. As this did not seem to stop the complaints, a personal statement made by Tillisch was sent to the Governments of the Great Powers, but that did not help either. Then Reedtz called on the English consul in Hamburg, Colonel George L. Hodges, to go to Slesvig to see how things actually were. Hodges had been a member of the former Administrative Commission of Slesvig and was kindly disposed towards Tillisch. Because of their former relationship as colleagues Hodges only accepted the job very reluctantly, since he felt it would be embarrassing for him to have to investigate the discharge of Tillisch's official duties. He thus avoided as far as possible to approach Tillisch, and instead obtained the information from the Prussians whom he considered to be neutral. Hodges' report repelled the allegations about the atrocities, but condemned clearly the Language Act. It became obvious that Tillisch had to be removed.

In May 1851 in the Cabinet Reedtz declared the notes from Russia, Austria and Prussia concerning the rule in Slesvig to have taken such a serious turn that it had become imperative for Denmark to send a special envoy to Olmütz where talks were to take place among the heads of the three states and their Prime Ministers. The Cabinet chose to send Reedtz himself, despite the fact that he made clear that he would make concessions. Reedtz left for Warsaw, but did not arrive in time to see the Russian statesmen before they met their German colleagues. Tsar Nicholas, Nesselrode and Meyendorf demanded that the composition of the Danish Government was changed: Tillisch was allowed to continue at another post, but the liberal members of the Government had to be replaced by more conservative people. Guarantees against the danization and incorporation of Slesvig should be given to Germany. Reedtz continued the journey to Vienna where he promised Schwarzenberg to make his influence felt to the effect that parallel courses of action were pursued in Slesvig and Holstein. In Berlin Reedtz clearly encouraged the Prussian king to ask the Danish king to remove the liberal members of his Government. Having learnt about Reedtz' discussions in Warsaw, Vienna and Berlin the Danish

Cabinet decided that a Government reconstruction was necessary. Reedtz continued as Foreign Minister, and the most liberal members were replaced by more conservative men, such as Count Carl Moltke, a Holsteiner. Tillisch became Minister for Foreign Affairs, and to his former post as Minister for Slesvig was appointed his brother-in-law, C. E. Bardenfleth. Bardenfleth did not alter the nature of the Danish rule in Slesvig, and the Language Act was not repealed.

Although he thus had managed to have his strongest opponents removed from the Government, Reedtz did not take any steps to have the Slesvig problem solved. Neither did he react to a Russian *démarche* sent to Denmark and Prussia suggesting a compromise to be arranged. At the end of July and at the beginning of August 1851 notes were received from Austria and Prussia demanding a definite statement to be issued as to the nature of the future relations among the three parts of the Danish Monarchy. The Cabinet agreed to answer that the assembly of the Estates was to be summoned in Holstein, but not in Slesvig. It was undesirable that the representative body of Slesvig became an assembly of the Estates since this would render an integration with the Danish Rigsdag impossible, and because the limited franchise to the assembly of the Estates favoured the well-to-do, mainly German part of the population in Slesvig. On 4th August 1851 Reedtz sent his cousin, H. Bille-Brahe, a diplomat, to Berlin as a special envoy. Here Bille-Brahe promised the representatives of the Great Powers that the assembly of the Estates would be summoned in Slesvig, and he encouraged the Governments of Prussia and Austria to advance this demand on Denmark. In extenuation Bille-Brahe pleaded that Russia, Austria and Prussia were firmly resolved to do so anyway. On 17th and 18th September 1851 Denmark received notes from Austria and Prussia putting forward the claim. At that time France was going through a crisis, and England was restrained in her foreign policy by watching this crisis as well as by a strife between Queen Victoria and Lord Palmerston about the Slesvig problem. The majority of the Danish Government refused to yield to the Austro-Prussian claim, and consequently Reedtz and Carl Moltke resigned. Tillisch and Sponeck were the leading men within the formation of the new Government. C. A. Bluhme who had been a member of the Government formed after the political revolution in 1848, became Foreign Minister.

The reshuffled Government re-proposed Sponeck's plan about joint sittings for the representative assemblies of Slesvig and Denmark. This together with Bluhme's entry, the increased influence exerted by Til-

lisch and Sponneck, and Reedtz' and Carl Molke's resignations called forth strong reactions from the Great Powers. From discussions with Bluhme, Sponneck and Tillisch, however, the ministers representing the Great Powers in Copenhagen learned that all three of them were prepared to desert their programme if only pressed hard enough. On 19th November 1851 Bluhme submitted a plan to the Cabinet to the effect that Slesvig would not be more closely tied to Denmark than to Holstein. Both Holstein and Slesvig were to have assemblies of the Estates. The Cabinet accepted the plan, confident that the Great Powers would not tolerate anything else, but the »Eider-Danish« and the liberal members resigned after the passing of the resolution. Bluhme, Sponneck and Tillisch remained in the Cabinet, but when Austria and Prussia demanded that Carl Moltke was made Minister for Slesvig, also Tillisch resigned. What now complicated the matter was Carl Moltke's condition of entry that in the joint Cabinet for the Monarchy Holstein and Slesvig (with 2/5 of the population in the Monarchy) should have a representation of two Ministers, whereas the Kingdom (with 3/5 of the population) only was to be represented by one Minister. As the Austrian Minister dissociated himself from these severe demands Carl Moltke yielded somewhat. Subsequently on 28th January 1852 a provisional constitution for the Monarchy was promulgated. The Monarchy was to have common Foreign Minister, Minister of War and Minister of Finance, whereas the three parts of the Monarchy each were to have their own Ministers for Home Affairs. The Rigsdag of the Kingdom should remain, Slesvig and Holstein were to have assemblies of the Estates. As Minister for Slesvig Carl Moltke, though German, preserved the Language Act – not out of any interest in the Danish cause in Slesvig, but rather because he disliked rescinding an order given by the authority which he himself was now responsible for.

In the years 1848–1850 the Danish Monarchy lived through a civil war. Not from inclination but rather because of coercion exerted by the Great Powers did the Danish and German inhabitants of the Monarchy have to come to terms again. The German inhabitants of Holstein did not cause any trouble to the Danish Government. Neither did, of course, the Danes in North Slesvig. With the German inhabitants of South Slesvig, however, serious problems arose. The situation here was rather peculiar in that the attitude towards the Danish rule was the more friendly the nearer the Holstein frontier, and more hostile in the areas where the Danish language still prevailed. Many of those who most ardently wanted Slesvig to be separated from Denmark spoke no

other language but Danish. This may be explained by the fact that for centuries administratively Slesvig had been separated from the Kingdom. The language of the Courts and in the churches had been German, the officials had been Germans, all kinds of higher education had been conveyed in German, and trade relations with Germany had been stronger than with Denmark. Danish mainly spoken by the rural population was considered to be less fashionable than German. In addition to this the Language Act as well as the zeal displayed by Danish officials antagonized many. What happened in Slesvig, bears obvious resemblances to what had happened in Flanders and Brabant where administratively a group of Netherlanders had been isolated and become influenced by French civilization. When in 1814 this territory was regained by Holland, it was invaded by a host of zealous Dutch officials. As the South Slesvigers rejected everything Danish, so did the Flemings reject everything Dutch, and at the insurrection in 1830 among the French-speaking, the Dutch-speaking sided with them as did the South Slesvigers with the Holsteiners.

The resentment against Danish rule found expression in passive resistance; people stayed away from the Danish services, failed to send their children to school, celebrated the anniversaries of the Slesvig-Holstein victories during the war, and were in mourning on the anniversaries of the Danish victories. The Danish officials and their families became isolated, and economic boycott was inflicted on those who in any way were well disposed towards Denmark. This means proved very effective since it was among those who were worst off that most Danish sympathizers were to be found.

Immediately after the battle of Isted the German population in Slesvig was faint-hearted, but in the autumn of 1850 it was expected that the Slesvig-Holstein army would again advance into Slesvig, and the resistance against the Danes grew stronger. In January 1851 when the Slesvig-Holstein army had to surrender, the Germans in Slesvig lost heart again. It was realized that the Danish rule had come to stay, and a certain kind of reciprocal adjustment made the relationship between Danes and Germans less tense. Many of the Danish officials held the opinion that the Language Act proved beneficial to the position of the Danish language. After the promulgation of 28th January 1852, however, it became clear to the Germans that Europe still had its attention turned to Slesvig, and that the Danish Government could be forced to make concessions. The unrest, however, subsided soon, once it was realized that the nature of the Danish rule was not going to be

changed although Carl Moltke had become Minister for Slesvig. Most of 1852 Slesvig saw peace and quietness, but the elections for the assembly of the Estates and the summoning of this assembly at the beginning of 1853 gave rise to renewed unrest. The Germans, so far unorganized, now organized in a political party which found expression in the assembly of the Estates.

The property qualifications for voters to the assembly of the Estates were so high that they were only satisfied by some two per cent of the population in Slesvig. Further, it was required that the voters should have an unblemished reputation and stayed in the King's dominions for 5 years. Thirtysix members were to be elected, while two representatives of the clergy, one from the University of Kiel and four from the Slesvig-Holstein Landed Aristocracy were nominated by the King. It caused very great trouble for the election committees to decide whether those who had participated in the insurrection could satisfy the requirement of an unblemished reputation. Several returning officers asked the Ministry for Slesvig for instructions, but they did not succeed in forcing the Ministry to give any. Consequently, the exclusions from the voters' register became very haphazard. The condition that the voters should have stayed in the King's dominions for 5 years was utilized by some returning officers to exclude people who had fled at the advance of the Danish troops into Slesvig. Others were excluded because they had signed protests against the Danish rule or participated in the insurrection as soldiers or officials in the Slesvig-Holstein Government. The most well-to-do two per cent of the population in Slesvig were, however, so pro-German that the exclusions were of little importance. Pro-Germans were elected in all parts of Slesvig except in a few towns and the rural districts in North Slesvig. Tillisch was, however, nominated and elected in Frederiksstad in South Slesvig. Among the landed Aristocracy it proved difficult to find four who were not pro-Germans; so four men who in no way had made themselves conspicuous were nominated.

The assembly of the Estates met on 5th October 1853. Its first action was to contest the return of Tillisch, on account of some technical subtlety, and consequently Tillisch had to leave the assembly. Besides, the German majority of the assembly was not unwilling to cooperate with the Government in legislation which did not involve any national questions. However, it very soon became obvious that the German majority was not homogeneous owing to the barrier existing between the landowners and the wealthiest townsmen on the one hand and

the farmers and the less well-to-do townsmen on the other. This circumstance became significant during the reading of the draft constitution for Slesvig prepared by the Government. The Language Act was included in the constitution, and this together with the abolition of the Slesvig-Holstein Supreme Court was vigorously attacked by the Germans. An attempt to make a Language Act more fair than the existing one was flatly rejected. But according to the draft constitution the assembly of the Estates was to be maintained in Slesvig, and this in addition to the whole conservative character of the constitution pleased the right wing of the German majority. Therefore, the right wing managed to accomplish the voting in such a way that the proposed amendments regarding national questions were adopted, but the constitution in its entirety was not rejected. The Germans became aware that if the majority in the assembly of the Estates was to be maintained, all future work should concentrate on national questions, not political or social ones. To Slesvig as a whole the assembly of the Estates meant renewed unrest in South Slesvig. Among the 55,000 inhabitants of the area where the Language Act applied, 25,000 signatures were collected against it.

Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland

1. Erik Christensen: Fra min virksomhed i Tønder. Kr. 2,25 (4,50).
2. P. J. Refshauge: Bonden, der blev landråd. Udsolgt.
3. Tønder gennem tiderne I-II. Under redaktion af M. Mackeprang. Udsolgt.
4. M. H. Nielsen: Fra slesvigsk fattigvæsens fortid. Kr. 4,50 (9,00).
5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie. Udsolgt.
6. Johan Hvidtfeldt: Navneregister til H. P. Hanssens værker. Kr. 2,00 (4,00).
7. Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse. Udsolgt.
8. Peter Kr. Iversen: Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere. Udsolgt.
9. Johan Hvidtfeldt: Slægthistoriske studier i Sønderjylland. 2. udgave, revideret og udvidet af Hans H. Worsøe. Indb. kr. 8,00 (16,00).
10. Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark. Red. af Cl. Eskildsen, J. Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Kr. 6,00 (12,00).
11. Olav Christensen: Bibliografi over sønderjysk slægtstavelitteratur, 2. udgave med tillæg: Manuskripter vedr. sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet i Åbenrå ved Peter Kr. Iversen. Indb. kr. 7,50 (15,00).
12. Nordslesvig efter genforeningen. 7 radioforedrag. Udsolgt.
13. Thorvald Petersen: Fra Als til Tønder. Udsolgt.
14. N. Black Hansen: Åbenrå annaler, 1524, 1584–1694. Kr. 4,00 (8,00).
15. Peter Kr. Iversen: Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog. Udsolgt.
16. A. Svensson: Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis. I udsolgt, II kr. 10,00 (20,00), III kr. 15,00 (30,00).
17. H. V. Gregersen: Niels Heldvad. En biografi. Kr. 8,00 (16,00).
18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: Kaptajn Hans Bruhns erindringer. Udsolgt.

19. Asger Nyholm: Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid. Udsolgt.
20. Knud Kretzschmer: Den sønderjydske Fond. Indb. kr. 8,00 (16,00).
21. H. V. Gregersen: Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier. Kr. 8,00 (16,00).
22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: Borgmestre, rådmænd, byfogder og byskrivere i Flensborg 1550–1848. Indb. kr. 6,00 (12,00).
23. G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850. Indb. kr. 15,00 (30,00).
24. Sigurd Schoubye: Guldmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550–1900. Udsolgt.
25. Åbenrå Bys Historie. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. I, indb. kr. 16,50 (33,00), II kr. 25,00 (50,00).
26. Harald Jørgensen: To ungdomsvenner. H. P. Hanssen – H. V. Clausen. En brevveksling. Indb. kr. 15,00 (30,00).
27. H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydsk Psalmesang 1717–1740. Indb. kr. 22,00 (44,00).
28. H. V. Gregersen: Den lüneburgske Saltoktroi. Et bidrag til salthandelens historie i hertugdømmet Slesvig. Indb. kr. 17,00 (34,00).
29. Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805. Indb. kr. 25,00 (50,00).
30. Tønder Seminarie-stat 1788–1963. Indb. kr. 25,00 (50,00). Udarb. af Jens Lampe under medvirken af A. Nyholm og Erik Larsen.
31. Peder H. Smidt: Hverdag og fest. Vestslesvigske minder. Udsolgt.
32. Jacob Fabricius den Yngres optegnelser. Udgivet v. A. Andersen. Indb. kr. 30,00 (60,00).
33. H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København. C. F. Allen. H. N. Clausen. Orla Lehmann. J. W. Marckmann. Carl Ploug. Indb. kr. 30,00 (60,00).
34. Johannes Oldendorphs selvbiografi. Udgivet ved A. Andersen. Indb. kr. 10,00 (20,00).
35. L. S. Ravn: Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre. Indb. kr. 15,00 (30,00).
36. M. Favrholdt: Haderslev Latinskoles historie 1567–1967. Indb. kr. 25,00 (50,00).
37. Jens Engberg: Det slesvigske spørgsmål 1850–1853. Indb. kr. 30,00 (57,50).

*

Festskrift til H. P. Hanssen. Udsolgt.

Sønderjylland – Historisk Billedbog. Tiden indtil 1864 v. Jørgen Paulsen og Poul Kürstein. Indb. kr. 27,00 (54,00).

Nicolaj Svendsen: I genforeningens tjeneste. Sønderjydsk Skæbne bd. III. Kr. 15,00 (30,00).

★

Bjolderup Sogns Historie. Under redaktion af H. V. Gregersen og Peter Kr. Iversen. Kr. 22,00 (44,00). 1. halvbind kr. 10,00 (20,00). 2. halvbind kr. 12,00 (24,00).

★

Marie Boesen: Agnes Smidt fra Lundsmark. Træk af en livshistorie. Udsolgt.

Hans Hansen: Fra tidlig vår til efterår. I sønderjysk landbrugs tjeneste. Kr. 5,00 (10,00).

Morten Kamphövener: Skrumsager. En sønderjysk fører. Udsolgt.

Johan Meyer: Det gamle Frøslev. Udsolgt.

Th. Kaufmann: Minder og tanker. Erindringer fra grænselandet. Indb. kr. 5,50 (11,00).

Frederik Høyberg: Gennem 80 år. Erindringer fra fremmedherredømmets tid. Indb. kr. 5,50 (11,00).

Andreas Øster: Barn i Hermhuternes Christiansfeld. 2. oplag. Indb. kr. 9,75 (19,50).

Jens Bladt: Alsiske minder. Indb. kr. 10,50 (21,00).

Redaktionen består af generalkonsul, professor dr. phil. Troels Fink, Flensborg, seminarilektor H. V. Gregersen, Haderslev, rigsarkivar dr. phil. Johan Hvidtfeldt, København, landsarkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå, og forstander Hans Lund, Tanderupgård, Ribe. – Redaktionssekretær er H. V. Gregersen, Dronning Alexandrinesvej 2, Haderslev. Tlf. (045) 2 20 83. – Ekspedition: Landsarkivet, Åbenrå. Tlf. (046) 2 46 83. Giro 42682.